V.V. BARTHOLD

ORTA-ASYA TÜRK TARİHİ HAKKINDA DERSLER

Yayına Hazırlayanlar
Kâzım Yaşar KOPRAMAN - İsmail AKA

TÜRK TARİH KURUMU

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
IV. Dizi - Sayı 16

V.V. BARTHOLD

ORTA-ASYA TÜRK TARİHİ HAKKINDA DERSLER

Yayına Hazırlayanlar
Kâzım Yaşar KOPRAMAN - İsmail AKA

ANKARA - 2006

Barthold, V. V.
Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler / V. V. Barthold ; yay. haz. Kâzım Yaşar Kopraman, İsmail Aka ; çev. Râgıp Hulusi Özdem .--Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2006.
viii, 237 s. : 1 katl. hrt. ; 24 cm.— (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV. Dizi-Sa. 16).

İndeks var.
ISBN 975 – 16 – 1449 – X

1. Asya, Orta _ Tarih. 2. Asya, Orta _ Medeniyet. I. Kopraman, Kâzım Yaşar. II. Aka, İsmail. III. Özdem, Râgıp Hulusi. IV. E.a. V. Dizi.

958.407

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu'nun 25.6.1996 tarih ve 299-7 sayılı kararı gereğince 2500 adet basılmıştır.

ISBN 975-16-1449-X

Raportör: Prof. Dr. Reşat GENÇ

Baskı : Sarıyıldız Basımevi - Ankara
Tel : 312 342 16 14

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... VII-VIII

I. DERS : Orhon Kitâbeleri'nin ve Türk Âbideleri Araştırmalarının Sonuçları (Özellikle VIII. Yüzyıl Orhon Kitâbeleri) 1-14

II. DERS : Türk Kavimlerinin Komşu Kavimler ve Diğerleri İle Akrabalık Münasebetleri 15-29

III. DERS : Doğu Türkistan'ın Türkleşmesi. Oğuz Devleti'nin (745) ve Uygurlar'ın Çöküşü (840). Maniheizm, Budizm, Hristiyanlık ve Doğu İran, Soğd Kültürü 30-45

IV. DERS : Türk Tarihinin En Önemli Olaylarından İslâmiyetin Türkler Arasında Yayılması. Beynelmilel Bir Din Olarak İslâmiyetin Her Yerde Hristiyanlık ve Budizm'e Üstünlüğü 46-63

V. DERS : Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lugâti't-Türk'ü (XI. Yüzyıl) ve Onun Oğuzlar ile Diğer Batı Türkleri Hakkında Verdiği Bilgiler 64-81

VI. DERS : Türkler'in Batı ve Güney-Batı'ya Göçleri ve İran Kültür Dünyasına Girmeleri 82-98

VII. DERS : Moğol İstilâsı'ndan Önce Türkler'in Batı ve Doğu İle Münasebetleri 99-114

VIII DERS : Geç Kaşgar Devrinde Harizm'in Yükselmesi. Cengiz Han'ın Yükselmesi 115-132

IX. DERS : Moğol Hâkimiyeti Altında Türkistan. Moğol Hânedanları (Altın Orda) 133-149

X. DERS : Orta-Asya'daki Türkler'in ve Türkleşmiş Moğollar'ın Kavmî ve Politik Yaşayışları. Hânedenlar ve Kültürün Çöküşü 150-167

XI. DERS : İç Karışıklıklar ve Türkistan'ın Kültürel Düşüşü. Timur Devri. Devlet Teşkilâtı 168-185

XII. DERS : Yeni Zamanlara Kadar Orta-Asya Türkleri'nin Ekonomik ve Kültürel Hayatları 186-205

DİZİN

a - Umumî Dizin 207-232

b - Maddeler Dizini 233-237

HARİTA

ÖNSÖZ

Vilhelm Barthold'un, "Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler" adı ile yayınlanan bu eseri, sadeleştirilmiş olarak sunulmaktadır. Sadeleştirme işinde, Râgıp Hulusi Özdem tarafından dilimize çevrilen ve Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında çıkan baskı esas olarak alınmıştır. Ayrıca, notları bulunan Almanca tercümesi ile de karşılaştırmalar yapılmıştır. Bu yolla Türkçe tercümesindeki yanlış ve eksiklikler düzeltilmiş, yeni olarak da notlar ilâve edilmiştir. Bilindiği üzere Barthold, Almanca tercümesini sağlığında gözden geçirme imkânını bulabilmişti.

Bu kitap, Barthold'un en son eserlerinden biridir. Bu nedenle Barthold'un geniş araştırmalarının bir çok sonuçlarını, özetlenmiş olarak bu eserde bulabiliriz. Ayrıca kitabı meydana getiren derslerin Türkiye'de verilmiş olması da, Barthold'un Türk Tarihi hakkında daha tarafsız konuşabilmesi için bir ortam hazırlamıştır. Bununla beraber Türk okuyucularının yabancıların Türk tarihi hakkında yazdıkları her eserde olduğu gibi, bu kitapta da kabul edemeyecekleri bazı görüşler olacaktır. Bunun da bir çok nedenleri vardır. Barthold'un ihtisası Orta-Asya tarihi üzerindedir. Türk tarihinin gelişmesini bir bütün olarak izlemek, elbette ki Barthold'un görevi değildir. Orta-Asya Türk tarihinden edinilen görüşleri, "Türk tarihinin devamlılığı" bakımından sonraki çağlarla karşılaştırmak, Türkiye'de doğmuş yeni bir ekol ve metoddur. Bu metod Türkiye'de Fuad Köprülü ile başlamış ve gelişmiştir. Bu nedenle Barthold ile aramızda bazı görüş ayrılıklarının bulunması da normal görülmelidir.

Barthold'un araştırma metodunun başlıca iki özelliği vardır. O, herşeyden önce yeni kaynaklara önem vermiş ve bütün kaynakların bir araya getirilerek yayınlanması için çaba göstermiştir. Bu bakımdan arşivci bir eğilime sahip olan Barthold, bütün kaynakları toplayarak tanıtma ve yayınlamayı, bütün hayatı boyunca kendisi için bir görev saymıştır. Şunu da açık olarak söyleyebiliriz ki, Barthold'un işleyip tanıttığı kaynaklara, henüz daha yenilerini katmış değiliz.

Barthold'un ikinci bir yanı da gerçek bir tarihçi olması idi. O, kaynaklarını şehir, bölge ve devletlerin tarihlerini yazmak için toplamıştı. Barthold'un amacı, tarihçilik idi. Kaynaklar ise, onun yalnızca vasıtasıydı. Barthold kay-

naklara, tarihin daha iyi ve doğru anlaşılabilmesi için önem vermiştir. Bu nedenle kaynaklar onun elinde, daha gerçek bir anlam kazanmış ve değerlenmiştir. Bundan dolayı da, kaynak bilgileri geniş; fakat tarihçilik tarafları eksik olan Marquart gibi bilginler, Barthold'un karşısında daima başarısız kalmışlardı.

Şunu da unutmayalım ki Barthold bir Rus bilgini ve tarihçisidir. Orta-Asya tarihi araştırmalarına da, kendi milletinin istek ve eğilimleri ile girmiştir. Bu nedenle sunulan bu kitapta da, gelecek için bazı yol gösterme çabaları görülecektir. Meselâ, Orta-Asya'nın Çin ile değil de, Hindistan ile alâkalarının pekiştirilmesi gibi. Büyük bir bilgin olarak Barthold'un görüşleri ayrı ve özel bir değer taşır. Eserde, Timur'un soyu ile Türk dilinin yayılması konusunda da bazı hissî değerlendirmeler göze çarpar. Fakat kitabın tamamı okunacak olursa, az önce verilen bu gibi görüşlerin, sonradan düzeltildiği ve daha tarafsız bir yola girildiği de gözden kaçmayacaktır. Böyle ufak kusurlarına rağmen kitap, özellikle kaynak bakımından eskimemiştir. Bu sebeple Türk okuyucularının kitabı okuyup değerlendirirken, yukarıda belirttiğimiz görüş açılarını göz önünde tutmaları faydalı olur.

Böyle değerli bir kitabın, herkesin anlayabileceği bir dille yayınlanmış olması ile, büyük bir hizmet yapıldığı kanısındayız*.

Bahaeddin Ögel
Türk Tarihi Profesörü
(Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi)

* V.V. Barthold (1869-1930) tarafından İstanbul'da dersler halinde verilen ve 1927 yılında ilk defa Türkiye'de basılan bu eser, tarafımızdan sâdeleştirilip, Almanca baskısındaki dipnotları ile birlikte, yeni harflere çevrilerek, 1975 yılında Kültür Bakanlığı tarafından bastırılmış idi. Eserin baskısı kısa sürede tükenmiş, bu arada Prof. Dr. Hasan Eren, yayın ile ilgili olarak Kültür Bakanlığı'nca çıkarılan "Dünya Edebiyatından Seçmeler" (Nisan 1977, sayı 2, s. 72-84) dergisinde bir yazı yazarak bâzı konulara dikkatimizi çekmiş ve yeni baskı yapılırken, üzerinde durmuş olduğu eksikliklerin giderileceğini umduğunu ifade etmişti. Biz bu baskıda sayın Eren'in üzerinde durduğu düzeltmeleri elden geldiğince yapmaya çalıştık.

Barthold'un sınıf mücadeleleri ile ilgili görüşleri (s.6) bir yana, kitap hâlâ değerini korumakta ve klâsik bir eser olma özelliğini sürdürmektedir. Bu bakımdan eserin Türk Dünyasında son yıllardaki gelişmeler ile ilgili olarak da ülkemizde büyük bir ihtiyacı karşılayacağı inancındayız. Dizinleri hazırlayan Araş. Gör. Musa Şamil Yüksel ile Yusuf Ayönü'ne ayrıca teşekkür ederiz (Hazırlayanlar).

BİRİNCİ DERS

Verilecek derslerden amaç, sizlere Türk kavimleri tarihi hakkında Rus ve Avrupa ilimlerinin elde ettiği neticeleri -bana verilen ders saatlerinin müsaadesi nisbetinde- tanıtmaktır. Lâkin bu neticelerin daha pek zengin olmadığını ve bununla ilgili birçok meselenin henüz tamamen hallolunamadığını göreceksiniz. Bunun sebebi, Türk tarihini ilk kaynaklardan öğrenebilmekliğin zorluğu ve bir şahısta toplanması zor olan çeşitli ilim ve dillere vukufun lüzumudur.

Bilindiği gibi bir kavmin tarihini anlamak, medenî hayatını öğrenmek için ilk önce o kavmin kendi dilini bilmek gerekir. Halbuki Türk tarihini öğrenebilmek için en lüzumlu olan ilk kaynakların çoğunluğu Türkçe olmayarak diğer dillerle yazılmıştır. Bundan dolayı Türk tarihini öğrenen bir mütehassıs, Rus veya Batı-Avrupa kavimlerinden birisinin tarih mütehassıslarından tamamen ayrı bir vaziyette bulunuyor. Çünkü Türklerin göçebelik hayatı yaşadıkları zamanki tarihlerini de çoğunlukla medenî komşularının yazdıklarından öğrenebilmek mecburiyetinde kalıyoruz. Ve hattâ Türkler fethettikleri medenî memleketlerde bizzat kendileri göçebelikten yerleşik hayata geçerek kendi sülâleleri idaresi altında medenî memleketler teşkil ettikleri halde bile, yendikleri yerli halkın medenî tesirleriyle edebî dilde ve bilhassa düz yazı dilinde bu mağlûp medenî kavimlerin dilini kullanmışlardır. Doğu-Asya'da ve özellikle Moğolistan'da yaşayan Türklerin durumlarını (Türkler Moğolistan'dan M.S. X. yüzyılda göç etmiş olmalılar) tamamen denilebilecek derecede Çin kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Orta-Asya'nın batı kısmına göç ederek İslâm Medeniyeti tesiri altında kalan Türklerin durumlarına ait bilgiyi ise Arap ve daha çok İran kaynaklarından öğrenmekteyiz.

Orta zamanlarda Türkistan dahilinde tarihe ait eserler yazılmamış, veyahut yazılmış olsalar bile kaybolmuştur. Meselâ Orta-Asya Moğol hanlarının, Timur ve torunlarının tarihlerini de pek az istisna ile ancak İran hudutları dahilinde yazılan eserlerden öğrenebiliyoruz. Gerçekten Türkistan dahilinde meydana getirilen tarihî eserler ancak XVI. yüzyıldan başlayarak asıl Özbekler devrinde çoğalarak kendini daha fazla gösterebilmiştir. Türkistan'da kurulan üç Özbek Hanlığı'ndan birisi Buhara Hanlığı'nda ta son zamana kadar resmî işlemler ve edebiyat dili (bazı istisnalar bir tarafa) Farsça olmuştur.

İkincisi olan Hive Hanlığı'nda ise Orta-Asya Türkçesi kullanılmıştır. Üçüncüsü olan Hokand Hanlığı'nda da bazen Türkçe fakat çoğunlukla Farsça kullanılmıştır. Bütün Türk devletleri içinde ancak Osmanlı devleti tarihini özellikle Türkçe yazılan kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Fakat Osmanlı tarihçilerinin dili de, Türkçeye göre daha çok Arapça ve Farsça kelimelerle dolu olduğundan Türk kavminin çoğunluğu tarafından anlaşılmaz bir derecede ve bir Türkoloji mütehassısını az ilgilendirir bir halde kalmıştır. Arıduru Türk diliyle yazılan tarihî eserler ise tamamen yok denilse yeridir. Bu yüzdendir ki bir iranist İran tarihçisi olamadığı gibi, (bilindiği gibi Moğol devrine kadarki İran tarihini Farsça değil, Arapça ve Yunanca kaynaklardan öğrenmek zaruretindeyiz) türkologun da Türk tarihçisi olması pek nadirdir. Her halde Türk tarihini öğrenmek için yalnız türkolog olmak yetmiyor. Belki, Türk tarihi devrelerinin hangisini seçerseniz, ona göre ya sinolog yahut arabist veyahut iranist olmak mecburiyetindesiniz.

Türkolog için de, tarihçi için de aynı derecede mühim olan nadir âbidelerden birisi, Türk dilinin en eski (VIII. yüzyıla ait) yadigârı olup, XIX. yüzyılın ikinci yarısında keşfolunarak tetkik olunan tarihî Orhon Âbideleridir. Bunlar tarihleri üzerine yazılmış ilk Türk âbideleridir. Bu âbidelerin ait olduğu kavim, tarihte ilk defa olarak kendisini Türk adı ile yadetmiştir. Bu kavim VI. yüzyılda meydana çıkarak Çin hudutlarından İran ve Bizans'a kadar olan bütün sahayı pek kısa bir zamanda istilâ eden bir kavimdir. İşte bu sebepten biz, bu Türkler hakkında kendilerinden önceki diğer göçebe devletler hakkında olduğundan daha çok çeşitli kaynaklardan bilgi alabiliyoruz. Halbuki bunlardan önceki göçebe devletleri yalnız Çinliler biliyorlardı. VI. yüzyılda devlet kuran bu kavmin Türk olduğu ise Orhon Yazıları'nın çözüldüğü zamandan önce de biliniyordu. Nitekim Çin kaynaklarındaki Tuküe kelimesinin "Türk"den bozulmuş olduğu hakkındaki yorumlar bazı münakaşalara sebep olmuşsa da, Bizans kaynaklarındaki "Turkoi" kelimesi hiç münakaşa edilmeden "Türk" olarak kabul edilmişti.

VI. yüzyıl Türk devletinin diğer göçebe ülkelerin çoğundan farkı şu idi ki burada ülke, devletin daha ilk kuruluşundan başlayarak yalnız bir kişinin değil, bir sülâlenin idaresi altında bulunmuştur. Buna dayanarak ülkenin batı yarısında hüküm süren hanlar daha devletin kurulmasından başlayarak tamamen bağımsız idiler. Hattâ, meselâ son Moğollar devrinde Altın-Orda hanlarından birincileri dış münasebetlerini ve işlerini Doğu-Moğolistan'daki baş hakana müracaat etmeksizin bir türlü yürütemedikleri halde, Batı Tukyu

Hanları yabancı elçilerini doğrudan doğruya kabul ederler, yabancı devletlerle andlaşma yaparlar ve bu hususta doğu hakanına hiç danışmazlardı. Batı Tukyu (Göktürk) devleti, son devirlerdeki Moğol devleti derecesinde değilse de, çeşitli kavimler ile medenî münasebetlerde bulunmuş ve Uzak-Doğu medeniyeti ile Batı-Asya medeniyeti arasında bir derece aracılık etmiştir. Bu yüzdendir ki Avrupa âlimleri, hattâ sinologları bile, çoğunlukla Batı Türk devleti tarihine ilgi göstermişlerdir. Nitekim Fransız Sinologu Chavannes'ın XX. yüzyıl başlarında Rus Akademisi yayınları arasında çıkan eseri, Batı Türkleri'ne (Tukyular'a) aittir. Bu eserde Çinliler'in Batı Türklerine ait verdikleri haberleri, Bizans, Ermeni ve İslâm kaynaklarındaki bilgilerle karşılaştırmıştır[1]. Batı Türkleri ise kendileri hakkında hiçbir bilgi bırakmamışlardır. Ancak bilindiği gibi bugüne kadar bunlardan yalnız bazı küçük mezar kitâbeleri kalmıştır.

Orhon Âbideleri, başlıca, Doğu Türklerinin M.S. 630-680 yılları arasında yarım asır kadar Çin'e bağlı olarak kaldıkları devirden ve bundan sonra, yeni hanlar kumandası altında bağımsızlıklarını kazanarak kısa bir zaman içinde batı kardeşlerini de kendilerine bağladıklarından söz ediyor. Danimarka'lı âlim Thomsen tarafından bu âbidelerin okunduğu zamandan şimdiye kadar aradan otuz yıl geçtiği halde üzerlerindeki yazıların keşif ve tetkiki henüz tamamlanamamıştır. Bazı yerlerinin keşfi bu zamana kadar münakaşa konusu olarak kalıyor. Bunun için asıl Türkçe metni okuyup anlamayanlar yalnız eldeki tercümelerden faydalanırken, bunlardan tarihî bir sonuç çıkarmak için şüphesiz son derece dikkatli davranmak mecburiyetindedirler.

Âbidelerin yazılarını anlayabilmek hususunda büyük yardımları dokunan eserler, Radloff[2] ve Thomsen'[3]in tercümeleridir. Thomsen ilk tercümesinin yayınlanmasından sonra bu âbideler hakkında birkaç araştırma daha

[1] E. Chavannes, Documents sur les Tou-kiue (Turcs) occidentaux, Recueillis et commentés par-Avec une carte. St. Pétersbourg 1903 (Sbornik Trudov Orchonskoi Ekspedicii, VI). Tenkidi için bk. W. Barthold, Zapiski, XV. S. 0162 v.d.

[2] W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Petersburg, 1895 ve yeni seri 1897.

[3] V. Thomsen Déchiffrement des inscriptions de l'Orkhon et de l'Jenisséi, Notice préliminaire, Bull. Acad. Royal, Danemark, 1893; Inscriptions de l'Orkhon déchifréees, Mém. Soc. Fin.-Ougr., Helsingfors 1896; Turcica, Mém. Soc. Fin.-Ougr., 37, Helsingfors 1916; Samlede Afhandlinger, III, Kopenhagen 1922.

yapmıştır. Bunlara ait tercüme denemelerinin en sonuncusu[4] 1924-1925 yılında Alman Doğu Dergisi'nde (Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft) yayınlanmıştır. Mamafih yeni tercüme denemesinde de, evvelki tercümelerine ait dikkatle yapılmış başarılı düzeltmelerle beraber okuyucuları yanlış yola sürükleyecek oldukça tehlikeli faraziyelere de rastlanır. Meselâ Han'ın kardeşi Kül-Tegin'in seferlerinden birisi anlatılırken düşmanların Kül-Tegin'e yüzden fazla ok attıklarından ve okların isabet ettiğinden bahsolunur. Orada bir de "Yarıkında yalmasında" (Thomsen'e göre: Yarıgında ayalmasında) kelimeleri vardır. Thomsen bunu 'Seine Rüstung und seinen Monddiamanten-Schmuck)[5] yâni "koşumuna ve alnındaki elmas aya" diye tercüme ediyor ve metindeki "yalmasında" kelimesinin "Ay-almasında" okunmasını teklif ediyor. Bu suretle Kül-Tegin'in başındaki tolgada hilâl şeklinde elmasdan bir süs bulunduğunu da farzediyor. Eğer böyle olmuş olsa idi, tarihçiler için pek dikkat çekici olurdu. Fakat maalesef metinden bu şekilde bir anlam çıkarmak oldukça zordur.

Türk dilcisi olmadığından çeşitli kelimelerin münakaşa konusu olacak yorum ve tercümeleri veyahut tercümenin bahis konusu olan kabul şekilleri hakkında fazla söz söyleyemem. Lâkin Thomsen'in son tercümesinde fikrime göre noksan gördüğüm noktalar hakkında şu kadar diyeceğim ki asıl metinde, bir şekilde yazılmış olan kelimeler, bazen değişik yerlerde farklı şekillerde okunuyor ve değişik anlamda tercüme ediliyor. Görüşüme göre böyle bir yol ancak çok zor bir durumda takip edilmelidir. Halbuki Thomsen metinde aynı şekilde yazılan kelimeleri her yerde aynı anlamda almak daha uygun iken bunlara çeşitli anlamlar veriyor. Meselâ âbidelerde "ölmek, vefat etmek" kelimesi birçok yerde vardır ve bazen bütün bir kavim hakkında kullanılıyor. Şüphesiz burada bir kavmin tamamen -kelimenin hakiki anlamı ileölmesi değil, belki geçici bir düşüşü söylenilmek istenilmiştir ki, bu taktirde, o kavim bir müddet sonra yeniden kuvvet kazanarak meydana çıkabilir. Thomsen de bu ibareleri öyle anlıyor. "Mahv u perişan olmak- Zugrunde gehen" şeklinde tercüme ediyor. Lâkin bazen bu "ölmek" kelimesini "ülmek" diye okuyor ve buna göre "Geteilt werden" sözleriyle yâni "bölünmek, sukût etmek" anlamında tercüme ediyor. Halbuki bu gibi yerlerde "ölmek" diye okuyarak "Zugrunde gehen" "helâk olmak" şeklinde tercümede bulunmak

[4] Cilt 78 (Yeni seri, Cilt 3), s. 121-175: Alttürkische Inschriften aus der Mongolei in Übersetzung und mit einleitung von Vilhelm Thomsen. Danimarka dilinden çeviren Hans Heinrich Schaeder.

[5] Adı geçen eser, s. 151.

daha uygun geliyor. Özellikle burada "yanılıp ölmek" yâni hata ve günah işleyerek helâk olmak gibi deyimler dikkati çekiyor. Yâni ibarede helâk, hata ve günahın tabiî ve vasıtasız bir neticesi olarak gösteriliyor. Thomsen ise bu ibareyi "wie du geteilt wurdest, als du treulos warst, nasıl sadakattan ayrılınca bölündüğü" diye tercüme ediyor[6]. Benim görüşüme göre böyle bir tercüme her halde hatalıdır. Halbuki Radloff'un eski tercümesinde buraları doğru tercüme olunmuştu. Thomsen'in son tercümesi evvelce Danimarka dilinde yayınlanmış ve daha sonra kendi izniyle, tarafından düzeltmeler eklenerek, Almanca olarak neşrolunmuştur. Makaleyi Almancaya çeviren, Thomsen'in bu son tercümesini o kadar mükemmel görüyor ki, bundan sonra Radloff'un tercümelerinin tamamen eskimiş bir halde (völlig antiquiert) kalacağını iddia ediyor[7]. Halbuki gösterdiğimiz misallerle de ispat edilmiş olduğu gibi, asıl metinlerin bazı yerlerinin okunuşu ve tercümesi hususu daha halledilmemiş olmasına rağmen, Radloff'un tercümesinde Thomsen'dekinden daha doğru yorumlara tesadüf olunabilir.

Âbide metinlerinin bütünü göçebe bir kavim ve devletin hayatını pek açık bir şekilde tasvir ediyor. Göçebe bir devletin kuruluş ve yıkılışını, Avrupalılar'ın anlayabildiği devlet hayatınınkinden ne kadar farklı olduğunu Radloff daha önce Aus Sibirien[8] adlı eserinde ve Kudatku Bilik[9] baskısının girişinde (ki bu girişin daha sonra "Uygur Meselesine Dair" adıyla Rusçaya tercümesi de neşredilmiştir) açık bir şekilde tasvir etmişti. Thomsen'in itiraf ettiği gibi Radloff'un görüşleri Orhon Âbideleri ile tamamen kuvvetlendirilmiştir. Alışılagelen hayat siyasî birlik ihtiyacını görmüyor. Böylece kavmin her ferdi kendisine tam bir emniyet temin edecek idareyi aşiret usulü şartlarında görüyor. Yâni cemiyet, gelişmesinin bu devresinde kendi arasında genel düzen ve dirliğin devamlılığını hedef alan liderlerin kuvvetine ve belli kanunlara sahip bir hâkim kuvvetine ihtiyaç görmüyor ve belli bir idare müessesesi icad etmeyerek, andlaşmalar yapmayarak, sadece kabileler arasında uygulanan münasebetlerin tâyin ettiği töre ile kendini idare ediyor. Devlet kuvvetini temsil eden hanlar bazen, imkân bulundukça, bütün kavmi veyahut birkaç kavmi bir idare altında birleştirebiliyordu. Lâkin bu olay olağanüstü şartlar altında meydana gelebiliyordu. Böyle zamanlarda hanlar, idareyi kendiliklerinden ellerine alıyorlardı. Bunlar hiç bir kimse tarafından tâyin edilmedik-

[6] Adı geçen eser, s. 142.
[7] Adı geçen eser, s. 132 h. 1.
[8] Leipzig 1884, 2. baskı, 1893.
[9] Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, St. Petersburg, 1891-1910.

leri gibi, hiçbir kimse tarafından da seçilmiyorlardı. Kavim veya kavimler bu olup bittiyi karşı koymaksızın kabul ediyor veya çoğu zaman uzun müddet karşı koyduktan sonra kabule mecbur kalıyordu. Hattâ hanın kendi idaresinde kendi kavminin birliği de uzun süren kanlı savaşlar neticesinde meydana gelebiliyordu. Halbuki hanın idaresi altında bu gibi kabilelerin hepsinin birden ziraî, medenî ülkelere yaptıkları hücumlarda daha az kan dökülüyordu. Bu sefer neticesinde ele geçen savaş ganimetleri bu yeni kurulan hanlığın hâkim kuvvetiyle halk arasını ısındırmakta esas oluyordu.

Orhon yazıları da böyle bir görünüş arzediyor. Hanlar "Türk-Oğuz"lardan[10] yahut "Tokuz Oğuz"lardan çıkıyorlar ve aynı zamanda kendi kabileleri olan Oğuzlar ve diğer Türk kabileleri ile uzun ve devamlı savaşlar yapıyorlardı. Âbidelerde, Çin ve diğer medenî komşuları ile olan savaşlara nisbeten bu iç savaşlar hakkında daha çok tafsilât veriliyor. Burada görülüyor ki hanlar ve her halde halkı, dışarıdaki medenî milletlerle olan savaşlara yalnız aç halka yiyecek ve çıplak halka giyecek bulmak için pek tabiî bir vasıta gibi bakıyorlar. Mamafih bu âbideler yeni bir göçebe devletinin kuruluşu tarihinde Radloff'un dikkat edemediği noktalardan yalnız biri hakkında yeni bilgiler de vermiştir: Memleketin teşekkülünde rol oynayan olağanüstü durum ve şartlardan biri zenginlerle fakirler, beylerle halk arasında cereyan eden sınıf mücadelelerinin kuvvetlenmesi olabilir. Göçebe toplumlarda mülkiyet ve sınıf farkının bu gibi gerginliklere sebep olacak derecede kuvvetlenmesi pek mümkündür. Âbideler gösteriyor ki, Türk ülkesinde Çinliler hâkim olduğu vakit -medenî memleketlerde olduğu gibi- Türkler'in aristokrasisi (idarecı sınıfı), kendi sınıf imtiyazının korunmasını ileri sürerek yabancı bir milletin elinde tutsaklığa daha çabuk alışmışlar ve millî âdet ve geleneklere bağlılık göstermemişler, ihanet etmişlerdir. Fakat milletin halk kısmı (avam sınıfı) yabancı boyunduruğuna çabuk alışmamış ve geleneklerine bağlı kalmıştır (nitekim Leh hâkimiyeti devrinde Batı Rusya eyaletlerinde de böyle olmuştur). Beylerin Çin âdetlerini ve ahlâkını kabul etmesi, avam halkın onlara karşı düşmanlığını arttırmıştır. Bundan faydalanarak, han sülalesi temsilcileri halkı Çin hakimiyetine karşı ayaklandırdılar ve Türk devletinin istiklâlini canlandırdılar.

Orta-Asya göçebe kavimlerinin tarihinde, sınıf mücadeleleri neticesinde bir milletin siyâsi birliğinin ve bir devletin kuruluşunun diğer bir örneği de vardır: O da Cengiz Han Devleti'nin kuruluşudur ki Moğol Devleti diye isim-

[10] Bk. Enz. d. Isl., 178 (Ghuzz).

lendirilir. Lâkin bunda memleketin teşekkülü aristokrasinin galibiyeti neticesinde olmuştur. Cengiz Han[11] VIII. yüzyılın Türk hakanı gibi avam halkın yararına çalıştığından söz etmiyor. Aksine aristokrat arkadaşları için yaptığı hizmetleri anlatıyor. Gerçekten bu başarıları neticesinde aristokrasiye, beyler sınıfına, kendi vatanlarında emniyetli ve düzenli bir hayat ve savaşlarda zengin ganimetler verebilmiştir.

Bu sınıf mücadelesi hakkındaki bilgiler ise, yalnız Moğolların destânî rivayetlerinde saklı kalmıştır[12]. Bir çok Çin, Ermeni ve Avrupa kaynaklarında buna dâir bilgiler yoktur. Bunun gibi, Çin kaynaklarında ve diğer kaynaklarda, Türkler arasındaki sınıf mücadeleleri hakkında hiçbir bilgi yoktur. Eğer göçebe kavminin kendi hakkında tesbit ettiği olaylar daha çok olsaydı, muhtemelen, diğer göçebe devletlerin kuruluşunda da sınıf mücadelesinin ne kadar mühim bir yer almış olduğu daha açık olarak görülürdü.

Orhon Kitabeleri, Türk Devletinin iç bünyesi hakkında epeyce bilgi veriyor. Bir çok unvanları ve diğerlerini sıralıyor. Muhtemelen bu unvanların hepsi doğru olarak okunmamış olabilir. Şimdiye kadar okunabilen kadarından ise açıkça anlaşılıyor ki bu unvanlar Türkler'e dışarıdan gelmiş adlardır. Han sülâlesinin ayrı kabileler başında bulunan üyesinin lâkabı olan "Şad", galiba aslen İran'dan gelme bir kelime olup, "Şah" kelimesi ile bir kökten çıkmıştır. Bunun gibi bazı unvanların sonunda Moğolca çoğul sıfatı belirtisi olan (t) harfinin bulunması da dikkati çekmektedir. Prof. Pelliot 1925 yılı sonbaharında Leningrad'da verdiği konferanslarda Avarlar'ın yâni Çin kaynaklarındaki Cücenler'in[13] Moğol neslinden olduğu hakkında bir görüş ortaya atmış ve (t) harfi ile son bulan unvanların Tukyu Türklerine Moğollar'dan miras kaldığı fikrini ileri sürmüştü. Prof. Pelliot'nun fikrine göre Türkler devlet teşkilâtı usulünü hep Avarlar'dan öğrenmişlerdi. Bu konu bir taraftan Türkler'in daha çok batıdaki medenî kavimlerle, diğer taraftan da Avrupa ve Asya'da, kendilerinden önceki göçebe kavimlerle olan münasebetleri ile alâkalıdır.

[11] Enz. d. Isl., I, 894b.

[12] Moğolların Gizli Tarihi adlı eserde. Pelliot'a göre (T'oung-Pao, XIV, 1913, s. 131 v.d.) Mongyolun niyuça tobçiyan, Moğolca bir ünvan olup; şimdiye kadar bunun tam bir tercümesi yalnız Rusça yayınlanmıştır (Trudy Ross. Duch. Missii v Pekine, Cilt IV). Bu kaynağın epik karakteri ilk defa Barthold tarafından (Zapiski, X, 107) tanıtılmıştır.

[13] İsimler hakkında bk. J. Marquart, Eranşahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenac'i, Berlin 1901, s. 54.

Son günlere kadar hâkim olan bir fikre göre, Uzak-Doğu Medeniyetinin Batı medeniyeti tesiri altına hemen hiç düşmediği ve Moğolistan'da yaşayan kavimlerin de yalnız Çin Medeniyeti tesiri altında kaldığı zannediliyordu. Hattâ E. Blochet 1910 yılında "Reşidüddin'in Moğol Tarihine Giriş" adıyla yayınladığı eserinde, Orhon Kitâbeleri'nde aslen Türkçe olmaması ihimali olan şeylerin hepsinin Çin'den gelme olduğu[14] ve Moğolların pek eski devirlerde bile Çin medeniyeti ile tanışık oldukları halde, İslâm Medeniyeti ile temaslarının yalnız millî devlet kurup, islâm memleketlerinde fetihlerde bulunduktan sonra meydana geldiğini kabul ediyor[15]. Halbuki buna karşı en kuvvetli delil gerek VIII. yüzyıl Türklerinde ve gerekse XIII. yüzyıl Moğollarında Batı-Asya'dan gelme alfabelerin mevcut olmasıdır.

Orhon Kitâbeleri daha XVIII. yüzyılda bilinen Yukarı Yenisey Âbideleri yazılarının aynısı ile yazılmıştır. Bu Yenisey yazılarındaki bazı harflerin Avrupa alfabelerine benzer olduğuna daha o zaman dikkat eden olmuştur. Bu harflerin şekillerine bakılırsa her halde Orhon Âbideleri harflerine göre daha eski oldukları görülür[16]. Bunlar belki de VII. yüzyıla ait olabilirler. Bunların tarihini daha doğru olarak tâyin etmek mümkün değildir. Ancak şurası dikkati çekmektedir ki, bu yazıların hiç birinde, hiç olmazsa Orhon Türkleri tarafından kullanılan, oniki hayvan takvimi ile olsun hiçbir türlü tarih konmamıştır. Halbuki Çin ve İslâm kaynaklarına göre, o zaman Yukarı Yenisey'de Kırgızlar oturuyorlardı. Buna göre bu yazılar Kırgızların da olabilir. Bu Kırgızların oniki senelik takvimi kullandıkları hakkında Çin kaynaklarında kayıtlar vardır. Hattâ bazı âlimler bu takvimin aslında Kırgızlar tarafından icad edildiğini farzediyorlardı[17].

Orhon ve Yenisey yazılarının kökeni konusunu uzun uzadıya araştıran zât Finlândiya'lı âlim Donner'dir[18]. O, adı geçen harflerin daha çok İran'da M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. III. yüzyıl arasında hâkim olan Arşak sülâlesinin paralarındaki harflere benzediğini söylüyordu. O zamandanberi Doğu-Türkistan-'da ve Batı-Çin'in hudut bölgelerinde çalışan ilmî heyetler, Doğu-İran dilinde

[14] E. Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rashid ed-Din, Leyden-London, 1910 (GMS, XII), s. 183.

[15] Adı geçen eser, s. 178.

[16] V. Thomsen, Inscriptions de l'Orkhon, Helsingfors, 1896, s. 53 (Sans aucun doute); Daha az kategorik olarak W. Radloff, Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, St. Pétersburg 1895, s. 300.

[17] Abel-Rémusat, Recherches sur les langues tartares, Paris, 1820, s. 300.

[18] O. Donner, Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie (Journal Soc. Finno-Ougrienne, XIV, Helsingfors, 1896).

birçok belgeler elde ettiler. Bu Doğu-İran dilini âdetâ Soğd dili diye isimlendiriyorlar (Soğd, Zerefşan havzasında Semerkand ile Buhara arasındaki bir yerin ismidir)[19]. Bu elde edilen belgeler M.S. I. yüzyıla aittir. Soğd eserleriyle en çok meşgul olan Gauthiot[20] Yenisey-Orhon yazılarının esasen Soğd harflerinden çıktığını ve Soğdca'nın da M.S. I. yüzyılda yazılan şeklinden daha eski olan bir şeklinden çıkmış olduğunu iddia ediyordu. Halbuki şimdiye kadar bulunan Türkçe kitâbeler M.S. VII. yüzyıldan daha öncelere götürülemiyor. Bu sebepten, yazıları asıl Soğdca örneğine daha yakın bir eski Türk âbidesi ortaya çıkarılmadıkça en eski Türk alfabesinin doğuş ve gelişmesini ilmî bir şekilde ispat ve tâyin etmek mümkün olamaz.

Türkler anlaşılan yalnız dışarıdan alfabe almakla yetinmeyip buna bazı yeni şekiller de eklemişlerdir. Meselâ ok ve uk seslerini yazmak için kullandıkları şu (↓) şekil gibi. Bu işaret Türkçe ok'u tasvir ediyor. Bundan başka dilin fonetik (vokal) özelliklerine ve özellikle sesli uyumu (vokal armonisi) kuralına uydurmuşlardır.

Bundan dolayı Türkler'in o vakit kullandıkları en eski alfabe diğer (geç) zamanlarda kullandıklarından çok daha mükemmeldir. Tasavvur etmek mümkündür ki, bu alfabe ile yalnız âbideleri değil, başka birçok şeyleri de yazmışlardır. Sonra han sülâlesinden birisi tarafından hanın adına dikilen âbidenin imlâsı, aynı sülâleden üç hana hizmet eden Türk devleti ileri gelenlerinden vezir Tonyukuk adına dikilen âbidenin imlâsına nisbetle daha mükemmel ve düzgündür.

Âbidelerin yazı üslûbu ve kelimeleri, bunlardaki medeniyet seviyesinin -alelâde göçebe hayat şartları dahilinde bekleneceği gibi- aşağı olmadığını farzettiriyor. Hattâ han, bütün Türk kavimlerini kendisinin yazıp bıraktığı âbideleri okuyarak anlamaya ve bundan kendi hanlarının başarılarını ve halkın hana karşı ayaklanması neticesinde karşılaştıkları zorlukları bilmeye çağırıyor. Halkta okuma ve yazmanın bu kadar yayıldığını düşünmek elbette zordur. Lâkin kitâbelerdeki bu sözler devleti idare eden zâtın, yâni hanın kendi vazifelerini, Chavannes'ın[21] "Hanlar bu heykellerinde yalnız kendilerinin vahşi şöhretlerinin rüyalarını (Reve de gloire brutale) tasvir etmişlerdir" sözleriyle anlatmak istediğinden daha geniş bir şekilde anladığını gösteriyor.

[19] En. d. Isl., IV, 511.

[20] Bilhassa onun Essai de grammaire sogdienne, Paris, 1914, 23 adlı eserine bk. Orada gerekli literatür verilmiştir.

[21] Journal Asiatique, 9, XIV, 384.

Bu âbidelerde "Türkler'in kötü günlerinde kanlarının sular gibi aktığından" sözediliyor. Fakat zafer günlerinde diğer kavimlerin dökülen kanından bahsolunmuyor. Öldürülen düşmanların sayısı açıklanmıyor. Savaş anında gösterdikleri vahşice kan dökücülükle öğünülmüyor. Halbuki bunlar meşhur Asur hükümdarlarının âbidelerinde öğünülerek anlatılır. Halkın ruhi durumunu anlamak için dinî inançlarının bilinmesi pek mühimdir. Âbidelerde bunlara ait hiçbir bilgi verilmiyor. Yalnız "Gök" ve "Yer" ibadetlerinden (culte) bahsolunuyor. Bu münasebetle bazen "Türk Gök'ü, Türk Yer Suyu" gibi deyimler kullanılıyor. "Tengri" kelimesi bizim bildiğimiz "semâ" ve "Ulûhî Semâ" mânasında kullanılıyor. "Yer Su (Yer Sub)" hakkında söz geçen yerlerde, "Yer Su" deyimiyle yer ruhlarının hepsi değil, belki bir tanrıça kastolunduğu anlaşılıyor. Thomsen'in, son tercümesinde (die türkischen heiligen Yer Sub) "Türk mukaddes Yer Suları" diye çoğul olarak göstermesi bu noktada bir şüphe uyandırmaktadır. Diğer ilâhlardan yalnız memedeki çocukların koruyucusu olan "Umay" zikrolunuyor. Han kendi anasını "Umay" dediği tanrıçaya benzetiyor. Bu tanrıça şamanist Türklerin Altay'daki kalıntısında bu güne kadar korunmuştur. Şüphesiz Tukyu Türkleri şamanist idiler. Bununla beraber genellikle Türk dilinde "Şaman" kelimesine karşılık kullanılan "Kam" kelimesi âbidelerde hiç kullanılmamıştır. Yenisey yazılarında ise "Tengri" kelimesi ile beraber bir de "Bel" kelimesine tesadüf ediliyor. Şüphesiz bu da Şamanistlerin saygı duydukları ruhlardan (cinlerden) biri olmalıdır. Fakat Orhon yazılarında bu kelime yoktur. Medenî dinlerin Türkler arasında yayılması Çin kaynaklarında bahsedildiği halde, Orhon Âbideleri bu hususta bir şey zikretmiyor. Çinliler'in bildirdiğine göre, han kendi başkentinde bir Buda ibadethânesi yapmak istemiş, lâkin danışmanı Tonyukuk "Budist mezhep ve telkinleri göçebe Türkler'in askerlik kabiliyetlerine zarar getirir" diyerek hükümdarının fikrini değiştirmiştir. Batıdan gelen dinî propaganda hakkında ise bilgi daha azdır. Eskiden Fenike alfabesinin yayılması gibi, Türkler arasında da İran alfabesinin yayılması herşeyden önce sadece ticarî münasebetlerin kuvvetlenmesi neticesi olup, hiçbir dinî propaganda ile ilgili değildi. İran'ın millî dini olan Zerdüştlük milletlerarası dinî propaganda ile ilgilenmedi.

Makedonya'lı İskender'in fetihlerinden sonra, Doğu-İran bölgeleri uzun müddet batı bölgelerinden ayrı kalarak Hind medeniyeti ile Buda dininin tesirlerine kapıldılar. Budist misyonerleri İranlılar ve Türkler arasındaki faaliyetleri esnasında bazen Hind alfabesinden de faydalanıyorlardı; Doğu-Türkistan'da Avrupalılar tarafından yapılan arkeolojik araştırmalar netice-

sinde biz şimdi Hind harfleriyle yazılan Türkçe Budist yazılarını ele geçirmiş bulunuyoruz. Lâkin Budistler pek az bir zamanda Soğd millî alfabesini kabul ettiler. Daha sonra bu harfler, ileride göreceğimiz gibi Türkler arasında yayıldı. Orta-Asya'da yaklaşık olarak M.S. III. yüzyıldan başlayarak yayılmağa başlayan Maniheizm ve Hristiyanlık da kendileriyle beraber alfabelerini getirdiler. Maniheizm Hristiyanlıktan sonra, Zerdüşt dinini Hristiyanlık ve Budîzmle uyuşturmak fikriyle meydana gelmiştir; mamafih Maniheizm Orta-Asya'da Hristiyanlıktan daha evvel yayılmış olsa gerektir. Bu sırada, dinle alfabe arasındaki münasebetlerde bir bağlantı meydana gelmeğe başlıyor. Maniheistler kendi alfabelerini, Hristiyanlar ise Süryanî Alfabesi adında diğer bir alfabeyi kabul ediyorlar. Hatta Hristiyanlığın Orta-Asya'da yayılan çeşitli mezhebleri arasında da aynı Süryanî yazılarının kullanıldığı görülüyor. Maniheizmi veya Hristiyanlığı kabul eden Türkler veya İranlılar uzun müddet Mani veya Süryanî yazılarını kullanmışlardır. Bununla beraber millî Soğd yazısı ile yazılan bazı Mani ve Hristiyan metinlerine de tesadüf olunuyor. Bazen Mani Türk metninin her iki alfabe ile yazılanları da bulunuyor. Bunların biri "Mani Yazısı" ve diğeri "Millî Soğdca"dır[22].

Oğuz Türkleri Devleti'nin yıkılmasından pek az sonra gelecek derste anlatacağımız gibi, Maniheizm Türkler arasında geniş ölçüde yaygınlaşmaya başlamıştır. Lâkin VI-VIII. yüzyıl Türk devleti zamanında Soğd ticaretinin bozkırlarda yayılmasiyle paralel olarak dinî propagandada da başarı kazanıp kazanmadığını bilemiyoruz. Tabiîdir ki Soğd tüccar ve misyonerlerinin esas faaliyet sahası Çin içlerine giden ticaret yolu olmuştur. Bu yolda Lob-Nor'a kadar Soğd kolonileri kurulmuştur. Pelliot'un tetkikleri sayesinde biz VII. yüzyılda Lob-Nor'da bir Soğd kolonisinin kurulduğunu ve ondan sonraki yüzyıl zarfında bunların hâlâ bir çeşit özel idareleri (muhtariyet) bulunduğunu biliyoruz[23]. Lâkin aynı zamanda Soğd tüccarları, Türk bozkırlarında ve özellikle han ordalarında kendi malları için iyi pazarlar buluyorlardı. Bu suretle orada Soğd kolonileri meydana geliyordu. Çin'li Budist rahibi (hacısı) Hiuen Cuang 630 yıllarında Orta-Asya'dan geçmiştir. Onun rivayetinden anlıyoruz ki, Soğd ticaret şehirleri, ta o zaman bile, batı Türk memleketle-

[22] Maniheistlerin ibadet kitaplarının Mani Yazısıyla olduğu gibi Uygurcası da vardır. W. Radloff, Chuastuanit, das Bussgebet der Manichäer, St. Petersburg, 1909. A. v. Le Coq,. Chuastuanift, ein Sündenbekenntnis der manichäeischen Auditores, Berlin 1911 (Abh. d. Preuss. Akad. d. Wiss., 1910). Radloff, Bulletin de l'Acad, des Sciences, 1911, 867 v.d; W. Bang, Manichäische Laien-Belchtspiegel. Museon 36 (1923) 137-142.

[23] J. A., 11, VII (1916), 111 v.d.

rinden Çu nehri kıyılarına kadar vardı. Hüan Cuang Isık Göl[24]'ün güney kıyısından geçmiş ise de, oralarda şehirlerin bulunduğunu zikretmiyor. Halbuki Tang Sülâlesi Tarihi'nde buralarda da şehirler zikrolunmaktadır. Orta-Asya hakkındaki bilgileri, IX. yüzyılın ilk yılları olayları ile sona eriyor.

Şamanist inançları, özellikle Türkler'in cenaze ve defin törenlerinde görülmüştür. Çin kaynaklarından anlaşılıyor ki Türkler askerlerin kabirleri üzerine, bunların öldürdükleri düşmanların heykelini dikerlermiş. Orhon Âbideleri Çinlilerin verdikleri bu haberleri tamamen kuvvetlendirdi. Bu âbidelerden öğrendiğimize göre, bu çeşit heykellere "Balbal" denilirmiş. Bu kelimenin aslının Çince olduğu söyleniyor. Bu heykellerin dikilmesi sırasında tören yapılıp yapılmadığı hakkında Orhon Âbideleri bir bilgi vermiyor. Lâkin Bizans kaynaklarından anlaşıldığına göre, Türk hanlarının kabri yanında, bazen, düşmanların Türk elinde tutsak kalan başbuğları öldürülmüş. Şüphesiz bu âdetin esası, diğer şamanist kavimlerde olduğu gibi, öldürülmüş adamın kıyâmet gününde kendisini öldüren veya adına öldürülmüş olduğu kimseye hizmet edeceğine ait olan inançtı. Bu inanç asıl ilkel ve medenî dinler arasındaki esas farkı teşkil ediyor. Şamanizm gibi ilkel insanların dinleri bir takım ahlâki ülkülerle ilgili değildi. Bunlarda kıyâmete iman, ahirette bir nevi yargılama yapılacağına ve uhrevî bir sorumluluk yüklenileceğine inanmayı gerektirmiyor. Yâni insan bir kimseyi öldürdüğü için kıyâmette ceza görmekten korkmuyor. Aksine ne kadar fazla öldürürse o kadar fazla itibar göreceğini tasavvur ediyor.

Âbidelerin yazıları ve o âbidelerle beraber bulunan diğer heykeller, o güne kadar yazma tarihî eserlerde bulunan bilgilerin birçok diğer özelliklerini tasdik ederek, o bilgileri tenkit eden fikirleri de çürüttü ve görüldü ki, VIII. yüzyıldaki Türk balbalları dış şekilleri itibarıyla, Güney-Rusya bozkırlarından başlayarak uzayan çok uzak mesafelerde bulunan ve Ruslar tarafından "Taşnine" (Kamennaya boba) diye isimlendirilen heykellerin aynıdır. Türkler'in, kabirleri üzerine böyle "Balbal" heykelleri dikmek âdetleri hakkında, Çin kaynaklarındaki bilgilerden başka, XIII. yüzyılın ortasındaki Katolik misyoneri Rubruquis'in de ayrıca bir rivayeti vardır. Ona göre yüzü doğuya çevrilmiş olan bu gibi heykelleri o zamanda Güney-Rusya ovalarında oturan bir Türk kavmi Kuman (Rus vekayinâmelerinde Polovits) lar da dikiyorlardı. Çin kaynakları rivâyetleriyle o kaynaklardan tamamen ayrı olan Avrupa kaynaklarındaki rivâyetlerin birbirlerine uygun olmasına rağmen,

[24] Enz. d. Isl., I, 593.

Radloff Aus Sibirien[25] adlı kitabında, hem Çin tarihçilerinin ve hem de Rubruquis'in hatâ ettiklerini ve bu çeşit heykellerin Rusya'da Türkler'in ortaya çıkması ve istilâsından çok önceki yüzyıllarda dikilmiş olduklarını iddia etmişti. Böyle bir görüş ancak Yenisey Âbideleri üzerindeki yazıların anahtarı daha bulunmadığı bir devirde mümkündü. Bazı Orhon balballarında olduğu gibi birçok Yenisey balballarının üzerinde bir çeşit yazılar vardı. Şimdi Orhon Yazıları'nın anahtarı bulunduktan sonra o yazılar da okunabilmiş ve Türkçe oldukları anlaşılmıştır. Bugün Rusça "Taşnine" denilen o heykellerin aslının Türk olduğuna zerre kadar şüphe yoktur.

Radloff aynı zamanda, Çinliler'in Türkler hakkındaki bilgilerinden bazılarına da itiraz etmişti. Meselâ Türklerin devlet kurmalarından önce bile demircilikle meşgul oldukları hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgileri gerçeğe uygun bulmuyor, madencilik işleriyle göçebe hayatı birbiriyle uzlaşması mümkün olmayan bir durum olarak görüyordu[26]. Bu hususta Orhon yazıları Çin kaynaklarının verdiği bilgilerin yanlışlığı hakkında hiçbir yeni bilgi vermiyor. Halbuki göçebe hayatında bile demir silâhların kullanıldığı lehinde, Türk ve Moğol halk rivâyetleri tanıklık etmektedir. Çin kaynaklarında, Türklerin bazen ölüyü yakmak âdetleri de olduğu söylendiği halde, Radloff bazı kabirler üzerinde yaptığı araştırmalarda böyle bir belirti görmemiş[27] ve bunu da yazma tarihî eserlerin bilgileri ile maddî medeniyet kalıntılarından alınacak bilgiler arasındaki çelişki olarak izah etmiştir. Orhon yazılarından ancak şu kadarı anlaşılıyor ki, Türk halk inancına göre, insanın ruhu, öldükten sonra kuş yahut böcek şekline giriyormuş. Ölen hakkında "uçtu" deniliyor. Bilindiği gibi, Batı Türklerinde, hattâ İslâmiyeti kabulden sonra "öldü" yerine "şunkar boldu" yâni "şahin oldu" deyimi kullanılıyordu. Bundan anlaşıldığına göre insanın cesedini muhafaza etmeğe galiba ehemmiyet vermemişlerdir. Bununla beraber bir habere göre, Türklerin Araplarla savaşları sırasında Türk kumandanının cesedi Arapların elinde kalmış ve bu olay, kumandanın ölümünden daha ağır bir felâket kabul edilmiş imiş[28]. Fakat bu durum dinî mahiyette olmayan bir namus meselesi olarak düşünülmüş olduğundan meydana gelmiş olabilir. Gerçekte bunlarda, kadınların savaşta düşmanı eline geçmesi, büyük bir ayıp sayıldığı gibi, bir kumandanın cesedinin de düşman eline geçmesi, ayrı şekilde telâkkî olunurdu. Türkler-

[25] II, s.122.
[26] Aus Sibirien, I, 128.
[27] Aus Sibirien, II, 121.
[28] Taberi, II, 1691, satır 13.

de ölü gömme ve cenaze töreni hakkındaki ayrıntılı bilgiyi âbidelerden çok, hanların gömülü oldukları yerlerde yapılan kazılar verebilirdi. Bu kazıları Radloff ve meslektaşları ve onlardan sonra 1925'de Profesör Vladimircov yaptılar. Fakat bu güne kadar bu kazılar sonucunda bir mezar çıkmadı. Olabilir ki diğer birçok kavimlerde olduğu gibi, Türkler de hanlar gömülürken, birkaç çukur kazarlar, düşmanların eline geçmesinden ve hakarete uğramasından korumak için cesedi veya külünü o çukurlardan rastgele birine koyarlardı. Vladimircov'un yaptığı kazının en çok göze çarpan sonucu bir Türk askerinin kabri içinde bulunmuş ve oldukça iyi korunmuş heykelidir. Bu heykelde Türk soyunun bütün özellikleri görülmüştür. Bu tür heykeller daha evvel toprak üstünde de bulunuyordu. Fakat başları bulunmazdı. Bunların başlarını kırmak Moğollar'ın işidir. Onlar eski adamların resimlerinin hayattaki insanlara zarar vereceği inancında idiler. Böylece ortaya çıkıyor ki heykellerin başlarını kırmak islâmlığın dinî taassubunun yayılmadığı yerlerde de âdet idi. Halbuki bu güne kadar bu olayı sadece islâm taassubunun sonucu olarak izah ediyorlardı ki, doğru değildir. Gelecekte yapılacak kazılar muhtemelen daha birçok yeni bilgiler verebilir. O zamana kadar Türkler'in cesedleri yakmak âdetleri hakkındaki Çin haberlerini reddetmek her halde esassız olur. Çünkü Radloff'un kazılarından sonra bozkırlardaki bazı kabirlerde cesetlerin etrafındaki eşyaların kalıntılarına da rastgelinmiştir[20]. Çinliler Türklerin ölü gömme törenini birçok defalar yakından görebiliyorlardı. Bazı Türk hanları, düşmanlarının baskısıyla vatanlarından kaçıp Çin'e gelerek orada öldükleri zaman, ahalinin gözü önünde kendi âdetlerine göre gömülüyorlardı. Bu yüzden Çin kaynaklarının verdikleri bilgilerin yanlış olması ihtimali kalmıyor demek mümkündür.

Bu dersten maksadım tarihte ilk defa olarak kendisini Türk adıyla isimlendiren bir kavimden kalan yazılar, âbideler ve heykelleri öğrenmek sonucunda ortaya çıkan ana fikirleri açıklamak idi. Şimdi bu sonuçların daha önce yaşayan kavimlerden hangisinin bu Türklere yakın veya uzak kardeşlik münasebetinde bulunduklarını öğrenmek ve M.S. VI-VIII. yüzyıl Türk Devleti hayatının olayları, Türk kavminin bundan sonra gelen yüzyıllardaki hayatını açıklamak için ne derece yardım edebileceği gibi sorular kalıyor ki, gelecek derslerimiz bu konulara ait olacaktır.

[20] Bilhassa Bk. W. Kotwjitcz, Rocznik Orjentalistyczny, IV, 84.

İKİNCİ DERS

Türklerin ve genellikle Orta-Asya kavimlerinin tarihini öğrenmek yolundaki engellerin birinci derste söylenenlerinden başka bir diğeri daha vardır. O da çeşitli devirlerin birbirinden farklı bir şekilde aydınlatılmış olmasıdır. Bir kavim veyahut bir ülkenin tarihinin belli bir devri hakkında oldukça geniş bilgilere sahip olduğumuz halde, aynı kavim veya ülkenin o belli devirden önce veya sonra nasıl bir hayat geçirdiği hakkında çoğu vakit herhangi bir kaynakta mevcut birkaç kelime ile yetinmek mecburiyetindeyiz. Halbuki bir kavim veya ülkenin yavaş yavaş gelişen tarihî olaylarını gereği gibi öğrenmek için o kavmin tarihindeki her devreyi iyice müşahede etmek imkânına sahip olmalıyız. İstenilen bilgilerin kaynaklarda bulunmayışı bu devirler hakkında çeşitli görüşler ortaya atılmasına ve şahsî fikirler ileri sürülmesine meydan veriyor ve bundan dolayı meselenin ilmî bir şekilde incelenmesi mümkün olmuyor.

Moğol devrine kadar Çin ile komşu olan göçebe devletler tarihinde Orhon Âbideleri -evvelki derste görüldüğü gibi- tamamen ayrı bir yer tutuyor. VI-VII. yüzyıl Türk devletinden evvel bozkırlarda ortaya çıkıp kurulmuş olan göçebe devletler hakkında sadece Çin kaynaklarındaki pek az bilgilerle yetinmek mecburiyetindeyiz. Bu kavimler ise tarih sahnesinden -konuştukları dillerinden birkaç kelime bile bırakmayarak- çekilip gitmişlerdir.

Bir kavmin hangi dille konuştuğu meselesini halletmek için bu güne kadar esas olarak kabul edilen kaynak Çin tarihlerinde Çin hiyeroglifleri ile yazılmış olan tek tük kelimeler, özellikle birtakım adlar, unvan ve lâkaplardı. Çin hiyerogliflerinin telâffuz kaidelerine göre bu kelimelerin şu veya bu türlü telâffuz olunduğuna hükmediliyordu.

Orhon yazıları, eski âlimleri, dil hakkındaki bu çeşit tahminlerini ve ulaştıkları sonuçları kontrole sevketti. Kontrolün sonuçları ise zikredilen âlimlere pek teselli verici bir mahiyette değildir. Hattâ Türk olduklarında şüphe olmayan kavimlerden kalan Türkçe kelimeleri tetkik edenlerin görüşleri, bu araştırmaları yapan âlimler Türk dilinin en büyük âlimleri oldukları halde bile, yanlış çıkmıştır. Orhon yazıları daha keşfedilmeden az evvel Radloff, birkaç eserinde, bu cümleden "Kudatku Bilik" baskısının önsözünde Türk hükümdarlarının Çin kaynaklarında Çin hiyeroglifi ile yazılan unvanlarını

tetkik ve tesbit denemesinde bulunmuştu[30]. Orhon yazıları, Radloff'un görüşlerinden bir çoğunun esassız olduğunu ortaya çıkardı. Meselâ Çin hiyeroglifi ile yazılan bir kelimeyi Radloff "beg" diye okuyordu. Halbuki "beg" değil "bilge" imiş. Diğer bir kelimeyi "aydınlık" diye okumuştu. Habuki "Ay Tengri" diye okumak lâzım imiş. Çünkü o zamanki Türk dilinde "aydın" kelimesi yok imiş v.b.

Orhon yazılarından anlaşılıyor ki, Çinliler bazen kendilerince bilinen kavimlere adı geçen kavimlerin kendilerine verdikleri addan büsbütün başka bir ad da verirlermiş. Meselâ Çin kaynaklarında Kıtay kavmi ile birlikte daima bir "Hi" kavmi zikrolunuyor. Orhon kitâbelerinde ise Kıtaylarla birlikte bulunan bu kavmin yerinde "Tatabı" adı geçmektedir. İşte bu iki ad arasında hiç benzerlik olmadığı halde Çin kaynaklarındaki "Hi" adı ile Orhon kitâbelerindeki "Tatabı" adının aynı kavmin iki adı olduğunda, Avrupa âlimleri aynı fikirdedirler. Çin hiyerogliflerinin çeşitli göçebe devletlerin devirlerine rastlayan farklı zamanlarda ne şekilde telâffuz olunduklarını sinologlar daha tam olarak tesbit edememişlerdir. İşte bu mes'ele de göçebe Türk kavimlerinin tarihini araştıran âlimlere zorluklar vermektedir. Orta-Asya'da yaşayan şu veya bu kavmin dilini Çin hiyeroglifleri ile yazılan kelimelerle tâyin etmek için yapılan tecrübeler birkaç defa tekrar edilmiştir. Bu tecrübeler ilk defa olarak bu kavimlerin en eskisi olan Hunlar hakkında yapılmıştır. Bilindiği gibi Hunlar M.Ö. II. yüzyılda Çin hududunda kuvvetli bir devlet kurdular ve daha sonra Avrupa'ya kadar gelerek M.S. V. yüzyılda tanındılar. Hunları Türk sayıyorlar. Çinliler de M.S. VII. yüzyıl Türklerini Hunların torunları olarak yazıyorlar. Çin kaynaklarında Hunlara nisbet edilen kelimelerin aslının Türkçe olup olmadığını araştırmak için yapılan denemelerin en meşhuru Japon doğu tarihçisi, Profesör Shiratori'nindir[31]. Bu denemelerin ne kadar başarısız olduğunu şundan anlayabiliriz ki Prof. Shiratori bizzat kendi fikrinden döndü ve tamamen Hunlara maledilen kelimelerin Tunguz dili ile daha güzel açıklanabileceği sonucuna vardı[32]. Hunlardan sonra Doğu-Moğolistan'da hüküm süren göçebe kavmin aslının Tunguz olduğu daha az şüpheli addolunuyordu. Bu kavmin adını yalnız Çinceden Sien-pi şeklinde yazılan hiyeroglifden öğrenebiliyoruz. Onlar Hunların doğu komşuları ve düş-

[30] Kudatku Bilik, Giriş, s. 64 v.d. Bundan başka bilhassa Zapiski, V, 265 v.d.

[31] Bulletin de l'Acad. des Sciences, 1902, Bk. Onun Über die Sprache des Hiung-nu-Stammes und der Tung-Hu-Stämme, Tokio, 1900. (Orient Bibliographie: İzv. İmp. Ak. Nauk. 17, s. 01-033).

[32] J. A., CCII (1923), s. 71 v.d.

manları olarak zikrolunuyorlar. Bunlar, M.S. I. yüzyıl sonunda Moğolistan'da Hunların yerini işgal ederek, tıpkı Hunlar gibi, asıl Çin ülkesinin kuzeyinde birkaç sülâle çıkarmışlardır. Hunların aksine bugüne kadar Sien-piler hakkında yazı yazan tarihçilerden hiçbiri bu kavmi Türk diye tasavvur etmemişler; bunları yalnız Tunguz zannetmişlerdi. Prof. Pelliot Leningrad'da verdiği konferanslarında bildirdiğine göre, Çin eserleri arasında Sien-piler'in bir lügat kitabı bulunmuş ve bu kitap incelendiğinde görülmüştür ki, tam Türk dilidir. İşte bu sebepten Sien-piler'in Türk olduklarında hiç şüphe kalmıyor. Prof. Pelliot'nun bildirdiği bu haber oldukça ehemmiyetli olup, bu gösteriyor ki Çin kaynaklarından göçebe komşuların dili hakkında bugüne kadar tahmin olunandan daha fazla belli ve açık bilgiler alabilmek mümkünmüş. Çünkü Sien-pi Lügati'nin bulunması tek bir hâdise değildir. Daha evvelce Prof. Pelliot basılmış bir makalesinde[33] Orhon Kitâbelerinde zikrolunan bir kavmin yâni "Kıtay"ların da Çin eserleri arasında korunmuş bir lügat kitabının bulunduğunu da haber vermişti. Bu lügattan anlaşıldığına göre şimdiye kadar Tunguz sayılan Kıtaylar hakikatte Moğol dili ile konuşuyorlarmış.

Prof. Pelliot'nun geçen derste söylediğim fikirleri bana pek açık görünmüyor[34]. Türklerden önce hüküm süren ve Türklerinki kadar geniş olmasa da (V. yüzyıl ile VI. yüzyılın ilk yarısında) Orta-Asya'nın bütün doğu kısmını idare eden Avarları hiç şüphe etmeyerek Moğol neslinden addediyor. Bu fikrinde hangi esasa dayanıyor, bunu bilemiyorum. Çinlilerin bu kavme verdikleri adın bu kavmin hakikî adı ile hiçbir ilgisi yoktur. Çinliler bunlara "Zu-Zen" yahut "Zuan-Zuan" (Juan-Juan) diye uydurma bir ad veriyorlar. Çincede bu kelime nadir bir çeşit kurt'a denilirmiş. Şüphesiz Çinliler bu kelime ile göçebe kavimlere karşı, az çok besledikleri nefret ve küçümsemelerini göstermiş oluyorlar.

Avar kelimesine Çin kaynaklarında tesadüf edilmiyor. Orhon Âbideleri'nde bu kelimenin bulunup bulunmadığı durumu sorulabilir. Orhon yazılarındaki "Par-purum" yahut "Apar-apurum" şeklindeki bilmece gibi kavim adları bu âbidelerin bir yerinde ve aynı zamanda kitâbeleri yazan kimsenin kendi zamanını değil, geçmişteki hayatı bildiren bir yerinde zikrolunuyor. Thomsen son tercümesinde bu kelimeyi "Apar-Apurum" diye iki kelime ve iki

[33] J. A. 11, XV (1920), 174 (maigre vocabulaire). Pelliot'nun (Adı geçen eser, s. 146 v.d.) da Kıtay dili hakkında söyledikleri bu kaynaklara dayanmaktadır.

[34] Bk. J. A., 11, XV, 147: Bien plus, il est possible que les Avares euxmemes aient été de langue mongole.

ayrı kavmin adı olarak açıklamıştır. Fakat her ikisine de soru işareti koyarak kesin olmadığını bildirmiştir. Avar kelimesine ise Bizans ve Batı-Avrupa ve Rus kaynaklarında çeşitli şekillerde (Rus vekâyinâmesinde Obri, Obriler) tesadüf olunur. Bizanslılar ise Hakikî Avarlar'la Sahte Avarlar'ı ayırarak, hakikî Avarlar'ın doğuda yok olduğunu söyleyip, Batı-Avrupa'ya bu ad ile gelen kavmi de,yalnız hakikî Avarlar'ın adlarını kendilerine veren bir kavim olarak gösteriyorlar. Lâkin anlaşılan Bizanslıların bu suretle ikiye ayırdıkları kavim, bir kavim veya herhalde pek yakın iki kavim olsa gerektir.

Prof. Pelliot'nun lehine söyleyen bazı durumlar da vardır. Bunlardan birisi Tuna Bulgarları'nın eski aristokrasi hâkimiyeti devrine ait, Islav vekâyinâmesinde rastlanan ve doğrudan doğruya Bulgarca addolunan sözlerdir. Bilindiği gibi Bulgarlar esasen Islav değildirler. Hattâ kendilerinin Islav olmayan giyimlerinden bazı özellikleri bugüne kadar muhafaza etmişlerdir. Vekâyinâmedeki bilmece gibi kelimelerin Islavca ile bir alâkası olmadığı muhakkak olduğundan bunları Türkçe veyahut Türkçeye yakın dillerle izah etmek tecrübeleri yapılmıştır. Bu hususta en çok taraf bulan fikir Finlandiyalı Prof. Mikkola'nın fikridir. Bu zât bahsedilen kelimelerin hepsinin oniki hayvan adlı takvimdeki adlardan ibaret olduğunu ileri sürmüştür. Bunun içeresinde "Yılkı (At)" yılının bu takvimde Türkçe değil, belki Moğolca olarak "Morin" kelimesiyle yazılmış olduğu görülmüştür[35].

Avarların Moğol olduğu görüşü ortaya atılmazdan önce böyle bir takvimde Moğolca bir kelimeye rastlanması pek garip görülürdü. Eğer Avarların Moğol olduğu tahakkuk ederse bu kelimenin Bulgarlara doğudan Avarlar tarafından getirilmiş olduğu anlaşılacaktır. Ben yalnız bu örnekle yetineceğim; yoksa tarihi Moğolların ortaya çıkışından çok önceleri için batı taraflarında Moğolca kelimeler araştırılması yolunda bazı âlimler daha birçok zayıf denemeler yapmışlardır. Hattâ bu yolda en büyük âlimler bile tam bir cesaretle görüşler ortaya atmaya kadar varmışlardır. Bunlardan, Marquart Yukarı Amuderya havzasında[36] bir bölge adı olan "Çağaniyan" kelimesini Moğolca "Tsağan" (beyaz)la karşılaştırma denemesinde bulunmuştur. Çağaniyan kelimesinin Moğolca olup olmaması münakaşa konusu olmasına rağmen, Marquart bu kelimeyi tarihte Moğolca olduğu muhakkak (mit Sicherheit Belegt) ilk kelime diye kabul ediyor[37].

[35] Journ. Soc. Fin.-Ougr., XXX (1914), 12.
[36] Enz. d. Isl., I, 845 v.d.
[37] Osttürkische Dialekstudien, s. 71, h. 2.

Diğer taraftan Pelliot'nun fikrine karşı da birçok kuvvetli itirazlar yapılabilir. Gerçekten Zu-Zen yahut Avarların hâkimiyeti daha V. yüzyılda batı tarafına doğru epeyce uzak yerlere, hiç olmazsa Doğu-Türkistan'daki Karaşar'a kadar gelmiş ve bu hareket diğer bir kavmin ve daha sonra Türkler tarafından memleketleri fethedilen "Haital" yahut Ak-Hunlar'ın batıya, Amuderya havzasına göç etmelerine sebep olmuştu. Fakat Zu-Zen'lerin hareketi bu kadar mühim olduğu halde, eğer bunlar Moğol kavmi olsaydı, niçin son zamanlarda Orta-Asya'da yapılan eski eserler kazı ve tetkikleri sonucunda, Cengiz Han devrinden evvel yazılan bir tane Moğol metni bulunmadı? Mamafih Prof. Pelliot'nun fikrini destekleyecek bir ihtimal vardır. O da -daha V. yüzyılda İran-Soğd tüccarlarının Avrupa'ya göç etmiş olan Hunlar ile Çin hudutlarında oturan küçük Hun Devleti arasında münasebette bulunduklarını bilmemize rağmen -Avarlar zamanında Soğd ve Batı tüccarlarının Orta Asya göçebe kavimleri ile ticarî münasebetleri sonradan Türk-Tukyu devleti devrinde görülen derecede gelişmemiş olacağını tahmin etmektir. Her halde Prof. Pelliot'nun verdiği bu bilgilerden anlaşılıyor ki, Orta-Asya'daki tarihî göçebe kavimlerin kökenleri meselesini halletmek hususunda, sinologlardan bugüne kadar meydana çıkarılan bilinmeyenlere nisbetle daha kıymetli bilgiler bekleyebiliriz. Diğer taraftan, son zamanlarda lengüistik ilminde meydana gelen gelişmelerden de tarih için kıymetli sonuçlar veyahut hiç olmazsa bu ana kadar yapılan yanlışları düzeltebilecek bilgiler çıkabileceğini beklemek mümkündür. O zaman lengüistlerin asla ilmî olmayan usullerle bugüne kadar yaptıkları yakıştırmalara imkân kalmaz. Meselâ bugüne kadar Hunlara veya diğer bir eski göçebe kavme ait bir kelimeyi bugün mevcut Türk lehçeleri ile açıklamağa kalkışıyorlardı. Fakat bugünkü lehçelerde mevcut bulunan o kelimenin aynı şekliyle o zamanda da mevcut olup olmayacağını göz önüne almıyorlardı. Bunlardan Prof. Shiratori M.Ö. yaşayan bir kavmin hükümdarlarının lâkabını, bugünkü Orta-Asya Türk lehçelerinden birinde kullanılan "Bi" kelimesiyle açıklamak istemiştir. Halbuki "Bi" kelimesi Türkçe "Beg" kelimesinin yeni şekli olup, buna XV. yüzyıldan önce rastlanmıyor. Marquart[38], Orhon yazılarında bir kelimeyi bu gün de nehir anlamında kullanılan "Etil" kelimesiyle açıklamak istemiştir. Halbuki bu kelime Çuvaş dilinden alınmış olup, buna Tatarlardan yâni Volga Türkleri'nden başka hiçbir Türk kavminde rastlanmamaktadır.

[38] Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, Leipzig, 1898, s. 95.

Âbidelerdeki yazılarla, eski Türk dinî edebiyatı kalıntılarından Orta-Asya'da keşfolunanları, Türk dilinin kelimeler ve lügatının nasıl zamanla geliştiğini şu veya bu kelimenin hangi ülkedeki Türk lehçesinden hangisine mensup olduğunu ilmî bir şekilde çözmek imkânını kolaylaştırırlar. Eğer Moğol dilinin eski âbideleri bulunmuş olsaydı o zaman belki Türk-Moğol lehçelerini adapte etmek de tetkik usulleri yönünden Hindo-Avrupaî ve Sâmi dil ilimleri derecesine gelebilirdi. Halbuki Moğolcanın XIII. yüzyıldan evvelki âbideleri mevcut olmadığı için, bunlar keşfolununcaya kadar Moğol dili tarihi, Türk dilininkinden daha kapalı ve karanlık kalacaktır.

Dillerin tarihini öğrenmek konusunda, eski dil hâtıralarından başka, bugün mevcut lehçeler de yardım edebilir. Dillerin hepsi, çoğunlukla edebî dilde çoktanberi kullanılmayan en eski kelimelerin konuşma dilinde korunduğunu gösteriyor. Türk veya Moğol dilcileri işte bu bakımdan oldukça zor bir durumdadırlar ve öğrendiklerimize göre Moğol lehçeleri birbirlerine o kadar yakın imişler ki bunların karşılaştırılması herhangi bir tarihî tahmin için yardımcı bir malzeme vermiyor. Türkler ise Moğollara oranla daha geniş bir sahaya yayıldıklarından lehçeler arasındaki fark daha fazla olmalıydı. Bununla beraber birbirine yakın olan Türk lehçelerinin çoğu karşısında Türk dilcisi de ancak iki aykırı lehçeye sahip bulunuyor ki biri "Yakut", diğeri de "Çuvaş" lehçeleridir. İşte bu iki dili diğer Türk lehçeleriyle karşılaştırmak, Türk dilinin ve bu vasıta ile Türk milletinin tarihini izah eden ana bilgileri verebilir.

"Yakut" diliyle konuşan kavim, çok eskiden Türk kavimlerinden ayrılarak kuzeye çekilmiş ve daha sonra bütün Türkler'in tarihî hayatına katılmamış bir kavimdir. "Çuvaş" dili ise İdil (Volga) nehrinin orta yatağı boylarında kullanılmış ve Orta-Asya'dan göç eden Türk kavimlerinin takip ettikleri yol üzerine rastlamış olduğu halde, yine de korunmuştur. Zannolunuyor ki, bu dil orta zamanlarda bu günküne nazaran daha geniş bir sahaya yayılmış imiş. Arap coğrafyacıları Güney-Rusya'daki Peçeneklerden başlayarak doğuda Çin hududuna kadar çeşitli Türk kavimlerinin dillerinin birbirine benzediğini kaydediyorlar. Yalnız Volga havzasındaki "Bulgar" ve "Hazar"ların dillerinin diğer Türklerce anlaşılmadığını, bu dilin Fin kavimleri dillerinden de farklı olduğunu ilâve ediyorlar. Bu günkü Çuvaş lehçesi de aynı vaziyettedir. Fin lehçelerine nazaran Türkçeye daha yakın olduğu halde bu lehçeyi Türk ve Finliler'in hiçbiri anlamıyor. Gerek Bulgar ve gerek Hazarlar Volga nehrine "Etil" diyorlardı (Bu kelime Çuvaşça ırmak anlamındadır). Bunlara dayana-

rak Türkologlar, Çuvaş dilinin eski Bulgarların ve muhtemelen Hazarların dilinin kalıntısını teşkil ettiği sonucuna varmışlardır.

Çuvaş dilinin başlıca özellikleri hakkında bir zamanlar çalışmalar yapılmıştır. Radloff o vakit bu dili Türk dili ile Fin lehçelerinin karışımının meyvası olarak tanıyordu. Daha sonra diğer âlimler, Türk dilinin diğer lehçelerinin kaybettikleri en eski şekillerinin Çuvaş dilinde saklı kalmış olduğunu ispata çalışmışlardır. Bu meseleyi tetkik edenlerin en sonuncusu Poppe olup "Rus Akademi Haberleri"nde neşrettiği makalelerinde aynı sonuca ulaşmıştır[39]. Bu zâtın fikrince Çuvaş dili de Türk-Moğol lehçelerinin mensup olduğu grupa dahildir. Lâkin ne Türkçe ve ne Moğolcaya bağlı olmayan müstakil üçüncü bir kolu teşkil ediyor. Fakat bu konu hakkında Leningrad Akademisi'nde yapılan münakaşalar sonunda Poppe Çuvaşçanın Türkçe olduğunu kabul etmiş, ancak Türk dilinin en eski bir kolu olup, Moğol dili Türkçeden ayrılmış bulunduğu bir zamanda esas kitleden ayrılmış ve bugünkü Türkçe yazı ve konuşma lehçelerinde görülen şeklini daha almamış olduğunu ileri sürmüştür.

Eğer bu sonuç ilim âlemi tarafından kesin olarak kabul olunursa, tarihçiler için büyük bir ehemmiyeti haiz olacaktır. Nitekim, Bulgarlar ve Hazarlar VI. yüzyıldan evvel zikrolunmuyorlar. Lâkin bu kavimlerin Volga havzasına VI. yüzyıl ortasında Türk (Tukyu) devletinin kurulmasından daha önceki devirde geldikleri şüphesizdir. Bunların, Hunlar'ın sebep olduğu meşhur göçler sırasında buraya geldikleri şüphesiz addolunabilir. Hattâ II. yüzyılda Batlamyus zamanında Hunlar İdil'e yakın bir yerde oturuyorlardı. İdil nehrinin Çuvaşça ve daha sonra genellikle Türkçe adı olarak "Etil" o zaman henüz zikredilmiyor. Fakat Yayık nehri daha o zaman şimdiki Türkçe adıyla (Batlamyus'da Dayık şeklinde) yadolunuyordu. Kelimenin başındaki (y) yerine (d) harfinin kullanılması yerli Orta-Volga dilinde, galiba Batlamyus devrinden sonraları da tatbik edilmiş olmalı ki Orhon yazılarında, ölmüş adamlara karşı matem, yoğ merasimi, "Yoğ" şeklinde yazıldığı halde, VI. yüzyıl Bizans kaynaklarında Türklerin aynı âdeti Dochia diye adlandırdıkları bildiriliyor. Bu husus Çuvaş dilinin bugünkü fonetik kaideleriyle açıklanamıyor. Zira Çuvaş lehçesinde diğer Türk lehçelerinde (y) kullanılan yerlerin hepsinde, Yakutça'da olduğu gibi (s) kullanılıyor. Lâkin Türk ve Çuvaş lehçelerindeki seslerin değişmesi tarihi henüz gerektiği gibi açıklanamamıştır. Her-

[39] Bulletin de l'Acad., 1925, s. 233 v.d., 405 v.d.

halde Batlamyus'da görülen "Dayık" kelimesi tarihen tesbit edilen en eski bir Türk sözü olarak telâkki olunabilir.

Tarihî olaylardan anlaşılıyor ki, eğer Türk dilinin gelişmesindeki en eski şekli Çuvaş dili ise, Hunların dilinin de Çuvaş dili gibi olması lâzım gelir. Buna göre Hun dili de, bugünkü Yakut ve Çuvaş dili hariç, bütün Türk kabilelerinin konuştuğu dil anlamında Türkçe değildir. İhtimale göre Hunlar bu dili batının uzak yerlerine kadar vasıtalı veya vasıtasız olarak naklederek dillerinin kalıntılarını kendi göçlerinden etkilenmiş olan kavimlerin dili içine katmışlardır. Meselâ Macar dilindeki Türk kelimeleri böyledir.

Batının ta uzak noktalarına kadar yayılan bazı Çin medenî deyimlerini de bunların getirmiş olmaları ihtimali vardır. Macar dilinde yazmak anlamını ifade etmek için, Türk dilindeki "bitimek" masdariyle bir kökten olan kelime kullanılıyor. Bitimek kelimesinin aslının Çinceden gelmiş olduğunu da söylüyorlar[40]. Hunlar'ın doğu komşuları olan Sien-pilerin dili ise, Türk dilinin gelişmesindeki en eski devre ait olsa gerek. Bu meseleyi halletmek için varlığı Prof. Pelliot tarafından haber verilen Sien-pice-Çince Lügatı'nın biran evvel basımını beklemek gerekir. Türk kavimlerinin faaliyetleri hakkında olan görüşler daha hiçbir delil ile ispat edilememiş olarak kalıyor. Eski Yunan edebiyatından bilhassa Hipokrat'ın ekâlîm ve emâkîn[41] hakkında yazdığı eserinden yalnız "Yunanlıların Hindo-Avrupa kavimleri ile komşu olarak diğer bir ırka nisbet olunan bir başka kavmin de mevcut olduğunu bildikleri" gibi bir netice çıkarılabilir. Lâkin bu kavimler içinde Türkler var mı idi, bu henüz şüphelidir. Chavannes oniki yıllık takvimin Türklerden çıkmış olduğunu iddia ettiği cihetle M.Ö. II. yüzyılda Orta-Asya'da birkaç yüzyıl devam eden bir devlet kurmuş ve Hindistan'ın birçok bölgelerini fethetmiş olan ve Yunanlılar tarafından Hindo-İskit olarak adlandırılan kavimleri de Türk saymaya meylediyordu. Chavannes'a itiraz edenlerin "bu takvim içinde maymun kelimesi var, halbuki bu hayvan Türk memleklerinde bulunmuyordu; bunun gibi diğer hayvanlar vardı" yolundaki sözlerine karşı Chavannes, "Türkler daha M.Ö. I. yüzyılda Hindistan'ı fethettikleri zaman maymunu görmüşlerdi" diye cevap veriyordu[42]. Şimdi ne oniki yıllık takvimin aslının ve ne de Hindo-İskitlerin Türk olması görüşlerine taraftar olan yok

[40] Bk. Shiratori, Bulletin de l'acad., 1902, s. 016; Chavannes, J.A., 10. V, 65 v.d.

[41] Hava, Su, Toprak Hakkında, neşr., W. H. S. Jones (The Loeb Classical Library), London 1923, 1, 65 v.d.

[42] T'oung Pao, 2, VII, 122.

gibidir. Yalnız ünlü sinolog Friedrich Hirth bu fikirde ısrar ediyor[43]. Anlaşıldığına göre oniki yıllık takvimin kökeni Hindistan olup, Çinliler oradan almış ve eski devirlerde Türkler'e Çinliler'den geçmiştir. Hindo-İskitler içinde birinci sınıfı işgal edenler"Tohar"lardır. O zamanlarda Amuderya'nın bu yatakları kavim adına izafetle Toharistan diye adlandırılmıştır[44]. Fakat İslâm yazarları Toharistan adının etnografik kökenini hiç bilmiyorlardı. Önceleri Toharlar Doğu-Türkistan'da yaşıyorlardı. Budist dinî eserlerinin yazıldığı Orta-Asya edebî dilleri içerisinde Tohar dili de zikrolunuyor. Doğu-Türkistan'da Avrupalıların arkeolojik seferleri sırasında buldukları yazma belgeler çeşitli dillerde yazılmış ise de bunlardan hangisinin Tohar dili olabileceği bugüne kadar münakaşa neticesinde halledilemeyen bir mesele olmuştur. Anlaşmazlık bu Hindo-Avrupaî ailesine mensup iki dil üzerinde olup, bunlardan birisi Hotan yanında; diğeri Kuça civarında bulunan eserlerde kullanılmıştır.

Bizim bugün Türkçe dediğimiz dil ile konuşan bir kavim olmak itibariyle, Türkler şüphesiz daha ilk zamanlarda mevcut idiler. Fakat "Türk" kelimesinin VI. yüzyıldan önce var olduğunu zannetmek esassızdır. Bu kelimenin anlamı ve aslı hakkında henüz yalnız bazı faraziyeler yürütmek kabildir. Thomsen son eserinde, "Türk" kelimesinin müstakil bir kabilenin veyahut daha ziyade müstakil bir han sülâlesinin adı olduğu görüşünü ileriye sürüyor ve Türk yahut "Türük" kelimesinin de başlangıçta "kuvvet ve güçlü" (kraft stärke) anlamında bulunmasının çok muhtemel olduğunu söylüyor. Buna karşı olarak Orhon yazılarında, yalnız bir defa olmak üzere Türk kelimesinin sadece kavim anlamında kullanılmadığı bir yer gösterilebilir. Han, Türkeş kavminin kağanı hakkında "Türkim budunum" yâni "kendi Türküm, kendi kavmim" diyor. Thomsen bu deyimi "gehörte zu meinen Türken, meinem Volke" diye tercüme ediyor. Eğer burada Türk kelimesi cins isim olmayıp sıfat ise anlamı "düzelmiş, tanzim edilmiş" gibi bir şey olabilir: Türk hanı burada kendisine baş kaldıran Türkeş hanının hâkimiyetini kendisine borçlu olduğunu söylüyor. Buna göre Türk kelimesinin aynı Orhon yazılarında tekrar tekrar kullanılan "türü" kelimesiyle ilgili olduğunu farzetmek mümkündür. "Türü" kanun, âdet ve kanunla birlik kazanan halk kitlesi anlamlarına geliyor. Han "kendi iş ve kuvvetini (iş, güç), kavmini (budun) ve hâkimiyetlerini (türü) bana verdiler" diyor.

[43] Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, s. 48.
[44] Enz. d. Isl., IV, 874.

Tukyuların hakimiyeti devrinde Türk kelimesinin hangi kabileler için kullanıldığı hakkında Orhon yazıları açık bilgiler vermiyor. Üstelik bu adın nasıl olup da diğer kabileleri de içine alan bir ad şeklini aldığı ve nasıl bu gün anladığımız anlamı kazandığı da pek belli değildir. Han kendi kavmine "Türk" ve aynı zamanda "Oğuz" yahut "Tokuz Oğuz" diyor. Halbuki âbidelerin diğer yerlerinde Tokuz Oğuzlar, hanın düşmanları olmak üzere vasıflandırılıyor. Daha Orhon yazılarının anahtarı bulunmazdan önce Radloff VI-VIII. yüzyıllarda hüküm süren Türklerin Oğuz kavmine mensup olduğu sonucuna varmıştı[45]. Âbideler de bu fikri tamamen doğruladı. Oğuzlar yahut Türkler birkaç kabileye ayrılırdı: Doğuda Tölös, Tarduşlar, batıda Türkeşler. Oğuzlardan başka daha birkaç Türk-yâni bugün bizim kullandığımız anlam ile Türk- kabileleri zikrolunuyor. Bunlardan sonraki devirlerde, en çok şöhret kazananlar Karluk, Uygur ve Kırgızlardır. Lâkin bu kavimlerin daha o zaman kendilerini Türk diye adlandırdıklarına ait bir delil yoktur. Türk kelimesinin son zamanlarda bilinen anlamı (yâni bütün Türk kavimlerinin hepsini içine alan bir ad olması) müslüman kavimlerinin eseri olsa gerek. Araplar birçok kavimlerin VII-VIII. yüzyıllarda savaştıkları Türklerle aynı dilde konuştuklarını gördüler ve bundan dolayı hepsini Türk diye adlandırmağa başladılar. Sonra islâmiyeti kabul eden Türkler de gitgide kendilerini Türk diye adlandırmaya başlamışlardır. Bununla beraber bu gün islâmiyeti kabul eden Türklerin hepsi kendi dillerini "Türkçe" diye adlandırmıyorlar. İslâmiyet dairesi dışında Türk kelimesi o kadar yayılmamıştı. Bu hususta nadir bir istisna teşkil eden eser vardır ki, Türk Budist edebiyatına aittir. Bu eser kendisinin yazıldığı dili "Türk-Uygur Tili" diye adlandırıyor[46]. Sonra ne Ruslar ve ne Batı Avrupalılar, Peçenek veyahut Polovets (Kuman)'leri Türk adı ile adlandırmışlardır. Türk kelimesi Avrupa'da yalnız Selçuk ve daha sonra Osmanlı Devleti'ni kuran ve esasen Orhon Türkleri gibi Oğuz neslinden gelen kavim için kullanılıyordu. Rus vekâyinâmesinde "Türk" adı ile bir kavim zikrediliyor. Bu çok büyük bir ihtimalle Türk kelimesiyle bir anlamda olsa gerek. Ancak bununla yalnız, Bizans kaynaklarında "Uz" yâni "Oğuz" adı verilen kavim yadedilmiştir.

Orhon yazılarında sözü edilen kavim adlarından ancak Kırgızların adına çok daha eski devrelerde rastlanmaktadır. Nitekim Kırgızlar, Hun devri olaylarına ait hikâyeler sırasında, yâni milâttan biraz önce ve biraz son-

[45] Kudatku Bilik, Giriş, s. LXXVII.
[46] Suvarnaprabhâsa, I-II St. Petersburg 1913, s. V (Bibl. Budhica, XVII).

raki devirlerde zikrolunmaktadırlar. En eski Çin kaynaklarında Kırgızlar- "Kien-Kun" şeklinde yazılmaktadır. Prof. Pelliot[17] bu kelimeyi Moğolca tekil sigası şekli olan Kyr-kun ile açıklıyor. Şu halde Çinliler Kırgızları ilk önce bir Moğol kavmi vasıtasıyla tanımış oluyorlar. Kırgızlar ve onların yerleri bulunan Yukarı Yenisey havzası hakkındaki Çin kaynaklarındaki bilgilerin en doğrusu Türk Devleti devrine ait olanıdır. Çinliler, bu devirde Kırgızları "Hakas" diye yadediyorlardı. Bu kelime ki-li-ki-si suretinde gayet doğru yazılan diğer bir hiyeroglifin bozulmuş şeklidir. Rusya'da bulunan birçok Rus olmayan milletler gibi, Yukarı Yenisey havzasında eski Minusinsk çevresinde yaşayan Türk halkı da Rus İhtilali'nden sonra kendilerine millî muhtariyeti temin ettikleri zaman umumî bir ada ihtiyaç görmüşlerdir. Çar zamanında böyle bir ihtiyaç hissedilmemişti. Minusinsk aydınları kendilerinin, eski Çin kaynaklarında "Hakas" adiyle anıldıklarını ve yine Çin kaynaklarında bunun siyasî ehemmiyeti olan bir ad olduğunu görerek bu kelimeyi genel ad olarak kabul etmişlerdi. Halbuki bu adın bugün Minusinsk çevresinde bulunmayan Kırgızlar'ın adından bozulmuş bir kelime olduğunu bilmiyorlardı.

Çinlilerin "Tang Sülâlesi Tarihi"nde birkaç Kırgız kelimesi görülüyor. Bunlardan Kırgızların daha o zamanlarda bile Türkçe konuştukları anlaşılıyor. Bunlardan birisi "Ay = Hilâl" kelimesidir. Aynı zamanda o zaman Çinlilerin Kırgızların yüzleri hakkında verdikleri bilgilerden anlaşılıyor ki bunların yüzleri diğer Türklerden farklı imiş. Saçları açık renkli, gözleri mavi imiş. Çin kaynaklarının bu bilgisi, müslüman kaynaklarının bilgileri ile de pekiştirilmektedir. XI. yüzyıl İran tarihçisi Gerdizî bize bilmediğimiz kaynaklardan alarak ve Kırgızların saçlarının açık renkli olduğunu[18], bu alâmetlere dayanarak Kırgızla Islav arasında bir akrabalık mevcut olduğunun farzedildiğini söylüyor. Marquart[19] bu bilgiye dayanarak herhangi bir kavmin Avrupa'dan göçü ihtimalini söylüyorsa da böyle bir ihtimalin ispatı mümkün değildir. Son zamanlara kadar "Kara Kırgız" adı verilen bu Kırgızların yüzlerini nasıl değiştirdikleri ve şimdiki şekillerini nasıl aldıkları meselesinin halli için, sonradan elde edilen bilgiler de yeter bir malzeme teşkil edecek mahiyette değildir. Bu Kırgızların pek eski zamanda Çin kaynaklarında zikrolunmaları, bunların yerlerinin çok eski devirlerde milletlerarası ticarî münasebet dairesi içine girdiğini gösteriyor.Minusinsk eyâleti bu hususta Sibirya'nın bütün diğer eyâletlerinden üstündür. Bu sahada bulunan eski eserlerin hangi

[17] J. A., 11, XV, 137.
[18] W. Barthold, Otçet o pojeuzdke v Sredn. Aziju, Metin s. 85 v.d.
[19] Osttürkische Dialektstudien, s. 67.

devirlere ait olduğunu tâyin herşeyden çok zor olan bir konudur. Hattâ bunların içinde hangilerinin Kırgızların kendilerine veya genellikle Türkler' e ait olduğu ve hangilerinin daha eski olduğu soruları da münakaşayı gerektirmektedir. Müslüman devrinde de Kırgızlar'ın oturduğu yerlere islâm ticaret kervanları geliyordu. Kırgızlar tarafından yapılan ihracat, başlıca misk idi ki, o zaman bunun pek büyük önemi vardı. İslâm coğrafya âlimlerinin Kırgızlar hakkındaki haberleri ile daha sonraki devirlere ait haberler karşılaştırılacak olursa, bu ülkede medeniyetin bu devirde yavaş yavaş ilerlediği görülür. Çin ve islâm kaynaklarının verdikleri ilk haberlere göre o devirlerde Kırgızlar'ın oturdukları yerde yalnız Kırgız hakanının oturduğu yer olan bir şehir var olup, bundan başka medenî şehir ve köyler kurulmamıştır. Ahalinin çoğunluğu göçebe hayatı geçirmekte olduğu halde diğer kısmı tam ilkel denilecek şekilde avcılık ile geçiniyorlardı. Reşidüddin[50] ise Moğol devrinde Kırgız arazisinde birçok şehirler bulunduğunu yazıyor. Bu ülkede ziraî medeniyetin ilerlemesine sebep, ticarî münasebetlerle beraber Minusinsk bölgesinin verimli olmasıdır.

Çok büyük bir ihtimalle aslında Türk olmadıkları halde daha sonra Türkleşen kavimlerin en eski örneği işte bu Kırgızlar'dır. İster göçebe ister yerleşik kavimler içinde, böylece Türkleşenlerin örneği çoktur. Evvelce âlimlerin "Ural-Altaylılar" adıyla bir kitle olarak birleştirdikleri beş kavimden (ki bunlar batıdan doğuya doğru: Fin, Samoyed, Türk, Moğol ve Tunguzlardır) en çok Türkleşenleri Samoyed kavimleri olmuştur. Özellikle yerleşmiş oldukları arazinin güney kısmında oturanlar daha kuvvetli olarak Türkleşmişlerdir ve bu Türkleşme el'an devam etmektedir. Yakın devirlerde Türkleşen Samoyedler'den birisi "Karagas" kavmidir. Tamamen Türkleşmeleri sona ermeyen kavimlerden biri de "Kamasin"lerdir. Bu kavim Yakutlar'dan daha doğuda yaşamakta olup, bütün Türkçe konuşan kavimlerin de en doğu kısmı bunlardır. Castrén 1848'de Samoyed arazisini gezdiği vakit kendi dilleri olduğunu görmüştü. 1863'de ise Radloff Kamasinler'i hemen tamamen Türkleşmiş olarak buldu. Lâkin henüz Türkleşmekte olanları da vardı. Bunlardan çok daha sonra seyahat eden Fin âlimi Kaj Donner bunların artık tamamen Türkleşmiş oldukları ve yalnız bazı ihtiyarlarının Samoyedçe bildiklerini görmüştü. Samoyedler'in Türkçe adı Tuba'dır. Bu ad Orhon Âbideleri'nde zikredilmiyor. Fakat o zamana ait Çin kaynaklarında bu kelime bulunmaktadır.

[50] Trudy Vost. Otd. Arch. Obşç., VII. 168'deki metin.

Âbidelerde zikrolunup da aslen Türk olmayan kavimlerden biri de "Az" kavmi olmalı ki, bunlar daima Kırgızlar'la beraber zikrolunuyor. Önceleri âlimler bu "Az" kelimesini bir kavim adı olarak kabul etmek icap edip etmeyeceği hususunda şüphe ediyorlardı. Bu kelimeyi kavim adı olarak kabul etmek teklifi ilk defa olarak benim tarafımdan yapılmıştır. Şimdi Thomsen de son tercümesinde bunu kabul ediyor ve bu kelimeyi "menşei belli olmayan bir kavim" diye açıklıyor. Yenisey nehrinin aşağı kısımında "Turuhan" eyaletinde bir kavmin kalıntısı vardır. Ruslar bunları yanlış olarak Yenisey Ostyakları diye tarif etmiştir. Halbuki bu kavimle "Ob" nehri boyundaki Fin kavimlerine mensup "Ostyaklar" ve umumiyetle Ural-Altay kavimlerinin hiçbir münasebetleri yoktur. Bu "Yenisey Ostyakları" kendilerini "Kott" veya "Assin" diye adlandırıyorlar. Bu kavmi 1845'lerde Castrén tetkik etmiş ve daha sonra Anuçin bunların dil ve hayatlarına gayet tafsilâtlı bir surette vâkıf olmuştur. Muhtemelen, eskiden bu eski kavim Samoyedler gibi geniş bir sahayı işgal ederek oturmuş olabilir ve muhtemelen Orhon yazılarındaki "Az"lar bunlar olabilir. Âbidelerde Kırgızlar'la beraber anılan kavimlerden diğer birisi de "Çik" kavmidir. Fakat bunlar hakkında daha sonraları bir bilgi elde edilememiştir.

Kırgızlar, ta o zamanda bile az çok siyasî ehemmiyeti olan bir kavimdi. Bunların müstakil bir kağanları vardı. Orhon Âbidelerinde pek az bir zaman zarfında "Türk-Oğuz"lar'ın yerini tutmağa muvaffak olan Uygur (doğuda) ve Karluk (batıda) kavimlerine az yer verildiği halde, Kırgızlar'dan çok sözediliyor. Bu kavimlerin yükselmesi anlaşıldığına göre pek çabuk vukubulmuştur. Uygur kelimesi âbidelerde yalnız bir defa zikrediliyor. Bu kelimenin, Oğuzlar'la hiçbir münasebeti olmayan Uygur kavminin adı olarak okunmasında hiçbir şüphe yoktur. Uygurlar'ın başbuğları Kırgız başbuğlarına nisbetle daha mütevazi bir unvan taşıyor ve "Eltebir" diye adlandırılıyordu (Thomsen de bu kelimeyi böyle okumuştur). Thomsen'in fikrince bu kelime Türkler'de bir çeşit vali (cây-nişin) anlamında kullanılıyordu. Lâkin bu "Eltebir"in bir kağan tarafından tâyin olunduğu hakkında hiçbir söz geçmiyor. Başkanı "Eltebir" olan kavim Eltebirlik Budun, başkanı Kağan olan kavim Kağanlık Budun'dan ayrı gösteriliyor ve ehemmiyeti nisbeten az oluyor. Karluklar'da da kağan mevcut değildi.

Orhon Âbidelerinde adı geçen galiba Türk olmayan kavimlerin biri de Tatarlar olup, sonradan Moğollar bu ad ile kendilerini adlandırmışlardır. Âbidelerde Dokuz Tatar, Otuz Tatar adları vardır. Bundan anlaşılıyor ki Ta-

tarlar o zaman ikiye ayrılarak biri dokuz uruğdan, diğeri de otuz uruğdan teşekkül etmiştir.

Türklerin o zamanki medenî dünya ile münasebetleri meselesi halli daha güç meselelerdendir. Görüldüğüne göre, Türkler yerleşik medenî kavimlerden doğuda Çinliler'in ve batıda diğer kavimlerin özellikle Soğdluların tesiri altında kaldıkları halde, tamamen veya çoğunlukla göçebe hayatı geçirmişlerdir. Esasen Soğdca olan kelimelerden Türk Âbidelerinde rastlanan ve daha sonraları Türk ve Moğollarca da geniş ölçüde kullanılan bir kelime vardır ki o da, melike anlamında olan "Katun" (Hatun) kelimesidir. Soğd ülkesi, Âbidelerde "Soğd" ve "Suğdak" şeklinde zikrolunuyor. Bu adlara daha geç devir islâm eserlerinde de rastlayacağız. Bir yerde Soğd kelimesiyle beraber "Berçeker Boqaraqulus (okunuşu şüphelidir) deyimi de vardır. Marquart[51] bunu "Fars ve Buhara Ulusu (kavimleri)" diye tercüme ediyor. Kavim mânasında Ulus kelimesi eski Türkçe dinî eserlerde de var ise de, buna Orhon Âbideleri'nde rastlanmıyor. Buradaki kelimeyi "Ulus" diye okumak ve ona kavim mânasını vermek çok zayıf bir düşünüştür. Çünkü aynı yerde "Budun" kelimesi de vardır. "Ulus" ve "Budun" kelimeleri aynı anlamda bulunduğundan aynı anlamda tekrar kullanılmaları mümkün olmasa gerek. Fars anlamında olan "Parsîk" kelimesini (Çince Po-si) "Berçeker"e dönüştürmek filoloji kaidelerine uymuyor. Nitekim Thomsen son tercümesinde bu tarz okunuşu, üzerinde bir soru işareti ile kabul etmiştir.

Göçebelerin ziraat hayatı her yerde yalnız iktisadî bir mecburiyet altında meydana geliyor. Böyle bir mecburiyet her yere nisbetle Doğu-Türkistan'da fazlaca görülmüştür. Burada hayvanları beslemek ve yetiştirmek için otlak hemen hiç yoktu. Toprak kanallarla sulanmadığı takdirde ne hayvan yetiştirilmesine ve ne de ziraate elverişli olmayan bir çöl halinde kalıyordu. Batı-Türkistan gibi Doğu-Türkistan'ın da, esasen Türk kavimleriyle yerleşilmiş olmayıp daha sonraları yavaş yavaş bir şekilde Türkleşmiş olmaları son arkeolojik kazılardan sonra hiçbir şekilde şüpheyi gerektirmiyor. Medenî kavimlerin Türkleşmesi ile Türklerin medenîleşmesi birbirine paralel olarak ilerlemiştir. Bu hareketler tabiî olarak doğudan batıya doğru olup aynı yönü takip etmiştir. İleride göreceğimiz gibi, Moğolistan'da Tokuz Oğuz ve daha sonra Uygur Devleti'nin çöküşünden sonra Doğu-Türkistan'a birçok Türk gelmiştir. Orhon yazılarında şehir anlamında "Balık" kelimesine ve "Beşba-

[51] Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, s. 32. v.d.

lık-Beş Şehir"[52] adlarına rastlanıyor. Bilindiği gibi "Beşbalık" şehri Doğu-Türkistan'ın doğu kısmında "Guçen"in yanında kurulmuştur. Hakkında ileride sözedeceğimiz XI. yüzyıl yazarının verdiği bilgilerden anlaşlıyor ki, "Balık" kelimesi Türkçede "balçık", "çamur" anlamlarında kullanılırmış[53]. Nitekim Araplar'da da göçebe ve yerleşik kavimlere "keçeliler", "çamurlular" anlamında olmak üzere "ehlü'l-veber, ehlü'l-meder" deyimleri kullanılıyordu. O zaman Beşbalık'da yaşayan Türk kavmi Çin kaynaklarında adı geçen Basmıl kavmi idi. Orta zamana ait Avrupa lügat kitaplarından Du Cange[54]'ın eserinde Basımıl kelimesinin "menşei karışık insan" anlamına geldiğini öğreniyoruz. Pek tabiîdir ki Türkler'den önce yerleşik ve medenî hayata geçen bu kavim kan bakımından hâlis Türk olmayıp, oradaki eski medenî unsurlarla karışan melez bir kavim idi. Hattâ Kaşgarlı Mahmud Basmılları hâlis Türk olmayan kavimler arasında sayınaktadır.

Doğu-Türkistan'ın daha geniş bir şekilde Türkleşmesi meselesi önce Oğuz ve sonra Uygur devletlerinin çöküşlerinin neticelerine ait meselelerle ilgili bulunduğundan bunlardan da gelecek dersimizde söz ederiz.

[52] Enz. d. Isl., I. 758 v.d. (Bishbalik).

[53] Divânu Lugati't-Türk, İstanbul, 1333-1334, I. 316.

[54] Charles Dufresne Du Cange, Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitaitis, Paris, 1678.

ÜÇÜNCÜ DERS

Türk-Oğuzlar'ın hakanı adına yazılan Orhon Âbideleri yazılarında bu hanların hâkimiyet ve kuvveti tamamen emin ve hiçbir taraftan korkuları yokmuş gibi tasvir olunuyor. Halbuki adına âbide dikilen adı geçen hakanın ölümünden on sene sonra (745) Moğolistan'da hâkimiyetin diğer bir Türk kavmi olan Uygurlar'ın eline geçtiğini görüyoruz. Bu olaydan birkaç yıl önce Oğuz Türkleri'nin batı kolu da Araplarla mücadele neticesinde siyasî birliğini kaybetmişti.

Çin kaynaklarından öğrenerek biliyoruz ki Batı Türk-Oğuzlar on kabileye ayrılıyorlardı. Bunlardan beşi İli nehrinin güneyinde ve beşi de kuzeyinde oturuyorlardı. Thomsen'in tercümesine göre Orhon Âbidelerinde bu on kabileye "On Ok" yâni "on ok (sehm)" deniliyor. Bunların içinden bir süre içinde Türkeş kabilesi yükseldi. Batı Türk hakanlarının sonuncuları bu kabileye mensup idiler. Araplar o zaman yalnız Türkler'in medenî ülkelere akınlarını püskürtmekle yetinip, Türk yurdunun içlerine ve Türk hakanının Çu nehri civarında bulunan karargâhına kadar ilerleyemiyorlardı. Türkler'in Sirderya nehri havzasında Araplarla olan savaşlarında Batı Türk hakanının yenilgisi ve ölümü üzerine devlet parçalandı ve Araplar'ın tesiri olmadığı halde ülke dahilinde karışıklık ve fitneler devam etti. Ancak 766 yılında Çu nehri boyunda Türk-Oğuzlar'ın yerini diğer bir Türk kavmi olan Karluklar aldılar.

Araplar'ın Orta-Asya'daki esas başarıları Horasan'da Kuteybe bin Müslim'in emir bulunduğu 705-715 yıllarında vukubuldu. Orhon yazılarında görüyoruz ki, bu on yılın ikinci yarısında (yani 710-715 yıllarında) Doğu Türk Devleti, Türkeş devletini itaat altına alarak kısa bir müddet hâkim olmuş ve batıya yönelmiş olan bu seferlerinde Demirkapı'ya yâni Soğd ve Toharistan'dan daha doğrusu Zerefşan ve Kaşkaderya havzasındaki medenî yerleri Amuderya'nın yukarı kısmındaki yerlerden ayıran "Buzgala" geçidine kadar gelmişti. Thomsen bu geçidi doğru olarak Semerkand ile Belh arasındaki geçit diye yorumluyor. Fakat geçidin yerini yanlış olarak Soğd ile Fergana arasında olmak üzere tâyin ediyor. Bilindiği gibi Soğd yahut Soğdiyana'dan Fergana'ya giden yol Belh yolu gibi güney değil; kuzey-doğu yönündedir.

Olayların cereyan tarzından yalnız Batı Türkleri'nin değil, Doğu Türklerinin de Araplar'la savaş yaptıkları anlaşılıyor. Gerçekten Orhon Âbidelerinin bazı yerleri de o şekilde yorumlanmaktadır. Fakat bazı âlimler bu yorumun doğruluğunu şüpheli görüyorlar. Nitekim genç İngiliz âlimi Gibb'in Orta-Asya'da Arap fetihlerine ait yazdığı ve zaman bakımından konuya ait en son eser olan kitabında bu görüş reddolunuyor[55]. Gerçekten Arap kelimesi Orhon Âbidelerinde yoktur. Aynı zamanda Araplar hakkında evvelce İranlılar tarafından kullanılarak, daha sonra Çinliler'e ve ihtimal Türkler'e de geçmiş olan "Tajik" yahut "Türk" telâffuzunca "Tezik" yahut "Tejik" kelimesi de galiba yoktur[56]. Bilindiği gibi bu kelime şimdi tamamıyla başka bir anlamda kullanılıyor. Hattâ XI. yüzyılda bile Arap olmayan, belki İran milletinden olanlar için kullanılıyordu. Büyük bir ihtimalle Türkler "Tacik" kelimesiyle yalnız Araplar'ı, sonra genellikle İslâm Medeniyetine mensup olanları ve nihayet, bilinen İslâm kavimlerinin çoğunluğunu teşkil eden İranlılar'ı kastediyorlardı.

Sonraları da Türkistan, Arap kuvvetleri önünde İran'ın aksine olarak direnmiş ve İslâm kuvvetleri Türkler'in memleketlerini fethe muvaffak olamamıştır. Araplar "Amuderya", "Zerefşan", "Sirderya" havzalarındaki medenî yerleri işgal ettikten sonra daha VII. yüzyılda savunma siyasetine geçtiler[57]. Kendilerinden öncekiler gibi onlar da bu nehir boyundaki medenî yerleri göçebelerin hücumundan korumak için uzun duvar ve hendekler yaptılar. Bilindiği gibi medenî ülkeleri barbarlardan korumak için bu gibi surlar eski devirlerde Büyük Britanya'dan Çin ve Mançurya'ya kadar bütün medeniyet âleminde yapılmıştır. Orta-Asya'da bu gibi surlar İslâmiyetten pek eski devirlerde yapılmağa başlanmıştı. M.Ö. III. yüzyılda Merv ve etrafındaki medenî ülkeyi korumak için yapılan surlar bu memleketi Türk olmaması ihtimali olan göçebe unsurlardan korumak içindi[58]. Araplar'dan önce Soğd bölgesinin kuzey-doğu kısmını korumak için yapılan set ise adı geçen bölgeyi Göçebe Türkler'den korumak için yapılmıştı. Gerek bunun ve gerek Buhara yöresi ve Taşkent etrafını korumak için Araplar tarafından yapılan duvar ve hendeklerin kalıntıları bu güne kadar gelmiştir. Araplar'dan sonra, İran sü-

[55] H.A.R. Gibb, The Arab Conquest in Central Asia, London 1923, s. 45 v.d.

[56] Tezik kelimesi Araplar'da, şimdi Tonyukuk Kitâbesinde ve VIII. yüzyıla ait diğer bir kitâbede tesbit edildiği gibi geçmektedir. Bk. A. Samojloviç, Comptes-Rendus de l'Acad., 1927, s. 155 v.d.; Rocznik Orjentalistyczny IV, 101.

[57] Buna dâir toplu bilgi için bk. W. Barthold, Turkestan; Düzeltmeler ve ilâvelerle İngilizce tercümesi, Gibb. Mem. Ser. New Series, V, 1928.

[58] Bu bilgiler Strabon'a aittir, 516 C.

lâlesi olan Samanoğulları devrinden başlayarak artık bu gibi setler yapılmasından vazgeçildiği gibi, yapılmış olanları da onarılmıyordu. Samanoğulları buralarda hücum siyâsetine geçtiler. Fakat bunların hücumları daha çok akın şeklinde idi. Bunun için onlarla müslümanların fethettikleri ülkelerin hududu pek genişlemedi. Yalnız "Çirçik" nehri havzasından Talas'a kadar olan yerler eklendi.

Gerçi Türkler İslâm silâhlarının tesiri altına düşmemişlerse de Orta-Asya'nın müslümanlar tarafından istilâsından sonra batı medeniyetinin Türkler'e olan tesiri öncekine nisbetle pek çok kuvvetlenmiş idi. Gerçekten daha Sasanîler devrinde Orta-Asya'da Hindlilerin tesiri azalmağa ve yerine İran medeniyeti kuvvetlenmeğe başlamıştı. Bu devirde kara ve deniz cihan ticaret yolları İran'ın elinde idi. Bu sebepten Sasanî Devletinin diğer hususlarda olduğu gibi ticaret hususunda da son derece gelişmesi adı geçen sülâle hâkimiyetinin çöküşü arefesinde vukubulmuştur.

Sasanî İran Devleti diğer doğu devletleri gibi bize yavaş yavaş yükselmiş ve yavaş yavaş çökmüş bir devlet görünümü vermez. Sasanî Devleti ve o devleti kuran İran halkı şimdiki Almanya hükümeti gibi dış düşmanlarla mücadelede fevkalâde ve gücünün üstünde kuvvet harcadığından tam başarıları anında birdenbire çökmüştü. Başarıları da özellikle batıda Bizanslılar'la olan savaşlarda olmuştur. Türkler'le andlaşma yapmak neticesinde de doğuda pek kısa bir müddet için bazı başarılar kazanmıştı. Lâkin daha sonra Türkler'le Sasanîler'in arası bozulup münasebetleri kesildi. Bundan başka eski Ahamenidler sülâlesi devrinde olduğu gibi Sasanîler devrinde de İran batı ile mücadele ettiği vakit doğu hududunu koruyamıyordu. Bundan faydalanarak şimdiki Hazar Denizi'ne akan "Gürgen" nehri havzasını Türkler ele geçirmekle İran medeniyeti tesiri altına girdiler ve Zerdüşt mezhebini kabul ettiler[59].

Bu örnek, Sasanî İran'ın savaş meydanlarında yenemediği komşularına medeniyet ve iktisadî gücü sayesinde medenî tesirler yaptığını gösteriyor. O devirde Soğd ülkesinde Budistliğin yenilerek yerine Zerdüşt medeniyetinin geçmesi gibi hâdiseler de çok büyük bir ihtimalle o şekilde açıklanabilir. 630 yıllarında Orta-Asya'dan geçen Çin seyyahı Hiouen Cuang (Tsiang)[60]'ın seyahatnâmesinden Orta-Asya'da Budistliğin yerine Zerdüştlüğün geçmesinin Sa-

[59] Kitâb al-Aghânî, IX, 21.

[60] Hiouen-Thsang, Mémoires sur les contrées occidentales (trad. par Stan. Julien), 2 Cilt, Paris 1857-58.

sanîler'in son devirlerinde başlamış olduğunu anlıyoruz. Hiouen Cuang devrinde Soğd'da Budist artık kalmamıştı. O zaman Budist medeniyetinin en çok geliştiği Doğu-Türkistan'dan Soğd'a geçen Hiouen Cuang Budist manastırlarını ancak Soğd'un güney hududunu geçip Toharistan'a girdikten sonra görmüştür. Soğd'un başşehri olan Semerkand şehrinde yalnız iki boş Budist manastırı vardı. Zerdüştler Budist keşişlerinin o manastırlarda toplanmalarına engel oluyor, hattâ onları yanan odunlarla koğuyorlardı. Yalnız Hiouen Cuang -pek kısa bir süre için- buradaki manastırları canlandırabilmişti. Hiouen Cuang'ın rivayetinden anlaşıldığına göre Budizm'in Soğd'dan sürülüp çıkarılması kendisinin oraya varması tarihinden biraz önce olmuştur.

Türkistan'daki arkeolojik seferler Soğd dilinde Budizme ait eserler olduğunu ve adı geçen eserlerin Türkçeye tercüme edildiğini ve bunların genellikle Türkler'e tesiri olduğunu meydana koymuşlardır. Bu eserleri başlıca inceleyen Fransız İranisti Gauthiot, bunların VII. yüzyıla ait olduğunu iddia ediyordu. Halbuki bu iddianın doğruluğunu kabul ettiğimiz takdirde bu eserlerin Soğd'da yazılmamış olması lâzım gelir. Fakat bununla Gauthiot'nun iddia ettiği tarihin yanlış olduğu anlaşılmaz; belki de Orta-Asya'daki birçok Soğd kolonilerinin kendilerinin bazılarında o devirde bile Budizm devam edebilmiştir.

Türkler'e Buda Medeniyetinin tesiri zamanında Türk illerine yalnız Hind-Budist misyonerleri değil, Hind tüccarları da geliyorlardı. Bu devrin şimdiye kadar kalan hatıralarından biri de "Sart" kelimesidir. Türkler önceleri bu kelimeyi tüccar anlamında kullanılmıştır. Artık bu kelimenin Türkler'e Hindistan'dan geçmiş olduğu isbat olunmuştur[61]. Bu kelime Türkler'e gelen tüccarların çoğunlukla Hindistan'lı oldukları zamanda girmiş olsa gerektir. Sonra yavaş yavaş ticaret Hindliler'in elinden İranlılar'ın eline geçmiş ve ancak islâm devrinde ve XI. yüzyıldan sonradır ki, bu "Sart" kelimesi Türk ve Moğollar'da kavmî bir ad olarak kullanılmağa başlanmış ve Orta-Asya İranlıları içinden özellikle ticaretle uğraşarak Türkler'in gözünde tüccar kavim kabul olunan bir kısmına denilmiştir.

İran'ın Orta-Asya'ya yaptığı tesirin İslâm devrinde daha da artması gerekirdi. Nitekim bu devirde İran'ın Orta-Asya'ya tesiri yalnız medenî bir tesir olarak kalmamıştı. Makedonya'lı İskender ve Selevkoslar sülâlesi devrinden sonra Fars İranlıları ile Orta-Asya İranlıları ilk defa olarak bu İslâm devrinde

[61] Kuan-şi-im Pusar (Bibl. Buddhica, XIV, St. Petersburg, 1911), s. 37. Sart maddesinde buna dâir geniş bibliyografik bilgi verilmiştir. Enz. d. Isl., IV. s. 187 v.d.

bir devlet idaresinde birleştiler. Herhalde İranlılar'dan büyük bir kısmı da Araplar'la beraber Türkistan'a gelip yerleştiler. Orta-Asya İranlıları eski İran şahları hakkındaki menkabeleri (İran'dan gelen bu yeni göçmenler vasıtasıyla) öğrendiler. Orta-Asya İran lehçeleri yerine yavaş yavaş Farsça geçti ve İran İranlıları ile Türkistan İranlıları için ortak bir genel Farsça edebiyat dili meydana geldi. Orta-Asya İranlılarının eski dilleri ve o cümleden Soğd edebî dili kaybolup yerlerine bugün Tacik Dili denilen lisan geçti ki bu dil Farsça'dan pek az farklıdır. Farça'nın yalnız bir rakibi var idi ki o da Türkçe idi. Farsçanın bu rakip dil ile mücadelesi çoğunlukla başarısızlıkla neticeleniyordu. Daha İslâmiyetin birinci yüzyılında iki akım başladı ki bugüne kadar devam ediyor: 1 - Edebî Farsçanın yavaş yavaş yerli İran konuşma lehçelerini zorlayarak ortadan kaldırması, 2 - Türk dilinin edebî Fars dili de dahil olduğu halde, Fars dilini zorlayarak ortadan kaldırması. Dikkate değer ki bundan başka Türk dilinin asıl İran dahilinde de yayılışı genişliyor, meselâ bir köyde Türk ve Fars beraber yaşıyorlarsa sonunda Türk dili herkesin dili olarak kalıyor[62].

İslâmiyetin Orta-Asya'da hâkimiyet kurması ile Müslümanlar eski ticaret yollarından faydalanmağa başladılar. Çin kaynaklarından öğreniyoruz ki Müslüman ticaret kervanları daha VIII. yüzyılda Karluklar ülkesinden geçerek Yenisey nehrinin başlarına, Kırgızlar'a kadar gidip geliyorlamış. İslâm kaynaklarında da bu Kırgızlar'a giden yol hakkında bilgiler vardır. Bu bilgiler az da olsa Orhon yazılarındakilerle de uyuşuyor. Sayan sıradağları, Orhon yazılarında olduğu gibi Müslüman kaynaklarında da "Köğmen" diye yazılıyor. Sonra Irtış'a giren iki yol hakkında bilgi veriliyor. Bu nehir Orhon kitâbelerinde Doğu Türk hakanlarının buralarda yaptıkları seferler sırasında zikrolunmaktadır. Lâkin Irtış havzasında yaşıyan Türk kavimleri hakkında Orhon Âbideleri ile Çin kaynaklarının hiçbirisinde bilgi verilmiyor. Bu kavimlerin adları ilk defa yalnız İslâm kaynaklarında zikrolunuyor. Araplar özellikle herhalde Çin'e giden yol ile daha fazla ilgileniyorlardı. Bu yol üzerinde yaşayan Türk kavimleri hakkında İslâm kaynaklarında pek çok bilgi vardır. Moğolistan'daki kavimler ve Moğolistan'da Cengiz Han'ın çıkışına kadar cereyan eden olaylar hakkında ise İslâm kaynakları hemen hiçbir bilgi vermiyorlar. Halbuki daha 924 yılında Moğolistan'da Müslüman tüccarları bulunduğunu biz Çin kaynaklarından öğreniyoruz[63]. Müslüman âlimlerinin

[62] N. Ivanov, Über die Dörfer in der Umgegend von Hamadan, Geogr. Journal, Şubat 1926, s. 143.

[63] E. Bretschneider, Med. Researches from Eastern Asiat. Sources, I, 265.

bilgilerinin hududu Kırgızlar'da son buluyordu. Hattâ onlar Kırgız ülkesinin Büyük Okyanus'da son bulduğunu tasavvur ediyorlardı.

Müslüman ticaret sahasının büyüklük ve genişliğine ve Müslüman coğrafya eserlerinin çokluğuna bakılırsa, müslümanların Orta ve Doğu-Asya hakkındaki bilgileri daha geniş olmalıydı. Fakat verilen tafsilât bizim tasavvur ettiğimiz kadar açık ve belli olmayıp, bu bilgilerden faydalanmak da pek zordur. Hattâ buna çoğu vakit dikkat bile edilmiyor. Ona dayanarak yanlış neticeler çıkarılıyor. Zor olan noktalardan biri Müslüman kaynaklarındaki çeşitli bilgilerin hangi devirlere ait olduğunu tâyin etmektir. Arap ilim edebiyatının diğer dallarında olduğu gibi, coğrafya eserleri de, bilgiler özellikle kitaplardan alınmak suretiyle yazılmıştır. Her halde şurası muhakkaktır ki elimizde bulunanlar kendilerinin bizzat seyahat edip gözleriyle gördüklerini hikâye ve tavsif ettikleri memleket hatıralarından ziyade diğerleri tarafından yazılmış kitaplar kaynak kabul edilerek yazılmış olan, eserlerdir. Bunlardan çoğunlukla aynı yazarın eserindeki hikâye çeşitli zamanlarda yaşayan yazarların eserlerinde devamlı olarak tekrarlanıyor, fakat bu bilgilerin yazarın kendi devrine ait olmayıp kendinden bir veya birkaç yüzyıl önceki devre ait olduğu belirtilmiyor. Bazen öyle oluyor ki bir yazar bir memleket hakkında kendisi veya çağdaşları tarafından bizzat toplanan bilgileri kendisinden birkaç yüzyıl önce yazılan kitaplardan aynen alınmış bilgilerle karıştırarak adı geçen memleket hakkında etraflı tasvirler ve bilgiler veriyor. Ancak bu bilgilerin farklı yüzyıllara ait olduğunu hiçbir şekilde kaydetmiyor. Bu yüzden eseri okuyan okuyucuda yanlış kanaatlar doğuruyor. Çünkü okuyucu kitaptaki bu bilgileri aynı yazarın zamanına ait zannediyor. Birçok değerli âlimler belli bir çağda yazılmış olan bir eserde yazarın ortaya attığı bir görüşü açıklamak ve desteklemek için boş yere birtakım tehlikeli faraziyelere girişiyorlar. Halbuki o yazar bu görüşü kendisinden birkaç yüzyıl önce yazılmış olan eserlerden harfi harfine almıştır. Nitekim yakınlarda XIII. yüzyıl coğrafyacılarından Yakut-ı Hamavî'nin eserinde bulunan bazı sözler dolayısıyla böyle yanlış anlama olmuştu: Yakut'un eserinde Türkler Bizanslılarla beraber islâm düşmanı ve İslâm âlemine çok zarar vermiş bir kavim olarak zikrolunuyorlar. Türkler XIII. yüzyılda İslâm kavimleri arasında mühim bir yer tuttuklarından bu cümle pek garip görülmüş ve bu yüzden bazı âlimler bunu doğrulamak fikri ile bundan Türkler'in, müslüman olmakla beraber diğer İslâmlardan farklı olmak üzere, aralarında Şiîlik ve bunun gibi çeşitli uydurma mezheblerin yayılmış olduğu neticesini çıkarmışlardı. Halbuki Yakut'un o cümlesinin X. yüzyıl sonlarına ait Makdisî adlı yazardan kelimesi kelimesine aktarılmış

olduğu daha sonra anlaşılmıştır[64]. Makdisî de bu bilgileri diğer bir kitaptan almış olsa gerektir. Bu sebepten Türkler'in İslâma zararlı bir kavim oldukları hakkındaki bu sözler Abbasî halifeleriyle diğer Müslüman hükümdarları hizmetinde kullanılan Türk hassa askerlerinden başka Müslüman Türkler'in mevcut olmadığı bir devre aittir ki, o devirde Müslüman olmayan Türkler İslâm âlemi için tabiî olarak aynıyla Bizanslılar gibi dış bir düşman idiler. Nitekim X. yüzyıl eserlerinde de o şekilde görünüyorlar.

Müslüman kaynaklarındaki bilgilerin hemen herbirine hangi devre ait olduğu hakkında bir soru işareti koymak mecburiyetindeyiz. İşi güçleştiren diğer bir husus ise şudur ki çeşitli Türk kabileleri arasında vukubulan iç savaşlar, göçebe Türk sülâlelerinden biri yerine diğerinin geçmesi gibi meseleler Araplar'ı pek az ilgilendirdiği için o devirlerde Türk bozkırlarında vukubulan olaylar hakkında Müslüman kaynaklarında hemen hiçbir bilgi yoktur. Çin ve kısmen Yunan kaynakları olmasaydı biz, Türkler içerisinde cereyan eden olaylar hakkında hiçbir fikir edinemezdik. İşte o sebepten dolayıdır ki Orta-Asya bozkırlarının da batı kısmında meydana gelen olaylara nisbeten Doğu-Asya, Moğolistan ve Doğu-Türkistan'da cereyan eden olayları daha açık olarak bilebiliyoruz.

745 yılında Moğolistan'da Türk-Oğuzların Devleti yerine Uygur Devletinin kurulduğunu yalnız Çin kaynaklarından biliyoruz. Uygur hakanının baş karargâhı bunun gibi Orhon üzerinde ve yaklaşık olarak -Moğol devrinde daha sonra kurulan- Karakorum şehri yakınlarında imiş. Bu Uygur karargâhının civarında yeni bir şehir meydana gelmiştir. Şimdi harabelerinin mukayesesinden anlaşıldığına göre bu şehir daha sonra Moğollar tarafından kurulan şehirden daha geniştir. Uygur Devleti yüz yıl kadar bir süre devam etmiş ve 840 yılında batıdan Kırgızlar istilâsına uğrayarak yıkılmıştır. Çin kaynakları ise Moğolistan'daki göçebe kavimlerin kendi aralarındaki mücadeleler sonucunda dağılarak memleketlerini terketmek mecburiyetinde kaldıklarını, bunun üzerine Doğu-Türkistan'a gelerek yerleştiklerini, orada yavaş yavaş medeniyet ve şehir hayatına alıştuklarını haber veriyor. Bu ülkenin doğu kısmında ilk önce yerleşen Türk kavmi "Basmıl" Türkleri idi. Oralarda bir kavmin yerine diğeri gelmek suretiyle sık sık vukubulan değişikliklere rağmen bu "Basmıllar'ın" geleneklerinin saklı kalmış olduğu görülüyor. Orhon yazılarında "Basmıl" hükümdarının lâkabı olarak "İdiq Qut" kelimesi kullanılıyor. Bunun harfi harfine anlamı "mukaddes saadet" yahut "azamet"tir.

[64] Der Islam, XIII, 74; XIV, 111.

Türkçede "Kut" kelimesi padişah için şimdiki Avrupa deyimindeki "Majestät-Haşmetmeâb" karşılığında kullanılıyordu. Aynı lâkabı XIII. yüzyılda aynı ülkedeki Uygur hükümdarı "İdikut" şeklinde kullanıyorlardı.

Çinliler, Moğolistan'daki Türk-Oğuzlar'dan Doğu-Türkistan'a göç eden kısmını "Şa-to" yâni "bozkırlılar" diye adlandırıyorlardı. Bu Türkler daha IX. yüzyılın başlarında "Beşbalık" şehrine sahip bulunuyorlardı. Sonra onlar kendilerinin batısında oturan urığdaşları bulunan kabileler tarafından sıkıştırılınca karşı koyamayarak daha doğuya, Çin içerisine göç etmeğe mecbur kalmışlardır. Bunlar IX. yüzyılın ikinci yarısında orada ortaya çıkan ayaklanmayı bastırmaya katılarak Çin imparatorunun tahtını âsilerden kurtardılar. X. yüzyılın birinci yarısında Çin'in kuzeybatı bölgelerinde kurulup hüküm süren ufak sülâlelerden bazıları bu "Şa-to" Türkleri'nden çıkmıştı[65]. IX. yüzyılın ikinci yarısında (860 yılları), Moğolistan'da Kırgızlar'ın baskılarına karşı koyamayarak vatanlarını bırakmak mecburiyetinde kalan Uygurlar "Beşbalık" taraflarına gelip yerleştiler. Burada Moğol devrine yâni XIV. yüzyıla kadar devam edebilen bir Uygur beyliği kuruldu. Uygurlar'ın diğer bir kısmı da Çin dahilinde şimdiki "Kan-Çou" şehrinin bulunduğu yerde diğer bir beylik kurdular. Bu olaydan biraz önce burası için Çinlilerle Tibetliler arasında mücadeleler olmuştu ve buralarda hâkimiyet daha çok Tibetliler elinde bulunuyordu. XI. yüzyılda Tibet kavimlerinden olan "Tangut"lar burasını ele geçirmeğe muvaffak olarak bir devlet kurdular ki daha sonra o da Moğollar tarafından fetholundu. Bu ülke o devirden başlayarak "Tangut" diye adlandırıldı. Orada yaşayan Uygurlar bu olaydan sonra hiçbir siyasî işe karışmayarak zamanımıza kadar yaşamışlardır ve şimdi de kısmen dillerini saklamaktadırlar. Bu lehçe de en eski Türk lehçelerinden biridir. Orhon Âbidelerinde ve Uygur yazılarında görülen sayım şekli, yâni birler sayılarını kendisinden sonraki onlar sayılarının önüne getirmek şekli, yalnız bu "Kan-Çou" Uygurları'nda saklı kalmıştır. Meselâ bunlar 11 diyecek yerde bir yirmi, yirmi bir diyecek yerde bir otuz illı... demektedirler[66].

Bu Uygur Türkleri de tıpkı Türk-Oğuzlar gibi birkaç tarihî âbide bırakmışlardır. Bunların içinde en uzun ve en dikkat çekici olanı Çinde yazılmıştır. Bu âbideler Uygurlar'ın Türk-Oğuzlar gibi şamanist kaldıkları hakkında Çin kaynaklarının verdikleri bilgileri tamamen doğrulamakta oldukları gibi,

[65] Şa-to hanedanı hakkında bk. E. Chavannes, Documents sur les Tou-kieu (Turcs) occidentaux, St. Petersburg, 1903, s. 172.

[66] Zapiski, XVII, 0171 v.d.

bunların din kabul ederken Budistlikten başka bir dinin propagandalarına kapılarak batı dinlerinden biri olarak Mani dinini kabul ettiklerini pekiştiriyor. Kendilerinden evvel Budistler ve çağdaşları olan Hristiyanlar gibi Mani mezhebi taraftarları da Soğdlular arasında pek başarılı işler gördüler ve bu kavmin ticaret işlerindeki başarılarından kendi dinî propagandaları hususunda da istifade ettiler. Orhon taraflarında bulunan şu zikrettiğimiz uzun Çince âbidede[67], bu cümleden Uygurlar'ın Mani mezhebini kabul ettikleri söylenmektedir. Yine orada Soğdca yazılmış bir küçük yazı da saklı kalmıştır. Bundan Uygurlar'a Mani mezhebini öğretenlerin Soğd misyonerleri olduğu anlaşılıyor. Çin kaynaklarından biliyoruz ki Soğd misyonerleri göçebelere, Uygurlar'a doğrudan doğruya Soğd ülkesinden gelmemiştir. Belki 762 yılında Uygur hanı Çin üzerine yaptığı seferinde Soğdlular'a tesadüf etmişlerdir. Bundan batı kavimleri için göçebe kavimlere nisbeten Çin ile ticaretin ne derece mühim olduğu görülüyor. Soğdlular'ın göçebe Türk kavimlerine gerçek tesirleri bunların Çin'de ve Çin'e giden yol üzerinde ticaret kolonileri kurmalarından sonra başlamıştır. Özellikle Türkler'in gerek Çin'e gerekse bugünkü Doğu-Türkistan'a olan akınlarının çoğalması bu münasebetin kuvvetlenmesine sebep olmuştur. Türkler'e dinî propaganda ile tesir yapmak hususunda Soğdlular'ın tesiri Doğu-Türkistan'ın doğusunda yaşayan Hindo-Avrupa kavimlerinin tesirine nisbetle daha kuvvetli ve çeşitli olmuştur. "Koço" ve "Hotan"da bulunan iki türlü Hindo-Avrupa dil hâtıralarında yalnız Budist edebiyatı eserleri saklı kalmış, genel anlamı ile Soğd dili dediğimiz dille -ki bu dilin yayılma alanının coğrafî hududu henüz tâyin olunmamış ise de "Kaşgar" şehri ile ona yakın şehirler ahalisinin eski dilinin Soğdca olması muhtemel görülüyor- yazılan eserlerde Budizm ile beraber Mani ve Hristiyan dinine ait şeyler de saklanmıştır. Türk dilinde ise bu üç dinin herbirine ait eserler tercüme ve asıl olarak mevcuttur.

Mani ve Hristiyan mezheblerinin başlıca başarıları VII. yüzyılın sonları ile VIII. yüzyılın başlarına yâni Batı-Asya'da İslâmiyetin siyasî hâkimiyetinin yerleşmiş olduğu zamana rastlıyor. İslâmiyet herşeyden önce ferdî misyonerlik dini değildir. İslâmiyetin başlangıçta yayılması çoğu vakit Müslüman devletinin diğer yabancı devletlerle savaş ve barış halindeki münasebetleriyle meydana geliyordu. Bu böyle olunca, İslâm fetihleri neticesinde gelişen elverişli şartlar ve imkânlardan İslâmiyetten evvelki diğer dinlerin faydalanmış olması pek tabiîdir.

[67] Kitâbenin Manihеistlerle ilgili kısımları J.A., 11, I. 190 v.d. da geniş dip notları ile tercüme edilmiştir.

Uygurlar'ın Mani mezhebini kabul etmeleri Türk tarihinde büyük bir önem taşımaktadır. Budist ve Hristiyan misyonerliğinin başarısı ne kadar büyük olursa olsun bir Türk kavminin VIII. yüzyılda veya ondan evvel Buda veya Hristiyan dinini -bütün bir kavmin dini olarak- kabul ettiği hakkında hiçbir habere rastlamıyoruz. Türk kavmi, -kavim sıfatı ile- Şamanizmden başka bir dine ilk defa olarak geçerken ahlâkî prensiplere dayalı bir dini seçmiştir. Şamanîların inancına göre adam öldürmek insana ahirette faydalı bile olduğu halde, Mani mezhebinde yalnız adam öldürmek değil, hayvan eti yemek bile haram olmuştur. Eski inançları ile yeni din arasındaki çelişkiyi Türkler'in kendileri dahi anlıyorlardı. Âbidelerde deniliyor ki: "Evvelce et yiyen kavim bundan sonra pirinç yiyecek, evvelce adam öldürmek yaygın olan memlekette bundan sonra hayr ve şer'an yapılması gerekli işler geçerli olacak."

Uygur hakanının Çin dilindeki âbidesi ile beraber bulunan Soğdca küçük yazı yanında Orhon harfleri ile yazılmış Türkçe satırlar da vardır. IX. yüzyılın birinci yarısına ait olan bu Soğdca yazı Türkler arasında Orhonca olmayan yeni bir alfabenin yâni Uygurca yazının yayılmaya başladığına dair, tarîhî ilk hadise olarak kabul edilmek icabeder. Mani mezhebi taraftarları Babil (Irak-ı Arab)'den kendileriyle beraber alfabelerini getirmişlerdi. Aynı zamanda Soğdlular'ın millî alfabeleri ile de yazıyorlardı. Uygur hakanının yazılarını taşıyan taştaki Soğdca küçük yazı da işte bu millî yazı ile yazılmıştır. İranlı Soğdlar İslâmiyeti kabul etmekle bu millî yazıları kullanmaktan vazgeçerek Arap harfleri ile yazmağa başladılar. Müslüman metinlerini yazmak için bu Soğd yazısının İranlı Soğdlar tarafından kullanılıp kullanılmadığı bilinmemektedir. Diğer taraftan Soğdlular'dan Türkler'e geçen alfabe aynı şekilde Uygurlar arasında korundu ve ilim âleminde "Uygur Yazısı" adını aldı. Türkler'in İslâmiyeti kabul ettikten sonra da bu alfabeyi kullandıkları ve bunu kolay kolay bırakmadıkları bilinmektedir. Aynı zamanda Uygurlar bu alfabeyi Moğolistan'da yaydılar. Daha sonra bu alfabe Moğollar'la beraber tekrar batıya geldi. Biraz sonra aynı alfabe Moğollar'dan Mançular'a geçti. İşte aslında Sâmi kavimlere ait olan bu alfabe bu suretle yâni Uygur-Moğollar vasıtasıyla Soğd'dan Büyük Okyanus'a kadar yayılmıştır. Bu alfabenin Soğdcadan geldiği şüphesizdir. Bunu Müslümanlar da biliyorlardı. XIII. yüzyıl başlarındaki Müslüman yazarı Fahreddin Mübarekşah Merverrûdî bu hususu pek güzel açıklamıştır. Orhon yazısı yerine Uygur alfabesi Türkler için bir ilerleme değil, aksine gerileme adımı idi. Çünkü Uygur yazısının Türk dilinin seslerini ifade kabiliyeti Orhon yazısınınki kadar değildi.

Uygurlar Moğolistan'dan çıkarıldıktan sonra Doğu-Türkistan ve Kan-Çou'da kurdukları beyliklerine yine Mani mezhebini getirdiler. Bu mezheb Doğu-Türkistan'da Uygurlar'dan daha önce Göktürk-Oğuzlar'ın yahut onların haleflerinin hüküm sürdüğü devirde de yayılmış olabilir ve Arap coğrafyacılarının söylediklerinin de bunu gösterdiği zannolunabilir.

Arap coğrafya edebiyatının klâsik devri M.S. X. yüzyıl idi. Bu devre ait birçok Arap coğrafya eseri bugün elimizdedir. Bunlar İslâm âleminin tafsilâtlı coğrafya tasvirlerini vermektedirler. Bu arada islâm âleminden Çin'e giden yol üzerindeki Türkler'in yerleştiği yerler hakkında da biraz bilgi vardır. Bu tasvirlere göre Hazar Denizi'nden Çin hududuna kadar uzanan arazide üç Türk kavmi yerleşmiştir: Bunlar: 1- "Guzlar yâni Oğuzlar" dır ki Hazar Denizi'nden Sirderya'nın orta yatağına kadar uzanan arazide, 2 - "Karluklar" ki, Fergana'dan doğuya doğru yirmi günlük mesafe uzunluğundaki arazide, 3 - "Tuguzguz" yahut "Tokuz Oğuzlar" ki, Karluklar'ın hududu bitiminden Çin'e kadar uzanan arazide yerleşmişlerdir.

Türk memleketine ait olan bu tavsif Çin kaynaklarına göre Uygurlar'ın, Doğu-Türkistan'ın doğu kısmına hâkim oldukları devre aittir. Bu güzergâhları ilk önce zikr ve kaydeden İbn Hordadbih'in kitabını 860 yılından- yâni Uygurlar'ın Doğu-Türkistan'a gelip yerleşmelerinden- önce mi, yoksa sonra mı yazdığı şüphelidir. İşte bundan hareket ederek Çin kaynaklarındaki Uygurlar'la Arap kaynaklarındaki Tuguzguzlar'ın aynı kavimden ibaret olduğuna hükmolunuyordu. Hattâ bir zaman Tuguzguz kelimesinin "Toguz Gur" yâni Tokuz Uygur okunması da teklif olunmuş ise de, sonra bu fikirden vazgeçmek gereği hissolunmuştur[68]. Aslında Uygurlar'la Tuguzguzlar'ın tek bir kavim olduğu iddiası Arapça tarih kaynakları ile de reddolunabilir. İbnü'l-Esîr[69]'de Batı-Oğuzlar'ın Tuguzguzlar'dan türediğine; Taberî[70]'de Tuguzguzlar'ın 820 yılından biraz sonra şimdiki "Cizak" ile "Hocend" şehirleri arasındaki araziden ibaret olan "Usruşana" vilâyetine hücum ettiklerine ait verilen bilgilere bakılırsa, Tuguzguz kelimesinin yalnız Doğu-Türkistan'ın doğu kısımlarında yerleşen Türkler'e değil, Müslüman ülkesine bitişik olmayan komşu ülkelerde yaşayan Türkler'e de verildiği görülür. Nitekim Tuguzguzlar'dan İslâm âlemine tutsak gelmesi hakkındaki haberler de bunu kuvvetlendirmektedir. Mısır'daki Tolunoğulları sülâlesinin ilk atası olan Ahmed

[68] Bibliyografik bilgi için bk. Enz. d. Isl. IV, 871, Toghuzghuz mad.
[69] İbnü'l-Esîr, Tornberg neşri, XI, 117.
[70] Taberî, III, 1044.

bin Tolun'un babası Tolun da bu haberlere göre Toguzguz Türkleri'nden çıkmış idi[71].

Çin'e giden yolun güzergâhını yazan Arap yazarlarının en eskisi olan İbn Hordadbih kendisi o taraflara seyahat etmemiş, belki kendisine gelmiş olan rivâyetlerden faydalanarak eserini yazmıştır. Yakut-ı Hamavî de aynı hikâyeyi bu yolda seyahat etmiş olan Tamim bin Bahr el-Mutavvaî'den naklen rivâyet ediyor[72]. Lâkin ne yazık ki Tamim'in seyahat tarihini kaydetmiyor. Ancak bu hususta verilen tafsilât bu seyahatın "Yedisu" bölgesinde ve Doğu Türkistan'ın batı kısmında "Karluk" hâkimiyetinin 760 yılından sonra ve Orhon yazılarında adı geçen Türkler'den, yâni Tuguzguzlar'dan türeyen Şa-to Türkleri'nin Beşbalık vilâyetinden daha doğuya, Çin içeresine göç ettikleri tarih olan IX. yüzyılın başlangıcından evvel olmuş olduğunu gösteriyor. Herhalde görülüyor ki, Araplar bu Beşbalık taraflarını adı geçen Dokuz Oğuzlar'ın yerleşmiş olduğu sıralarda görüp öğrenmişlerdi. Daha sonra o kavmin doğuya göçüp yerine diğer Türk kavimlerinin gelip yerleştiğinden haber alamamışlardı. Orasını eskiden olduğu gibi Tuguzguz diye adlandırmakta devam ediyorlardı. Tuguzguz adının evvelce Uygurlar'a değil, Şa-to Türkleri'ne verildiğinin en açık delili IX. yüzyılda Çinde ortaya çıkan bir ayaklanmayı Çin İmparatorunun, Arap kaynaklarından Mes'udî'nin rivâyetine göre[73], Tuguzguzlar'ın yardımıyle; Çin kaynaklarının rivâyetine göre de, Şa-to Türkleri'nin yardımı ile bastırmış olması hadisesidir. Hem Çin kaynaklarında, hem de Arap kaynaklarında sözedilmesi itibarıyla ender sayılan bu olayı Çinliler Şa-to Türkleri'ne atfederek haber verdikleri halde, Araplar, Tuguzguzlar'a atfen veriyorlar.

Tamim bin Bahr'ın seyahati esnasında Tuguzguzlar'ın yurdunda daha Zerdüşt ve Mani mezheblerinin taraftarları vardır. Başlangıçta Zerdüştlük bütün memlekette, Mani mezhebi ise yalnız başşehirde çoğunlukta idi. Daha sonra Zerdüştlük yavaş yavaş zayıflayarak Mani mezhebi kuvvetlenmiş olmalı ki, Araplar bütün Tuguzguzlar halkını Mani mezhebinde olarak gösteriyorlar. Buda mezhebi gibi Mani mezhebinin de insanın tabiatının yumuşamasına sebep olduğunu ve hattâ Tuguzguzlar'da askerlik ruhunun azalmasında Mani mezhebinin etkili olduğunu söylüyorlar. Nitekim 869'da ölen Arap edibi Câhiz diyor ki: "Tuguzguzlar Mani mezhebini kabul edinceye ka-

[71] Buna dâir bk. Makrizî, Hitat, I, 313.
[72] Yakut, Mucem, I, 840.
[73] Prairies d'or, I, 305 v.d.

dar cesur ve asker bir milletti. Karluklarla mücadele ederken umumiyetle sayıları az olsa da yine galip geliyorladı. Mani mezhebini kabul ettikten sonra mağlûp olmaya başladılar." Marquart[74] Câhiz'in bu sözlerini göçebe Uygurlar'a ait görerek Araplar'a, Moğolistan'daki Uygur Devletinin Kırgızlar tarafından tahrip edildiğine ait haberlerin erişmiş olduğunu iddiâ ediyor. Halbuki onun naklettiği Câhiz'in rivâyetinde savaşın Kırgızlar'la değil, Karluklar'la olduğu açıkça ortadır. Bundan anlaşılıyor ki Câhiz'in rivâyet ettiği olaylar Moğolistan'da değil; Doğu-Türkistan'da vukubulan olaylardır. Uygurlar'ın Doğu-Türkistan'a göçlerinden önce oralarda Tuguzguzlar yaşıyordu. Uygurlar'ın Doğu-Türkistan'a göçleri Câhiz'in ölümünden üç yıl önce olduğu halde, Câhiz diğer Araplar'ın söylediği gibi, Tuguzguzlar'ın burada uzun süre yaşadıklarını ve batı komşuları olan Karluklarla pek çok savaşlar yaptıklarını haber veriyor.

Sonraları Doğu-Türkistan'da Uygurlar yaşadığı halde Araplar eski yazılı kaynakların tesiriyle orasını hâlâ Tuguzguzlar'ın ili diye adlandırmakta devam etmişlerdir. Bu kavim hakkında Arap kaynaklarında bulunan çok az bilginin en mühimleri X. yüzyıl âlimlerinden Mes'udî ve İbnü'n-Nedim'in haberleridir. Bunlar Uygur hanının dindaşlarını korumak için gerek Çin imparatoru ve gerek Samanoğulları sülâlesinden olan Müslüman emirleri nezdinde teşebbüslerde bulunduğunu rivâyet ediyorlar. İbnü'n-Nedîm diyor ki[75]: "Tuguzguz hanı, Semerkand'da yaşayan Mani topluluğuna karşı Samanoğlu emîrine Samanoğulları Devleti dahilindeki Mani mezhebi taraftarlarına nisbeten Tuguzguz arazisindeki Müslümanların sayısının çok kalabalık olduğu ve eğer Samanoğulları memleketlerindeki Maniheistleri takipte devam ederlerse, kendisinin de memleketindeki Müslümanları takip etmek mecburiyetinde kalacağı yolunda bir haber gönderdi. Bu tehdid neticesinde Samanoğulları emîri Maniheistleri takip etmekten vazgeçti."

Bu rivâyetler gösteriyor ki: Câhiz'in Mani mezhebinin Türkler'in eski askerlik ruhlarını mahvettiği hakkındaki ifadeleri biraz abartılıdır. Aynı şekilde Buda dininin de Moğollar'ın askerlik ruhunu yok ettiğine ait epeyce abartılı sözler söylenmiştir. Halbuki Moğollar'ın istiklâlleri uğrunda Çinlilerle başarılı savaşları kendilerinin eski askerlik vasıflarının kaybolmadığını ispat etmişti. Tibetliler de bunun gibi Buda dinini kabul ettikten sonra VII. yüzyılda cihangir bir kavim sıfatıyla ortaya çıkmışlardı. XX. yüzyıl başlarında İngilizler

[74] Osteuropäische... Streifzüge, Leipzig 1903, s. 92 ve 95.
[75] Fihrist, s. 337.

Tibet'e girerken Tibetliler tarafından şiddetli bir direnme gördüler. Halbuki Tibetliler bu zamana kadar birçok yüzyıllar Buda dini hâkimiyeti altında kalmışlar idi. Bu konuda Orta Zamanlar'daki Avrupa Hristiyanlarının verdikleri örnek, savaşçı bir kavmin her vakit sevgi ve barış telkin eden bir dini, savaş dini şekline koyabileceğini göstermeye yeter. Aynı şekilde göçebe Uygurlar'ın Mani mezhebini kabul etmelerinin Çin'i korkutmak için yeni bir bahane teşkil ettiği görülmüştür. Hattâ Çin'de yayılmış ve yerleşmiş Buda dininden başka dinler hakkında takip olunacak siyaset meselesinde Çin hükümeti Uygur hakanının Maniheistler hakkındaki koruyucu siyasetini gözönüne almak mecburiyetinde kaldı. Yalnız Uygur Devleti Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra Çinliler kendi memleketlerindeki diğer yabancı dinleri ve bunlar arasında Maniheistleri sıkıştırmaya başlamışlardır[76]. Gerçi Uygurlar Doğu-Türkistan'a yerleştikten sonra Çin devletini yine korkutmaya çalışmışlar ise de, bu tehditleri Moğolistan'daki hâkimiyetlerinin kuvvetli zamanlarındaki tehditleri kadar tesirli olamamıştır. Bununla beraber Mes'udî[77] ve İbnü'n-Nedîm'in naklettikleri şu bilgilerden anlaşılıyor ki: Uygurlar Doğu-Türkistan'a geldikten sonra da yabancı memleketlerde kalan dindaşlarını gerektiği hallerde silâh kuvvetiyle savunuyor ve koruyorlardı. Yâni daha askerlik vasıflarını kaybetmemişlerdi.

Orta-Asya'ya yapılan arkeolojik seferler sonucunda Mani mezhebine ait Farsça, Soğdca, Türkçe ve Çince'de yazılmış bulunan eserler Avrupa âlimlerine, Mani mezhebini ilk defa olarak Maniheistlerin kendileri tarafından yazılan eserlerden öğrenmek imkânını vermiştir. O zamana kadar Mani dinini Hristiyan ve İslâm eserlerinden öğrenebiliyorlardı ve bu Hristiyan ve İslâm eserleri ise çoğunlukla polemik tarzında yazılan eserler idi. Mani mezhebi de aynı Buda mezhebi gibi ahali ve avam arasında çok yayılmak fikri ile gelmiş idi. Bu mezhebte de zahitlik talimatı, Zerdüşt dininin, özellikle bu dinin Samanoğulları devrinde İran'da hakim olan son şeklindeki kutsal sınıf teşkilatı aleyhine yöneltiliyordu. Bunun içindir ki Mani mezhebine ait eserler avamın anlayacağı bir şekilde yazılmışlardır. O zamana ait bütün Farsça yazmalar içinde yalnız Mani mezhebine ait olanlarda dil gayet saf olup, bunlarda ideogramlar hiç kullanılmamıştır. Halbuki hakikî Pehlevi yazmaları denilen metinler bu Sâmî menşeli ideogramlarla doludur. Farsça Hristiyan eserlerinde de bunlar kullanılmıştır. Bunlarda çoğu kelimeler Farsça

[76] Bilhassa bk. Chavannes ve Pelliot, J. A., 11, I, 295 v.d.
[77] Prairies d'or, I, 300 v.d.

okunurken yazıda -Farsça yerine- karşılık olarak Sâmî kelimeler kullanılıyordu. Maniheistlerin Türkçe yazdıkları eserler de aynı şekilde açık ve sade yazılmıştır. Mani dinine ait Türkçe eserlerin en mühim yadigârı Chuastianift adındaki tövbe duasıdır. Bu eser, Radloff'un fikrince dilin saflığı yönünden Türk dilinde şimdiye kadar elimize geçen eski eserlerin hepsinden ileridir.

İşte bu eserden Mani mezhebinin, beklenmesi lâzım geldiği şekilde her mezhepten çok Buda mezhebine yaklaştığı görülmüştür. Burada Mani dini mukaddesatının hor görülmesine ne gözle bakılmış ise, Buda mezhebi mukaddesatını hor görmeye de aynı gözle bakılmıştır. İki dinin birbirine yakınlığı özellikle her ikisinde kullanlan ve her ikisinin birbirine tesirini gösteren terimlerle sabit olmaktadır. Hattâ bu eserlere bakılarak Buda ve Mani mezheplerinden hangisinin Türkler arasında daha önce yayıldığı hakkında bir hüküm vermek bile güçtür. Türkçede Buda anlamında ve Buda heykelleri anlamında kullanılan "Burhan" kelimesini, Maniheistler kendi azizleri anlamında kullanmışlardır. Diğer taraftan Budistler de kendi kutsal kitaplarını Mani terimi ile "Nom" diye adlandırmışlardır. Bu kelime Moğolcada bugüne kadar gelmiştir. Biraz sonra İslâm ve Hristiyanlar gibi Maniheistler ve Budistler de Türkler arasında kendi dinlerinin yayılmasını kolaylaştırmak için kendi dinlerine ait terimleri Türk dilinden almaya çalışmışlardır. Lâkin bu esası her hususta tatbik mümkün olamıyordu. Gerçi Allah ve İblis anlamını ifade eden terimleri Şamanizmde de bulmak mümkündü. Fakat melek anlamını ifade edecek kelime Şamanizmde yoktu. Bu anlamı ifade etmek için Türkler arasındaki Mani, Hristiyan ve Müslüman misyonerleri Ferişte kelimesiyle yetinmek ve onu kullanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Türklerde melek hakkında bir tasavvur mevcut olmadığını Kaşgarlı Mahmud da yazmıştır[78]. Araplar bu Mani mezhebini Buda mezhebinden pek de ayıramamışlardır. Bazı yazarların, bu arada Bîrûnî'nin Türkler arasında Mani mezhebinin pek çok yayılmış bulunduğunu söyleyişini de böyle anlamak icabeder. Diğer taraftan Mes'udî, Mani dininin yalnız Tuguzguzlar arasında yayıldığını, diğer Türkler arasında yayılmamış olup, var olmadığını da kat'i bir surette söylüyor[79]. Burada Tuguzguzlar'dan maksat herhalde Uygurlardır. Sonradan galiba X. yüzyıldan biraz sonra Uygurlar arasında Mani mezhebi yerine Buda mezhebi ve Hristiyanlık geçip kuvvetlenmeğe başladı. Fakat bu hâdisenin nasıl ve ne vakit meydana geldiğini kaynaklarımız bildirmiyorlar.

[78] Divânu Lügat, it-Türk, III, 9.
[79] Prairies d'or, I, 288.

Hattâ XI. yüzyılda kitabını yazan Kaşgarlı Mahmud'da bile o zamanda Mani mezhebinin devam ettiğine ait hiçbir işaret yoktur. Halbuki Kaşgarlı Mahmud Uygur memleketini diğer yazarlara nisbetle pek güzel biliyordu. En çok dikkati çeken noktalardan birisi de, Kaşgarlı Mahmud eserini Arapça yazan yazarlar içinde Orta-Asya hakkındaki bilgilerini kitaplardan almayarak bizzat kendi gördüklerine dayanarak kitap yazan biricik yazar olduğu halde, eserinde "Tuguzguz" kelimesi kat'iyen mevcut olmayıp, yalnız "Uygur" kelimesinin kullanılmış olmasıdır. Bununla Tuguzguz kelimesinin Arap âlimleri içinde yalnız eski kitaplardan an'anevî bir şekilde nakledilegelmiş bir kelimeden ibaret olduğu ve o zaman Doğu-Türkistan'da yurt tutan Türkler arasında böyle bir kelimenin artık yaşamadığı pek güzel ispat edilmiş olur.

Uygurlar Kaşgarlı Mahmud zamanında, Maniheist değillerse bile Budist ve Hristiyan olarak kalmışlardır. Fakat bunların batı komşuları o vakit İslâm tesiri altında kalmış bulunuyorlardı.

Türk kavminin tarihindeki bu mühim hâdise hakkında bugün nasıl bir fikir söylemek mümkündür? Bu soruya önümüzdeki derste cevap vermeğe çalışacağım.

DÖRDÜNCÜ DERS

Türkler arasında İslâmiyetin yayılması ancak Orta-Asya'da İranlı Samanoğulları hâkimiyeti devrinden itibaren başlamıştır. Bu sülâle IX-X. yüzyıl (820-1000 yılları) arasında, şimdi Rus idaresinde olan Türkistan'ın medenî bölgelerini idare etmiştir. Amuderya nehrinin öteki tarafında bulunan bu bölgeler Arapça "Mâverâünnehr" yâni "nehrin öte tarafı" adını taşıyordu. Mâverâünnehr ahalisi İslâm fetihleri tarihinde bazen Türk diye adlandırılıyor. Buna göre bazı bölgelerin Türk soyundan olan sülâleler idaresinde bulunmuş olması muhtemeldir. Emevîler'in Kuseyr Amra sarayındaki resimler arasında Sasanî İran Şahı, Bizans Kayseri, İspanyadaki Vizigot Kralı ve Habeş Necaşi'si ile bareber Buhara'nın Türk hâkimesinin resminin de var olduğunu zannedenler vardır[80]. Lâkîn o zamanlar yerli halk arasında Türk dili daha yayılmamıştı. Büyük bir ihtimal ile Araplar, İranlı unsura mensup olan bu yerli halkın dilini bazen yanlış olarak Türk dili diye adlandırmış olacaklardır. Câhiz'in "Horasan lisanı ile Türk lisanı arasındaki fark yalnız Mekke ve Medine lehçeleri arasındaki fark gibi bir lehçe farkından ibarettir" tarzındaki sözünü ancak bu şekilde açıklamak mümkündür[81].

Bir süre sonra Orta-Asya'da İslâmiyet ve Hilâfetin kuzey hududu büyük bir ihtimalle, İran ve Türk kavimleri arasındaki etnografik ve aynı zamanda tarım alanları ile hayvan yetiştirme sahaları arasındaki medenî hududa uyuyordu. Bu hududun kuzeyinde de şehirler var idi ise de bunlar medenî ülkeler halkının oralara gidip oturan kısımları tarafından kurulmuş şehirler idi. Arap coğrafyacıları daha X. yüzyılda bile Türkler'i İslâmiyete tamamen yabancı ve Müslümanlara düşman bir millet olarak vasıflandırıyorlar. Halbuki daha o vakitler durum değişmeye başlamıştı.

Abbasî halifelerinin vezirleri olan Bermekîler gibi Samanoğullarının da çıkış yeri Belh havalisi idi ve buralarda İslâm öncesi devirlerde Budizm hâkimdi. İslâmiyetle beraber yaşayabilmekte bilhassa Buda dini müşkilât görüyordu ve bunun sebebi de Budist ibadethanelerinde putların (Statü-Heykel) çok olması dolayısıyla bu dine müslümanların, özellikle putperestliğe dayalı bir din gözü ile bakmalarıydı. Hindistan'da Brahma mezhebi İslâm devrinde

[80] P. Wittek, Der Islam, XIV, 402 v.d.

[81] Tria opuscula auctore... al-Djahiz Basrensi, neş. G. Van Vloten, Lugd. Batav, 1903, s. 5.

de kendini koruyabildiği halde, daha İslâmiyetten önceki devirlerde çökme devrine girmiş olan Budizm, İslâmiyet devrinde çarçabuk son bulduğu gibi, aynı şekilde Belh ve Toharistan'da da sönüp gitmişti. Halbuki Zerdüşt mezhebi Mâverâünnehr'de daha bir süre devam edebilmiştir. Bunlardan başka daha Mani, Hristiyan, Yahudi toplulukları da vardı. Bunlardan yalnız Yahudi mezhebi bugüne kadar kendisini koruyabilmiştir. Mamafih Budizm İslâm tesirine karşı koyamayarak kayboldu ise de, bazı izleri kalmıştır: Bunlardan biri müslüman yüksek din okulları -medreseler- dır ki bunlar çok yakın bir ihtimalle Buda viharaları (wichara) taklit edilerek kurulmuştur. Medreseler başlangıçta İslâm Âleminin doğu kısmında kurulmuştu. Batı İran'da ve hilâfet merkezi olan Bağdad'da ancak XI. yüzyıldan başlayarak ortaya çıkmıştır. Bu gibi medreselerin özellikle Belh ve havalisinde pek çok olması da Buda tesirini göstermektedir[82].

Eldeki bilgilere göre X. yüzyılda yalnız Horasan ve Mâverâünnehr'de mevcut olan medreseler o taraflarda İslâmiyeti yaymak için en kuvvetli bir vâsıta oldular ve onlar bu hususta İslâm devletlerinin tedbir ve siyasetlerinden bağımsız bulunuyorlardı. O yüzyılda hilâfetin hudutları ötesindeki İslâm dinî propagandası Orta-Asya'da İslâm dünyasının diğer hiçbir yerinde görünmeyen bir şekilde başarı ile gelişmişti. İşte bunu belki Orta-Asya'daki medreselerin hizmetleri ile açıklayabiliriz. Geçen derslerde gördüğümüz gibi Samanoğulları kendilerinden önce halife tarafından tâyin edilen Horasan, Mâverâünnehr emirlerinin takip ettiği savunma siyasetinden vazgeçtiler. Medenî ülkeleri göçebelerden korumak için yapılan duvarları korumak ve devam ettirmek işlerini bıraktılar. Aksine kendileri bozkırlara seferler yapmağa başladılar. Bazen bu seferler şehirler fethi ile neticeleniyordu. Meselâ 893 yılında bu günkü "Evliya Ata"nın[83] yerinde olan "Taraz"-"Talas" şehri fethedildi. Bu münasebetle oradaki büyük kilisenin camie çevrildiği söyleniyor ki[84], bu durum İslâmiyetten önce orada Hristiyan misyonerliği bulunduğunu gösteriyor. Lâkin bu fetihler yalnız Mâverâünnehr'e yakın çevrelere has olarak kalıyordu. Hattâ Samanoğullarının bu gibi fetih seferleriyle paralel ve onlardan ayrı olarak, Mâverâünnehr'den göçmenlerin gelip sulh yolu ile bozkırlara koloniler kurma hâdisesi de vukubuluyordu. İslâmiyetten önceki devirlerde Türk bozkırlarına Mâverâünnehr'den gelip buralara koloniler kuran unsur

[82] Beyhâkî, Morley neşri, s. 248. Bk. Zapiski, XXIII, 9 v.d. ve Enz. d. Isl., I, 615.

[83] Enz. d. Isl. I, 538.

[84] Narsahî, Mohammed Nerchakhy, Description topographique et historique de Boukhara, Schefer neşri, s. 84.

Soğdlulardı. İşte Mâverâünnehr'de İslâmiyet, halkın çoğunluğunun dini olduğu devirde müslümanlar Soğdlular'ın bu eski kolonizasyonlarını devam ettirmişlerdir. Sirderya nehrinin aşağı kısmında Cend, Huvare, Yangıkent (Yenikent, Arapça: el-Karyetü'l-hadîse, Farsça: Dih-i Nev; kent kelimesi Türkler'e Soğdlular'dan geçmiştir) adındaki üç müslüman şehri işte bu şekilde meydana gelmiştir. Bunlardan Yangıkent'in yeri kesin olarak belli olup harabesi bugün Cankent diye adlandırılmaktadır. Arap coğrafyacılarının verdikleri bilgilere göre bu şehirlerin halkı müslüman olmakla beraber daha İslâmiyeti kabul etmemiş olan Türk-Oğuzlar'ın idaresinde idiler. Bundan anlaşılıyor ki bu şehirler Samanoğulları tarafından fethedilen ülkelerde meydana gelen şehirler değil, belki onların idaresine girmeyen yerlerde, yerli Türk hâkimlerinin izniyle Mâverâünnehr'den gelen göçmenlerin kurdukları koloniler idi. Gerek Samanoğulları tarafından fethedilen "Talas" ve gerek Mâverâünnehr'in savaşçı olmayan göçmenleri tarafından kurulan "Yangıkent" şehri kendilerinin Orta-Asya'daki ticaret ve faaliyetlerini pek geniş ölçüde ilerlettiler. Bu iki şehrin herbirinden, kuzey tarafında Irtış nehri üzerinde yaşayan ve Çinlilerde meşhur bir Türk kabilesi olan "Kimak" (Türkçe telâffuzu galiba Kimek[85] olacak)lara yol gidiyordu ki, sonradan gayet geniş ülkeleri işgal eden Kıpçak kabilesi[86] bu Kimaklar'dan çıkmıştır.

Müslüman medeniyetinin hudud bölgelerinden biri de Harizm idi. Üç tarafından bozkırlar ile çevrili olan Harizm pek eskiden göçebe kavimlerle geniş ölçüde ticaret yapıyordu. İslâm devrinde bu ticaretin daha çok genişlemesi icabederdi. Muhtemelen Sirderya'daki müslüman kolonilerinin kurulmasına Harizmliler katılmışlardır. Lâkin bunların faaliyeti özellikle batı ve kuzey-batı taraflarına o zamanlar Bulgar ve Hazarlar'ın yerleşmiş olduğu İdil havzasına yönelmiş idi. Harizmliler'in bu bölgelerdeki faaliyetleri daha İslâmiyetten önceki devirde başlamış idi; 864 yılında Kafkasya'daki müslüman kuvvetlerine hücum eden Hazar askerinin başbuğu Harizmli idi[87]. Lâkin sonradan da biz Hazarlar hizmetinde bulunan müslüman Harizmliler'e rastlıyoruz ki, bunlar Hazarlar yanında hizmete girerken Hazarlar'ın müslüman ülkeleri ile savaşlarında tarafsız kalmak hakkını andlaşma ile kendilerine sağlamışlardı. Bundan başka Hazarlar memleketinde ve özellikle "İdil" ağzındaki "İtil" şehrinde kalabalık sayıda müslüman tüccarları bulunuyordu. Araplar'ın kendi sözlerine göre hiçbir mahsulü olmayan bu yerde (İdil'in ağ-

[85] Enz. d. Isl., II, 1085.
[86] Enz., d. Isl. II, 1099.
[87] Taberi, III, 328, 9. satır.

zında) böyle büyük bir şehrin meydana gelmesi yalnız bu ticaret neticesinde mümkün olmuştur. Hazar memleketi güney-batı tarafından Dağıstan'da İslâm hilâfeti ülkeleri ile doğrudan doğruya komşu idi. Burada çoğunlukla askerî çatışmalar oluyordu. Bu çatışmalar neticesinde Hazar hakanları artık Dağıstan'da bulunan eski başşehirlerini bırakarak İdil ağzına gidip yeni bir başşehir kurmak mecburiyetinde kaldılar. Bununla beraber sonradan Araplar, Türkistan'da olduğu gibi Kafkasya'da da yalnız savunma siyasetine dönmüş ve "Dağıstan"ın Derbend[88] ve havalisinden başka kısımları, hemen hemen yine Hazarlar elinde bulunmuş iken memleketin başşehri İdil ağzında kalmıştır. Doğu taraflarında ise İslâm hudud vilâyetleri ile Hazar ülkesi arasında daima tarafsız bir bölge olmak üzere az çok geniş bir yol bulunuyordu. Oraları Hazarlar elinde olmadığı gibi, İslâmların elinde de değildi. Fakat bazı Arap kaynaklarından çıkarılabilir ki böyle bir tarafsız bölgenin varlığına rağmen, Harizm askerleri bazen bu bölgeyi aşarak İdil havzasındaki olaylara katılıyorlardı. O olaylardan en önemlisi Ruslar'ın M.S. X. yüzyılda İdil havzasına olan hücumlarıdır.

Rusların İdil havzasına hücumlarından önce Hazarların kendileri Doğu Islav âlemine hücum etmiş idiler. Rus vekâyinâmelerinden biliyoruz ki, birkaç Islav kavmi IX. yüzyılın ikinci yarısına kadar Hazar hakanına vergi veriyorlardı. Hazarlar'ın kuzey taraflarına olan tesirlerinin ne kadar uzaklara gittiğini gösteren hâdiselerden biri de kuzeyde Novgorod yöresinde yaşayan Rus knezlerinin "Kağan" lâkabını taşımalarıdır ki, o vakit Ruslar daha Norman kavmi olup İsveç dili ile konuşuyorlardı. Bunlar sonradan İsveç dilini unutarak Islavlaşıp Rusça konuşmaya başladıkları ve hükümdarları, esasen Cermen kelimesi olmakla beraber bütün Islavlar tarafından kabul olunan "Knez" unvanını taşıdığı zaman bile, bu "Kağan" lâkabı daha kullanılıyordu.

IX. yüzyılda Baltık Denizi'nden Karadeniz'e kadar olan sahada Rus devletinin kurulması Hazarlar'ın kuvvetine darbe vurdu. Ruslar akınlarını diğer yönlere olduğu gibi İdil nehri boylarına ve Hazar Denizi'ne doğru da genişlettikleri vakit, iki millet arasında doğrudan doğruya çatışmalar kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Bilindiği gibi Rus vekâyinâmeleri bu akınlar hakkında hiç bilgi vermiyorlar.Yalnız bunların en sonuncusu olan Svyatoslav'ın seferi hakkında birkaç satır vardır. Bu hareketler hakkında hemen bütün bilgilerimiz Arap kaynaklarından alınmış olup, bunların da en geniş olanı Ruslar'ın galiba 910-915 yılları arasında ve anlaşılan, 913'de yaptıkları ilk akınları hak-

[88] Derbend hakkında bk. Enz. d. Isl., I, 979 v.d.

kında Mes'udî'nin rivayetidir. Bu ilk akın Hazar hakanının izni ile olmuş ve Ruslar hakana alacakları ganimetten bir pay vadetmişler idi. Fakat sonradan aynı hakan kendi teb'ası olan müslümanların aksi yönden bu Ruslar'a hücum etmelerine müsaade etmiştir. O vakit İtil şehrinde yaşayan ve ticaretin akınlardan emin olması ile ilgili olan Hristiyan tüccarlar da müslümanlara katılmışlar, bu suretle Ruslar hemen tamamen yok edilmişlerdir.

Ruslar'ın 943-944 yılında yaptıkları ikinci akınları -ki bu akında Ruslar İslâm olan Kafkasya'nın o zamanki merkez şehri bulunan"Berdaa"[89]'yı yağmalamış ve harabetmiş idiler- hakkındaki müslüman kaynaklarının rivayetinde bu akının Hazar hakanının izniyle mi veya ona rağmen mi yapıldığı hakkında hiçbirşey söylenmiyor. Bunun gibi bu akınlardan müslüman arazisinden başka Hazarlar'a ait arazinin de zarar görüp görmediği bilinmiyor. Ruslar'ın üçüncü akını ki, 965 yılında Rus knezi Svyatoslav'ın seferidir, bu sefer artık Hazar memleketine yönelmiş olup, bu memleketin birkaç yıl içinde tamamen Ruslar'ın eline geçmesiyle son bulmuştur. Hattâ Dağıstan taraflarında İslâm memleketiyle komşu olan kısımları da buna dahildi. Fakat Ruslar Hazar hakanlığı hududlarından ileri gitmeyip, müslüman vilâyetlerine hücum etmediler ve Hazar ülkesinden kaçarak, İslâm memleketine (Âbişirûn yarımadasına Bakû etrafına) sığınan halkı da takip etmediler. O zaman Hazar Denizi'nin güney-doğu tarafında bulunan İbn Havkal'ın hikâyesinden anlaşılıyor ki, kendisinin çağdaşları, bu hadiseye Hazar memleketinin Ruslar tarafından tamamen ve daimi olmak üzere fetholunması gözüyle bakmışlardır. Kaçanlar vatanlarına dönerek Rus idaresinde yaşamak için Rus devleti ile görüşmeler yapıyorlardı[90]. Ruslar'ın Hazar memleketinden gittiklerini ve Hazar Hakanlığı'nın tekrar canlandırıldığını İbn Havkal sonradan da bilememiştir.

Bu olayların oluş şeklini anlayabilmek için Svyatoslav'ın diğer ülkelerdeki hareketlerine de göz atmak gerekir. Normanlar'ın gerek Rusya'ya ve gerek Batı-Avrupa'ya olan seferleri başlangıçta yalnız yağma etmek amacıyla yapılıyordu. Ruslar'ın Hazar Denizi havalisinde yaptıkları ilk hareketleri de o amaçla idi. Sonradan bu akınlar fetih seferleri mahiyetini almaya başladılar. Artık bu seferler fethedilen ülkeyi sadece kendi memleketlerine katmak değil, belki o yeni fethedilen zengin ülkelerde yerleşmek ve kalmak amacıyla yapılıyordu. Svyatoslav Tuna Bulgar İli'ne geldiği vakit orası medenî ve ikti-

[89] Bibl. Geogr. Arb., III, 286.
[90] Bibl. Geogr. Arab., III, 286.

sadî bakımdan Rusya'ya nisbeten çok daha ileri bulunması ve ticarî münasebetler için merkez olması dolayısıyla orada yerleşip kalmak istedi. Hattâ etrafındaki adamlarının tavsiyelerine rağmen Kiyef'e dönmek istemiyordu. Pek muhtemeldir ki (Hazarlar üzerine olan seferinde) İtil şehri ticarî bakımdan (Tuna Bulgar Ülkesi kadar) mühim görülmüş, Svyatoslav'ın hoşuna gitmiş ve Kiyef'e nisbetle daha mühim, daha zengin olan bu şehir kuvvetli knezin başkenti olmaya daha uygun görünmüştür. Bu olay Rusya tarihinde kesin bir ehemmiyeti haiz idi. Eğer Svyatoslav İtil'de kalmış olsaydı, Ruslar herhalde İslâm medeniyetine bağlı olacaklardı. Svyatoslav Hazar ülkesinden giderken vatanına dönmek fikri ile değil, Bizans imparatorunun ricasına uyarak, Tuna Bulgarları'na karşı ona yardım etmek fikri ile gitmiştir. Bizans elçisi Svyatoslav'a Kiyef'de değil, Hazar memleketinde rastlamış olacaktır. Svyatoslav acaba Hazar memleketini bırakıp giderken bunu Bizanslılar'ın vaatleri tesirine kapılarak, (batıda) yeni ülkeler fethetmek hülyalarıyla ve kendi isteği ile mi bırakmıştı? Yahut kendisinin bu kararı İdil havzasındaki bazı başarısızlıkları veyahutta hariçten gelen bazı düşmanlardan korkusu neticesi mi idi? Bu soru hakkında ne Bizans ve ne de Rus kaynakları hiçbir bilgi vermiyorlar. Yalnız o vakit Bağdad'a eriştiği İslâm kaynaklarında kaydedilen[91] bir şâyia bu soruya muhtemelen cevap verebilir. Bunda deniliyor ki: 965 yılında, yani Svyatoslav'ın Hazarlar'a hücumu yılında, Hazarlar'a bir Türk kuvveti hücum etti. Bunlara karşı Hazar Devleti Harizmliler'den yardım istedi. Harizmliler de, eğer Hazarlar İslâmiyeti kabul ederlerse, yardım edeceklerini vadettiler. Hazarlar İslâmiyeti kabul ve Harizmliler de onlara yardım ederek bu suretle onları düşmanın istilâsından kurtardılar.

Hazarlar'ın İslâmiyeti kabul ettikleri, İslâm kaynaklarında daha başka bir münasebetle ve diğer bir devirdeki olaylar sırasında zikrolunuyor. Bu rivayete göre Hazarlar'ın İslâmiyeti kabul etmeleri Me'mun'un Gürgenç (şimdiki Köhne Ürgenç)'den çıkarak Hazarlar üzerine yaptığı seferleri neticesinde (yani onun baskıları ile) vaki olmuştur. Herhalde burada Marquart[92]'ın farzettiği Halife Me'mun değil, Gürgenç hâkimi olan Emir Me'mun bin Muhammed kastedilmektedir.

Şu iki hâdisenin her ikisinde de Hazarlar'ın İslâmiyeti kabul etmeleri hakkında olan rivayet şüphesiz ki doğru olmayan dedikodulardan çıkmış idi.

[91] İlk defa İbn Miskaveyh'de: The Eclipse of the Abbasid Caliphate, H.F. Amedroz ve D. S. Margoliouth neşri, II, 209 (metin); V, 223 (tercüme), Oxford, 1920/21.

[92] Osteuropäische... Streifzüge, s. 3.

Çünkü Hazar hakanı ve Hazar aristokrasisi tarafından büyük bir ihtimal ile M.S. VIII. yüzyılda Harun er-Reşid devrinde, kabul edilen Yahudi dini bu hadiselerden sonra da devam etmiş, yâni Hazar Devletinin yıkılışına kadar Musevilik Hazarlar'ın devlet dini olarak kalmıştır. Yahudiler'in geniş ölçüde dinî propaganda ile uğraştıkları İncil'de ve birçok eski devir tarihçilerinde zikr ve beyan edilmektedir. İşte Yahudiler'in bu dinî propagandalarının en son safhası herhalde Hazarlar'ın Yahudiliği kabul etmesi idi. Sonraları Musevîlik ancak yavaş yavaş cihanşümul ve milletlerarası propaganda dini özelliğini yitirerek, yerini Hristiyanlık ve İslâmiyete bırakmak zorunda kalmış ve bugün olduğu gibi yalnız Yahudi milletinin millî bir dini, hattâ Yahudiden başka birisinin bu dini kabul etmesi anormal bir olay olarak telâkki edilecek kadar o kavme mahsus bir din, özelliğini almıştır. İslâm kaynaklarına göre Yahudi dini Hazar kavminin değil, Hazar Devletinin dini idi. Hazar Devleti Yahudiler'i koruyordu. Hattâ müslüman devletlerin birinde bir Yahudi mâbedinin (havra'sının) tahrip olunduğuna ait gelen bir habere karşılık, Hazar Devleti 922 yılında İtil şehrindeki bir müslüman minaresini yıktırmıştı. Fakat Araplar'ın rivayetine göre halk içinde Müslüman ve Hristiyanlar çoğunlukta olup, Yahudiler azınlığı teşkil ediyorlardı. Bu yüzden Kırım'daki Karaimler'in asıl ve menşei meselesi de belirsiz kalıyor. Karaim kelimesi orta zamanlarda bir kavmin adı olmayıp Yahudiler arasında Talmut'u tanımayan bir mezhebin adı idi ki, bugünkü Kırım Karaimleri de öyledir. Karaimler de Türkçe konuşuyorlardı ve kutsal kitapları da Türkçeye tercüme edilmiştir. Bu sayede bunların dili saflığını korumuştur. Kırım'ın bir kısmı Hazarlar'a bağlı idi. X. Yüzyıl başlarında sonuncu Hazar hakanının da burada yaşamış olması muhtemeldir. Mamafih bu hakan Georgi diye adlandırıldığından Hristiyan olması ihtimali de var olabilir. Hazarlar'ın Yahudi mezheplerinden Karaim mezhebine bağlı oldukları hakkında tarihî kaynaklarda bilgiye rastlanmıyor. Karaimlerle Hazarlar'ın aynı kavim olmadığına dilleri de tanıklık etmektedir. Hazarlar'ın dili de Bulgar dili gibi olup, diğer Türkler bu lehçeyi anlamıyorlardı. İhtimal ki Hazarlar'ın dili de kalıntıları şu günkü Çuvaş dilinden ibaret olan dilin aynı olmalıdır. Fakat Kırım Karaimleri'nin ve kutsal kitaplarının dili Türk kavimlerinin çoğunun dilinden pek az farklı olup, Çuvaşça ile hiçbir ilgisi yoktur. İşte bu şartlar dahilinde Karaimler'in dinlerinin Yahudi ve dillerinin Türkçe olması, bunların kökeni ve Hazarlarla ilgileri meselesini halletmeğe yetmiyor.

İşte böylelikle İslâmiyet Hazar memleketlerinde hâkim bir din olamadı. Lâkin Hazarlar içinde İslâm propagandasının başarısı veya başarısızlığı birta-

rafa bırakılsa bile Hazarlar üzerine dışarıdan düşman hücum ederken bunlara Harizmliler'in yardım etmelerine yeter derecede sebepler vardır. Hazar hakanı hizmetinde Harizmli askerlerin bulunması ve Ruslar'ın akınlarından bunların da zarar görmesi, bütün Harizmliler'in Hazarlar'a yardımları lüzumunu artırıyordu. Bu yüzden Svyatoslav'ın Hazar memleketini bırakıp gitmesi hiç olmazsa kısmen Harizmliler'in faaliyetlerinin (İtil'i zapteden Ruslar'a doğıdan hücumları) sonucu olması pek mümkündür.

Hazarlar'ın komşuları olan İdil Bulgarları Harizm ile ve müslüman medeniyeti ile daha sıkı münasebette bulundular. Bu hususta müslüman kaynakları nisbeten az bilgi veriyorlar. 921 yılında Halife Muktedir'e o vakit islâmiyeti kabul etmiş olan Bulgarlar'dan elçiler gelerek bunların Bulgar İli'nde kaleler ve istihkâmlar yapacak askerî usta ve mütehassıslar ve İslâm dinini öğretecek İslâm âlimlerinin gönderilmesini istedikleri söyleniyor. İşte ancak bu kadar. Buna uyularak Halife tarafından gönderilen elçilik heyetine katılanlardan biri de İbn Fadlan idi ki, bu zat heyetin Bağdad'dan Bulgarlar'a kadar ve Bulgarlar'dan tekrar Hazar ülkesi üzerinden Bağdad'a kadarki seferlerini anlatmıştır. İbn Fadlan'ın bu seyahatı son zamana kadar yalnız XIII. yüzyılda Arap coğrafya âlimi Yakut tarafından nakledilmiş olan bazı parçalardan biliniyordu. Fakat yakında ortaya çıktı ki İbn Fadlan'ın eserinin Yakut'un istifade ve mütalâa ettiği şekilde olan nüshası (sonunda birkaç sahife eksik olarak) Meşhed kütüphanesinde mevcuttur[93].

İslâmiyetin hükümlerini Bulgarlar'a öğretmekte yardım vazifesi İbn Fadlan'a yüklenmiş olacak. Sefaretin siyasî yönü onu fazla ilgilendirmemiştir. "Sultan tarafından" yâni Bağdad hükümetinden elçi olarak başka birisi tayin olunmuştu. Risalenin bugüne kadar neşrolunan kısmına göre hükmedilirse, Bulgarlar'ın istediklerinin diğer kısmını, yâni askerî yönünü bu sefirin yerine getirip getirmediği ve istenilen kaleyi yapıp yapmadığı hakkında İbn Fadlan hiçbir bilgi vermiyor. Aynı şekilde Bulgarlar'ın bu sefaretten önce İslâmiyetle tanışmalarının nasıl olduğu hakkında hiçbir şey söylemiyor. Yalnız sefaretin güzergâhı bu soruya kısmen cevap verebiliyor: Sefaret Bağdad'dan Buhara'ya, oradan Harizm'e ve oradan da Bulgar İli'ne hareket ediyor. Bağdad'dan Bulgar'a giderken böyle bir yol seçilmesi ancak Bulgarlar'ın İslâm medeniyeti ile temasa girebilmelerinin Harizm ve Samanoğullarına bağlı bölgeler vasıtasiyle olduğu sebebinden ileri gelmiş diye açıklanabilir. Yoksa Bağdad'dan İdil havzasına gidecek en kısa yol Kafkasya'dan giden yoldur. Rus vekâyinâme-

[93] Bk. A. Zeki Velidî, Bulletin de l'Acad., 1924, s. 243 v.d.

sinde Harizmliler'le Bulgarlar'ın kardeş kavim olmak üzere tasavvur olunması da bu iki kavim arasındaki sıkı medenî münasebetten ileri gelmiştir. Aynı zamanda X. yüzyılda Müslüman Bulgarlar tarafından kesilen sikkeler de bunlara Samanoğullarının tesirini gösteriyor. Samanoğulları bazen Bağdad halifesini kabul etmeyerek sikkelerinde eski halifenin ismini yazıyorlardı. O zamanda Bulgar'da kesilen sikkelerde de aynı özelliği görüyoruz.

Bulgarlar'la Harizmliler arasında barış ve iyi komşuluk münasebetlerinden başka, bir de silâhlı çatışmalar da olabiliyordu[94]. Harizmlilerin Islavlar'a hücumlarından da sözediliyor. Bundan İdil nehrinin batısında yaşayan hakikî Islavlar'ın kasd edilmiş olması ihtimali pek uzaktır. İbn Fadlan İdil Bulgarları'nın hakanına da "Islavan padişahı" diyor[95]. Bu ibareyi Yakut'un bir yanlışı olarak yorumlamak mümkündü. Şimdi görülüyor ki İbn Fadlan'ın asıl nüshasında da aynı şekilde Islav (Saklab) yazılmıştır. Büyük bir ihtimal ile durum öyle olacak ki Tuna Bulgarları gibi İdil Bulgarları da Türk-Çuvaş halkının Islavlarla karışmasından meydana gelen bir kavim olmalıdır. Bir fark ile ki Tuna Bulgarları'nda Islav dili, İdil Bulgarları'nda Türk-Çuvaş dili üstün gelmiştir.

Harizmliler'in yardımı Hazar Devletini (Rus istilâsı sonucunda tamamen) mahvolmaktan kısa bir süre için kurtarmış olabilir. Fakat bu yardımla Hazar Devleti yeni bir hayat kazanamadı. XI. yüzyıldan sonra Hazarlar artık anılmıyorlar. Nitekim XIII. yüzyılda Moğollar geldiği sırada Hazarlar yok idi[96]. Öte yandan Hazarlar'ın yıkılmasından Ruslar'dan daha çok İdil Bulgarları faydalandılar İbn Havkal Ruslar'ın Hazarlar'la birlikte Bulgarlar'ı da yok ettiklerini söylüyorsa da Rus vekâyinâmelerinde buna ait hiçbir bilgi görülmediği gibi, bundan sonra vukubulan hâdiseler de İbn Havkal'ın sözü ile uyuşmuyor. XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar olan devirde Bulgarlar Velikij Ustjuk'dan Saratov güneyindeki yere kadar, Murom'dan Ufa hududuna kadar uzanan pek geniş bir ülkede faaliyet gösterdiler. Siyâsî teşkilât hususunda Bulgarlar da tıpkı o zamanki Ruslar gibi derebeyliklere ayrılma devrini geçiriyorlardı. İbn Fadlan Bulgarların hükümdarlarından sözediyor ki, bu zat Hazar hükümdarı gibi "Han" unvanını taşımıyorsa da, diğerlerine göre daha yüksek hükümdar idi. Bundan sonraki devirlerde ise Rus vekâyinâmeleri bir Bulgar hükümdarından değil, birçok Bulgar knezlerinden söz ediyor-

[94] Bibl. Georg. Arab., 11, 281, 13.
[95] Saqlab = "Slave", Velidî, adı geçen eser, s. 244.
[96] Kaşgarlı Mahmud'da Hazarlar zikredilmezler.

lar. Öte yandan XIII. yüzyılda Bulgarlar'ın medeniyeti X. yüzyıldakine göre epeyce ilerlemişti. X. yüzyılda Arap coğrafyacılarının bildirdiklerine göre Bulgarlar'ın şehirleri olarak "Bulgar"[97] şehri ve ondan 50 km. mesafede bulunan "Suvar" şehri vardı (Bu ad aynı zamanda bir kabile adı da olacak). Gerçekte ise bunlar şehirden daha çok göçebe kavimlerin konak yerleri olup hepsi kulübe veya keçeden yapılmış çadırlardan ibaret şeyler idi. Yazın buralarda oturulmayıp, tamamen boş bırakılıyordu. Halbuki Moğol devrindeki "Bulgar" şehri, harabelerinden anlaşıldığına göre kârgir ve taştan yapılmış bir şehir olup, 50.000 nüfusu vardı. X. yüzyılda Bulgar'dan av derileri, bol miktarda bal ihraç olunurken, sonradan dericilik sanatı ortaya çıkmış ve gelişmişti ve bu memleketten İslâm memleketlerine ihraç olunan eşya arasında Bulgar'da yapılmış ayakkabılar ve çizmeler birinci sırayı işgal ediyordu. İslâm memleketlerinde bu çizmeler çok satılıyordu. Sonradan bu dericilik sanatı Bulgarlar'dan Ruslara geçmiştir. Ziraat da gelişti. Nitekim Rusya'da ortaya çıkan kıtlık yıllarında lâzım olan tahılı Ruslar, Bulgar ilinden tedarik edip getiriyorlardı. Bulgarlar'ın Ruslar'la olan savaşları kâh galip ve kâh mağlûp olmak şeklinde sonuçlanıyordu. Ruslar'ın İdil nehri üzerinden aşağıya hareketleri pek yavaş gidiyordu. Yâni Ruslar'ın çabuk ilerlemelerine Bulgarlar engel oluyorlardı. Yalnız XIII. yüzyılda Moğol İstilâsı'ndan biraz önce Ruslar İdil ve Kama nehirlerinin birleştiği noktaya ulaşıp, orada "Nijni Novgorod" şehrini kurdular. Diğer taraftan Bulgarlar'ın o yüzyılda manevî medeniyet hususundaki ilerlemelerini tayin ve takdir eden inandırıcı bilgilere rastlanmıyor. Moğol devrinde XIV. yüzyıla ait Bulgar dilinde yazılmış mezar taşları mevcut ise de, edebî gelişmelerini tayin mümkün olmuyor. Bundan sonra eski Bulgar memleketi sahasında Türkçenin Altın-Orda sahasında yayılmış olan lehçesi hızla üstünlük kazandı. Eski Bulgar dili yalnız Çuvaş lehçesinde muhafaza olunabildi ki, bu Çuvaşlar da Bulgar kavminin İslâm dininden ve Arap alfabesinden haberleri olmayan ve son devirlerde Rus alfabesini kabul etmelerine kadar hiçbir yazı vesaireleri olmayan ve genellikle İslâm medeniyeti tesirine en az tabi olmuş olan kısmını teşkil etmiş olacaklar.

İbn Fadlan'ın şimdi artık bize belli olan güzergâhından pek açık olarak görülüyor ki, İslâm memleketlerinden uzakta kalan kavimler bazen İslâm memleketleriyle komşu olan kavimlerden daha önce İslâm tesirine giriyorlardı. Harizm ile, İslâmiyeti kabul eden Bulgar ülkesi arasında İbn Fadlan, Şamanî inançlarını halâ muhafaza etmekte olan ve ölen savaşçılarının me-

[97] Kavim ve şehir olarak Bulgar hakkında bk. Enz. d. Isl., I, 819 v.d.

zarları üzerinde, bu savaşçılar tarafından öldürülmüş düşman askerlerinin sayısınca taşlar diken Türkleri görmüştür[98].

O zaman Orta-Asya'da yaşayan Türk kavimleri medenî ilerleme yönünden pek farklı seviyelerde idiler. Bunlar arasında demir silâhları olmayıp kemikten yapılmış silâhlar kullanan Türkler'den de bahsolunuyor[99]. Bulgarlar'ın İslâmiyeti kabul etmesi genellikle İslâm dininin bilhassa az çok medeniyeti olan Türkler arasında yayılabildiğini gösteriyor. Halife Hişam (724–743) tarafından Türk hakanına İslâm dinini kabul etmesi tavsiyesiyle gönderilen bir Arap sefaretinden söz eden bir rivayet Yakut[100]'da mevcuttur. Lâkin ne yazık ki bu rivayette bu Türkler'in hangi Türkler olduğu ve sefaretin yolu belirtilmiyor. Bu rivayete göre hakan elçinin huzurunda kendi ordusuna manevra yaptırmış ve sonra elçiye demiştir ki: "İçinde hiçbir sanatkârı, ayakkabıcısı, berberi ve terzisi olmayan böyle bir kavim eğer İslâmiyeti kabul edip onun emirlerini yapacak olursa hiçbir şekilde hayatını devam ettiremiyecektir."

"Türkler arasında İslâmiyetin kabul ve yayılmasına başlıca Türkler'in askerî bir kavim olması sebep olmuştur. Türkler yeni dini cihad ülkülerinin tesiriyle ve harpte şehit olanlara cennette vadedilen mes'ud hayat tesiriyle kabul ediyorlardı" tarzındaki görüşleri kuvvetlendirecek hiçbir delil yok gibidir. İslâm âleminin ister içinde, ister dışında ferdî İslâm misyonerliğinin ortaya çıkışı, İslâm tasavvufunun ortaya çıkışı ile ilgilidir. Meşhur sûfîlerin hal tercemelerinde çoğunlukla o kişilerin pek çok kâfiri islâm dinine kattıkları hikâye ediliyor. Sûfîler İslâmiyeti yaymak amacıyla bozkırlardaki Türkler'e de gidiyorlardı ve son devirlere kadar, her vakit bunların propagandası medreselerde İslâm ilimlerini öğrenen fakihlere nisbetle daha başarılı oluyordu. Dervişler bozkırlara gidip İslâmiyeti telkin ederken cihad'ın fazileti veya cennetin mes'ud hayatını tarif ve anlatmaktan daha çok, insanın günahlarını ve o günahlar neticesinde görülecek cehennem azaplarını söylüyorlardı. Orta-Asya ve Orta-Afrika'da seyahat eden Avrupalı seyyahlar (biri diğerinden tamamen ayrı oldukları halde) İslâmiyetin adı geçen ülkelerde yayılmasına başlıca cehennem hakkındaki hikâyelerin sebep olduğu intibalarını almışlardır. Lâkin bu hikâyeler hususunda İslâmiyet Türkler'e yeni bir şey getirmemiştir. Çünkü aynı hikâyeleri Türkler'e Buda, Mani ve Hristiyanlığın tem-

[98] Bulletin de l'Acad., 1924, s. 245; Rocznik Orj., IV, 87; VI, 3.
[99] Bibl. Geogr. Arab., VIII, 295, 11.
[100] Yakut'un rivayetinin İbn Fakih'den alındığı kesinleşmiştir (Bulletin, 1924, s. 241).

silcileri de söylüyorlardı. Halbuki İslâm propagandası Türkler'in İslâmiyetten önce adı geçen üç dinin birini kabul etmiş oldukları yerlerde de başarılı olmuştur.

İslâmiyetin diğerlerine göre üstünlüğü herhalde İslâm âleminin maddî medeniyette olduğu gibi, manevî medeniyet hususunda da o zamanki insanlığın medenî ülkelerinin hepsinden üstün olmasından ibaret idi. Göçebe kavimler her vakit medenî ülkelerin ürünlerine ve özellikle elbise ve diğer eşyasına muhtaç idiler. Çin'de ve İslâm âleminde ve son yüzyıllarda Rusya'da görüldüğü gibi, göçebe kavimlerin medenî milletlerle ticaretlerinde göçebeler her şeyden fazla dokumaya rağbet gösteriyorlardı. Göçebe illerle ticaret, medenî ülkeler için de faydalı idi. Çünkü bunlar hayvan ürünleri ve özellikle et gibi şeyleri göçebelerden alırken, diğerlerine göre daha ucuz alıyorlardı. Lâkin bu ticaret daha çok göçebeler için kaçınılmazdı. Bu sebeptendir ki göçebeler kendi hayvan sürülerini medenî ülkelerin hudutlarına kadar getirir ve medenî ülkelerin tüccarlarının bozkırlara gelmelerini beklemezlerdi. Müslümanların malları ile ve aynı zamanda müslümanların medenî hayatları ile de yavaş yavaş tanışıklık peyda eden geçebeler, İslâmiyetin yalnız dinî tesirine değil, belki büsbütün müslüman medeniyeti tesirine kapılıyorlardı. Lâkin göçebeler için medenî İslâm âlemine katılmak, yalnız İslâmiyeti din olarak kabul etmek suretiyle mümkün oluyordu.

Türkler arasında İslâmiyetin esaslı surette yayılmasında tesirli diğer bir kuvvet daha vardır ki, İslâmiyet o kuvvete diğer cihanşumul dinlerin hepsine nisbetle daha çok sahip gibi görünüyor. Müslümanların sayısı Budist ve Hristiyanlara nazaran az olmasına rağmen, bugün de İslâm dini gerçek anlamıyla cihanşumul bir din özelliğini, yâni yayılışı yalnız bir ırka veya bir medeniyete mensup kavimlere mahsus olmayan bir din özelliğini alınış bulunmaktadır. Bazen diğer dinler İslâmiyete göre bu hususta daha büyük başarılar göstermiş iseler de, bu başarılar geçici olmuş ve İslâmiyet gibi devamlı neticelere ulaşamamıştır. Meselâ Mani mezhebi de vaktiyle beynelmilel bir din olup, Güney-Fransa'dan Çin'e kadar uzanan geniş yerlerde taraftarları vardı. Fakat bu özellik bu dinin sonradan tamamen ortadan kaybolmasına engel olamadı. Budizm milletlerarası faaliyetini batıdaki geniş propaganda ile pek ilerletmişti. Fakat sonradan yalnız Doğu-Asya'nın medenî kavimlerine has bir din olarak kaldı. İslâm yayılışının başlangıcına kadar Hristiyan dininin de Türkler arasında pek çok taraftarı vardı. Sonra Batı, Doğu ve Güney-Moğolistan'da bir dizi kavimler bu dini kabul etmiş ve orada İslâm propagandası

hiçbir şey kazanamamıştı. Lâkin Hristiyanlığın bu başarısı da yalnız geçici bir başarı olup, nihayet genellikle Avrupa'nın medenî kavimlerine has bir din olarak kaldı. Avrupa medeniyetine bağlı olmayan Hristiyanlar, Avrupalı Hristiyanlara göre sayı bakımından önem verilmeyecek derecede az ve medeniyet bakımından da pek aşağıdırlar. İslâmiyet aslında Batı-Asya medenî âleminin dini ise de, Doğu-Asya ve özellikle Hindistan'da ve Sunda Adaları'nda bunların sayısı Batı-Asya müslümanlarının sayısından fazladır. Çin'de müslümanlar başlı başına bir kuvvet olup kendilerinin Çince dinî edebiyatları vardır ve dışarıdan bir başka yardıma ihtiyaçları yoktur. Halbuki Hristiyanların Çin içerisinde "Milli Çin Hristiyanlığı" meydana getirmek teşebbüsleri neticesiz kalmıştır. Afrika'da da Hristiyanlık Afrika Müslümanlığı'na benzer bir şey yapamamıştır. Afrika'da "millî Hristiyan dini"ni kabul eden tek kavim olan Habeşliler içinde İslâm propogandası daha XIX. yüzyılda bile başarı kazanıyordu. Genellikle tarihte evvelce Budist veya Hristiyan olup, sonradan o dini bırakarak İslâmiyeti kabul eden kavimlerin örnekleri çoktur. Fakat bunun tersi yâni evvelce İslâm olup da sonradan Hristiyan veya Budist olmuş hiçbir kavim görülmemiştir.

İdil Bulgarları'nın İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra, Türkler arasında İslâm dininin yayılmasının başarılarını gösterecek ikinci hadise, 960 yılında, yâni Bulgar'a giden sefaretin Bağdad'a dönüşünden yaklaşık olarak 40 yıl sonra, 200.000 ev kadar Türk'ün İslâmiyeti kabul etmesidir. Ne yazık ki bu olay hakkındaki haber yalnız Bağdad'da yazılan bir tarihte[101] var olup, Samanoğulları topraklarında yazılan eserlerde veya Arap coğrafya eserlerinde böyle bir şey yoktur. Bu haberin pek karanlık olmasının ve hangi Türkler'den ve nerede yaşayan kavimlerden olduğu hakkında hiçbir bilgi verilmemesinin sebebi işte budur. Yalnız çok sonraları Orta-Asya efsanevî eserlerinde (bunlardan en eskisi XI. yüzyıla ait bir eserden faydalanılmakla beraber XIV. yüzyılın başlarında yazılmış bir eserdir[102]) adı geçen yıllarda İslâmiyeti kabul eden kavmin hanı Satuk Buğra Han Abdülkerim[103] ki, sonradan yine X. yüzyılın sonunda Samanoğulları Devletini yıkarak Mâverâünnehr'de ilk Türk-Müslüman devletini kuran sülâlenin üyesi olduğu hikâye olunuyor. Bu eser-

[101] İlk defa İbn Miskaveyh'de (Eclipse of the Abbasid Caliphate, II, 181 (Metin); V., 196 (tercüme), İbn Miskaveyh'in sık sık bahsettiği en eski kaynak hicrî 295-363 yılları arasındaki olayları ihtiva eden Sabit ibn Sinan'ın kaybolmuş olan eseridir. Bk. W. Barthold, Turkestan, İngilizce terc., s. 7.

[102] Cemal Karşî, Barthold, Turkestan, I, (metinler) s. 130 v. d. deki metin.

[103] Arap harfleriyle basılı Türkçe metinde yanlışlıkla Abdülmelik. Doğrusu, Turkestan, İngilizce tercüme s. 255.

lerin anlatuğı en eski rivayette de Buğra Han ve onun İslâmiyeti kabul etmesi hakkındaki rivayet pek açık bir şekilde efsanevî olup, şimdi Orta-Asya'da pek meşhur olan "Tezkire-i Buğra Han" kitaplarının çeşitli rivayetlerinde efsane unsuru daha çok fazladır.

Satuk Buğra Han'ın çıkmış olduğu bu sülâlenin hangi Türk kabilesine bağlı olduğu meselesine de tarih ve coğrafya kaynaklarında cevap bulunamıyor. Bu sülâleyi Rus ilmî eserlerinde Prof. Grigoriev'den bu yana hep adı geçen Buğra Han'ın diğer lâkabı olan "Karahan" adıyla adlandırıyorlar; Batı-Avrupa eserlerinde "İlek Han" terimi kullanılıyor ki, pek başarılı bulunmuş bir terim değildir. Çünkü İlek lâkabının Han lâkabı ile beraber kullanılması, eğer olmuş ise de pek ender olmuştur. Buna ek olarak İlek[104] kelimesi ile adı geçen hanlar sülâlesine ait kişilerin hepsi de adlandırılmıyordu.

Karahanlılar sülâlesinin ne vakit ortaya çıktığı ve bunın çıkışının Türk kavimlerinin hareket ve göçlerinden hangisi ile ilgili olduğu, hanların hangi kabileden çıktıkları soruları daha sonra Kaşgarlı Mahmud'un eseri bulunup yayınlandıktan sonra da tamamıyla açıklığa kavuşamamıştır. Kaşgarlı Mahmud'un eseri Karahanlılar sülâlesinin hâkimiyetinin çok kuvvet kazanmış olduğu devirde yazılmış olup geçmişe ait konulara az değiniyor. Arap coğrafyacıları, hattâ bunların 960 yılından sonra yazanları bile Samanoğulları devletinin hududunda bir Müslüman Türk devletinin varlığından henüz habersiz idiler. Çünkü bunların bütün bilgileri yazılı kaynaklara dayalı olup kendilerinden önceki devirlere aittir. Mamafih IX. ve X. yüzyıl coğrafyacılarının Oğuzlar ve Dokuz Oğuzlar arasındaki ülkeyi her vakit Karluklar'ın işgal ettiği şeklinde yazılıveren[105] pek sade bir taslaktan başka daha diğer Arap kaynaklarında bu ülkenin kavmî ve siyasî teşkilâtı hususunda oldukça geniş tasvirini görüyoruz. Bu son Arap kaynaklarının bilgileri bize yalnız iki Farsça eser sayesinde erişmiştir: Birisi Hicrî 372 (982/83 Milâdî)'de yazılan 1892 yılında Buhara'da bulunan ve yazarı bilinmediğinden bu kitabın nüshasını bulan adamın adı ile "Tumanski Yazması" diye bilinen eserdir. Diğeri ise Gerdizî'nin XI. yüzyılda 1040 yılından sonra yazdığı tarihî eserdir[105a] Fakat bu iki eserde verilen bilgiler yine X. yüzyıl Arap coğrafya eserlerindeki taslağa nisbeten daha sonraki bir devre ait olacak gibi görülüyor. Bunlar da adı geçen bölgelerin açık ve seçik bir tasvirini vermiyorlar. Belki de çeşitli devirlere ait

[104] Bk. Enz. d. Isl., II, 494; Zambaur, Manuel de Genealogie, s. 206.
[105] Bibl. Geogr. Arab., II, 11 ve 14.
[105a] Bk: Enz. d. Isl., II, 137.

bilgiler olacaklardır; bu yüzden bu bilgileri oldukları gibi birbiriyle uyuşturmak zor olduğu gibi, Türk kavimlerinin coğrafî bölünüşü hakkında Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler ile de uyuşmuyor.

"Tumanski Yazması" ve Gerdizî'nin eserinden öğrenebiliyoruz ki M.S. X. yüzyıl Arap coğrafyacılarının Karluklar tarafından işgal olunduğunu yazdıkları ülkenin bir kısmında Dokuz Oğuz Türkleri arasından çıkmış olan "Yağma" kabilesi yaşıyordu. Bu Yağmalar Kaşgar'a ve Yedisu'nun kollarından Narin nehrinin güney kısmına sahip idiler. Eğer bu Yağmalar'ın buralarını işgal etmeleri Arap coğrafyacılarının (burada Karluklar'ın oturduğu hakkındaki) rivayetlerinin ait olduğu devirden sonra vukubulmuş ise ve bu Dokuz Oğuzlar da doğudan gelmişlerse, Câhiz'in: "Dokuz Oğuzlar[106]'ın Mani mezhebini kabul etmelerinden sonra bunlarla Karluklar arasındaki mücadelede galibiyet Karluklar tarafında oldu" yolunda söylediği sözleri reddolunabilirdi. Karahanlılar sülâlesi Kaşgar'a pek sıkı şekilde bağlı olup Kaşgar bunların başşehri olmuş ve bu sebepten "Ordukent" yâni "hanın ordası" (karargâhı bulunan yer) diye adlandırılmıştır. Bu hususu Kaşgarlı Mahmud söylüyor[107]. İşte bundan pek tabiî olarak Kaşgar'a sahip olan kavmin Karahanlılar sülâlesini teşkil ettiği, yani Karahanlılar sülâlesinin Dokuz Oğuz yahut Uygurlar'ın bir kolu olan Yağma kavminden çıkmış olduğu faraziyesinin meydana gelmesi icabederdi. Fakat Kaşgarlı Mahmud bu konuda hiçbir şey söyleyemiyor ve Yağma kelimesini de yalnız kendi devrinde daha kuzeyde İli nehri havzasında yaşayan bir kavim adı olarak bildiriyor. Kaşgarlı Mahmud "Tuhsi" ve "Çigil"[108] gibi daha başka bir takım kavimlerin de bu İli nehri havzasında yaşamakta olduklarını söylüyor ki, bunlar Tumanski Yazması'nda ve Gerdizî'nin eserinde daha güneyde -birincisi Tuhsiler Çu nehri havzasının kuzeyinde; ikincisi Çigiller Isık Göl'ün kuzey sahilinde- gösterilmişlerdir. O devirden sonra unutulmuş olan Çigil adı XI. yüzyılda birçok Türk kavimlerine ad olarak veriliyordu. Selçuk sultanlarından Melikşah'ın Mâverâünnehr Seferi hakkındaki hikâyede Karahanlılar'ın askerî kuvvetleri Çigil diye adlandırılmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un bildirdiğine göre Oğuzlar Amuderya'dan Çin'e kadar uzayan sahadaki bütün Türkler'e Çigil diyorlardı. Böyle bir adlandırmanın Çigil Türkleri'nin Orta-Asya'da mühim siyasî mevki almış olduklarını ve Karahanlılar sülâlesinin de bu kavim içinden çıkmış olduğunu göstermesi icabederdi. Fakat Kaşgarlı Mahmud'da bu görüşü de ispat edecek bir

[106] J. Marquart, Osteuropäische... Streifzuge, Leipzig 1903, s. 91.
[107] Divânu Lügat it-Türk, I, 288.
[108] Adı geçen eser, 330.

delil yoktur. Çigil kelimesinin Oğuzlar nezdindeki büyük ehemmiyetini Kaşgarlı Mahmud bugünkü Evliya Ata yanında Çigil kavminin bir kolunun yerleşmiş olduğu "Çigil" şehrinin Oğuzlar'a komşu olması ve doğu Türk şehirlerinin en batı noktadakilerinden biri olan bu şehirle Oğuzlar'ın pek erken tanışıklık peyda etmiş oldukları ile açıklamaktadır. Çigiller'in diğer iki kolu Kaşgar yanındaki iki kasabada ve İli nehri[109] havzasında Kuyas şehri yanındaki yerlerde yaşıyor idiler. İli nehrinin güneyinde bulunan bu şehir Moğol devrinde Cengiz Han'ın[110] oğlu Çağatay'ın ve haleflerinden bazılarının başşehri olmak üzere şöhret kazanmıştı. Karluklar hakkında Kaşgarlı Mahmud bunların göçebe bir kavim olduğu ve Oğuzlar gibi bunların da Türkmen olarak adlandırıldıkları hakkında kısaca bilgi vermekle yetiniyor[111]. Tumanski Yazması ve Gerdizî ise, adları İranlı yazar tarafından "Halluh" şekline çevrilen Karluklar'ı İslâm ülkesi vilâyetlerine hemcivar ve Taraz'ın yakınında, doğu tarafında yaşayan bir kavim olarak göstermektedir. Doğu-Türkistan'da da bazı şehirler Karluklar'a bağlı idi. Bunlardan biri "Üç Turfan" yanında bulunmuş olan "Pençul" ve Çince "Vensu" şehridir. Tumanski Yazması'nda bu şehir hakkında "bu şehir Karluklar memleketine dahildir. Lâkin bunun hâkimi Dokuz Oğuzlar'a tâbidir. Sonradan orasını Kırgızlar aldı" deniliyor. Tumanski Yazması Kaşgar şehrini "Kırgız", "Karluk" ve "Dokuz Oğuz" ülkelerinin hududunda gösteriyor. Tumanski Yazması'nın Kırgızlar hakkındaki bu haberi çok dikkate değer. Bundan Kırgızlar'ın güneye yâni şimdi işgal edip oturdukları yerlere göçlerinin M.S. X. yüzyıldan da sonra olmadığına hükmetmek mümkün olurdu. Fakat buna ait ne Gerdizî'de, ne Kaşgarlı Mahmud'da ve ne de diğer kaynaklarda hiçbir bilgi kaydedilmemektedir. Çigil ve Yağma gibi Karluklar'ın da yerlerini kuzeye doğru değiştirdikleri hakkında Kaşgarlı Mahmud'da daha başka birşey söylenmiyor. Fakat Cengiz Han devrinde biz İli nehrinin kuzeyinde bir Karluk ülkesi görüyoruz. Kısaca Kaşgarlı Mahmud'da Karahanlılar sülâlesine mensup olması farzedilebilecek üç kavim ki-; Karluk, Yağma, Çigiller'in herbiri zikrolunduğu halde bunlardan hiç birisinin de sülâleye nisbetle yakınlıkları hakkında hiçbir söz söylenmiyor. Karluklar hakkında "Bunları da Oğuzlar gibi Türkmen diye adlandırıyorlardı" yolundaki haber çok dikkate değer. İlk defa olarak M.S. X. yüzyıla ait eserlerde görülen bu kelimenin[112] aslı ve kökeni bugüne kadar hâlâ hallo-

[109] Enz. d. Isl., II, 499.
[110] Enz. d. Isl., I, 846 v.d.
[111] Divân, I, 393.
[112] Makdisî, Bibl. Geogr. Arab., III., 274 v.d.

lunmamıştır. Bu kelimeyi Kaşgarlı Mahmud'da olduğu gibi "Türk Mânend"[113] (yani Türkler'e benzeyen) şeklinde Farsça terkip ile açıklamak herhalde güvenilir değildir[114].

Yalnız şu kadarı bilinmektedir ki Türkmenler'in giyimleri alelade Türk giyiminden bir derece farklı olup, İran giyimine benziyordu. Oğuzlar'a nazaran Karluklar İranlılar'ın tesirine daha fazla kapıldılar ve İslâmiyeti kabul edinceye kadar diğer bütün Türkler'e nisbetle İslâm medeniyetine daha yakın idiler. XII. yüzyılda Yedisu'da Balasagun[115] şehrinin Karahanlılar sülâlesinden olan hâkimini de Türkmen diye adlandırıyorlardı[116]. Bu adlandırma bu sülâlenin belki Karluk kabilesinden çıkmış olduğuna delil olabilir.

Bu Balasagun şehri hakkında Kaşgarlı Mahmud ile çağdaş olan İran vezîri Nizamü'l-Mülk'ün[117] bir hikâyesi vardır. Buna göre bu şehir daha 940 yılında İslâm şehri olup bunun kâfirler eline geçmesi müslümanların cihad ilân etmesine sebep oluyordu. Olabilir ki Karluklar İslâmiyeti Yağmalar'dan daha önce kabul etmiş ve daha evvel Karluklar'a bağlı ülkeleri ve o cümleden Çu nehri havzasını da (ki Balasagun şehri de galiba bu nehrin havzasında aranmak gerekir) işgal etmiş ve işte ancak bu işgalden sonra Karluklar gibi Yağmalar'ın hanları da müslüman olmuş olsunlar. Fakat bunların hiç birisi henüz isbat olunmamıştır.

İlk olarak İslâmiyeti kabul eden Türk Hanı Satuk Buğra Han,[118] Kaşgar hâkimi sayılıyor. Kabri de Kaşgar'ın kuzeyindeki Artış, daha eski kaynaklarda Artuç, kasabasındadır. Bu hana ait hikâyenin eski rivayetinde hanın ölümü Hicrî 344, yani Milâdî 965/66 olarak gösteriliyorsa da bu 960 yılında İslâmiyeti kabul ettiği rivayet olunan Türk kavmi hakkındaki hikâyeye uymuyor. Çok büyük bir ihtimalle bu son hikâye eserini o devirde yazan Bağdad tarihçisi Sabit bin Sinan'ın kitabından alınmış olacak. Bu takdirde bu yıl, yâni 960 yılı, Satuk Buğra Han hikâyelerindeki birbirini tutmayan karışık yıllara göre daha güvenilir olmalıdır.

[113] Türk-mân (Ben bir Türküm)'ın etimolojik benzerliği Neşrî'de vardır.

[114] Divân, IV, 307.

[115] Enz. d. Isl., I, 639.

[116] Cüveynî'deki metinde (Gibb. Mem. Ser., XVI, 2, 88) Türkmân yerine Türkân okunmalıdır. Fatihlerin Balasagun emirini "Türklerin Kralı" olarak adlandırmaları sebepsizdi. Mirhond-'da G. Oppert, Der Presbyter Johannes, Berlin, II. baskı, 1870, s. 132; Ebu'l-Gazi, Desmaisons nüshası, s. 49.

[117] Siyasetnâme, Schefer neşri, s. 189. (PELOV, seri III, Cilt: VII-VIII).

[118] Enz. d. Isl., I, 803.

Bunun gibi X. yüzyılda Oğuzlar'ın Sirderya nehrinin aşağı yatağında oturan kısmı da İslâmiyeti kabul etmiştir. İslâmiyeti kabul eden Oğuzlar başbuğunun ilk işi o güne kadar kâfirlere vergi veren müslüman şehirlerinden bu vergiyi kaldırmak olmuştur. Genellikle Türk kavimlerinden iki kavmin yâni Karahanlılar ve Oğuzlar'ın İslâmiyeti kabul etmesi galiba İslâmiyetin galibiyeti olarak addolunmuştur. Bu suretle İslâm hudud bölgeleri bundan sonra kuzeyde ve doğuda müslüman komşulara sahip oldular ve tabiî bu olay müslüman olmayan memleketlerle mücadelelerinde İslâm âlemine yeni taraftarların katılması gibi addolunmuştur. Fakat beklenilenin tamamen tersi oldu: İslâmiyeti kabul eden iki kavmin her ikisi de silâhlarını birdenbire müslüman ülkelerine yönelttiler. Bu olayın sebep ve neticelerini gelecek derste arzederim.

BEŞİNCİ DERS

Kaşgar hanı Buğra Han'ın İslâmiyeti kabul etmesi hakkında İslâm tarihçilerinden bize hiçbir güvenilir haber gelmemiştir. İslâm âlemine ait biyografya kitaplarında 960 yıllarında Türk hanının sarayında bulunan Kelimatî adında bir fakihin adını görüyoruz. Bağdad Vekâyinâmesi de Türkler'den çok miktarda bir kavmin İslâmiyeti kabul etmesi tarihini bunun gibi 960 yıllarına bağlıyor[119]. Fakat Buğra Han'ın kendisine ait tezkirelerin eski rivayetlerinden birinde Han'ın İslâmiyeti kabul etmesinin rüyasında kendisine gökten gelen bir emir sonunda olduğu zikredilmektedir[120]. Bu rivayette insanlardan bir yol gösterici geldiği hiç kaydedilmiyor. Diğer bir rivayette ise insandan yol gösterici kaydediliyor ve bu zâtın da bir fakih değil, belki kendi memleketinden kaçarak Türk hakanı yanına sığınan Samanoğullarından bir şehzade olduğu söyleniyor ve XI. yüzyıl Kaşgar tarihçisinin bize erişmeyen bir eserinden alınmakla beraber tarihe uymayan, apaçık bir şekilde hayal mahsulü olan birtakım adlar da buna ek olarak getiriliyor. Bu hikâyede dikkati çeken tafsilâttan biri de Han'ın Müslümanların mal ve servetine ve dinine olan bakışıdır ki, burada herşeyden önce Müslüman tüccarının mal ve eşyası, özellikle dokuma ve tatlıları Han'ın hoşuna gittiği ve ancak bundan sonra o Müslümanların ibadetlerine dikkat edip İslâm dini hakkında tahkikatta bulunmağa başladığı söylenmektedir[121]

İslâmiyeti kabul eden bu Han'ın (Satuk Buğra Han'ın) oturduğu yerin Kaşgar şehri[122] idiğini yukarıda görmüş idik. Onun torunu Buğra Han Harun bin Musa[123] Balasagun'da[124] yerleşmiş ve Mâverâünnehr'in fethine oradan başlamıştı. Sonradan bu Kaşgar ile Balasagun çoğu zaman Karahanlılar sülâlesinden bir hanın elinde olan şehirler olmak üzere beraber zikrolunuyorlar. Şurası dikkate değer ki bu Balasagun şehri Karahanlılar sülâlesi devrindeki ehemmiyeti bir tarafa bırakılacak olursa, İslâm edebiyatında nâdir zikrolunmaktadır. Bu şehrin coğrafî yerini doğru tayin etmeğe imkân verecek hiçbir

[119] Sem'âni, Kitabü'l-Ensâb, Gibb, Mem. Series, XX, 486.
[120] İbnü'l-Esîr, XI, 54.
[121] Turkestan, I kısım (metin), s. 131.
[122] Enz. d. Isl., II, 844.
[123] Adı geçen eser, I, 803.
[124] Adı geçen eser, I, 639.

güzergâh yoktur. X. yüzyıl coğrafyacıları arasında da bu Balasagun'u yalnız Makdisî[125] zikrediyor. Fakat orada da şehrin mevkii gösterilmiyor. Tumanski Yazması[126] ve Gerdizî'den hiçbiri bu şehrin adını zikretmiyorlar. Olabilir ki Balasagun eski zamanlarda başka bir ad taşıyor ve IX. ve X. yüzyıl coğrafyacılarındaki güzergâhlarda da o eski adıyla zikrediliyordu. Arap ve Çin kaynaklarında Çu havzasının başşehri olmak üzere devamlı olarak Suyap[127] (Çin kaynaklarında Su-ye) zikrolunuyor. Kaşgarlı Mahmud'da bu ad zikredilmiyor. Kaşgarlı Mahmud Balasagun yakınında "Şu" adında bir kale zikretmektedir. Bu kaleyi "Şu" adında bir padişah yaptırmış, o padişah da güya Makedonyalı İskender'in çağdaşı imiş. Bu olayın İsficab yahut Sayram, Taraz, Balasagun gibi şehirlerin daha yok olduğu bir devirde olduğu da ekleniyor. Bilinmektedir ki bu günkü Kırgızlar'da telâffuzda (ç) sessizi (ş) sesi verir. Bunlar Çu denecek yerde Şu diyorlar. Bu nehrin adını Radloff da o şekilde Şu diye işitmiştir[128]. Muhtemelen o eski zamanlarda Çu havzasında yaşayan Türkler de bu kelimeyi Kırgızlardaki gibi Şu diye telâffuz ederlerdi. Son devirlerde Çu kelimesi yalnız nehre değil, belki kalıntısı Burânâ kulesinden ibaret olan eski şehir harebelerine de deniliyordu (Burada Burana kelimesi Arapça minare kelimesinin bozulmuş bir şekli olsa gerek). Sonra Kaşgarlı Mahmud'da Koçkarbaşı[129] (basılmış nüshada her yerde (Qçnkâr) yazılıyor ve el-Kebş-koç diye tercüme ediliyor) ile Balasagun arasındaki yolda Zanbi[130] geçidi zikrolunuyor. Koçkarbaşı bir şehir adı olmak üzere, eskiden Farsça kaynaklarca da bilinmektedir.[131] Bunu Talas'ın doğusunda arıyorlardı. Fakat adının da gösterdiği gibi bu şehrin de Çu nehrinin yukarı kısmından ibaret olan Koçkar nehrinin yukarı taraflarında olması pek muhtemeldir. Adının kesin olarak Türkçe olmaması ile dikkati çeken Zanbi geçidi bugünkü Şamsî geçidine uygun düşebilir. Bu Şamsî geçidi hakkında yerli Türkler'in efsanevî rivâyetleri de mevcuttur[132].

[125] Bibl. Geor. Arab., III, 275, 17.

[126] Hududü'l-Alem, Rukopis Tumanskogo s vvedenijem i ukazatelem V. Bartol'da, Leningrad, 1930. Barthold'un mühim olan giriş kısmı Minorsky tarafından tercümede verilmiştir.

[127] Divân, III, 306. Suyap kelimesi el yazmasında mevcuttur (s. 305). Fakat neşredenler farkına varmamışlardır.

[128] Aus Sibirien, I, 10 ve diğer yerler.

[129] Zikredilen yerlerden başka, III, 282.

[130] Divân, III, 325.

[131] J.B. Tomaschek, W.Z.K.M., III.

[132] W. Barthold, Otçet, s. 40.

Balasagun adının aslı daha ortaya çıkmamıştır. Eskiden bu adı şehir anlamında kullanılan Moğolca Balgasun kelimesiyle birleştiriyorlardı. Şimdi o fikre taraftar olanlar pek yoktur. Kaşgarlı Mahmud'da doktor anlamında bir atasagun kelimesine rastlanıyor[133]. Bu kelime Türkçe baba anlamında olan ata kelimesinden meydana gelmiş olsa gerektir. Şimdi Balasagun kelimesi de acaba bala kelimesinden meydana gelmiş olamaz mı? Öyle olduğu takdirde ne anlam ifade edebilir, bu da bir mesele teşkil eder. Türkler Balasagun'u bir de Kuz Uluş[134] (Uluş kelimesi köy veya şehir anlamını taşıyordu) veyahut Kuz Ordu[135] adlarıyla adlandırıyorlardı. Yerli Türkmen hâkiminin başşehri olması dolayısiyle diğer bir Ordu şehri X. yüzyıl coğrafyacılarından Makdisî'de Balasagun yanında bir şehir olmak üzere zikrolunuyor. Kuz Ordu birleşik ismindeki Kuz kelimesinin anlamını Kaşgarlı Mahmud açıklamıyor.

Balasagun Soğdlular tarafından kurulan şehirlerden biri olup bunların Türkleşmesi Kaşgarlı Mahmud zamanında daha tamamlanmamıştı. İsficab, Taraz, Balasagun halkı hem Soğdca hem Türkçe konuşuyorlardı. Soğdlular Orhon Âbidelerinde olduğu gibi burada da Soğdak diye adlandırılıyorlar. Yazarın dediğine göre Semerkand ile Buhara arasındaki Soğd'dan çıkan kavim Soğdak diye adlandırılmış ve bu Soğdaklar Türk giyim ve geleneğini kabul etmişler[136]. İsficab[137]'dan (diğer bir yerde Taraz[138]'dan) Balasagun'a kadar olan yer Argu diye adlandırılıyordu. Bu ada biz hiçbir diğer kaynakta rastlamıyoruz. Kaşgarlı Mahmud'a göre Argu iki dağ arasındaki geçide deniliyor[139].

Argu vilâyetinin adının da, bu vilâyet "Aleksandrovski" (= Çu-Talas) sıradağları ile Çu-İli sıradağları arasında bulunduğundan ileri geldiği açıktır. Balasagun'dan daha doğuda Soğdlular'ın bulunup bulunmadıkları zikrolunmuyor. Kaşgarlı Mahmud zamanında Argu ülkesinin Soğdları her halde Müslüman idiler. Bu kavmin islâmiyeti Türklerden önce veya sonra mı kabul ettikleri hakkında ve genellikle bunların dil ve giyim bakımlarından Türkleşmeden önce Türk kavmine olan medenî tesirlerinin nasıl ortaya çıkmış olduğu hakkında hiçbir bilgi yoktur.

[133] Divân, I, 81.
[134] Divân, I, 60.
[135] Divân, I, 112.
[136] Divân, I, 391.
[137] Divân, I, 31.
[138] Divân, I, 114.
[139] Aynı yer.

Doğu-Türkistan'ın Türkler'den önceki yerli halkı olan ve Türk olmayan medenî halkı hakkında da aynı sorular sorulabilir. Biz şimdi yalnız Kaşgarlı Mahmud'dan öğrenebildik ki, bu halka onun zamanında daha başka, ayrı bir kavim gözüyle bakılıyor ve bunlara "Kencek" deniliyordu[140]. Bu ad diğer hiçbir kaynakta yoktur. O zaman da Kencekler Türkleşmiş bulunuyorlardı. Fakat bazı telâffuz özellikleri göstermekle beraber ayrı bir takım kelimeler kullanarak eski dillerinin kalıntılarını daha koruyorlardı.

X. yüzyılın sonunda Müslüman-İranlılar âleminin yeni hudud memleketi olan Samanoğulları'nın ülkesini fethederken de Türkler Kaşgar tarafından değil, Balasagun tarafından gelerek fethetmişlerdi (Yani Kaşgar daha Türk çoğunluğunun merkezi değildi). İslâmiyeti kabul etmiş olan Satuk Buğra Han'ın torunu Buğra Han Harun'un (bu seferinin başlangıcı olarak) önce İsficab (Sayram)'ı fethettiği söyleniyor[141] ki, bu vilâyette galiba bir küçük Türk beyliği veyahutta Türk sülâlesi idaresi altında bulunan bir beylik bulunuyordu. Daha sonra 992 yılında adı geçen Buğra Han Harun Semerkand ve Buhara'ya birinci seferini yaptı. Lâkin durum ve şartlar öyle çıktı ki fatih Türkler kendi fetihlerinden geçici bir zaman için vazgeçerek geriye Balasagun'a dönmeye mecbur oldular. Buğra Han da o yıl orada öldü. Fakat birkaç yıl sonra yapılan bir andlaşma neticesinde Samanoğulları devletinin Zerefşan havzasından kuzeyde olan bütün vilâyetleri Karahanlılar'ın eline geçti. Daha birkaç yıl sonra 999'da, Karahanlılar Semerkand ve Buhara'yı tekrar işgal ettiler. En son Samanlı hükümdarı, sülâlesinin hakimiyetini (XI. yüzyıl başlarında) canlandırmağa çalışmış ise de bundan bir netice alamamıştır ve bu ülkede (yâni Mâverâünnehr'de) yerleşmiş olan Türk hâkimiyetini pek sarsıntıya uğratamamıştır.

Çoğu zaman Samanoğulları'nın İran devlet teşkilâtını dış bir düşmanın elinden kurtarmak için halk ve avam kitlesini yardıma çağırmaları da bunun gibi neticesiz kalmıştır. Hattâ İslâm âlimlerinin bazıları tarafından, halk için, memleketi koruma işinin yalnız memleketi kâfirler istilâ ettiği vakit farz olduğu hakkında bir esas ilân edilmiştir. Buna dayanarak Karahanlılar Müslüman olduklarından bunların hâkimiyeti zamanında Müslüman ahalinin durumunun Samanoğulları zamanına göre, fenalaşacağını düşünmek anlamsızdır. Şu halde Müslümanların kendilerini boş yere öldürtmelerine hiçbir sebep yoktur diyorlardı.

[140] Aynı yer.
[141] Bu ve bunu takibeden hadiseler hakkında bk. Turkestan, İngilizce tercüme, s. 257 v.d.

Mâverâünnehr'in İran'lı halkı için bu fatih Türkler'e hep birden karşı koymağa kalkışmak daha başka şartlar ve durumlar dolayısıyla da zor idi. Orta-Asya'nın İran hakimiyetinde yaşayan kısmı İslâmdan evvelki devirlerde kuvvetli bir monarşi idaresi görmemişlerdi. Bütün idare ve kuvvet arazi sahibi olan çiftçi aristokrasisi elinde idi. Memleket bir çok ufak derebeyliklerine bölünüyor, bu derebeyleri de kendi idarelerindeki bölgelerin yalnız birinci derecede zengin çiftçileri olup, çiftçi aristokrasisi gibi bunlar da Dihgân adını taşıyorlardı. Bazen derebeyinin hâkim kuvveti geçici olarak kayboluyordu. İranlı olan bu Dihgân tabakası bazen Türkler üzerinde medenî tesirler yapıyorlardı. Bu sebeptendir ki Mâverâünnehr'de Türk lâkaplı Dihgânlara tesadüf olunuyor. İslâm devrinde bu aristokratik idare teşkilâtı İran'da olduğu gibi Mâverâünnehr'de de şehir hayatının ilerlemesi, kuvvetli monarşi idaresi ve merkeze bağlı bürokrasi sistemi güçlendiği ölçüde yavaş yavaş bozuldu. Yerli İran lehçelerinin yerini Farsça işgal ettiği gibi, Orta-Asya'ya Sasanîler'in devlet teşkilât an'aneleri de girdi. Bu sebepten Samanoğulları kendilerini Sasanî sülâlesine bağlıyorlardı. Samanoğulları'nın baskıya dayanan idareye meyilleri yerli aristokrasi arasında isyan fikirleri beslenmesine sebep oluyordu. Nitekim Buğra Han'ın Mâverâünnehr'e yerli Dihgânların daveti ile gelmiş olduğunu söyleyen bir haber de vardır[142]. Bu memleketi Türkler'in fethetmesinden sonraki zamanlarda Dihgânların epeyce faydalanmış olduklarını gösterecek deliller de mevcuttur. Coğrafyacı Makdisî'nin sözünden X. yüzyılın sonunda Dihgânların iktisadî konularda tesir ve hâkimiyetlerini özellikle şimdiki Taşkent'in güneyinden Angren nehri havzasından ibaret olan İlak vilâyetinde korumuş oldukları, fakat siyasî ehemmiyetleri olmadığı anlaşılmaktadır. Karahanlılar devrinde İlak Dihgânı tarafından kesilen sikkelere rastgeliniyor ki, bu paralar bunların eski siyasî haklarının canlandırıldığını gösteriyor.

Karahanlılar Mâverâünnehr'i fethetmekle beraber bu ülkenin eski başşehirlerinden hiçbirinde, ne Samanoğulları'nın başşehri olan Buhara ve ne de Semerkand'da oturdular. Karahanlılar'dan Mâverâünnehr'de hüküm süren ilk hükümdarları, Fergana'nın önceleri fazla ehemmiyetli olmayan, doğuda bir hudud şehri bulunan Özkent'i merkez edindiler. Yeni feth olunan ülkenin ortasındaki şehirlere nisbeten kendilerinin eski ülkeleri ile komşu olan bu şehirde (Özkent'te) Karahanlılar'ın da kendilerini daha tehlikesiz ve emniyet içinde hissetmiş oldukları açıktır. Gerçekten ülkenin fethinden bir-

[142] Utbî-Manînî, I. 163. Bk. Turkestan. Aynı yer.

kaç yıl geçtikten sonra Mâverâünnehr'de Samanoğulları lehine bir halk hareketinin belirtileri ortaya çıkmıştı. Özkent şehri bu ülkeyi Türkler fethetmezden önce de var olmasına rağmen bu şehrin adını Türkçe Öz-kent yâni bizim şehrimiz anlamında olarak yorum hususunda başarısız bir türetme uydurulmuştu[143]. Mâverâünnehr'in kuzey kısmının merkezi (ki bu kısımda Türk unsuru her halde güney kısma nisbetle biraz daha çokça idi) ve Çaç (yahut sonradan yerli kitaplarda da kullanılan Arapça telâffuzu ile Şaş) bölgesinin başşehri olan Binket şehri de Türkçe ad aldı: Bu Binket (Benket) adı yerine XI. yüzyılda el-Birûnî'nin eserinde görüldüğü şekilde[144] Türkçe Taşkent yâni Taşşehir adı da kullanılmıştır. Taş maddesi olmadığı halde burasını taş şehir diye adlandırmak gibi garip bir özelliğin veriliş sebebini açıklamak denemeleri olmuştur. Fakat bu denemeler, daima sonuçsuz kalmıştır. Kaşgarlı Mahmud'da Taşkent kelimesinin halk arasında kullanılan kısa şekli olarak Terken adı zikrediliyor[145]. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görüyoruz ki Semerkand şehrinin adını Türkçe Semiz-Kent yani semiz (zengin) şehir anlamında olarak yorumlayan bir halk türetmesi daha o zaman bile varmış[146].

Karahanlılar'ın Buhara veya Semerkand'da oturmak istemeyişleri bu sülâlenin kendilerine, din, maddî medeniyet ve maddî servet veren batı tarafındaki fetihlerini de devam ettirmekten vazgeçtikleri anlamına gelmez. Doğuda veya kuzeyde Müslüman olmayan Türkler'le yapılan savaşlara nisbetle batıda yapılan savaşlar elbette daha çok kazanç vadediyordu. Yukarıda gördüğümüz gibi Müslümanların kendi aralarında bile İslâm âlemine Türkler'in gelmesini bekleyen ve onları kendilerine dost bilen bazı fırka ve gruplar mevcut iken, bu gibi şartlar içinde din, Türkler'in fetih hareketlerinin genel yönünü değiştiremedi. İslâmiyeti yeni kabul etmiş bir kavim olduklarından Türkler İslâmiyete Batı-Asya memleketlerindeki İslâm hükümdarlarına göre daha bağlı ve samimi idiler. Hattâ X. yüzyılda bile İslâm dininin koruyucuları -o zaman Bağdad'da bütün idareyi ellerine geçirmiş olan Şiî sülâlesi Büveyh-oğulları'nın hâkimiyetine son vermek için doğu tarafından gerçek islâm fetihlerinin ortaya çıkmasını bekliyorlardı[147]. Kuzey-Afrika ülkelerindeki Berberler gibi, doğuda Türkler de İslâm dini temsilcilerinin İslâm devletleri ile

[143] Divân, I, 288.

[144] Alberûnî's India, Sachau neşri, s. 149. İng. Tercümesi, I, 298; Bk. J. Marquart, Eranşahr, s. 155; Enz. d. Isl., IV, 746.

[145] Divân, I, 369.

[146] Divân, I, 288. (Fakat bk. J. Marquart, Ungarische Jahrbücher, 9, 1929, 94).

[147] Bibl. Geor. Arab., III, 472.

mücadele ettikleri yerlerde dinin koruyucusu rolünü oynayan bir millet olarak ortaya atıldılar. Kaşgarlı Mahmud bize Peygamberin Allah adına söylemiş olduğu şu: "Şarkta benim askerim var onları Türk diye adlandırıyorlar. Herhangi bir kavim benim öfkeme uğrarsa ben onlara Türkleri musallat ederim[148]" anlamındaki kudsî hadisi naklediyor. Karahanlılar dindar Müslüman hükümdarları olmalarıyla tanınıyorlardı. Bu hükümdarların hiçbiri şarap içmezlerdi. Bu yüzden onlar eski Samanoğulları sülâlesinin Amuderya'nın güneyindeki ülkelerinin varisi olan, fakat aslen Türk oldukları halde hâkimiyetleri Türk halk hareketlerine bağlı olmayan Gazneliler sülâlesinden farklı idiler. Gazneli Sultan Mahmud da çok dindar bir hükümdar addolunuyordu. Nitekim Hindistan'da cihat savaşları ilân etti. Kendi memleketindeki rafızîler'in mezheblerini takip etti. Lâkin özel hayatında dinin haram saydığı şeyleri yapmaktan çekinmiyordu.

Karahanlılar ise Amuderya sahilinde durup kalmak fikrinde değildiler; hattâ Gazneli Mahmud'un memleketine de asker gönderdiler. Gazneli Mahmud'un tarihçisi bu münasebetle Türkler'in giyimleri, gözleri çekik ve burunları basık olması hakkındaki hadisi naklediyor[149]: Bu hadis Türkler'in evvelce Moğol giyimi olarak adlandırılmakta olan giyimde olmadıklarını ileri sürenlerin aleyhine getirilecek delillerin en mühimlerinden biridir. Gazneli Mahmud'un Türkler'le olan savaşına, bu sultana bağlı olan İran'ın kendi hududu içinde İran'ın millî gelenekleri açısından bakmış olmaları mümkündür. Samanoğulları devrinde yazılmış, fakat Gazneli Mahmud devrinde şöhret kazanmış olan Firdevsî'nin Şahnâme'si de Karahanlılarla olan bu mücadeleler sırasında meydana getirilmiştir. Bu Şahnâme'de İran ve Turan mücadelesine pek çok yer verilmiş, M.S. VI. yüzyılda Türkler'in ortaya çıkışından başlayarak Turan kelimesi Türkistan yani Türkler'in memleketi anlamında kullanılmış ve İran-Turan mücadeleleri hikâyesinde muharebelere Turan tarafından katılan kahramanlar da adları özbeöz İranlı adlar olmasına rağmen Türk kahramanları olarak tasvir edilmiştir. Karahanlılar'ın kendileri de yalnız İslâm tesiri değil, belki İran dâstanî tesirine girmiş olduklarından, -Türk kavimlerine münasebeti olmayan- o eski Turan an'anelerini bu sülâleye uydurmak da kolaylaşmıştır. Karahanlılar'ın İran dâstanî tesirine bağlı olduklarındandır ki bunlar kendilerine, efsanevî Turan padişahı Afrasiyab'a nisbetle Âl-i Afrasiyab diye ad verdiler. Halbuki bu ad tamlaması, olduğu

[148] Divân, I, 294.
[149] Turkestan, 273, Utbî'ye dayanarak.

gibi, tamamen hiç de Türkçe değildir. Yalnız şimdi Kaşgarlı Mahmud'dan öğrenebildik ki Türkçe şarkılardaki Alp Tunga adlı kahraman Afrasiyab'ın aynı diye telâkki olunmuş imiş. Kaşgarlı Mahmud bu gibi şarkılardan birkaçını naklediyor ve diğer her yerde olduğu gibi, burada da şarkıların Arapça tercümelerini yazıyor. Şarkıların metindeki Alp Tunga adı yerine bu Arapça metinlerde Afrasiyab kelimesi yazılmıştır[150]. İranlılar'ın Afrasiyab hakkındaki rivayetleri Doğu-Türkistan'ın değişik yerlerine nisbet ediliyordu. Afrasiyab'ın başşehri Kaşgar şehri idi[151]. Bu günkü Maralbaşı şehrinden ibaret olan Barçuk şehrinin kuruluşu da Afrasiyab'a nisbet ediliyordu. İranlılar'ın destanlarında Afrasiyab'ın kızı ile gizlice nikâhlandığı için Afrasiyab'ın emri ile kuyuya atılan ve Rüstem tarafından kurtarılan kahraman Bizen yahut Bijen de güya Barçuk'da hapsolunmuş[152]. Firdevsî ve onun öncüsü olan Samanlılar devri ileri gelenlerinden Dakikî kendilerinin efsanevî Turânlılar hakkındaki hikâyelerine çağdaş Türkler'in hayatındaki özellikleri katmışlardır ve bu pek tabiîdir.

Burada adı geçen bazı şehirlerin ve çeşitli Türk kavimlerinin adları ve Peygu yazısı denilen Türk yazısı da buralara aittir[153]. Bu yazının zamanımızda da Hatt-ı Peygevî diye yazılmakta olan adındaki Peygu kelimesi diğer yerlerde olduğu gibi burada da, Orhon Âbidelerinde adı geçen eski Türk ünvânı olan Yabgu kelimesinin bozulmasından ibarettir. Nitekim Karluk hâkimi de bu lâkabı taşımıştır.

Gaznelilerle olan savaşlar Karahanlılar için yarar sağlamamıştır. Karahanlılar bütün hücumlarında büyük kayıplara uğramışlar ve püskürtülmüşlerdir. Amuderya'nın kuzeyindeki bazı bölgeler de Mahmud'un eline geçmiştir. Mahmud ise kendisinin bütün doğuda en yüksek hükümdar olarak tanınmasını ve halifenin Karahanlılarla münasebetinin yalnız kendi vasıtasiyle olmasını istiyordu. Bununla birlikte Mahmud Karahanlılarla olan münasebetlerinde bunları kendisine eşit hükümdar kabul ediyordu. Bu hususta özellikle Gerdizî'nin 1025 yılında Semerkand'ın güneyinde Gazneli Mahmud'un Kaşgar hanı Kadır Han Yusuf bin Buğra han Harun ile görüştüğü hakkında naklettiği hikâye açık bir delil teşkil eder[154].

[150] Divân, I, 44.
[151] Divân, I, 288.
[152] Divân, I, 318 ve 388.
[153] Abdulqadiri Bağdadensis Lexicon şahnâmianum, Saleman neş., s. 52.
[154] Turkestan, İng. terc. s. 282 v.d. Gerdizî'deki metne dayanarak, Zeynü'l-Ahbar, Muh. Nazım neşri (1928), s. 82 v.d.

Karahanlılar'ın Doğu-Türkistan'daki fetih seferlerinden biri olmak üzere tarihî kaynaklarda zikrolunan -Hotan fethi- 1032 yılında ölen şu Kadır Han Yusuf tarafından yapılmıştır. Bu güne kadar bizim öğrenebildiğimize göre Türkistan'da İslâmiyetin silâh kuvvetiyle yayılması yalnız bu olayda görülmüş ve birkaç yüzyıldanberi Buda mezhebinin yayılmış ve gelişmiş olduğu bir şehir, müslüman Türkler tarafından fetholunmuştur. Gerdizî tarafından naklolunup Hotan'ın, her halde, Karahanlılar tarafından fethedilmesinden önceki zamana ait durumundan sözeden bir hikâyede bu şehirde bir Hristiyan kilisesi ve Müslüman mezarlığı zikrolunuyor[155] ki, buraya Müslümanların daha Budizm devrinde gelmiş olduklarını gösteriyor.

Şurası dikkat çekicidir ki: Mahmud'la yalnız İslâmiyeti kabul eden Karahanlılar değil, henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan Türk hükümdarları da münasebete girişmişlerdi. Gerdizî'nin rivayetine göre[156] 1026 yılında iki Türk hanından elçiler gelerek bunların Gazneliler sülâlesiyle dünürlük kurmak istediklerini söylediler (Bu hanların lâkapları da zikrediliyorsa da Gerdizî'nin bugüne kadar bilinen tek nüshası olan Cambridge nüshasında -ki Oxford nüshası ondan kopye edilmiş bir nüshadır- bu lâkapları doğru okumak mümkün olmuyor). Gazneli Mahmud cevabında: "İslâmlar müşriklere kız vermezler, eğer hanlar İslâmiyeti kabul ederlerse istedikleri kabul edilir" dedi. Fakat ne yazık ki bu hanların da Karahanlılar sülâlesine mensup olup olmadıkları, yâni Karahanlılar'ın içerisinde daha İslâmiyeti kabul etmeyenlerin de var olup olmadığı ve bu hanların nerede hüküm sürdükleri zikrolunmuyor.

Gerdizî'den başka yine bu sefareti zikreden yegâne yazar XIV. yüzyılda Fars, Türk ve Moğol dilleri hakkında eser yazan Cemâleddin İbnü'l-Mühennâ'dır. Fakat onun eserinde de bu hususta tafsilât yoktur. Bu eserin son iki kısmı 1900 - 1903 yıllarında Rus orientalisti Melioransky tarafından metin Rusça tercümesi ile birlikte neşrolunmuş ve buna giriş olmak üzere lengüistiğe ait tetkikler de eklenmiştir. Eserin tamamı 1330 - 1340 yıllarında Kilisli Rıfat Efendi tarafından neşrolunmuştur. Bu Türk nâşir Rus nâşirin elinde bulunmayan bazı yeni bilgilere sahip olmuştur. Yazarın adını da tâyin edebilmiştir. Fakat ne yazık ki şimdi burada bizi ilgilendiren noktalar Türk neşrinde eksiktir. Burasını yalnız Rus nâşirinin nüshasından okuyabileceğiz.

[155] W. Barthold, Otçet, metin, s. 94.
[156] Turkestan, s. 286.

İbnü'l-Mühennâ Oniki Hayvan adı ile anılan takvimden bahsederken "Şerefü'z-Zaman el-Mervezî'"nin bize kadar ulaşmayan Tabayi 'ü'l-Hayavân" adlı eserine dayanarak şunları anlatıyor:

"418 (M.S. 1027) yılında Çin ve Türk padişahından (Sâhibu's-Sin ve Sâhibu't-Türk) Sultan Gazneli Mahmud'a Fare Yılı 5. ay tarihli bir mektup geldi" deniliyor. Sonra yılların diğer adları da zikrediliyor ve Bars yılı, Kaplan yılı yahut da Salan (yâni Aslan) yılı diye adlandırıldığı söyleniyor. Bu sonuncu kelimeyi (Salan) Melioransky anlayamamıştır. Demek bahsettiğimiz Mecusî Türk hanları sefaret heyeti hakkında da bu yeni kaynak hiçbir yeni bilgi vermiyor. Belki sadece bir yıl karışıklığı gösteriyor. Gerdizî'de elçilerin gelmesi 417 (1026), Tabip Mervezî'de ise 418 (1027) tarihinde gösteriliyor. Fare (Sıçan) yılı ise 1024 yahut 1036 yıllarına denk düşüyor.

İslâm ülkelerinin Karahanlılar devrinde Doğu-Türkistan'daki hudutları hakkında yalnız Kaşgarlı Mahmud bilgi vermektedir. Bilindiği gibi Doğu-Türkistan'daki medenî ülkeler iki büyük yol üzerine dizilmiştir. Biri kuzey yolu ki Kuca[157] ve Turfan'a, bir diğeri de güney yolu ki Hotan üzerinden Lob-Nor'a gider. Tarîm İslâm memleketinden Uygur memleketine akarak orada kumlarda kaybolan büyük nehrin adıdır[158]". XI. yüzyılda İslâmiyet henüz Turfan ve Lob-Nor'a ulaşamamıştı. Kuzey tarafından hudut şehri Kuça[159] ve Bügür[160] şehirleri, güneyde ise Çerçen[161] şehri idi. Kaşgar'dan buralara kadar uzayan geniş ülkelerde Kaşgar hanından başka ayrıca hanlar mevcut olup olmadığı da zikrolunmuyor. Daha doğudaki ülkeler galiba Uygur hanına bağlı idi. Bunun lâkabı olmak üzere "Kül Bilge Han"[162] lâkabı zikrediliyor. Fakat bu lâkap hakkında geçmiş zaman ile "Kâne yüsemmâ" dediğinden bu lâkabın geçmişe ait bir lâkap olduğu anlaşılıyor. Fakat yazar devrinde Uygur hanı ne gibi bir lâkap taşıyordu, o hususta bir bilgi verilmiyor. Eski Orhon Âbidelerinin baş kahramanı olan Kül Tekin'in adında görülen Kül kelimesine Karluk emirlerinin (ileri gelenlerinin) lâkabı olmak üzere zikrolunan Kül İrkin[163] lâkabında da tesadüf olunuyor. Fakat Kül kelimesinin (eski

[157] Barthold'un bugünkü hükmüne göre Kuçar (Kuchar = K'iutze: Henry Yule, Cathay and the way thither, London, 1916, IV. 231). Rusça metinde Guçen (Kuçen) Kuça'nın Kuzey-Doğusunda Urumçi'den Barköl'e giden yol üzerinde gösterilmiştir.

[158] Divân, I, 116.

[159] Divân, I, 339.

[160] Divân, I, 301.

[161] Divân, I, 364.

[162] Divân, I, 358.

[163] Divân, I, 99.

anlamı) yazarca belli değildi. Ona göre bu kelimenin yalnız göl ve havuz anlamı bellidir. O sebepten yazar lâkaplardaki bu Kül kelimesini pek uydurma bir şekilde: "Han'ın ilmi göl kadar geniş" diye yorumluyor. Gerdizî'de bu lâkap "Kür Tekin[164] şeklinde zikredilmiştir. Herhalde Kül ve Kür kelimenin olageldiği gibi (l) ile (r) nin biri diğerine dönüşmesinden ortaya çıkan iki türlü telâffuz şeklinden ibaretti. Kaşgarlı Mahmud, "güçlü ve sabit kişi" anlamında Kür Er[165] kelimesini örnek alırken Kür kelimesinin o eski anlamını biliyor ise de, "Kül Bilge", "Kül İrkin" lâkaplarındaki Kül'ün yine aynı Kür kelimesinden bozulmuş olduğunu farkedememiştir.

Yazarın elinde Hotan'ın fethine ait bir hikâye de var imiş; bunu biz yalnız bir kapalı ifadeden anlıyoruz: Lügatte "Cenkşi" lâkabı zikrediliyor ve "Hotan'ın Müslümanlar tarafından fetholunmasına sebep olan emir böyle adlandırılıyordu" deniliyor. Cenkşi adına Moğollar devrinde Cengizoğulları arasında tesadüf olunuyor[166].

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde zikredilen pek çok şiir[167] Müslümanlarla Uygurlar arasındaki savaşlara aittir. Bunlarda Uygurlar daima bir "Burhan" yani Buda putları ve Budizm ile alâkalı bir kavim olarak tasvir ediliyorlar. Bu "Burhan"lar, Budist rahibi demek olan "Toyin"le beraber zikrolunuyorlar. Bilindiği gibi Moğollar'da Buda ruhanilerinin bir kısmı bugün de Toyin diye adlandırılmaktadır. Bu kelime esasen Çincedir diyorlar. Bu adın ve bunun gibi kutsal kitaplara verilen "nom" kelimesinin her ikisinin Uygurlar'dan Moğollar'a geçmiş idiği daha önce XIII. yüzyıl İran tarihçisi Cüveynî'nin eserinden de biliniyordu. Kaşgarlı Mahmud'da[168] "nom" kelimesinin her din kitabına ve o sebepten Müslüman din kitaplarına da verildiği söyleniyor. Uygurlar içinde Mani veya Hristiyan mezheblerinin devam ettiğine ait Kaşgarlı Mahmud'da hiçbir bilgi yoktur. Yalnız "becek"[169] kelimesinin zikrinden Hristiyanların da var olduğunu çıkarabiliriz. "Bu kelime Hristiyan orucu anlamındadır" deniliyor. Aynı kelimeye Mani metinlerinde de tesadüf olunuyor ve Mani orucu anlamında kullanılıyor ki, bu da dikkat çekicidir[170].

[164] Barthold, Otçet, s. 90.
[165] Divân, I, 273.
[166] Divân, III, 279.
[167] C. Brockelmann, Alttürkestanische Volkspoesie, I (Hirth Anniversary Volume, s. 1, v.d.).
[168] Divân, III, 100.
[169] Divân, I, 345.
[170] Bk. Chuastuanift, A. v. Le Coq neşri s. 20 v.d.

Sonra Müslüman Karahanlılar memleketinde Müslüman İranlılarla, Müslüman olmayan Uygurlar'ın her ikisini bir kelime ile "Tat"[171] diye adlandırmışlardır. Bu da çok dikkat çekicidir. "Tat" kelimesinin aslı soru götürür bir vaziyette kalıyor. Bu kelime etnografik bir ad olarak şimdi yalnız Kafkasya'da kullanılmakta olup, orada İran-Türk dillerinden meydana gelmiş bir dille konuşan Yahudiler'e veriliyor. "Tat" kelimesi Orta-Asya'da Türkmenlerde de kullanılıyor. Onlar bu kelimeyi oturak, medenî hayat yaşayanlar, bu arada Hiveliler için kullanıyorlar. XI. yüzyılda "Tat" kelimesi aynı anlam ile kullanılmış olacaktır. Aksi takdirde İranlılar'la medenî Türk Uygurlar'a bu kelimenin verilmesini açıklamak zor olurdu. Uygur şehirleri hakkında Kaşgarlı Mahmud epeyce doğru bilgiye sahip görünmektedir. Orhon Âbilerinde ve Uygur metinlerinde "Koço" şehri zikrolunuyor ki şimdiki Karahoca'dan ibaret olup, Turfan yakınındaki "İdikut şehri" (Yâni Uygur hükümdarı İdikut'un şehri) kalıntıları da oradadır. Bu Koço, Uygur memleketinin güney kısmının merkezi idi. Kaşgarlı Mahmud Koço (Kocu yahut Koçu) kelimesinin şehir adı olduğu gibi bütün bölgenin adı olarak kullanıldığını biliyor[172]. Bunlardan başka daha üç şehrin adı zikrediliyor: "Sulmi", "Canbalık" "Yangı Balık" (Yeni Şehir). Uygurlar'ın Mani mezhebini kabul etmelerinden üçyüz sene kadar müddet geçtiği halde yine askerlik ruhunu kaybetmediklerini gösterecek bir delil Kaşgarlı Mahmud'da zikredilmektedir. O da Uygurlar'ın ok kullanmada diğer kâfirlere nisbetle daha usta oldukları hakkındaki ifadeleridir[173].

Yine Kaşgarlı Mahmud'ın eserinden[174] Uygurlar'ın Müslümanları ne gibi bir adla adlandırdıklarını öğreniyoruz. Bunlarda Müslüman anlamında "Çumak" kelimesi kullanılmıştır.Bilindiği gibi Güney-Rusya'da mal ve eşyasını arabaya koyarak köylerde ticaret yapan ufak tüccarlara Çumak deniliyordu. Bu kelimenin aslı bugüne kadar belli olmayıp yalnız ahengine bakarak Türkçe olduğuna hükmediyorlardı. Büyük bir ihtimalle müslümanlar diğer ülkelerde olduğu gibi Uygurların ülkesinde de ticaret işlerinin başlıca temsilcileri olmuşlardır.

Doğu-Türkistan'ın kuzeyinde yaşayan kavimler hakkında yazarın verdiği bilgiler daha az tafsilâtlıdır. Yukarıda görüldüğü gibi İslâmiyetin doğu tarafındaki yayılma hududunu Kaşgarlı Mahmud'un eserine dayanarak epeyce

[171] Divan, II, 224.
[172] Divân, III, 165 ve 180.
[173] Divân, I, 103.
[174] Divân, I, 319.

doğru tâyin etmek mümkündür. Fakat kuzey ve kuzey-doğu taraflarındaki Türk kavimleri arasında İslâmiyetin yayılması hakkındaki haberleri o kadar açık değildir. X. yüzyıl coğrafyacıları yalnız "Yedisu" bölgesinin güney kısmını iyi bilmiş olacaklardır. Tumanski Yazması'nda "İli" nehri de zikrolunuyor. Fakat yazarın bu nehir hakkındaki tasviri karışık olup nehrin Isık Göl'e döküldüğünü söylüyor. Halbuki Kaşgarlı Mahmud İli nehrine pek büyük ehemmiyet veriyor. Hattâ Türkler arasında kullanılan Oniki Hayvan adıyla olan takvimin çıkışını da bu İli nehrine bağlıyor ve Türk padişahının bir av esnasında takip ettiği hayvanların İli nehrini adı geçen takvimdeki sıra ile birbiri arkasından geçtikleri hakkında bir efsane naklediyor[175].

Yazar eserini Bağdad'da yazmıştır. Yazmağa başladığı tarihi pek açık olarak 466 Muharrem (= M.S. 1073 Eylül) olarak gösteriyorsa da iki sebepten bu tarih şüpheli görülüyor : 1-467 (1075) yılında tahta çıkan halife Muktedî'nin zikrolunması, 2- On iki hayvan yıllarından biri olan Yılan Yılı'nın zikredilmesi ki, 1077'ye tesadüf edebilir. Kitabın sonunda ise yazmaya 464 yılı Cemaziyelevvel (1072 yılı Şubat)'inde başlayıp dört defa düzeltme ve tamamlama ve kopyeden sonra 466 yılı Cemaziyelahir 10 (1074 yılı 10 Şubat)'inde yazılmış olduğu ayrıca kaydolunmuştur ki kitabın bu suretle tamamlanması takdim olunduğu halifenin tahta çıkmasından önce oluyor. Kitabın asıl nüshası eski nüsha olup, kopye tarihi (664 Şevval 27 Pazar günü=1266, 1 Ağustos) de[176] açık yazılmış ve kopye edenin dediğine göre yazarın kendi nüshasından yazılmış iken, bu gibi tarih ve yıllardaki karışıklıkları açıklamak ve halletmek zor oluyor. Fakat yazarın eserini behemahal XI. yüzyılın ikinci yarısında yazmış olduğunda şüphe olmasa gerek. Yazar kendisinin ne gibi sebeplerle Bağdad'a göç ettiğini söylemiyor. Yalnız kendi ifadesinden yazarın Türk bozkırlarında seyahat ettiğini, Türk dilini en iyi bilenler cümlesinden olduğunu Türkçe, Türkmence, Oğuzca, Çigilce'yi, Yağma ve Kırgızlar'ın dillerini öğrenmiş olduğunu öğreniyoruz. Bu sözlerden bunun ana dilinin Türkçe mi yahut Arapça mı olduğu da anlaşılmıyor. Eseri bu zâtın Arap dilini pek mükemmel bildiğini gösteriyor. Fakat kitabındaki bazı noktalar bunun aslen Türk olduğuna tanıklık ediyor. Yazar kendisini III. şahıs sigasiyle veyahutta hakkında hiçbir şey ilâve etmeyerek "Mahmud" adıyla zikrediyor ve kitabın içinde tek başına "Mahmud" denildiği zaman yalnız yazarın kendisi kastedilmiş olduğundan şüpheye yer yok gibi görülüyor. Mahmud'un babası, Isık

[175] Divân, I, 289. (J. Schacht, Zeitschrift für slavische Philologie, 2, 1925, 272).
[176] Türkçe 1927 baskısında 1066 olmasına rağmen doğrusu yazıldığı gibidir.

Göl civarındaki Barsgan yahut Barshan şehrinden çıkmıştır"[177] şeklindeki ifade de yazarın kendisine ait olmalıdır. Barsgan yahut Barshan'ın yeri daha önce tâyin edilmiştir. Gerdizî[178] İskender'in, Çin üzerine seferinde beraber getirdiği İran askerlerini burada yerleştirdiği hakkında efsanevî bir rivayet naklediyor. İskender dönüşünde bunları tekrar İran'a götüreceğine söz vermiş ise de, buradan dönemeyerek Hind üzerinden döndüğünden sözünü yerine getiremediği söyleniyordu. Gerdizî'nin açıklamasına göre bu kelime Farslar'ın emiri anlamında "Pars" ve "Han" kelimesinden alınma bir birleşik isim olarak yorumlanıyormuş.

Kaşgarlı Mahmud ise diğer iki türlü adlandırış naklediyor: Birine göre Barshan Afrasiyab'ın oğlu imiş. Diğerine göre de bu kelime Uygur hanının seyisinin adı imiş. Bu ikinci açıklama bir başka yönden mühimdir. Bundan Uygurlar'ın hükmünün bir zamanlar buralara kadar geçerlilikte olduğunu çıkarmak mümkün oluyor ve netice olarak o devrin daha XI. yüzyılda bile unutulmadığı anlaşılıyor.

Kitabın diğer bir yerinde (I. cilt, s. 102) yazarın yalnız Türk soyundan olmakla kalmayıp hattâ doğrudan doğruya Karahanlılar sülâlesine mensup olduğunu da anlamak mümkündür. "Sahib-i telif Mahmud diyor ki bizim babalarımız olan emirler Hamir diye adlandırılıyorlardı. Çünkü Oğuzlar emir kelimesini Araplar gibi Emir diye telâffuz edemezler". Daha ileride "Türk diyârını Samanlılar elinden fethederek alan babamız (yahut ceddimiz)" deniliyor. Fakat burası yazarın kendi adına ait ibare olmayıp daha yukarıda "Nizameddin İsrafil Togan Tegin bin Muhammed Çakır Tonka Han kendi babası ağzından naklediyordu" şeklinde zikrettiği kaynağa yani "Togan Tegin"e ait bir söz olabilir. Sonra yazar kendisinin maiyyetinde bulunduğu Kumak adında bir emirin adını zikrediyor[179].

İli nehri havzasında yaşayan "Tuhsi", "Yağma", "Çiğil" kabileleri de galiba Müslüman bulunuyorlardı. Bunların İslâm hududundaki yerlerinin İli nehrinden kuzeyde ve Balhaş Gölü[180] civarında bulunduğu anlaşılıyor. "Balhaş Gölü" de "Terin Göl" adıyla zikrolunuyor[181]. Terin kelimesi Oğuz lehçesinde

[177] Divân, III, 308.
[178] W. Barthold, Otçet, metin, s. 89.
[179] Divân, I, 321.
[180] Enz. d. Isl., I, 649.
[181] Divân, III, 99.

çok ve bolluk anlamını ifade eder[182]. Buna göre Balhaş Gölü de o ülkede en büyük göl olduğundan bu adı almıştır. İli nehrinin Balhaş'a döküldüğü zikredilmiyor. Göle yakın yerde "İki Ügüz" yâni "iki nehir" şehri ve bu şehrin "İli" nehri ile "Yafinç"[183] nehri arasında bulunduğundan böyle bir ad almış olduğu zikrolunuyor. Fakat haritada Yafinç, İli nehrinin güneyinde ve İki Ügüz bunun kuzeyinde gösterilmiştir Avrupalı seyyah Rubruquis 1253 yılında İli nehrinin kuzeyine geçerken Equius şehrinden geçmiştir. Bu, adı geçen İki Ügüz olup Rubruquis bunu Lâtin telâffuzuna göre yazmış olabilir. İki Ügüz yanında bir de Kamlançu zikrediliyor[184]. İslâm hududunda (fi sagri'l-İslam) diye tarif edilen ve haritada İli kuzeyinde gösterilen "Kümi-Talas" şehrini de diğer bir yerde yazar Uygur hududunda (sagri'l-Uygur) diyorsa da[185] bunu yine bu İli kuzeyinde İki Ügüz civarında aramak icabeder. Bundan daha kuzeyde "Yamar" nehri akıyordu ki bu galiba şimdiki "Çuguçak" şehrinin bulunduğu yerdeki Emil nehri[186] olacaktır. "Burada Yabaku kabilesi yaşıyordu" deniliyor ve Yabaku kelimesi Fergana'da Özkent civarında bir nehir adı olarak da zikrolunuyorsa da[187], bunu rastgele bir şey kabul etmek zarureti vardır.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde bir de "Arslan Tegin" idaresinde 40.000 kadar Müslüman askerinin "Büge Budrac" kumandasında 700.000 kadar kâfir askerine galibiyetiyle neticelenen bir savaş zikrolunuyor[188]. İslâmlarla kâfirlerin savaşlarından Kaşgarlı Mahmud'un eserinde zikrolunan bu biricik olay da Yabaku adına bağlıdır. Bu savaşa giderken Müslümanlar önce İli, sonra da Yamar yâni Emil nehirlerinden geçiyorlar. Bu savaşa islâmların düşmanı olarak Basmıllar da katıldılar. Kaşgarlı Mahmud bu olaya bizzat katılanlardan birisi ile konuşmuştur. Bundan bu olayın kitabın yazılmasına yakın bir devirde olduğu anlaşılıyor. Mamafih bu olaya ait birçok efsaneler uydurulmuştur. Bu cümleden olarak savaşa katılan kâfirlerin sayısı herhalde ef-

[182] Divân, III, 273. Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz'da da kolayca farkedilir. s. 249 da Taryng Köl ve s. 204 de Tering (derin).

[183] Divân, I, 58.

[184] Divân, III, 184.

[185] Divân, III, 177.

[186] Yamar daha büyük olduğundan ve gemilerin çalışabildiği bir nehir olarak zikredildiğinden bu benzetme şüphelidir. (Bk. I, 75; II, 5). Bu belki bütün Türkler tarafından Omar yahut Umar diye adlandırılan Ob olmalıdır. Bu nehrin coğrafî durumuna dair yazarda açık bir tasvir yoktur (Ancak bk. Brockelmann, Mitteltürkischer Wortschatz, 244).

[187] Divân, II, 27.

[188] Divân, bilhassa III, 173.

sânevi bir sayıdır. Göçebe hayat şartlarında bu kadar askerin bulunması katiyen mümkün değildir. Göçebelerin savaşları hakkında bu gibi hayalî rakamlara biz çeşitli yerlerde, meselâ, Cengiz Han savaşlarında da rastlıyoruz.

"Yabaku" kavmi yazarın halis Türk olmamak üzere zikrettiği kavimler zümresine dahildi. Fakat yazar bunlar hakkında "kendi dillerinden başka Türkçe de bildiklerini" söylüyor. "Basmıl" kavmi de o cümledendir. Bu Basmıl kavmi sonradan Uygurlar tarafından işgal edilen Doğu-Türkistan'da "Beşbalık" şehri civarında yaşayan bir kavim olmak üzere Orhon Âbidelerinde de zikrolunmaktadır. Divanu Lügati't-Türk'ün basılmış nüshasında her yerde bu ad Yasmıl şeklinde yazılmış. Bu hatanın Kaşgarlı Mahmud'un kendi nüshasında mevcut olmadığını zannediyorum. Çünkü I. cilt 399. sahifede alfabe tertibi ile sayılan adlar içinde Basmıl kelimesi (B) harfi ile başlayan kelimeler arasında zikrolunuyor. Bu kelimeden önce (Besbel) ve sonra (Beşgıl) kelimeleri kaydedilmiştir.

Halis Türk olmayan kavimler içinde zikrolunanların biri de Tatarlar'dır. Bilindiği gibi Orhon Yazılarında da tesadüf olunan bu ad ile daha sonraki yüzyıllarda Moğollar kendilerini adlandırıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'da halis Türk olmadıkları söylenen kavimlerden başka daha bazıları ve o cümleden Yabakular da Moğol olabilir. Eğer böyle olursa Moğollar'ın (bazıları) daha yazarın zamanında pek batıya ilerleyerek her taraflarında Türk kavimlerinin oturduğu yerleri işgal etmiş olacaklar. Eskisi gibi Kaşgarlı Mahmud devrinde de Yenisey nehrinin yukarı havzasında yaşayan Kırgızlar da halis Türk kavmi olarak zikrolunuyorlar. Fakat herhalde Kaşgarlı Mahmud'un sözleriyle Moğollar'ın Türkler'i Moğolistan'dan kaçırmaları olayı pekiştiriliyor. Orhon Âbideleri yazılırken Türk hanının ordugâhı olan "Ötüken" dağları yazar zamanında "Tatar bozkırlarında Uygurlar'ın memleketine yakın bir yerde"[189] bulunuyordu. Moğolistan'da hüküm süren Türk kavimlerinden en sonuncusu Çin kaynaklarına göre Kırgızlar idi ki, bunlar 840 yılında oradan Uygurlar'ı koğup çıkarmış idiler. Moğolistan'dan Türkler'in çıkarılmaları X. yüzyıl başlarında Moğol kavimlerinden olan Kıtaylar'ın kuvvetlenmeleri ile ilgili gibi görülüyor. Bu Kıtaylar Kuzey-Çin'de kuvvetli bir devlet kurdular ve bu memlekete kendi adlarını verdiler ki, bu ad (yani Kıtay kelimesi) Avrupalılar tarafından kullanılmıyorsa da Moğol, Rus ve bazı Müslümanlarca da bugüne kadar Çin kelimesi karşılığında kullanılmakta devam etmektedir. Türkler batıya geldikten sonra Araplar'dan "Sin" adını kabul etmişler (genellikle Farsça

[189] Divân, I, 123.

(ç) harfi Arapçada (s) olarak telâffuz edildiği için Farsça "Çin" yerine Araplar Sin demişlerdir) ve evvelce Orhon Âbidelerinde de görülen "Tabgaç" adını da kendileriyle beraber doğudan getirmişlerdir. Kaşgarlı Mahmud zamanında[190] Kuzey-Çin anlamında, "Sin" ve Güney-Çin anlamına da Masin'i kullanmışlar. Tabgaç (Mahmud'da Tavgaç) kelimesini yalnız Millî Çin sülâlesi olan "'Sun" sülâlesi idaresindeki "Masin"i ifade etmek üzere kullanagelmişlerdir.

Tavgaç yahut Masin'i de buna ek olarak "Yukarı-Sin" diye adlandırıyorlardı. Sin yahut Orta-Sin'i orada hâkim olan sülâlenin adıyla "Hıtay" diye adlandırıyorlardı. Kaşgar ülkesi ise Aşağı-Sin addolunuyordu. "Tavgaç" kelimesi daha başka anlamlarda da kullanılmış olacak; son zamanlarda olduğu gibi Mahmud zamanında da Orta-Asya'da eski medeniyet eserlerini Çinlilere mal ediyorlardı. Kaşgarlı Mahmud bu kelimeyi Kur'an'da da adı geçen eski Arap kelimesi "Âd" ile birleştiriyor. Karahanlılar'da kullanılan "Tafgaç Han" lâkabını da Mahmud aynı anlam ile açıklarken "azîmü'l-melik ve kadimuhu" yani "büyük ve eski padişah" anlamında demesi, yâni burada da "Tavgaç" kelimesinin anlamını "Âd" kelimesinin anlamıyle bağlı görmesi hata olsa gerek. Bu lâkabın kullanılması Türkler'in Çin ile olan eski münasebetlerinden kalmış ve Türkler'in Çin İmparatorluk ülkülerine fazla ilgi göstermelerinden ileri gelmiş olması daha muhtemeldir. Aynı lâkap Karahanlılar'ın sikkelerinde Arapça tercümesiyle "Melikü's-Sin" olarak da yazılıyor.

Uygurlar'ın ülkesi olan "Kancov" bölgesini 1020 yılında fethetmiş olan Tangıtlar da Kaşgarlı Mahmud'da zikrolunuyorlar. Sin ile Tangut arasında Türkçe garip bir adla adlandırılan Katun Sini (Kadının sureti veya kadının mezarı) şehri yerleştiriliyor[191]. Bu ad açıklanmıyor ve şehrin nasıl bir resim veya heykele nisbetle bu adı aldığı da söylenmiyor. Yalnız Tangutlar'la Katun Sini halkı arasında galiba Tangutlar'ın yenilgisi ile neticelenen bir savaştan bahsolunuyor.

Genellikle Mahmud'un çeşitli şehirler hakkında verdiği kısa bilgilerden bu zâtın elinde şimdi bizim elimizde bulunmayan birçok tarihî eserin var olduğu anlaşılıyor ki, bu eserler (eğer bulunursa) bizim için pek mühim olurdu. Meselâ "Sıgun Samur" şehri zikrolunuyor ve burada Buğra Han'ın

[190] Divân, I, 378.

[191] Divân, III, 101 ve 240. A. Z. Velîdî'nin sözlü ifadesine göre Katun Sini adı Birunî'nin Canon Masudicus'unda da vardır (Al-Qanun al-Mas'udî).

zehirlenerek ölmüş olduğu rivayet ediliyor[192]. Fakat bunun hangi Buğra Han idiği söylenmiyor. Sonra "Mukanna'nın adamları"na bağlı olan, lâkin harap olan bir "İnç-kent" şehrinden sözediliyor[193]. Belki bu şehir bu mezhebin taraftarlarını Arap askerleri yok ederken harap olmuş olacak. Mukanna'nın mezhebinden (VIII. yüzyılın II. yarısında) ve bunun Türklerle ittifakından ve halife askerleriyle savaşından sözeden kaynaklarda ise böyle bir coğrafî ad zikrolunmuyor. Kaşgarlı Mahmud'un eserinde lengüistik ile ilgili toplanan materyallerin içerisinde Türkler'in halk edebiyatı ve yazılı edebiyatından birçok örnekler, birçok medenî sözler getiriliyor. Bu örnekler ve kelimeler XI. yüzyıldaki Türkler'in İslâmiyeti kabul etmekle beraber daha İslâmiyet ve özellikle İran medeniyetinin henüz pek fazla tesiri altına düşmedikleri ve Türk millî geleneklerinin daha tamamen yenik düşmediği devredeki manevî ve maddî hayatının ne derece gelişebilmiş olduğunu pek güzel anlatabiliyorlar. Bu konferanslarda bu maddelerin hepsini olduğu gibi aktarmak ve açıklamak mümkün değildir[194]. Lâkin Mahmud'un Oğuzlar ve diğer Batı Türk kavimleri hakkında verdiği bilgilere umumî bir göz attıktan sonra gelecek konferanslarda da bu eserde bulunan bilgilerin bazılarını açıklamağa çalışacağım. Türkler'in medenî durumları hakkında genel bir değerlendirme yaparken (Oğuz ve Batı Türkleri hakkında) böyle bir genel bakışa ihtiyaç vardır. Çünkü Mahmud, naklettiği edebî parçaların belli bir bölgeye ait olması mümkün olanlarını da Türkler'in İdil (Volga) havzasından Çin'e kadar dağılarak oturdukları geniş sahanın hepsine ait gibi gösteriyor ve hangi şiirlerin bu geniş ülkenin doğu ve hangisinin batı kısımlarına ait olduğunu ayırmak bazen mümkün olmuyor*. Medenî hayata ait kelimeler ve medenî hayatın memleket idare usullerinden başlayarak han sarayının iç düzenine ve halk örf ve geleneklerine kadar çeşitli yönlerine ait olan bilgi de aynı haldedir.

[192] Divân, I, 343.

[193] Divân, III- 323.

[194] Bk. Brockelmann'ın çalışmaları (Altturkestanische Volksweisheit, Ostasiatische Zeitschrift, 8 (1920), 49-73; Altturkestanische Volkspoesie I, Asia (Probeband) 3-24 ve II, Asia Major, II, 110-124).

* Barthold bu sözleriyle meselâ Katun Sini ve Tangut vakalarına ait şiirlerin aynı zamanda Evliya Ata'dan Hazar Denizi'nin batısına kadar yeri işgal ederek oturan Kıpçakların lehçesiyle yazılmış olduğu gibi hususları ve İtil nehri hakkındaki parçaları kastetmiş olacaktır.

ALTINCI DERS

Türkler'in Amuderya nehrinin güneyindeki ülkelerde ortaya çıkması, X. yüzyılda vukubulan istilâ hareketlerinden çok daha önceki zamanlara ait olup, muhtemeldir ki o Türkler'den bazılarının soyları bugün oralarda yaşamaktadırlar. Daha VII. yüzyılda[195] Arap istilâcıları Bedehşan'da Karluklar'a rastgelmişlerdi. Bu gün de Bedehşan'da Özbek uruğlarından Karluk uruğu yaşamaktadır. Bu uygunluğa dayanarak zannetmek mümkündür ki, XVI. yüzyılda Bedehşan Özbekler tarafından fethedilince, oralarda daha önce yaşayan Türkler de Özbekler'le karışıp gitmişlerdir. Arap coğrafyacıları, halifeler ve emirlerin hassa alaylarında kullanılan şahıslar ve topluluklardan başka Amuderya'nın güney tarafında oturan Türkler olarak yalnız Halac'ları[196] kaydediyorlar. Halaclar ise İran'da yerleşen Türkler arasında bu gün de mevcutturlar. Anlaşılan Türkler'in kendileri bu kavmin adını Kalaç şeklinde telâffuz ediyorlarmış ki, bu adın çıkışına ait (kalmak ve açmak'dan Kal-aç) şeklindeki halk türetmeciliğine dayanarak Reşidüddin tarafından nakledilen hikâyeyi biz daha Kaşgarlı Mahmud'da buluyoruz[197]. Mahmud Halaclar yahut Kalaç'ları Oğuzlar'a bağlıyor. Kaşgarlı, Reşiddüddin tarafından sayılan 24 Oğuz uruğuna karşılık ancak 22 sini sayıyor[198]. Fakat evvelce uruğların 24 olduğunu, sonraları onlardan iki Halac uruğunun ayrılıp gittiğini kaydediyor[199]. Halaclar'dan bir kısmının dillerini kaybederek Afgan kavmi tarafından eritildiği ileri sürülmekte ve Afgan kabilesi Gilzay-Gilcâî'lerin aslı bunlardan olduğu iddia edilmekte ise de, buna karşı Afgan dilinin ses özelliği açısından, itirazlar da yapılmıştır. Vaktiyle Hindistan'ın siyasî hayatında büyük rol oynayan Halaclar'ın adı anlaşılan orada Hilc şeklinde telâffuz edilir olmuştur. İran'daki Halacların bazıları bugün de Türk dilini muhafaza etmişlerdir. Muhtemeldir ki bu, onların daha çok kalabalık olan Oğuzlar'a katılmalarından sonra mümkün olabilmiştir.

Oğuzlar'ın istilâ hareketlerinin Karahanlılar'ın istilâ hareketlerine hiçbir benzerliği yoktu. Karahanlılar, Samanoğulları ülkesini fethetmeden önce

[195] Yahut VIII. yüzyılda (Taberî, II, 1612, 16).
[196] Enz. d. Isl., II, 939.
[197] Divân, III, 306. Reşidüddin'de başka bir izah tarzı olarak (aç-kal!).
[198] Divân, I, 56 v.d.
[199] Divân, III, 307.

kendi devletleri var olup, sonradan istilâ ettikleri o ülkeleri hep ona katıyorlardı. Oğuzlar ise fethedecekleri topraklarda yeni devlet kurmak arzusuyla vatanlarından ayrılıyorlar, sonra yeniden devlet kurdukları bu ülkelerden yavaş yavaş geriye gelerek kendi vatanlarını yeniden fethediyorlardı.

Karluklar gibi Oğuzlar'ın da hanı bulunmuyordu. Ancak sonraları İranda hâkimiyetini kuran sülâlenin başı, Kaşgarlı Mahmud ve bazı diğer kaynaklar tarafından "Subaşı" unvanıyla yâdedilmektedir ki, ordu kumandanı, serdar demektir. Bu zâtın adı Arap imlâsına göre Avrupa âlimleri tarafından Selçuk şeklinde telâffuz olunmuş ve Türkçenin ses uyumu yâni ahenk kaidesi ile uyuşmayan bu telâffuz Avrupa tarih ilminde de yerleşmiştir. Zamanımızda Türkçenin ses uyumu kaidesi ile aşina olan âlimler bu hatayı düzeltmeye çalışıyorlar ve o adı "Salcuk" yahut "Salcık" şeklinde yazıyorlar. Fakat Türk metinlerinden görülüyor ki bu kelimenin doğru telâffuzu Selçük[200]dür. Bu telâffuza biz hem Kaşgarlı Mahmud'da[201], hem de eski Türk destanı olan Dede Korkut Kitabı'nda, hem diğer bazı kaynaklarda, bu arada 950 H. yılında Sultan Süleyman zamanında tertip edilmiş olan adı bilinmeyen bir şairin şiirinde rastgeliyoruz (ki bu şiirin 954 H. yılında yazılan nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Halis Efendi Kitapları, nr. 7340).

Selçuk'un faaliyetine ait elimizde ancak şu bilgi vardır: Selçuk İslâm dinini kabul etmiş ve Sirderya veya Seyhun'un aşağı yatağı civarında oturan müslümanları, önceleri Oğuzlar'a ödemekte oldukları vergilerden kurtarmıştır. Bu şartlar altında Sirderya havzasındaki şehirlerin müslüman ahalisi ile Selçuk'un torunları arasında sıkı bir münasebet olması gerekirdi. Halbuki biz daha XI. yüzyılda Cend şehrinde müslümanlarca Şah Melik adını taşıyan ve Selçuk sülâlesinin ezelî düşmanı olduğu söylenen bir hükümdarı görüyoruz.

Bilindiği üzere Oğuzlar, VI. yüzyılda Moğolistan'da kendilerinden önce benzeri görülmeyen (çünkü yalnız sonradan Moğol Devleti genişlik itibarıyla Oğuz Devleti'ni geçebilmiştir) büyük bir göçebe devleti kurmuşlar ve bu devletin çöküşünden sonra da defalarca Çinliler'in boyunduruğundan kurtularak devletlerini yeniden canlandırmışlardı. Bunlar batıya göç edince anlaşılan Moğolistan'daki devlet teşkilâtı esaslarını olduğu gibi kaybetmişlerdi. Daha doğrusu bu Oğuzlar doğuda da bu devlet teşkilâtı esaslarına yabancı olup bu esasları hanlar onlara zorla yüklemiş idiler. Han, kitâbedeki hakan,

[200] Enz. d. Isl., II, 975 (Barthold).
[201] Divân, I, 397.

Dokuz Oğuzlar yahut sadece Oğuzlar'ı kendisinin kavmi olmaktan ziyade düşmanları, fitnecileri olmak üzere kaydediyor. Hazar Denizinin doğusundaki bozkırlarda Oğuzlar da, onların torunları olan Türkmenler de kendi aralarında devamlı olarak savaşmışlar ve bir türlü siyasî birlik meydana getirememişlerdir. Oğuz kavminin ayrı ayrı kolları pek geniş ölçüde fetihler yaptılar ve uzak memleketlere gittiler. Fakat bu hareketlerin hiçbiri genel bir birleşik hareket özelliğinde olmamıştır. Fakat, gariptir ki işte hiçbir zaman siyasî bir birlik kuramamış olan bu Oğuzlar tarafından -bugünkü Türkiye Devleti de dahil olduğu halde- en kudretli ve dayanıklı Türk devletleri kurulmuştur.

VI. - VIII. yüzyıllarda hüküm süren Türk Hakanlığından sonra Oğuzların batıya doğru tarihte bilinen en eski hareketleri IX. yüzyıla ait Peçenek hareketi olup, X. yüzyılın ortalarında eserini yazan Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogennetos bu olayın kendi zamanından elli yıl önce olduğunu söylüyor. Peçenekler'i hem Reşidüddin hem Kaşgarlı Mahmud, Oğuz uruğları sırasında kaydediyorlar. Bu kavmin adı Rus vekâyinâmelerinde Peçenek şeklinde yazılmış olup, bu telâffuz Yunanlılardan alınan bir telâffuz değildir. Zira Yunanlılar onu biraz başka türlü "Pazinak" şeklinde yazmışlardır. Ruslar bu adı galiba doğrudan doğruya işittikleri gibi söylemişler ve görülüyor ki doğru nakletmişlerdir. Önceleri bu kelimenin Türkçe "Bacanak" anlamına gelen "Becenak" olduğu zannedilmişse de, bu doğru olamaz. Çünkü Kaşgarlı Mahmud[202] onu Peçenek şeklinde kaydetmiştir.

Peçenekler diğer Oğuzlardan pek erken ayrılmış olmalıdırlar. IX. yüzyılın Arap coğrafyacıları onları daha göçlerinden önce Oğuzlardan ayrı bir kavim olmak üzere kaydediyorlar. O zamanlarda bunlar Hazarlar'ın doğu komşuları olmak üzere Yayık nehri boylarında yaşıyorlardı. 922 yılında İbn Fadlan oralarda Peçenekler'in az bir kalıntısına rastlamıştır[203]. Bunların asıl kitlesi Hazar hükümdarlarının izni ile yahut onlara rağmen Hazar topraklarından geçip giderek şimdiki Güney-Rusya'ya yerleşmişler ve buradan da Svyatoslav zamanında Kiyef şehrini tehdit etmişlerdir. Peçenekler'in Ruslar üzerine olan akınları, Rus derebeylerinin (knezlerinin) bunlar ile olan mücadeleleri, Rus vekâyinâmelerinde sık sık zikredilmektedir. Konstantin Porphyrogennetos bunlara ait pek çok haber naklediyor ve Peçenekler'in uruğlarını da sayıyor.

[202] Divân, I, 57.
[203] Bulletin de l'Acad., 1924, s. 246.

XI. yüzyıla doğru, artık Hazar Devleti'nin çöküşünden sonra, Oğuzlar'ın yeni bir hareketi meydana gelmiştir. Bu sefer de bunlar İdil nehri üzerinden gelerek, şimdiki Güney-Rusya'dan geçmişlerdir. Fakat bu defa Bizans kaynaklarında kendilerinin halk dilinde kullanılan adları olan Uz (Udzoi) unvanıyla zikrediliyorlar. Rus vekâyinâmeleri ise Tork adıyla kaydeylemişlerdir. Bu Oğuzlar herhalde kendilerinin yakın kardeşleri olan Peçenekler ile birleşmemişler, belki bunlarla mücadeleye başlamışlardır. Peçenekler bunun üzerine Balkan Yarımadası'na kaçmaya mecbur olmuşlar, Oğuzlar da onların peşinden oraya gitmişlerdir. Bu olay Bizans'ın Anadolu müstemlekeleri Selçuk'un torunları ile birlikte gelen diğer Oğuzların hücumlarına hedef olduğu zamana rastlamıştı. Çeşitli yönlerden ve biri diğerinin hareketinden habersiz ve ayrı şekilde gelen Türkler tarafından Bizans'ın hem Anadolu'daki, hem Balkan Yarımadası'ndaki eyaletleri tarihte ilk defa olarak akınlara uğruyordu. İmparatorluğun talihi varmış ki o zamanlarda bu Türk unsurları arasında birlik meydana gelmedi. Bundan dolayı XI. yüzyılın sonlarına doğru, ki Haçlı Seferleri başladığı zamandır, Bizans imparatoru kendisini korkusuz bir durumda hissetmeye başlamış ve kendisini her taraftan tehdit eden Türklere karşı Batı'dan yardım istediğine pişmân olmuştu; zira o zaman böyle bir yardıma hiç ihtiyaç kalmamıştı.

Bu hareketlere katılan Oğuzlar, anlaşılan İslâm din ve medeniyetiyle katiyen temas etmemiş bulunuyorlardı. Arap eserlerinde XIII. yüzyılda yaşayan bir yazar tarafından kaydedilen[204], fakat şüphesiz ondan evvelki zamanlara ait olan bir rivayet Oğuzlar arasında Hristiyanların bulunduğunu kaydediyor. Oğuzlar'ın hem İslâmiyet hem Hristiyanlıkla tanışıklık kurmaları kendilerinin pek sıkı ticarî münasebetlerde bulundukları medenî saha olan Harizm vasıtasıyla mümkün olabiliyordu. Harizmliler içinde Hristiyanların bulunduğunu XI. yüzyıl Harizm âlimlerinden Bîrûnî zikrediyor[205]. Şurası dikkate değer ki, bu Hristiyanlar, İran ve Türkistan'daki Hristiyanların çoğunluğu gibi Nesturî mezhebine değil, Ortodoks mezhebine bağlı idiler[206]. Oğuzların da Hristiyanlığı bu şekilde kabul ettikleri anlaşılıyor.

[204] Zekeriyâ Kazvînî, Wüstenfeld neşri, II, 394. Bu çeşit rivayetler yalnız hristiyani bir temayül olmayıp Bîrunî'de de vardır. Chronologie, Sachau neşr., s. 264; belki Bîrunî'nin rivayeti Kazvinî'nin kaynağı olarak telâkki edilmiştir. Hristiyani rivayet sonradan Kazvinî tarafından ilâve edilmiş olmalıdır. Bk. J. Marquart, Osttürkische Dialektstudien, s. 101.

[205] Chronologie, Sachau neşri, s. 296.

[206] Bk: Enz. d. Isl., II, 974.

Oğuz başbuğları karargâhının bulunmuş olduğu Sirderya (Seyhun) boylarında müslüman kolonileri kurulduktan sonra, diğer yerlerde olduğu gibi bu havalide de İslâm medeniyetinin diğer medeniyetlere üstün gelmesi icabetti. Bundan başka, Türkmenlerin bir kısmı Samanoğulları'nın hizmetine girdiler. Onlardan otlaklar alarak kendilerinin müslüman olmayan uruğdaşlarına karşı Samanoğulları müstemlekelerinin hudutlarını korumayı kendilerine vazife edindiler. O zaman Samanoğulları Devleti'nin hudut vilâyetlerinde yaşayan Türkler arasında müslüman medeniyetiyle tanışmış olanlar da vardı. Bunlardan biri X. yüzyılın meşhur islâm filozofu Farabî'dir ki, bu zat soyu itibarıyla Türktü. Samanoğulları ile Karahanlıların savaşları sırasında Oğuzlar bazen berikilerin, bazen ötekilerin tarafında iş görürlerdi. XI. yüzyılın başlarında bunlar Sultan Gazneli Mahmud'un memleketine geçtiler. İran tarihçileri evvelce büsbütün darmadağınık, teşkilâtsız bir halde gelen ve yalnız çoban olan Oğuzlar ile, "emir" ve "fâtih" unvanlarını alan Selçuk torunlarının nisbeten daha teşkilâtlı olan kuvvetleri arasında büyük bir fark görüyorlar[207]. Evvelkilerin yağmaları ile Gaznelilerin ve diğerlerinin vilâyetleri iktisaden zarar görüyordu. Fakat bu akınlar her ne kadar geniş bir sahada yapılıyor idiyse de, bunların yüzünden hiçbir türlü siyasî değişiklikler meydana gelmiyordu. Göçebeler bir yerden diğerine göçüyorlar, hiçbir yerde koruyucu askerler bırakmıyorlar, harap edilen şehirleri onarmıyorlar, mevcut devletleri yıkıp da yerine kendi devletlerini kurmaya çalışmıyorlardı. Diğer taraftan Selçuk torunları Horasan'daki Gazneli Sultan Mahmud'un oğlu Mes'ud zamanındaki ilk muzafferiyetlerinden sonra hükümdarlık hukukunu benimsemeye başladılar. Kendi adlarını Cuma hutbelerinde okuttular, paralara yazdırdılar. Mamafih ilk zamanlarda hâkimiyetin birleştirilmesi için uğraşmadılar. VI. yüzyılın Türk İmparatorluğu gibi, XI. yüzyılın Selçuklular Devleti de iki kardeş tarafından kurulmuştur ki, bunlar Selçuk'un iki torunu idiler. İki kardeşin adı, birininki Nişapur'da[208] ve diğerinin ki Merv[209]'de olmak üzere aynı zamanda hutbelerde okunuyor ve sikkelerde yazılıyordu. Sonra bunlar devlet idaresinde İranlıların merkeziyet ve hâkimiyetin tekliği kaidesini öğrenmeye başladılar ve bunu da birdenbire değil, yavaş yavaş öğrendiler. Şurası dikkate değer ki eski İran'dan kalma "Şehinşah" unvânı Sel-

[207] Beyhâkî, Morley neşri, s. 584.

[208] H. 428 Şaban (M. Mayıs - Haziran 1037) ayından beri; İbnü'l-Esîr, Tornberg neşri, IX, s. 328. Beyhakî'de (Morley neşri, s. 676 v.d.) bu hadiseler yanlış olarak bunu takibeden yılda (1038) verilmiştir.

[209] Aynı yılın Receb ayının ilk Cuma günündenberi (22 Nisan 1037) İbnü'l-Esîr, IX, 327.

çuklu Türk fatihleri tarafından ilk defa olarak Horasan'da kesilen sikkelerde kullanılmaya başlanmıştır. Ne Samanoğulları ne de Gazneliler resmen bu ünvânı kullandılar Halifeye bağlı olan "hakikî müslüman emiri" sıfatıyla kaldılar. Çünkü İslâmiyetten önceki İran teşkilâtı geleneklerini diriltmeye meyilli oldukları yolunda bir şüpheye maruz kalmaktan çekiniyorlardı. Yalnız Bağdad'da ve Batı-İran'da hâkimiyet süren Şiî mezhebine bağlı Büveyhoğulları "Şehinşah" lâkabını kullandılar. Selçuklular ise batıya doğru ilerledikçe "Şehinşah" unvânını bırakarak "Sultanı-ı İslâm" ünvânını takındılar. Onlar zamanında "Sultan" kelimesi onlardan önce daha ifade etmediği belli bir anlamı ifade eder olmuştur. Nitekim, Selçuklular'dan başlayarak "Sultan" ünvanı yalnız yüksek ve bağımsız hükümdarlara verilir oldu. Buna karşılık vassallar, bağlı beyler ve derebeyleri "Melik" ve "Şah" ünvanıyla adlandırılıyorlardı. Bütün müslüman dünyası bir bütün addediliyor ve bunun başında dinî reis olmak üzere "Halife" ve dünyevî saltanatı halifeden devralan bir "Sultan-ı İslâm" duruyordu. Şurası dikkate değer ki Selçuklular'dan önce İran'a gelmiş olan Oğuzlar kendi soydaşları olan Selçuk sultanlarının devlet teşkilâtı yolundaki çalışmalarına hiçbir şekilde yardımcı olmadılar. Hattâ Selçukluların hâkimiyetini tanımaları teklifini kabulden kesin olarak kaçınmışlar[210] ve ancak kuvvet zoru ile itaat altına alınmışlardır. Devleti kuranların kendilerinin çıkmış oldukları kavim ile alâkaları ve münasebetleri meselesi Selçuklular devletinde Karahanlılar devletindekinden daha karışık idi. Karahanlılar kendilerini ancak Türk ve Afrasiyab sülâlesi diye adlandırıyorlardı. O zamanın Türk kavimlerinden hiçbiri bunların devletinde ayrı bir hakka sahip olmamıştır. Hiçbir tarihî kaynak da bu sülâlenin kendisinin hangi kavimden çıktığını açıklamıyor. Selçuklular ise önceleri "Şehinşah", sonraları "Sultan-ı İslâm" oldular. Karahanlılar hakkında olduğu gibi onların da Afrasiyab'dan geldiklerine dair bir hikâye uydurulmuş ve bu hikâye kendilerince kabul edilmişti. Bununla beraber Selçuklular kendilerini Oğuz yahut Türkmen addediyorlar ve hattâ onunla da kalmayıp 24 (Kaşgarlı Mahmud'a göre 22) Oğuz uruğunun biri olan Kınık (Kaşgarlı Mahmud'da Kinik telâffuzu ile gösterilmiştir) uruğundan çıktıklarını söylüyorlardı[211]. Oğuz kabile adları Kaşgarlı Mahmud'da da Moğol devresinin yazarı olan Reşidüddin'de de birbirinin aynı denecek derecede birdir. Yalnız o kadar bir fark vardır ki, Kaşgarlı Mahmud bu adların daha eski şekillerini kaydetmiştir: Meselâ sonraları Osmanlı sülâlesinin çıktığı boy Kayı şeklinde değil, "Kayıh" şeklinde, Yazır ka-

[210] İbnü'l-Esîr, IX, 348.
[211] Divân, I, 56.

bilesinin adı "Yazgır" şeklinde kaydolunmuştur. Marquart Kayı uruğunun adını Bîrûnî ve bazı diğer kaynaklara dayanarak doğunun çok uzak taraflarında yaşayan "Kay" kavminin adı ile birleştirmeye çalışmış, hattâ buna dayanarak Osmanlıların Moğol sülâlesinden olduğu hakkında bir görüş ortaya atmıştır. Şimdiki Türk ilmî eserlerinde esaslıca ispat edildiği gibi[212] Marquart'ın bu fikri Kaşgarlı Mahmud'un verdiği bilgiler ile çürütülmüştür[213]. Nitekim Kaşgarlı Mahmud[214] halis Türk olmayan kavimler sırasında Kay kavmini de zikrediyor. Fakat bunun yine Kaşgarlı Mahmud'da Oğuz kabilesi olmak üzere zikrolunan "Kayıh" uruğunun adiyle herhalde hiçbir alâkası yoktur.

Sözettiğimiz devirlerde Oğuzlar arasında kendilerinin vaktiyle Moğolistan'da hâkimiyet sürdüklerine dâir hiçbir rivayet mevcut değildi. Türklerin destânî atası olan "Türk"ün vatanı Isık Göl cıvarında bir yer diye inanılıyordu[215] ve Oğuzlar'ın efsaneleri ondan daha doğuya uzanmıyordu. Oğuzlar Sirderya boylarından batı taraflarına geçerken halkın millî babası (atası), millî şâiri ve filozofu ve halk bilgeliğinin koruyucusu olan Korkut hakkındaki efsaneleri kendileriyle beraber getirmişlerdir. Korkut'un kabri bugün de Sirderya nehri havzasında olmak üzere gösteriliyor. Aynı zamanda bu Korkut'a ait efsaneler, şimdiye kadar Türkmenler arasında da unutulmamış olup, hattâ orta zamanlarda Osmanlılar devrinde bile Anadolu'da da mevcut ve XVII. yüzyıla kadar Âzerbaycan Türkleri'nde de yaygın vaziyette idi[216]. X. yüzyılda Korkut adı Peçenekler'de de mevcuttu. Bütün bunlar bize Korkut efsanesinin Oğuzlar'a İslâmdan önceki devirden miras kaldığını ve onlarla beraber batıya getirildiğini tahmine sevkediyor.

Medeniyetçe Oğuzlar, Karahanlılar Devleti Türklerinden aşağı idi iseler de, millî Türk hayatının özelliklerini daha fazla korumuşlardı. Oğuzların başbuğları her vakit halk ile birlikte olup, bütün çalışmalara ve zaferlere katılıyorlar ve giyimleri ile de alelâde bir Oğuz askerinden pek az ayrılıyorlardı. XIII. yüzyıl yazarlarından Ebu'l-Ferec'in Süryanî dili ile yazdığı bir ese-

[212] Türkiyât Mecmuası, I, 187 v.d.

[213] Osttürkische Dialektstudien 88; 187 v.d.

[214] Divân, I, 30.

[215] Bu rivayetin en eski şekli Anonim Mücmelü't-Tevarih'te (XII. y.y.da) bulunmaktadır. Barthold'daki metin, Turkestan, I, 19.

[216] Bk. A. Olearius'un rivayeti, IV. Schleswig 1671, s,. 721 v.d. (Derbend'deki mezarlar ve İmam Korkut'a dâir).

rinde[217], Selçuk'un torunlarının büyüğü olan Tuğrul Bey'in Halifenin kızı ile evlenmesi dolayısıyla yapılan bir düğünün tasviri vardır. Bu düğünde Türklerin bir oturup bir kalkarak bir nevi oyun oynadıkları tasvir ediliyor. Bu her halde Ruslar'da Pliaska v Prisiatki adıyla bilinen raksın aynıdır. Ruslar bu oyunu Türklerden almış olsalar gerek. Oğuzlar arasına İslâmiyetten önce Hristiyanlığın sokulmasına rağmen, onlarda Arap harflerini kabul etmeden evvel galiba yazı bile mevcut değildi. Halbuki Karahanlılar devletinde o vakitler Uygur Alfabesi kullanılıyordu ve bu harfler sonraları ancak yavaş yavaş kullanılmaktan çıkmış ve yerini Arap harfleri almıştır. Uygur harfleri ile olan yazılar Karahanlıların paralarında da vardır. Sonraları Moğol hanlarının paralarında olduğu gibi Uygur sikkelerinde de çoğunlukla hanın adı (ad Arapça olsa bile) bu harflerle yazılıyordu. Orta-Asya Türkleri ile Ön Asya Türkleri'nin imlâları arasındaki fark da Oğuzların Uygur Alfabesi ile tanışık olmamaları ile izah olunmaktadır. Bu cihet Leningrad'lı âlimlerin de dikkatini çekmiştir. Orta-Asya Türkleri Uygur Alfabesinde bütün seslileri yazmaya alışmışlardı ve bundan dolayı Arap Alfabesini kullanırken, sesli harfleri yazmak için (elif, vav, ye gibi) Arap sesli harflerinden pek geniş ölçüde faydalanıyorlardı. Ön-Asya'da yazılan Türk yazmalarında ise sesliler pek nadir olarak yazılmıştır. Hattâ geçmiş zaman fiilinin üçüncü şahsının edatı olan (di) nin (i) si de bazen yazılmadan kesre şeklinde kalıyordu. İmlânın açık olmayışı yüzünden el yazılarını harekelerle tamamlamaya ihtiyaç duyulmuştur. Hattâ harekelenmiş el yazıları Batı Türkçe yazmalarda Arapça ve Farsçadakinden çok daha fazla olsa gerek.

Selçuk'un torunları "Selâtin-i İslâm" olmak sıfatıyla Karahanlılara nisbetle İslâmın ve ehl-i sünnetin daha gayretli koruyucuları olmuşlardır. Bunlar tarihte yalnız İslâmın değil, Samanoğulları Devletine hâkim mezheb olan ve orada Türkler tarafından kabul edilmiş bulunan Hanefî Mezhebi'nin de çok koyu koruyucuları olarak ortaya atılmışlardır. Tuğrul Bey zamanında Şafiî'ler şiddetli takiplere maruz kaldılar. Bunun sebeplerinden biri de Râfizîlikle mücadele maksadıyla "ilm-i kelâm" tertip etmeleriydi. Bu ilimde din meselelerinde aklî delillerle muhakeme esası ileri sürülmüş ve hattâ Yunan ilimlerine de yer verilmişti. Halbuki bunların hepsi ehl-i sünnetin dinî öğretim geleneklerini yaralayacak zararlı sapmalar gibi görüldü. Bazı kimseler Şafiî'lerin takip olunmasına Tuğrul Bey'in halefi olan Alp-Arslan zamanında

[217] Metin Kirsch ve Bernstein'in Süryani Kronikleri Krestomatyası'ndan alınmıştır (Leipzig, 1836, s. 38).

son verildiğini ve Alp-Arslan'ın kendisine Şafiîler'den Nizamü'l-Mülk'ü vezir ettiğini söylüyorlar. Lâkin Nizamü'l-Mülk'ün kendisi de Alp-Arslan'ın çok koyu bir Hanefî olduğunu, Şafiî'leri hiç sevmediğini ve Şafiî vezirin yardımına muhtaç olduğundan dolayı eseflenmekte olduğunu söylemektedir[218].

Selçuk torunları için kendileri "Selâtin-i İslâm" olmak itibarıyla, İslâmiyetin yalnız kendi hudutları içerisinde yükselmesine değil, belki dış düşmanları da yenerek, İslâm Âleminin hudutlarının genişlemesine de çalışmak icabediyordu. Pek tabiî olarak onlar bu vazifeyi başlıca Batı-Asya'da yerine getirdiler ki, buradaki zafer ve fetihler büyük iktisadî çıkarlara bağlı idi. Onların Anadolu'da ve Kafkasya'da Hristiyanlarla, Suriye ve Mısır'da Şiîlerle savaşları da işte bu çeşittendir. Bizansla mücadelede İslâmiyetin zaferi İslâm halifesi memleketinde Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra vücuda gelmiş olup, bu muzafferiyet tamamen Türk hakimiyetine bağlı bir şeydir. Bundan biraz önce İranlı Büveyhoğullarının hâkimiyeti devrinde X. yüzyılın son yarısı ile XI. yüzyılın ilk yarısında, Bizanslılar Sünnîlerle Şiîler arasındaki ayrılığın şiddetinden istifade ederek Suriye ve Mezopotamya'da birçok yerleri fethetmiş idiler. Halifenin memleketinde Türk hâkimiyeti yerleştikten sonra Bizanslılar bu fetihlerinden yalnız mahrum olmakla kalmadılar, belki bu defa İslâmiyet Anadolu içerilerine kadar girdi ve orada bir müslüman Türk devleti kuruldu. Selçuk torunlarının buradaki hudut savaşlarına ne derece büyük ehemmiyet verdiklerini anlamak için bunların kendi uruğlarını özellikle o taraflara gönderdiklerini hatırlamak yeter. İran'ın asıl Oğuz vatanına coğrafî bakımdan daha yakın olan doğu kısımlarının halkı önceki etnoğrafik bütünlüğünü koruduğu halde İran'ın kuzey-batı kısmı, Âzerbaycan ve Anadolu dil yönünden yavaş yavaş halis Türk olmuşlar, aynı zamanda Anadolu'da halkın çoğunluğunun dini de islâm dini olmuştur. Bizim için bu İslâmlaşma hâdisenin yavaş yavaş gelişmesini araştırmak şimdilik mümkün değildir. Eskiden Hristiyanlığa alışmış olan memlekette İslâmiyetin yayılması tahmin edileceği gibi yavaş ilerlemiştir. Daha XIII. yüzyılın son yarısında yerli müslüman devletinin başlıca gelir kaynağı cizye'den, yâni müslüman olmayanlardan toplanan vergiden ibaretti ki, bundan o zaman müslüman olmayanların daha çok olduğu kolayca anlaşılabilir. Meseleyi daha çok zorlaştıran diğer bir husus ise evvelce halkın Araplaşmasında görüldüğü gibi, bu devirdeki Türkleşme olayının da İslâmiyetin yayılması ile paralel ve uygun olmadığıdır. Bilindiği üzere, Suriye ve Mısır halkının Hristiyan ve Yahudi olarak kalanları

[218] Siyasetnâme, Schefer neşri, s. 88.

bile Arap dilini kabul etmişlerdi. Türk hâkimiyeti zamanında ise Hristiyanlıkta kalanların bazıları Türk dilini kabul etmekle beraber kendi dillerini kullananların müslümanlığı kabul etmeleri de vukubuluyordu. Bu takdirde İslâmiyet ahalinin kendi dillerine uygunlaştırılıyordu. Celâleddin-i Rumî'nin oğlu Sultan Veled XIII. yüzyılın ikinci yarısında yalnız Farsça veya Türkçe değil, Rumca şiirler de yazıyordu. Arap harfleri ile yazılan bu Rumca şiirler o zamanlar Konya civarında konuşulan Rum lehçesinin biricik yadigârları olmak itibarıyla dil bilginleri için büyük bir ehemmiyeti vardır[219].

İslâmiyetin ve Türk dilinin Kafkasya'daki üstünlüğü o zamanlarda henüz o kadar ehemmiyetli değildir. Eskiden Âzerbaycan'ın bir İran lehçesi anlamına gelen Âzerî kelimesi şimdi Âzerbaycan'ın hemen bütün halkının konuştuğu Türk lehçesi anlamında kullanılıyor. Bu lehçenin hem kuzey hem güneydeki yayılma sınırı bugün Âzerbaycan adını muhafaza eden İran ülkesi hudutlarından daha çok geniştir. Fakat buralarda Türk dilinin yayılmasına ait bilgiler yalnız Moğol İstilâsı'ndan sonraki devre aittir. Hattâ, Moğol İstilâsı'nın getirdiği Türk dalgaları olmamış olsa idi, Türkçenin buralarda bu derece üstünlük ve hâkimiyet kazanacağı hakkında şüphe etmek mümkündü. Selçuk sultanlarının Kafkasya'daki zaferlerinden pek az sonra siyasî bakımdan üstünlük Hristiyanların eline geçti. Bütün XII. yüzyıl ve XIII. yüzyılın başlangıcı kudretli Gürcü Devletinin çok geliştiği bir devir olmuştur. X. yüzyılda ve XI. yüzyılın birinci yarısında Bizans'ın müslüman komşularının karşı karşıya kaldıkları aşağılanmaya Gürcüler'in müslüman komşuları da maruz kalıyorlardı. Yalnız şu farkla ki Gürcü hükümdarları ötekilerin aksine olarak müslüman ülkeleri için Arap harfleriyle sikkeler kesiyorlar[220]; bir Arap yazarının söylediğine göre, kendi uyruklarında olan müslümanlarla Gürcüler arasında bir ayrılık görmüyorlardı.

"Selâtin-i İslâm" olmaları bakımından Selçuk'un torunları mümkün olduğu kadar bütün müslüman dünyasını kendilerinin yüksek hâkimiyetine bağlamağa çalışıyorlardı. Bundan dolayı da kendilerinin çıktıkları ve o zaman Karahanlıların hâkimiyeti altında bulunan Orta-Asya'ya gözlerini çevirmeleri gerekiyordu. Gerçekten Türkler'in Anadolu'daki ilk fetihleri esnasında saltanat süren Alp-Arslan Sirderya boylarına ve Karahanlıların ülkelerine başarılı seferler yapmıştı. Onun oğlu ve halefi olan Melikşah (1072-1092) zamanında Selçuk İmparatorluğunun kudreti zirvesine ulaştı. Bu hü-

[219] C. Salemann, Melenges Asiatiques, X, 240 v.d.
[220] Bibl. Geogr. Arb. II, 243.

kümdar Fergana'da Özkent'e kadar gitmiş ve Kaşgar hanını kendisine baş eğdirmişti. O zaman "Sultan-ı İslâm"ın hâkimiyeti doğuda Uygur ülkeleri sınırından, batıda Akdeniz'e kadar bütün Müslüman Asyası'nda hâkim olmuştur. Yalnız Afganistan ve Hindistan'daki Gazneliler bir müddet daha müstakil olarak kalabildiler ise de Melikşah'ın oğlu Sancar zamanında onlar da hutbede Selçuk sultanının adını okuttular.

Selçuklular, diğer ülkelerde olduğu gibi, Orta-Asya'da da kendi amaçlarına ancak kuvvetle ulaşmışlardır. Türk halkının onlara kendi hükümdarları gözüyle baktıklarını, veyahut bu sultanların kendilerinin Türk milliyeti fikrine dayanmağa çalıştıklarını gösteren hiçbir delil yoktur. Selçuk sultanları Karahanlıları kendilerine tâbi (vassal) yapabildilerse de tâbi (vassal) bütün müslüman Türkler'in bir devlet şeklinde birleşmeleri mümkün olmadı ve olamazdı. Zira daha o zaman Orta-Asya Türkleri ile batıya gitmiş olan Oğuzlar arasında büyük bir fark vardı. Hattâ Oğuzlar'ın kendileri bile Selçuk sultanlarının sadık tebaları değillerdi. Selçuk'un kudretli torunlarından sonuncusu olan Sultan Sancar, vaktiyle VIII. yüzyıldaki Türk hanlarının yaptıkları gibi öz halkı olan Oğuzlarla savaşmaya mecbur olmuştu. Hattâ bu sultan bir müddet Oğuzların elinde tutsak bile kalmış ve bu tutsaklıktan ancak kaçarak yakasını kurtarabilmişti.

İslâm tesir dairesinin dışında kalan doğu tarafındaki medenî Uygurlardan başka kuzey-batı taraflarında müslüman medeniyetine karşı değilse bile, İslâm dinine yabancı kalmış olan çok miktarda göçebe Türk yaşıyordu. Evvelce Irtış nehri havzasında yaşayan Kıpçak kavmi çoğalarak XI. yüzyılda pek geniş yerleri hızla işgal edip buralarda yayıldı. Irtış havzalarında yaşıyan Türkler arasındaki hadiselelere ait tarihi kaynaklarda geniş bilgi olmadığından oradaki değişiklikler hakkında yalnız o kavimler içerisindeki adların değişmesinden hüküm çıkarmak mümkün olabiliyor. Orhon Âbidelerinde Irtış adı birkaç defa zikrediliyorsa da, orada ne gibi kavimlerin yaşadığına ait hiçbir söz yoktur. Batı Oğuz yahut Türgeş hakanının hâkimiyeti Irtış havzalarına kadar uzanmış olsa gerek. Irtış kelimesine ait birkaç Türk halk türetmesi varsa da, bu kelimenin Türkçe olmadığı şüphesizdir. Arap coğrafyacıları Irtış havzasında Kimek adlı bir kavmin yaşadığını ve bu kavmin Oğuzların kuzeyinde çok geniş ve batı tarafında İdil yahut Kama nehrine (Kama, İdil adını taşıyan nehrin yukarı yatağı sayılıyordu) kadar uzayan yerleri işgal ederek oturduğunu söylüyorlar. Kimek kavmi birkaç kabileden ibaret olup, bunlar

içinde Kıpçak ve Emek uruğları da vardı. Marquart[221] bu kabilenin iki uruğdan ibaret olduğunu farzederek Kimek kelimesinin İki-Emek'den alınmış olduğunu söylüyor ki herhalde başarısız bir yorumdur. Kaşgarlı Mahmud'da ise Kimek kelimesi yoktur. O, Irtış boylarında Emeklerin oturduğunu ve bunların da Kıpçaklar'ın bir "cîl"i, "oymağı" olduğunu söylüyor[222].

Sonraları Kıpçak kavmi ile birlikte Kanglı kavmi de zikredilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'da ise Kanglı kelimesi kavim adı olarak zikredilmiyor, belki Kıpçaklar'dan bir büyük adamın Kanglı adını taşıdığı söyleniyor[223]. Yine Kanglı kelimesi bu yazar tarafından araba adı olarak da bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un eserini yazmasından çok önce Kıpçaklar güney taraflarında İslâm ülkeleri hudutlarına dahil olarak Harizm'in komşuları olarak yaşıyorlardı. Biz bunu İran'lı tarihçi Beyhakî'den öğreniyoruz[224]. Kaşgarlı Mahmud'un Bulak yahut Elke Bulak adındaki bir Türk kavminin Kıpçaklar tarafından tutsak alınarak götürüldüğüne ve sonraları Allah'ın yardımıyla kurtulduğuna ait sözleri de[225], anlaşılan Kıpçakların güneye doğru olan hareketleri olayına aittir[226]. Biz burada da, Kaşgarlı Mahmud'un eserinin pek çok yerlerinde olduğu gibi, bir tarihî olaya ait zayıf bir ima görüyoruz ki, bu olay hakkında tarihi de gösterilerek daha geniş bilgi elde edilmesi pek arzu edilirdi.

XI. yüzyılda Oğuzlar'ın batı ve güneye doğru hareketlerinin kuzeyden Kıpçakların sıkıştırmasından ileri gelmiş olması mümkündür. Belki de evvelce yerleşilmemiş olan Mangışlak Yarımadası'nın X. yüzyılda Oğuzlar tarafından işgal edilmesi hakkında Arap coğrafyacıları tarafından verilen bir haber bu olay ile açıklanabilir[227]. Mangışlak Yarımadası o günden sonra ta son yüzyıllara kadar Türkmen yurdu olarak kalmıştı[228]. Son yüzyıllarda onlar da kuzeyden gelen diğer bir baskı -Kazakların baskısı- sonunda buralarını bırakmak zorunda kaldılar. Bolşevik İhtilâli'nden sonra Mangışlak Kazakistan'a katıldı.

[221] Osttürkische Dialektstudien, s. 96.
[222] Divân, I, 273.
[223] Divân, III, 280.
[224] Beyhakî, Morley neşri, s. 91.
[225] Divân, I, 317.
[226] Divân, I, 317; 117.
[227] Bibl. Georg. Arab., I, 219.
[228] Daha sonraları Barthold tarafından tesbit edildiği gibi (Turkmenija, I, Leningrad 1929, s. 51 ve 57) Türkmenler Mangışlak Yarımadasından XVI. yüzyılda Nogaylar ve XVII. yüzyılda Kalmıklar tarafından çıkarılmışlardır.

XI. yüzyılda meydana gelen kavmî değişiklikler X. yüzyıl coğrafyacıları tarafından Oğuzlara nisbetle "Guz Sahrası" denilen geniş bozkırın bundan böyle Kıpçaklara nisbetle "Deşt-i Kıpçak" olarak adandırılması şeklinde ortaya çıkmıştır.

Hazarların çökmesinden sonra da Bahr-i Hazar (Hazar Denizi) diye adlandırılmakta devam ettiği gibi, bu "Deşt-i Kıpçak" adı da Kıpçakların müstakil bir kavim özelliğini kaybetmelerinden sonraları da devam etmiştir. Hattâ son yüzyıla kadar müslüman ilmî eserlerinde bu ad kullanılmaktadır. Oğuzlar gittikten sonra Sirderya havzasında kalan yerler ve Oğuzların baskısı ile giden Peçeneklerin Güney-Rusya'da kalan yerleri Kıpçaklara ve onlara sıkı sıkıya bağlı olan Kanglılara geçmekle, bunların doğudan batıya uzanan yurtları gayet geniş bozkırlara kadar yayıldı. Bu büyük ülkenin kuzeyindeki bütün bozkır bugünkü Kazakistana dahil olduğu gibi, o eski zamanda da Kıpçak memleketine dahil ve Kıpçaklara bağlı olmuş ve kuzeyden yeni kavimlerin hareketi olmamıştır. Batıda Kıpçaklar bir taraftan Ruslar'la, diğer taraftan Batı-Avrupalılar'la temasa girmişlerse de ne ötekiler ne de berikiler Kıpçak kelimesini bilmiyorlardı. Ruslar Kıpçakları Polovest, Batı-Avrupalılar ise Kuman diye adlandırıyorlardı. Benim bildiğime göre, eserini XII. yüzyılda Avrupa'da yazan İdrisî'den ve ondan faydalanmış olan yazarlardan başka diğer müslüman eserlerinde Kuman kelimesine rastlanmıyor.

Kıpçakların ortaya çıkışına ait pek yakın zamanlarda Marquart tarafından tam bir ehliyet ve bilgi ile yazılan bir eser yayınlanmıştır[229]. Yazar bu eserinde bazı müslüman yazarlar tarafından Uzak-Doğu taraflarında yaşayan bir kavim sıfatıyla anılan Kun kavminin Kıpçaklar topluluğuna dahil olduğunu ve Batı-Avrupa'da Cuni adının bilindiğini isbat etmeğe çalışıyor. Marquart'ın getirdiği bütün delillere rağmen ne onun doğudan batıya yönelmiş olarak farzettiği hareket, ne de Kun kavminin varlığı bence ispat edilmiş birkonu değildir. Kırgızların doğu tarafında gösterilen Kun kavminin yerine Gerdizî'de[230] Furi adında medeniyetçe Kırgızlardan aşağı seviyede bir kavim zikrediliyor. Bu Furi kelimesinin Kurt anlamında olan Böri kelimesi olması pek muhtemeldir. Marquart'ın dayandığı Birunî ve Avfî'nin eserlerinin birçok yazma nüshalarında Kun kelimesi yerinde Furi kelimesi vardır. Burada şu

[229] Şimdi tekrar Barıg ve Marquart'ın yazdığı yazılarla: Osttürkische Dialektstudien, Berlin, 1914 (Abh. Götingen, Phil.-Hist., Kl., Yeni seri, C. XIII; No: 1.).

[230] W. Barthold, Otçet, s. 86.

ikinci kelimenin tercih edilmesi daha uygun olsa gerektir[231]. Marquart'ın bazı Çin kaynaklarına dayanarak Kıpçakların bir dereceye kadar son zamanlarda, yâni XII. yüzyılda Uzak-Doğu'dan gelmiş bir hükümdar sülâleleri bulunduğunu ispat etmek yolundaki denemeleri de inandırıcı olmaktan uzaktır.

Bir kavmin siyasî bakımdan birleşmediği, yâni bir devlet kurmadığı halde geniş toprakları işgal etmesi açısından bakılırsa bu Kıpçakların hareketi pek ender bir örnek teşkil eder. Ayrı ayrı Kıpçak hanları bulunuyordu, fakat bütün Kıpçaklar için ortak bir han hiçbir zaman var olmamıştır. Kıpçakların yerleştiği geniş ülke o zamanlarda Müslüman Âleminin dışında kalmış ve Kafkasya'da XII. yüzyılda Kıpçaklar, müslüman memleketleri üzerine olan akınlara katılmışlardır. Bazen aksine Gürcüler'le müslümanlar kuzeyden gelen Kıpçak akınlarını önlemek için birleşiyorlardı. Bu akınlar yalnız yağmacılık akınları olmayıp fetih gayesiyle de yapılıyordu. Müslümanlar bir süre için Derbend'i ve Derbend'in güneyinde bulunan Şaberan bölge ve şehrini kaybetmişlerdi. Sonunda Gürcülerin yardımıyla buralarını geri alabildiler. Müslüman topraklarına 1175 yıllarında bu taraftan saldıran düşmanlar arasında Ruslar da zikredilmektedir. Fakat Rus vekâyinâmelerinde buna ait bir haber yoktur. Galiba bunlar o zamanki Rusya derebeyliklerinden hiçbirinin katılmadığı başıboş grupların çapulcularından ibaret olmuştur[232]. Kıpçak hanları daha Güney-Rusya'da iken Müslüman Medeniyeti temsilcilerini, özellikle askerî işler mütehassıslarını kullanırlardı. Bununla beraber müslüman memleketlerine bitişik ülkelerde bile müslüman olmayan Kıpçak hanlıkları vardı. Bazı şehirler de bu hanlıklara dahil bulunuyordu. XII. yüzyılda Harizm'lilerle münasebette bulunan bu gibi Kıpçak hanlıklarından birinin merkez şehri Suğnak (bugünkü Sunak-Kurgan harabeleri) idi ki, bu şehir Oğuzlar memleketinde bir şehir olmak üzere Kaşgarlı Mahmud'da da zikredilmiştir[233]. Müslüman kaynakları oralarda yaşayan bu Kıpçak ve Kanglıların (bu iki kavim o kadar çok beraber zikrediliyorlar ki birini diğerinden ayırmak zordur) ancak XII. yüzyılın ikinci yarısında Harizm ile olan sıkı münasebetleri tesiriyle İslâmiyeti kabul ettiklerinden pek belirli ve açık bir şekilde söz etmektedirler. Bu şartlar altında İbnü'l-Esîr'de zikredildiği gibi[234]

[231] Kuri de okunabilir (W. Barthold, Kirgizy, Frunze, 1927, s. 23).
[232] Enz. d. Isl., I, 983 (Derbend).
[233] Divân, I, 392.
[234] Tornberg neşri, IX, 355.

(benim bildiğime göre bu habere daha eski bir kaynakta şimdiye kadar rastlanmamıştır) şimdiki Kazak bozkırlarında yaşayan bir Türk kavminin H. 435 yılı Safer'inde (yâni M.S. 1043 Eylül-Ekim) tamamının İslâmiyeti kabul etmesi, "Deşt-i Kıpçak" bozkırlarında İslâmiyetin yayılması hakkında fazla bir netice vermemiş olsa gerektir. 990 hadisesine ait hikâyede olduğu gibi, İbnü'l-Esir'in bu hikâyesinde de İslâmiyeti kabul eden kavmin adı geçmiyor; ancak bunların konup göçtükleri saha gösteriliyor: Kışın Balasagun civarında oturur, yazın İdil nehrine kadar göç ederler imiş. Bu sahanın bu kadar geniş olmasına rağmen bu kavmin nüfusu 960 yılında İslâmiyeti kabul eden kavmin sayısından daha az olmalıdır. Nitekim İbnü'l-Esir bunların sayısını yalnız 10 000 çadır olarak gösterdiği halde, ondan daha sonraları yazan Ebu'l-Fida[235] 5 000 çadır olarak kaydediyor.

Kaşgarlı Mahmud'un eserinden İslâm tesirinin kuzey-batı yönünde nerelere kadar yayıldığı anlaşılmıyor. Çoğunlukla onun naklettiği Türk sözlü ve yazılı edebiyatı örneklerinin Türk inanç ve geleneklerinin ve devlet idaresi hakkındaki bilgi ve diğer bilgilerin hangi ülke ve hangi Türk kavimlerine ait olduğu pek belli değildir. Onun zikrettiği şiirler çok çeşitli ülkelere ait olup, bunlar içinde Katun Sini şehrinin Tangutlarla mücadelesine ait şiirler olduğu gibi[236], İdil nehrini tasvir eden şiirler de vardır: "İdil suyu akıyor, Kayalara çarpıyor; Onun taşması yüzünden meydana gelen gölcüklerde balıklar ve kurbağalar pek boldur"[237] deniliyor. Türkler'de halk şiirlerinden başka bir de yazılı şiir hattâ saraya has şiir vardı. Bir şâir kendisini "hanın zevcesi (Hatun) nin hizmetçişi" diye vasıflandırarak hatuna hizmet yolunda yeni yazmış olduğu şiiri ona sunduğunu söylüyor. Bu tarz şiire "koşuk" deniliyor ve Arapça "kaside" kelimesi ile tercüme ediliyor[238]. Sonraları "koşuk" şekli şiirden ayrı ve başka bir ölçüde bir edebî şekil olmak üzere "tuyuk"[239] diye zikrolunuyordu. Bu kelime Kaşgarlı Mahmud'da yoktur. Kaşgarlı Mahmud'da yalnız "Cucu" yahut "Çuçu" adında bir ozan zikrolunuyor ve bunun hakkında da sadece "Bir Türk ozanının adıdır" denmekle yetiniliyor[240]. Ozanın hangi Türk kavminden çıktığı, nerede ve ne zamanlarda yaşadığı kaydedilmemiştir.

[235] Reiske-Adler neşri, III, 120.
[236] Divân, III, 240; Brockelmann, Hirth Anniversary Volume, s. 9.
[237] Divân, I, 70 (Bk: Brockelmann, Asia Major, I, 29).
[238] Divân, I, 314.
[239] Bu şiir tarzı hak. bk. Türkiyât Mec. II, 213 v.d.
[240] Divân, III, 180.

İran kültürünün tesiri daha önceki Türk şiirini birdenbire ortadan kaldıramadığı gibi, İslâmiyetin kabulü de önceki inançları birdenbire yok edemedi. Hattâ Orhon Âbideleri'nde geçen "Umay" adındaki tanrıçaya ait inanç da devamı ediyordu. Kaşgarlı Mahmud'a göre bu daha ana karnında bulunan çocuğun koruyucusu olan bir ruhtur. "Umay'a hizmet edenin oğlu olur"[211] anlamında bir atasözü bile vardı. Orada eski bir deyim olan ve ölenleri hatırlama anlamına gelen "Yoğ" da zikrediliyor[212] ki, o zamanda bu kelime ölenin gömülme töreninden sonra üç gün veya yedi gün devam etmek üzere halka verilen yemek için kullanılıyordu. Bunun gibi iki ordu arasındaki savaştan önceki günlerde, savaşacak kuvvetlerin bulunduğu iki ülkenin cinlilerinin de aralarında savaşlarına ait bir inanç vardı. Savaşa başlanacağı günün gecesinde savaşçılar kendilerine cinlerin okları isabet etmesin diye korkarak çadırlarından çıkmazlardı. Bu cin askerlerine "Çıvı" deniliyordu. Şu veya bu cin askerinin galebesinin, insanlar arasındaki savaşın sonucunu tâyin ettiğine inanılıyordu[213]. Yeni doğan çocuk hakkında: Erkek mi, kız mı diyecek yerde "Böri mi (Kurt mu), Tilki mi" diye sorarlardı[214].

Devlet idaresine ait bilgilerden, söz gelişi hanın hakimiyet sembolleri sayılıyor. Böyle sembollerden biri "Tuğ" yani bayrak idi. Bir han dokuza kadar bayrağa sahip olabilirdi. Bir han hakkında "Dokuz Tuğlu Han" denilirse o hanın en kudretli hanlardan olduğunu anlamak gerekirdi[215]. Müslüman olmayan Türklerin yâni Uygurların hanlarına ait bazı bilgiler de geniş olarak veriliyor. "Kamıdu" kelimesini açıklarken denilmiştir ki, bu adla boyu dört zira (iki metre kadar), eni bir şibr (karış) kadar olan pamuk kumaş parçası adlandırılır ki, bunun üzerine Uygur hanının damgası basılır ve alış-veriş işlerinde ölçü olarak kullanılır. Her yedi yılda bir defa bu kumaş parçaları yamanır, yıkanır ve üzerine yeniden damga basılırdı[216]. Pamuk kumaş parçalarının para yerine kullanılması Doğu-Türkistan'da da son zamanlara kadar yürürlükte idi[217]. Bazen Karahanlılarla Oğuz yâni Selçuk'un torunlarının devletlerinin deyimlerindeki farklar da gösteriliyor. Meselâ daha o zamanlarda Çigiller'de (sonraları Moğol İmparatorluğunda olduğu gibi) "Yarlık" deyimi

[211] Divân, I, 111.
[212] Divân, III, 105.
[213] Divân, III, 171.
[214] Divân, I, 359.
[215] Divân, III- 92.
[216] Divân, I, 350.
[217] Zapiski, XVII, 0191.

bulunuyordu ki, bu deyim Oğuzlarca bilinmiyordu[248]. Diğer taraftan Oğuzlarda tuğra ve tuğra basan memur anlamına gelen "Tuğrağ" (şimdiki Tuğra) deyimi vardı ki, yazar bu kelime hakkında "Bunu Türkler bilmiyorlar. Aslını ben de bilmiyorum" diyor[249]. Moğol devri yazarlarından olan İbnü'l-Mühennâ "Tuğra" ve "Yarlık" kelimelerinin her ikisini aynı sahifede zikrediyorsa da[250], bilindiği gibi Tuğra kelimesi sonraları da ancak Selçuk Türklerinde ve onlardan sonra Osmanlı Türklerinde kullanılmış ve Orta-Asya Türklerince tamamen unutulmuştur. Oğuzlar tarafından Batı-Asya'dan getirilen ve başka Türklerce hiç bilinmeyen bu medenî deyimin aslı meselesi tarihçiler için çok ehemmiyetlidir.

Bundan sonraki dersimizde Moğol İstilâsı'ndan önceki yüzyıllarda Türklerin batı ve doğu ile medenî münasebetleri meselesine temas ederken Türk medenî hayatının başka yönlerinden de söz edeceğiz.

[248] Divân, III, 31.
[249] Divân, I, 385.
[250] Rıfat neşri, s. 149; Melioranskij, Arab Filolog, s. 51.

YEDİNCİ DERS

Kaşgarlı Mahmud Karahanlıların kuzeyinde Yabaku kavmiyle (ki bu kavim sonraları tarihte hiç görülmüyor) doğuda da Uygurlarla olan mücadelelerine ait bazı bilgiler veriyor. Fakat Kıtaylar'la olan savaşlardan hiç söz etmiyor. Halbuki Uzak-Doğuda hâkimiyeti ele geçirmiş olan bu Kıtaylar'la Karahanlılar daha XI. yüzyılın ilk yarısında mücadeleye başlamışlardı. Yukarıda görüldüğü gibi Uzak-Doğu'nun başlıca medenî memleketi olan bu ülke, Ruslarda, Moğollar'da ve bir kısını Müslümanlarda bu güne kadar bu kavmin yâni Kıtaylar'ın adını taşımaktadır. Halbuki Çin memleketinde Kıtaylar'ın hâkimiyeti daha XII. yüzyılda bitmiş ve bu kavmin kendisi ve dili büyük bir ihtimalle Moğol devrinde sona ermişti. Kıtaylar Çin'deki hâkimiyetleri zamanında kendi sülâlelerine Liao adını vermişlerdi ve Çin tarihinde bu kavim o adla bilinir. Müslüman kaynaklarında ise sülâlenin böyle bir adına rast gelinmiyor. Bunlar müslüman tarihçileri tarafından Hıtay diye adlandarılıyor ve çoğunlukla (hattâ bazen de Kaşgarlı Mahmud'un eserinde) (tı) ile Hıtay olarak yazılıyor.

Liao sülâlesi imparatorları Kuzey-Çin'i ele geçirdikten sonra Moğolistan'ı da fethettiler ve 924 yılında burada Müslüman tüccarlarına rastladılar. Bu rastlayış hakkında yalnız Çin kaynakları haber veriyor; Müslüman kaynaklarında ise hiç bilgi yoktur[251]. Kıtaylar Moğolistan'dan Kırgızlar'ı çıkardılar. Onlar da oradan Yenisey havzasına dönmüş olmalılar ki daha sonraki devirlerde bunların orada oturdukları görülüyor. Moğolistan'ın eski hâkimi olan ve bu devirlerde Doğu-Türkistan'da yaşayan Uygurlar da bu Kıtaylar'a tâbi oldular. Kıtaylar bu Uygurlar'a tekrar Moğolistan'a dönmelerini teklif ettilerse de, Doğu-Türkistan'da ziraatle geçinmeğe ve şehir hayatına alışmış olan Uygurlar bu tekliften faydalanmak istemediler[252].

Eserlerini Arapça yazan tarihçiler, çoğunlukla Karahanlıların memleketine doğu tarafından yapılan hücumlardan söz ediyorlar ve hücum eden kavmi de Kıtay olmak üzere gösteriyorlar. Sultan Gazneli Mahmud'un çağdaşı olan Utbî'den başlayarak pek çok yazarlar bunu kaydetmektedirler. Lâ-

[251] Bretschneider, Med. Researches, I, 265.

[252] G. Oppert, Der Presbyter Johannes, s. 91 ve 124 (Süryani kronigi Ebu'l-Ferec'den naklen).

kin eğer bu seferler Kıtaylar'ın savaş seferleri idiyse, Çin kaynaklarında Liao Sülâlesi Tarihi bu olaylardan söz etmeden geçmezdi. Halbuki orada Kıtaylar'ın batıya seferleri hakkında hiçbir bilgi görülmemiştir. Daha yakın bir ihtimal olarak bu olaylarda Kıtaylar'ın kendileri değil, o zamanlar Kıtay tarafından harekete getirilen ve başlangıçta Moğolistan'ın doğu ve sonra da batı kısmını işgal eden Moğol kabilelerinin faaliyet gösterdikleri söylenebilir. Orta-Asya'daki bir Nesturî Piskoposunun Bağdad'da oturan Nesturî Katolikosuna gönderdiği bir mektup da bu yolda bir kanaat uyandırmaktadır. Bu mektupta sekiz kabileye ayrılmış olan bir kavmin hücumundan söz ediliyor[253]. Bu kavmin de Cengiz Han devrinde Moğolistan'ın batı kısmını işgal ederek oturan Moğol kavmi, Naymanlar olması pek muhtemeldir. "Nayman" Moğolca sekiz demektir. Bu da bu kavmin sekiz kabileye ayrılmış olduğunu gösteriyor. Bu Liao sülâlesi Kuzey-Çin'de hüküm süren sülâlelerin hepsine nisbetle Çin medeniyetini en fazla benimsemiştir. Bununla beraber bu sülâlenin en son üyesi, o zaman Mançurya'da aslen Tunguz soyundan olan Çurçen - İslâm kaynaklarında Curci - kavminin kuvvet kazanması sonucunda Çin'i bırakıp gitmek zorunda kalmıştır. Bu Çurçenler 1125 yılında Liao sülâlesini devirerek Kuzey-Çin'de bunların yerini işgal ettiler ve Altun (Çince: Kin, Moğolca: Altan Han, Türkçe: Altun Han) Sülâlesi'ni kurdular. Liao sülâlesinden en son hükümdarlık eden kimse o zaman batı taraflarına gitti. Fakat kendisini kavminin yalnız bir kısmı takip etti. Bir çoğu Çin'de kaldılar ve Çurçenlere tâbi oldular. Sonradan Cengiz Han kuvvet kazanarak Çurçenlerle harp etmeğe başladığı sırada Çurçenlere karşı isyan ettiler. Daha sonraki Müslüman tarihçileri ise bu Kıtayların batıya gidenlerini de, Çin'de Çurçenlere tâbi olarak kalanlarını da Karakıtay[254] diye adlandırıyorlar. Kıtayların batıya hareketleri hakkında İslâm kaynaklarındaki bilgiler Çin kaynaklarına göre daha açık ve geniştir: Çinliler Kıtayların yalnız Liao sülâlesinden sonuncu hükümdarın kardeşi idaresi altında Doğu-Türkistan'a olan hareketlerini zikrediyorlar. Bunlar bu seferlerinde Uygur memleketinden geçmişler, Uygurlar da bunlara yardımda bulunmuşlardır. Fakat bu seferin neticesi Kıtaylar için başarılı olmamıştır. Bu hususu da biz yalnız İslâm kaynaklarından öğrenebiliyoruz. Kaşgar hanı bu Kıtayları kesin bir yenilgiye uğratmış ve bunu Selçuk Sultanı Sancar Bağdad halifesine yazmıştır[255]. Fakat

[253] O. Oppert, Der Presbyter Johannes, s. 91 ve 124 (Süryani kroniği Ebu'l-Feec'den naklen).

[254] Kıtay, Karakıtay ve Liao hakkında bk: Enz. d. Isl., II, 789.

[255] Barthold'daki metin, Turkestan, I, 37.

Karakıtayların diğer kısmının biraz daha kuzeyden, Batı-Moğolistan'dan geçerek yaptıkları diğer seferleri başarılı olmuştur[256]. Bu seferlerinde bunlara Yenisey nehrinin yukarı kısımlarında Kırgızlar hücum ettiler ise de Kıtaylar biraz daha güney-batı tarafına giderek bu hücumdan yakalarını kurtarabildiler ve XI. yüzyılda Yabaku'larla Karahanlılar arasında savaş meydanı olan şimdiki Çugucak civarında Emil adında bir şehir kurdular. Burası X. yüzyılda olduğu gibi XII. yüzyılda da İslâm dairesi tesirinin dışında kalmış olmalıdır. İslâm memleketinin bu taraftan en kuzey ülkesi eskiden olduğu gibi yine Balasagun şehri bölgesi idi. Burası da Karahanlılardan birisinin idaresi altında bulunuyordu. Kıtaylar ilk geldiklerinde Balasagun'dan sekiz günlük uzaklıkta bir yere gelmişlerse de püskürtülmüşlerdir. Bu olaydan yüz yıl sonra olan bu son seferlerinde ise Karahanlılar bunların hücumuna karşı koyamadılar. Kıtayların galip gelmesine özellikle Balasagun hanı ile hizmetinde olan göçebelerin arasındaki anlaşmazlık sebep oldu. Kıtaylar bu anlaşmazlıkta önce han tarafını tuttular ise de, rakiplerini bertaraf ettikten sonra hanın kendisini de iktidardan düşürerek ülkesini ele geçirdiler ve o vakitten itibaren bu ülke Karakıtay devleti başkanının merkezi oldu. Bundan sonra buradan doğuya seferler yaparak eskiden doğudan gelerek fethedemedikleri Kaşgar Hanlığı'nı kendilerine bağladılar ve kendilerinin eski düşmanları olan Kırgızları cezalandırmak için de kuzey-doğu tarafına asker gönderdiler. Uygurlar da bunların idaresinde kaldı. 1137'de onlar Batı-Türkistan işlerine karışmağa başladılar. Burada da han ile göçebe kabileler başkanları arasında anlaşmazlık olduğundan bu anlaşmazlıklardan faydalanmağa kalkıştılar. Fakat bu sefer Balasagun'daki gibi han tarafını değil, aksine göçebeler tarafını tuttular. Semerkand hanı Hocend yanında yenildi. 1141'de Semerkand'ın kuzeyinde bulunan Katvan sahrasında Sultan Sancar'ın kendisi Karakıtaylar tarafından ağır bir yenilgiye uğratıldı. Güçlü ve kuvvetli Selçuk sultanının bu şekilde kâfirlere mağlûp olması çağdaşları üzerinde çok büyük tesir meydana getirdi. Bu olay hakkında açık olmayan bir haber o vakit Filistin'de ve Elcezire'nin kuzey kısmında Müslümanlarla savaşan Haçlılara kadar erişti. Avrupalılar arasında "Doğu'dan Yohannes adında bir papazın Filistin'deki dindaşlarını kurtarmak için Müslüman memleketine hücum ettiği" hakkında yayılan bir efsane de galiba bu 1141 yılı hâdiselerinin bir yankısı olarak meydana gelmiştir.

[256] Bunun için en mühim kaynak Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşa'sıdır (Gibb. Mem. Ser., XVI, II, s. 86 v.d.).

Gerçekte ise Karakıtaylar o kadar uzağa gitmeyerek Amuderya hududunda kaldılar. Biraz sonra bu nehrin güneyindeki Belh şehir ve yöresini ele geçirdiler. Türkistan'daki bütün müslüman ülkeleri Buhara ve Harizm de dahil olmak üzere bunların hâkimiyeti altına geçti. Balasagun civarında oturan Karakıtay imparatorlarını Müslümanlar da, Moğollar da Gurhan[257] diye adlandırıyorlar. Bu lâkaba Karakıtaylardan önce rastgelinmediği gibi onlardan sonra da rastlanmıyor. Aslı ve kökeni de bilinmeyerek kalıyor. Müslüman yazarları ise bu kelimeye "Hanların Hanı" anlamını veriyorlar. Buradaki "Gur" kelimesi evvelce Orhon Âbidelerinde, Gerdizî ve Kaşgarlı Mahmud'da görülen "Kür" yahut "Kül" kelimesi olabilir. Gurhanlar'ın idaresinde Harizm'den Uygur ülkesine kadar uzayan geniş bir ülke bulunuyordu. Çin memleketinde ise bir kudret ve toprakları yok idi. Bununla beraber Çin tarihçileri bu Batı Liaoları da Çin memleketinin imparator sülâlelerinden birisi olmak üzere zikrediyorlar ve Çin'deki geleneğe göre imparatorların padişahlık yıllarına verilen adları sayıyorlar. Çin'de imparatorların özel adları zikredilmeyerek imparatorun hükümdarlık ettiği yılların hepsine birden bir ad veriliyor ve buna saltanat yılları deniliyor. O devirlerde meydana gelen olayları da bu saltanat yılları ile kaydediyorlar. Bu sebeple eskiden Çin hakkında eser yazan yabancılar, Müslümanlar ve Avrupalılar, bir imparatorun bütün hükümdarlık müddeti için verilen saltanat yıllarını kendilerine çağdaş olan imparatorun özel adı zannetmişlerdir. Karakıtayların yâni Çin içerisinde hâkimiyetini kaybeden ve aslı Çin olmayan bir sülâlenin böyle Çin imparator sülâlelerinden sayılmasının Çin tarihinde diğer bir örneği görülmemiştir. Nitekim XIV. yüzyılda Moğollar Çin'den çıkarıldığı vakit Cengiz Han'ın Çin'de hüküm süren oğullarının adı olan Yuan sülâlesi bitmiş kabul edildi ve bu sülâlenin Moğolistan'a dönmesinden sonra hüküm sürenlerinin saltanatlarını saltanat yılları ile adlandırmak söz konusu olmadı. Liao Sülâlesi'ne ait olarak yapılan böyle bir ayırım Karakıtayların Çin imparatorluğu medeniyetini ne derecede ciddi bir şekilde kabul etmiş ve benimsemiş olduklarını açıkça gösteriyor. Hattâ anlaşılan Çinliler bu sülâleye artık dışarıdan gelmiş, Çin'li olmayan, bir sülâle gözüyle bile bakmıyorlardı.

Gurhanlar idaresine ait Müslüman kaynaklarından edinebildiğimiz pek az bilgilerde bunların batıda Çin'den çıkıp Türkistan'a geldikten sonra da resmi dil olarak Çin dilini kullandıklarını ve Çin idare esaslarını da kendileriyle beraber getirdiklerini farzetmeğe sevkediyor. Damad'a Çinçe Fu-ma

[257] Enz. d. Isl., II, 195.

deniliyor. Memurlara verilen belirleyici işaretler ve fermanlar ise daha sonraki devirde Moğollar'da olduğu gibi Payza diye adlandırılıyordu. Diğer alelade göçebe devletlerden Karakıtayların farkı şu idi ki bu memleket eyaletlere ayrılmadı. Hattâ birinci Gurhan hakkında, bunun hiç kimsenin kumandası altına yüz süvariden fazla asker vermediği rivayet olunuyor. Lâkin buna karşılık memlekete katılan ufak beyliklere iç serbestî vermek usulü pek geniş ölçüde uygulandı. Karakıtaylar yalnız Balasagun'da hüküm süren Karahanlı hanının hâkimiyetini ortadan kaldırdılar ise de burasını Gurhan kendisi idare etti ve bu şehir ahalisi bakımından bundan sonra da müslüman şehri olarak kaldı. Fetholunan diğer ülkelerin herbirinde meselâ Kaşgar ve Mâverâünnehr'de Karahanlı sülâlesinden olan hanlar eskisi gibi hüküm sürdüler. Batıda Harizmliler'i, doğuda Uygurlar'ı da yine eski sülâleler idare etti. Gurhan'a bağlılık vergi vermekten ibaret idi. Bununla beraber iç işlerinde serbest olan bölgeleri idare eden beylerin karargâhında Gurhan'ın bir temsilcisi bulunuyordu. Bağlı beylerin bağımlılık şekli, sonradan Moğollar devrinde olduğu gibi bazen daha sade ve imtiyazlı bir şekle sokuluyordu. Bazen Gurhan'ın temsilcisi yerli beyin karargahına yalnız vergi almak için geçici olarak geliyor ve sonra gidiyordu. Bazen bağlı bey vergiyi Gurhan'a kendisi götürmek imtiyazını alıyordu. Çin'de olduğu gibi Karakıtaylar'da da vergi ev başına idi. Yâni her evden bir dinar, ki bir tane altın para, alıyorlardı. Bu usul Müslüman geleneklerine aykırı olduğu gibi, göçebelerin âdetlerine de aykırı idi. Daha sonraki devirlerde Moğollar da Çinlilerin memleketinde nüfus başına vergi almak usulünü tatbik etmeğe çalıştılar ise de, Çin memurları bu usule karşı pek ciddî şekilde direndiler. Lâkin Karakıtayların bu yeni usulü Orta-Asya'da etkisiz kalmadı. Hattâ bu ev başına vergi almak usulü daha XIX. yüzyıl Orta-Asya hanlıklarında vardı. Meselâ Hokand hanları devrinde Taşkent'te vergiyi ev başına alıyorlardı; ve bunu Taşkent'te evlerin sayısı çok daha az olduğu bir zamana ait olan eski bir hesap defteri esasından alıyorlardı; XII. yüzyılda Gurhanlar devrinde olduğu gibi Hokand hanları da ev başına bir Tilla yâni bir altın para alıyorlardı[258]. Ne yazık ki XII. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar geçen uzun zaman arasında tarihî bir münasebet olup olmadığını tesbit etmek zordur.

Çoğunluğu böyle bir Uzak-Doğu medeniyetini kabul etmiş olan bir kavmin Orta-Asya'da hâkimiyet kurmasının buralardaki Müslümanların ve özellikle Türklerin tarihinde ne gibi bir iz bırakmış olduğu sorusu daha bu

[258] Protokoly Turk. Kuruşka ljub. arch., III, 176.

güne kadar cevapsız kalmıştır. Birçok meselelerle beraber bu mesele de Marquart'ın Kumanların aslı hakkında yazdığı eserinde bahis konusu olmuştur[259]. Bu eserde Gurhanların memleketine pek büyük ehemmiyet veriliyor. Marquart'ın fikrince XII. ve XIII. yüzyılların hiç teselli verici olmayan genel görünüşü içinde medenî Karakıtaylar devleti kesin olarak ayrı bir yer tutuyor[260]. Marquart kendisinin bu fikirlerini tasdik ettirecek hiçbir delil getirmiyor. Göründüğüne göre bu fikri de yalnız çoğunlukla İslâm ve Türkler hakkındaki menfî görüşleri sonucunda doğmuştur.

Herşeyden önce Batı Liao Sülâlesi'nin hayatı da pek o kadar teselli verici bir görünüş arzetmiyordu. Burada Müslüman memleketlerinde ve göçebe ülkelerdeki aşiret ve timar usulleriyle alâkalı olan kargaşalıklar yoktu. Fakat buna karşılık Çin'de olduğu gibi, buralarda da devlet idaresi birkaç defa kadınlar ve bunların âşıkları eline geçti; hattâ böyle bir kadın hükümdarlardan birisi kendisinin âşıkı tarafından yapılan kötü hareketler neticesinde halk arasında ortaya çıkan isyan fikirlerinin önünü almak için bu âşığını halkın gözü önünde kendi eliyle öldürmüştür. Gurhanlıların kendi memleketlerinin medenî seviyesini yükseltmek için çalıştıkları hakkında da hiçbir bilgi yoktur. Her ne kadar Karahanlılara bağlı olan Karlukların isyanı neticesinde bunların ellerindeki silâhları alınıp ziraate alıştırılmak denemesi gibi bir hâdise biliniyorsa da, o da neticesiz kalmış ve bununla beraber Karahanlılar için yine pek az sonra Karluk başbuğlarının isyanını bastırmak mecburiyeti ortaya çıkmıştır.

Genellikle, Gurhanların kendi memleketlerinde dış ve iç huzuru tam olarak sağladıkları bir devrin var olduğu da şüphelidir. Harizm ülkesi Gurhan'a tâbi olduğu halde, Selçuk Sultanı Sancar maruz kaldığı yenilgiden sonra tekrar kuvvet kazanarak, Harizm'e hücum etmiş ve o vakit Gurhan tarafından Harizm'e hiçbir yardım gelmemiştir. Bu sıralarda Türkistan'da ortaya çıkan diğer karışıklıklara Gurhanların da karıştığı hakkında hiçbir haber yoktur. Sonuç olarak Karakıtayların Türkistan'a yüksek bir medeniyet getirdikleri de görülmüyor. Aksine son Gurhan'ın vezirinin Mahmud Bay adında bir kişi (galiba bir Müslüman tüccarı) olduğu (yâni İslâm medeniyeti temsilcilerinin Gurhanlar yanında büyük bir yer tuttuğu) bilinmektedir.

Bununla beraber Karakıtay devletinin kuruluşu bu memlekete giren çeşitli medenî unsurların arasında yakınlığa sebep olması itibariyle medeniyetin ilerlemesine sebep olmuştur. Müslüman bölgelerinin Müslüman olmayan bir hükümdar idaresi altında kalmasının Müslüman olmayan medenî unsun-

[259] Osttürk. Dialektstudien, s. 25 v.d.
[260] Aynı eser, s. 209.

ların da batıya hareketlerine sebebiyet vermiş olması da mümkündür. Yedisu vilâyetinde Çu nehri havzasında Süryanî ve Türk dillerinde Hristiyan âbidelerinin var olmasının sebepleri bugüne kadar iyice açıklanamamıştır. Bu yazıların çoğu, ki özellikle Isık Göl etrafında ve İli nehri havzasında olanları, XIV. yüzyıla yâni Moğollar devrine ait ise de, Çu nehri havzasında bulunanların içinde XIII. yüzyılın başına yâni oralarda daha Karakıtayların hâkim olduğu devre ait olanları da vardır. Yedisu'daki Hristiyan âbidelerini Turfan bölgesindeki Hristiyan eserleri ile karşılaştıran Rus akademi üyelerinden Kokovcov Turfan Hristiyanlarının Yedisu Hristiyanlarına göre daha medeni ve daha aydın olduklarını ve burada Hristiyanların birbirlerine tesirinin doğudan batıya yani Turfan'ın Yedisu'ya tesiri şeklinde olup, tersine batının doğuya tesiri şeklinde olmadığını söylüyor[261]. Uygur Hristiyanlarından başka Uygur Budistleri Batıya tesir edebildiler. Karakıtaylar devrinde Uygurların böyle bir tesirleri hakkında açık bir haber yoksa da Moğol hükümdarlığının ilk devrinde 1253'de seyyah Rubruquis İli nehrinin kuzeyinde Kayalık şehrinde Buda dininde olan Uygurlara rastlamıştır. Bu Budist Uygurlar'ın buralara daha Karakıtaylar devrinde gelip yerleşmiş olmaları muhtemeldir. Elimizde buna ait bir delil yok ise de, XI. ve XII. yüzyılların Hristiyan dinî propagandasının kuvvetli bir devri olduğu bilinmektedir. Birçok Moğol kavimlerinin bu devirde Hristiyanlığı kabul ettikleri de bilinmektedir. Batı-Moğolistan'da Nayımanların ve Doğu-Moğolistan'da Kereyitlerin Hristiyan olduklarını yalnız Hristiyan değil, İslâm kaynakları da söylüyorlar. Prof. Pelliot'nun tetkikleri neticesinde[262] Güney-Moğolistan'da Çin hududunda olan Ongutların da Hristiyan olduğu anlaşılmıştır. Cengiz Han Naymanların memleketinde bunların bir Uygur tamgacısına rastlamış ve ondan Uygur alfabesini öğrenmiştir. Bundan Hristiyan dinî propagandasına Uygurların da katıldığı anlaşılıyor. Gerçekten de Yedisu'da bulunan Hristiyan mezar taşlarında "11" yerine, "bir 20" yâni Orhon yazılarında ve Uygur metinlerinde kullanılan geleneğin var olmasından, Yedisu Hristiyanlarının da Uygurlardan oldukları anlaşılmaktadır[263]. Uygur Hristiyanlarının merkezi Turfan'ın doğusunda olan Bulayık kasabası olup, burada yalnız Hristiyan yazma eserleri bulunmuştur. Bunlar da Süryanî, Soğd ve Türk dillerinde yazılmış eserlerdir[264]. Yedisu Hristiyanlarının Uygurlardan ayrı olan bir yönü

[261] Bulletin de l'Acad., 1909, s. 778.
[262] T'oung-Pao, II. seri, XV. (1914) s. 629 v.d.
[263] Bulletin de l'Acad., 1909, s. 789.
[264] F.W.K. Müller, Uigurica, Berlin 1908 (Prusya İlimler Akademisi neş.), s. 4.

mezar taşlarında evvelce Soğdlulardan alınmış olan Uygur yazısını değil, Türkçe için lâzım olan bazı ayrı işaretler ekleyerek, Süryanî asıllı diğer bir alfabe şeklini kullanmış olmalarıdır.

Misyonerlik işi burada da ticaret işleriyle paralel gitmiştir. Kereyitlerin Hristiyanlığı kabul etmeleri hâdisesi, Süryanîlerin hikâyesinde, Kereyit hanının Hristiyanlığı evvelce Hristiyan tüccarlarından öğrendiği şeklinde söyleniyor[265]. Bu dinî propaganda meselesinde dikkati çeken bir husus ise Moğolistan'da İslâm propagandasının yapılıp yapılmadığı hakkında hiçbir bilgi olmamasına rağmen, yine buranın medenî seviyesini yükseltmek hususunda Hristiyan tüccarlarına nisbetle Müslüman tüccarlarının daha büyük faaliyet göstermiş olmalarıdır. Moğollar tüccar anlamında olmak üzere Türkler'den Sart kelimesini kabul etmişlerdir. Soğd kelimesinden Soğdak kelimesi yapıldığı gibi, Sart kelimesinden de Sartak kelimesi meydana gelmiştir ve bu kelime Moğolistan'da özellikle tüccarlar çıkaran bir kavim yâni Müslüman İranlılar demek olarak kullanılmıştır. Moğollar bir kavme mensup erkekler kısmını ifade için adı geçen kavmin adına bir de tay[266] kelimesini ekliyorlardı. Bu şekilde Moğolistan'da Sartaktay kelimesi kullanılıyordu ki Sartak yahut Sart kavminin erkekleri demektir.

Moğolistan'da Müslüman İranlılar'ın medenî faaliyetlerinin ne şekil ve derecede olduğunu gösterecek bir eser de Sartaktay adında usta ve sanatkâr bir kahraman hakkındaki Moğol hikâyesidir. Hikâyede kahramanın büyük nehirler ve göllerden sulama işleri için acayip mucizeler yaptığı söyleniyor[267]. Bundan Müslümanların Moğollar'a sulama usulünü öğretmiş oldukları anlaşılıyor. Sartak veya Sartaktay kelimesini Moğollar yalnız bir millete mensup adamlar anlamında kullanıyorlardı. Cengiz Han kendisine baş eğen ilk Müslüman hükümdarı olan Yedisu'nun kuzeyindeki Karluk hükümdarı Arslan Han'ı Sartaktay diye adlandırdı[268]. Halbuki Karluklar dil bakımından İran'lı değil, Türk idiler. Moğollar aynı Sart kelimesinden türeterek Sartağul yahut Sartavul kelimesini kullanmışlardır ki, bu kelimenin daha Cengiz Han devrinde kullanıldığı bilinmektedir. Sonradan Reşidüddin bu kelimeyi Tacik[269] diye, İbnü'l-Mühennâ ise Müslüman[270] diye tercüme etmişlerdir.

[265] Oppert, Der Presbyter Johannes, s. 89 (Ebu'l-Ferec'e dayanarak).
[266] Trudy Vost. Otd. Arch. Obçş., VII, 65.
[267] G. Potanin, Oçerki sev. -zapadnoi Mongolii, II, 170; IV, 285 vd.
[268] Trudy, VII, 171.
[269] Reşidüddin, Blochet neşri, s. 541, 5.
[270] Zapiski, XV, 75; Rıfat neşri, s. 194.

Moğolistan'daki İslâm propagandası hakkında tarihi kaynaklarda hiç bir bilgi verilmiyorken, Sartaktay hakkında böyle bir hikâye söylenmesi Moğolistan'da Müslüman tüccarlarının ticaret hususundaki başarılarının o memlekette İslâm dininin yayılmasına bağlı olmadığını çok açık olarak göstermektedir. Bu husus çağımızda Avrupalıların dünya ticaretindeki başarılarının hiçbir yerde Hristiyanlığın yayılmış olup olmadığına bağlı olmamasıyla birdir. Moğol devrinde zengin Müslüman tüccarları medrese ve hankâhlar bina ediyorlardı. Fakat İslâm âlimleri ile İslâm tüccarları arasında hiçbir münasebet yoktu, belki aksine bu münasebet bazen açık olarak düşmanca oluyordu[271].

Eski İslâm ticaretinin bugünkü Avrupa ticaretinden farkı şudur ki, İslâm ticaretinin başarısı hiçbir vakit Müslüman devletlerinin siyasî başarıları ile bağlı değildi. Yalnız İslâm halifesine bağlı olan büyük İslâm memleketi ayrı ülkelere bölündükten sonra Müslüman memleketlerinin (beyliklerinin) hudutlarının değişmesi, şu veya bu sülâlenin yükselmesi veya çöküşüyle ilgili oluyordu. Hudutlar o kadar çabuk değişiyordu ki, halk, kendilerinin medenî ve iktisadî hayatlarını, hudutların böyle çarçabuk değişmelerinden zarar görmeyecek bir şekilde düzenlemek zorunda bulunuyorlardı. Yukarıda daha önce söylenmiş olduğu gibi, oldukça kuvvetli ve devamlı bir sülâle olan Samanlılar devrinde bu sülâlenin politikası ile alâlakalı olmaksızın bozkırlarda Türkler arasında Müslüman kolonileri meydana geliyor ve bu koloniler de Samanlılara değil, yerli Türk hükümdarlarına bağlı oluyorlardı. Birbirleriyle münasebette bulunan ticaret şirketleri mevcut idi. O zaman zamanımızdaki şekli ile borç müesseseleri, banka usulü, bulunmamakla beraber bir ülkede verilen bir senet ile diğer bir devlet idaresi altında bulunan başka bir şehirden para almak mümkün oluyordu. XI. yüzyıl tarihçisi Ebu Şuca[272]'nın yakında bulunup neşrolunan eserinde devletler tarafından verilen havale kâğıtları ile para almaktan ise, tüccarlar tarafından verilen havale kâğıtları ile para almak daha kolay olduğu söyleniyor. Tüccarlar arasında özellikle İranlılar çok olduğundan Farsça "Çek" kelimesi yayılmıştı. Hattâ bu kelime Arapların kullandığı "Sak" şeklinde değil, belki Farsça "Çek" şeklinde yayılarak, sonradan Batı-Avrupa'ya geçmekle bütün ticaret âleminde kullanılır oldu.

[271] Habeş Amid'de Seyfeddin Baharzî'ye ait olduğu söylenen beyitte. Bk. Turkestan, I. kısım, metin, s. 102; Hondmir'in Habibü's-Siyer'inde Ebu Yakub Sekkâkî'nin hikâyesi, Tahran neşri, III, 28.

[272] The Eclipse of the Abbasid Caliphate (H.F. Amedroz ve D.S. Margoliouth neşri) III, 138. (Metin); VI, 143. (Tercüme).

Orta-Asya'daki ticaret işlerine herhalde Türkler de katıldılar. Sonraki devirlerde Moğollarda tüccar mânâsında Ortak[273] kelimesi kullanılıyordu ki, şirket üyesi, Arapça şerik anlamındadır. Bu kelime o zamanın ticaret işlerinde şirketlerin mühim rol oynadıklarını göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud'da[274] bu Ortak kelimesi var ise de onun zamanında daha "tüccar" anlamında değil, yalnız "şerik" anlamında kullanılmıştır. Buna göre Türkler arasında ticaret şirketlerinin gelişmesi XI. yüzyıldan sonra olsa gerektir.

O zamanlar İslâm medeniyeti birinci sırayı işgal ettiğinden, diğer medeniyetlerin İslâmiyetle olan herbir çatışması neticede Müslümanlığın yayılma sahasının daha çok genişlemesine sebep oluyordu. Karakıtaylar Çin medeniyeti tesirine pek ciddî şekilde kapılmış olduklarından, Orta-Asya'ya gelmekle İslâmiyeti kabul edemediler. Bu hususta onlar Orta-Asya'daki Moğollardan farklıdırlar. Bununla beraber Karakıtayların hâkimiyeti devrinde Müslümanların Müslüman olmayanlara bağlı olmaları - (Moğol devrine nisbetle daha ufak bir ölçüde olmakla beraber) - İslâmiyetin yayılma hududunu genişletmiştir. Kaşgarlı Mahmud zamanında olduğu gibi Karakıtayların ortaya çıkışı esnasında da Balasagun hanlığının daha kuzeyinde bir Müslüman ülkesi yoktu. Bununla beraber bu hâdiseden henüz yüz yıl geçmiş olduğu halde, Moğolların ortaya çıkışından biraz önce Yedisu bölgesinin kuzeyinde Müslüman Karluk hükümdarı Arslan Han'ın - merkezi Kayalık şehrinden ibaret olan - ülkesi zikrolunuyor. Bu Kayalık şehrinin yeri şimdiye kadar yalnız yaklaşık olarak tâyin olunmuştur. Rubruquis Alagöl'e giderken, İli'den geçtikten bir müddet sonra bu şehirden geçti. Rubruquis bu münasebetle o zaman uzaktan Balkaş gölünü gördüğünü söylüyor. Buna göre o zamanki yolun şimdiki posta yoluna nisbetle Balkaş gölünün daha yakınından geçtiği tahmin olunabilir. Yalnız Kayalık şehri değil, belki asıl Karluk hanlığının kendisi de daha Karakıtaylar zamanında meydana geldi. Karluk hanı, Gurhan'a bağlı bir bey idi. Yıkıntıları şimdiki Gulca[275] şehrinin kuzey-batısında olan Almalık şehri de ne Kaşgarlı Mahmud'un eserinde ve ne de Karakıtayların fetih hikâyelerinde zikrolunuyor. Moğolların ortaya çıkışına yakın devirde bu şehrin idaresi Gurhan'a bağlı olmayan, aksine ona isyan eden bir serseri çetesi reisinin eline düşmüştü. Bu çete de Karluk veya Kanglı Türklerinden idi (XII. yüzyılın sonunda ve XIII. yüzyılın başındaki olayları öğren-

[273] Enz. d. Isl., I, 893.
[274] Divân, I, 91.
[275] Enz. d. Isl., II, 1193.

mek için esas kaynak olan Cüveynî'nin Tarih-i Cihangüşa'sının birçok eski nüshalarında bu kabilenin adı böyle birbirine zıt bir tarzda Karluk ve Kanglı şeklinde yazılmıştır)[276]. Herhalde Almalık hâkimi de Müslüman idi. İşte bu şekilde Orta-Asya'da Müslüman olmayan Karakıtayların hâkimiyetlerinin son devrinde Müslümanlar bu Müslüman olmayan hükümdarlara vezir oldular[277] ve evvelce İslâmiyetin yayılmamış olduğu yerlerde yeni Müslüman bölgeleri meydana geldi. Fakat İslâmiyetin doğu yönünde yayılması nisbeten daha ağır oldu. Çünkü oralarda İslâmiyetin yayılmasına medenî Uygurlar set teşkil ediyorlardı. Müslüman memleketlerinin Kuça şehri doğusundaki hududu Moğol imparatorluğunun kurulduğu zamanda da yine Kaşgarlı Mahmud zamanındaki yerinde yani Kuça şehrinin doğusunda idi. Yalnız Kuça'daki Müslüman kahramanlarından Hızır Bey adında birisinin Uygurları yenmesi ile şöhret bulduğu hakkında bir haber vardır[278]. O vakitler Uygurlar barış ve dostluk taraftarı olup, cesur askerlere karşı koyamayan bir kavim addolunuyorlardı. Bu Hızır Bey Kaşgar hanına düşmanlar hücum ederken bunların geri püskürtülmesi için hana yardım ettiğinden hanlık lâkabına kavuştu. Fakat Tarım havzasının güney kısmında durum biraz başkaca olup, Kaşgarlı Mahmud devrinde burada İslâm hudud şehri Çerçen şehri iken, XIII. yüzyılda Marco Polo'nun buralardan geçtiği sıralarda Lob-Nor havalisi halkı da Müslüman idi.

Güç bir soru olarak kalan diğer bir husus da Müslüman Asya'nın medenî hayatına Türklerin ne derecede katkı yaptığıdır. Türkler hiç bir yerde Arap-İran medeniyetine tamamen bağlı kalmış değildiler. Türklerin kendi dillerini unutmaları da hiçbir yerde vukubulmamıştır. Bununla beraber Arap ve İran medeniyetinin Türklere tesiri o kadar kuvvetli idi ki, Türk dili hiçbir yerde devlet ve medeniyet dili olamadı. Türk devletlerinin en batı kısmı olan Küçük Asya memleketinde XIII. yüzyıla kadar devlet dili Arapça idi. Bu bilgiler XIV. yüzyılda Küçük Asya'da yazılan, yazarı bilinmeyen bir Farsça eserde mevcuttur. Bu habere önceleri pek güvenmiyor idiysem de[279], Max van Berchem'in dikkat ettiği gibi -XIII. yüzyıla kadar Anadolu'da kitâbelerin Arapça yazılmış olduğu keyfiyeti - adı geçen yazarı bilinmeyen eserin verdiği bilgiyi doğruluyor. Bunun gibi sultanların Keyhüsrev, Keykûbâd gibi adları taşımaları bunlara İran millî destanının tesirini, bununla beraber bazen herhalde

[276] Gibb. Mem. Ser., XVI, I, 57, 3.
[277] Adı geçen eser, XVI, 2, 89, 17.
[278] Avfî, Turkestan'daki metin, I,. kısım, s. 95 v.d.
[279] Zapiski, XVIII- 0129.

öz Türkçe adlara rastlanması da sultanların kendilerinin asıllarının Türk olduğunu daha unutmadıklarını gösteriyor. İran Selçukluları da aynı durumda olup, orada Farsça gittikçe memleket idare dili ve medeniyet dili oluyordu. Hattâ Karahanlılar idaresi altında bulunan Türkistan'da da memleket idare dili ve edebiyat dili olmak itibariyle Farsça gitgide Arapçayı sıkıştırıyordu. Bu konuda çok dikkat çekici bir özellik olmak üzere ayrıca söylenmesi gereken bir nokta da Buhara tarihi hakkında yazılan bir eserin başından geçenlerdir: Bu eser Samanlılar devrinde Arapça yazılmış idi. Sonra XII. yüzyılda Farsçaya tercüme edilirken tercümenin sebebi olarak "halkın o vakitler Arapça eserler okumağa pek meyilli olmadıkları" kaydedilmiştir[280]. Hattâ İslâmî ilimlerin öğretilmesinde de Arap dili üstünlüğünü kaybediyordu. Medreselerde dersleri Farsça okutan hocalar ortaya çıktı[281]. Dinî eğitim meselesinde de, hattâ ilk telkinler yapılırken de o yol kullanılmağa başlandı. Meselâ H. 451 yılında doğmuş ve Tarih-i Nişabur'a ek yazmış olan Mecdeddin Abdu'l-Gafir hakkında bu kişinin daha beş yaşında İslâm dininin kaide ve esaslarını Farsça öğrendiği zikrolunur[282]. Bununla beraber Karahanlılar memleketinde hattâ Kaşgar bölgesinde XII. yüzyılın son yarısında Arap dili hukuk dili olarak kullanılmıştır. Bu cümleden olarak Londra Doğu Araştırmaları Dergisi'nde İngilizce tercümesiyle neşrettiğim bir kaza mahkemesi vesikası da Arapça yazılmıştır[283] (Bu mesele ve vesikanın Türkçeye tercümesi Türkiyat Mecmuası'nın birinci sayısında yayınlanmıştır. Vesika Kaşgar'da yazılan Kutadgu Bilik'in tasnif olunduğu devirde hüküm süren Buğra Han zamanına aittir). Bununla beraber bu devre ve daha sonraki devirlere ait vesikalar Karahanlılar memleketinde Türk dilinin de siyaset sözlüğünden tamamen çıkarılmamış olduğunu gösteriyorlar. Hattâ meselâ Semerkand'da da bu şehrin halkı içinde Türkçe konuşanlar o zaman çok büyük bir ihtimalle hiç bulunmamasına rağmen, yine devlet terimlerinde Türkçe kelimeler vardı. Meselâ vezir kelimesine Türkçe bir sıfat olan Uluğ kelimesi ekleniyordu. Semerkand hanlarının XII. yüzyıl sonunda kestirdikleri sikkelerindeki Sultanü's-selâtin lakâbına da bu Uluğ kelimesi ekleniyordu. Bu sülâlenin çöküşüne kadar hanlar daima Türkçe ad ve özellikle Türkçe lakâplar kullandılar. Hattâ eskiden Moğolistan'da hüküm süren Oğuz hanları tarihinden de bilinen bir ge-

[280] Narşahi, Schefer neşri, s. 2.

[281] Sem'ani, Margoliouth neşri, 50b, sub voce al-Ahdagni.

[282] Köprülü Kütüphanesi nüshası, 1152.

[283] The Buğra Han mentioned in the Kudatgu Bilik,Bulletin of the School of Oriental Studies, London Institution, III, 1, s. 151-158, 1923.

leneğe -ki tahta çıkan hanın kendisinin eski lâkabını yeni bir lâkaba çevirmesidir- Karahanlılarca devamlı uyuluyordu. Bu lâkap hanın özel adı yerine kullanılmakta idi. Bu sebepten tarihçiler aynı yerde aynı tarihte kesilen sikkelerde görülen çeşitli lâkapların bir veya birçok şahıslara mı ait olduğunu doğru tâyin edemeyerek çok zorluk çekmektedirler.

Fakat bugüne kadar bilindiğine göre Semerkand'da Türkçe edebiyat hakkında bir söz bile söylenmiyordu[284]. Hanın sarayında Farsça şiir söyleyen şâirler yaşıyor ve hanın iltifat ve korumasına kavuşuyorlardı. Türk dilinde Müslüman edebiyat vücuda getirmek, diğer yerlerden daha çok Kaşgar ülkesinde mümkün idi. Mamafih orada da Farsça tesiri gittikçe kuvvetleniyordu. Hattâ XVIII. yüzyılda bile burada Farsça bir tarihî eser yazılmıştı. Halbuki eser dilbilgisi hataları ile dopdolu olduğundan, Farsçanın bu yazarın ana dili olmadığı gibi, kendisince pek alışılmış bir dil de olmadığı açıkça görülmektedir[285]. Hicrî 462 (M. 1069-1070)'de Kaşgar'da Kutadgu Bilik adlı Türkçe bir ahlâk kitabı yazılmıştır. Bu kitap Kaşgar hanı adına yazılmıştır. Yazarı aslen Balasagun'lu olup, Kaşgar hanının sarayında Hâciblik mevkîini elinde tutan Yusuf adında biridir. Kitabın adı olan Türkçe "kutadgu bilik" tamlaması "mes'ud edebilecek ilim", yahut "padişahlara lâyık ilim" anlamındadır.

"Baht ve saadet" anlamında olan "kut" kelimesi her yerde (ve Kutadgu Bilik'in kendisinde de birçok yerlerde) şimdiki zamanda padişahları ululama için kullanılan "haşmetmeâb" kelimesi anlamında kullanılıyordu. Böyle padişahlara, memurlara ve diğer zümrelere ahlâk öğretmek için yazılan eserler eskiden doğuda ve bu arada İran âleminde pek meşhur idi. Bu gibi eserlerin en kıymetli olan kısmı ahlâkî görüşleri ve verilen nasihatları doğrulamak ve kuvvetlendirmek için tarihten getirilen efsaneler veya hâdiseler hakkındaki hikâyelerdir. Fakat Balasagun'lu Yusuf'un eserinde bu yön hiç yoktur. Bunda hiçbir tarihî şahıs adı zikredilmiyor. Sözettiği padişah "İlek" yalnız adaleti temsil eden bir takma ad, bir kinâyedir. Diğer faziletler ise İlek'in veziri, oğlu ve kardeşi şeklinde temsil olunuyorlardı. İşte bu yüzden Kutadgu Bilik'in kendi türünden Fars dilinde yazılan örneklerine göre kıymeti çok daha azdır.

Kitabın girişinde Arap ve Fars dillerinde kitap çok olduğu, fakat Türk dilinde hiçbir kitap bulunmadığı kaydolunmuştur. Böyle bir kayıt Türkler'in

[284] Hızır Han ve onun saray şâiri hak. bk. Nizami el-Aruzî es-Semerkandî, Char Maqala, Gibb. Mem. Ser. XI, 46 (metin); XI, 2, 52 (tercüme).

[285] Zapiski, XXIX, 313, v.d.

eski Budist, Mani, Hristiyan eserlerini pek çabuk unuttuklarını gösteriyor. Var olduğunu Kaşgarlı Mahmud'un eserinden öğrendiğimiz Müslüman-Türk şiir ve edebiyatı da galiba daha başka edebî eserlerin ortaya çıkmasına sebep olamamıştı. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre[286] Kaşgar şehrinin ahalisi Türk dilinin en incesi (belîğ) olan Hakanî Türkçesini konuşuyorlardı. Fakat Kaşgar bölgesinin köylüleri Kencek dilinde yâni bu bölgelerin Türk olmayan esas yerli kavminin sonradan Türkleşen dili ile konuşuyorlardı. Bu yüzden Türkçe edebiyatın da ilk önce Kaşgar'da ortaya çıkması gerekiyor.

Bir de Kutadgu Bilik'in üslûp ve ifade şekli itibariyle eski Türk edebî gelenekleriyle münasebeti ve bu eserin çağdaşlarına ne gibi tesir yapabildiği sorusu vardır. Kutadgu Bilik'in üç nüshası bilinmektedir: Biri 1439'da Heratda Uygur alfabesi ile yazılan nüsha, diğerleri Arap alfabesiyle yazılan iki nüshasıdır ki, bunlardan birisi Mısır'da, diğeri de Fergana'da bulunmuştur. Yazarın eserini önce Uygur veya Arap alfabesinden hangisi ile yazdığı sorusu ise hâlâ münakaşayı gerektiren bir konudur[287]. Kitabın adı ve "haşmetmeâb" anlamında "kut" kelimesini kullanması Kaşgar'da İslâm ve biraz da İran tesirinin daha pek kuvvetli olmadığını ve hanın saray ve dairelerinden Türk dilini daha çıkarıp süremediğini gösteriyor. Bu "kutadgu bilik" adına biraz sonra Moğollar devrinde de rastgeliniyor. Moğol imparatorluğunda ve imparatorluğun kalıntısından kurulan devletlerde uygulanan kanunun kaynakları olmak üzere Cengiz Han'a bağlanan düsturlar ve yasa vardı[288]. Gerektiği zaman kanunun kaynağı olmak üzere bunlara başvuruyorlardı. İşte Cengiz Han'a bağlanan bu rivayetler ve sözlerin hepsi de "kutadgu bilik" diye adlandırılıyordu. XV. yüzyıl yazarlarından İbn Arabşah'ın sözünden[289] kutadgu kelimesini Moğollar'ın da kullandığı, hattâ Uygur alfabesinin adı olarak kullanıldığı da görülüyor. İbn Arabşah bu "Kutadgu" kelimesini Cengiz Han'ın çıkmış olduğu kabilenin adı ile birleştirmekle yanılıyor (İbn Arabşah bu kabilenin adını Kıyat okumayarak Kıtat okumuştur). Buğra Han'ın Kutadgu Bilik'i hiç olmazsa unvan hususunda Moğollara tesir etmiş ve Cengiz Han'ın Kutadgu Biliki'nin ortaya çıkmasına sebep olmuş olduğunu söyleyenler de vardır[290]. Fakat Kaşgarlı Mahmud'un eseri yayınlandıktan sonra Kara-

[286] Divân, I, 31.
[287] İkincisi daha doğru görünmektedir.
[288] Zapiski, XIII, 015, v.d.
[289] Fakihat al-Hulafa, Mısır tab'ı 1315 H., s. 184.
[290] P. Melioranskij, Zapiski XIII, 021.

hanlılara bağlı olan Türklerin kendilerini Uygur diye adlandırmadıkları, dolayısiyle Balasagun'lu Yusuf'un eserini yazdığı dilin de Uygurca olmadığı açıkça ortaya çıkmıştır. Bunun gibi Buğra Han'ın Kutadgu Bilik'i gibi başından sonuna kadar İslâm ruhu ile yazılan bir eserin devamlı olarak Budist ve Hristiyan olarak kalan Uygurlara geçmiş olması ve Uygurların bu defa Moğollara etki ederken Müslüman Karahanlılardan öğrendikleri eseri onlara öğretmiş olmaları da mümkün değildir.

Balasagunlu Yusuf'un eseri Kaşgarlı Mahmud'un eserini yazmaya başladığı yıldan ancak iki yıl önce yazılmıştır. Kaşgarlı Mahmud bu eseri görmüş müdür görmemiş midir? Bu hususu Kaşgarlı Mahmud kendisi söylemiyor. Kaşgarlı Mahmud kendisinin dile ait olan bu eserinin kendisinden önce yazılanlar arasında benzeri olmadığını söylüyor. Martin Hartmann Balasagunlu Yusuf'un eseri ile Kaşgarlı Mahmud'un eseri arasında mühim bir fark görmüyor. Birincisini saray edebiyatı zümresine, sonuncusunu da halk edebiyatı geleneğine bağlıyordu. Fakat bu iddiasında haklı olmasa gerek. Yukarıda gördüğümüz gibi Kaşgarlı Mahmud'un eserinde kaydedilen şiirler içinde saraya ait şiirler de vardır. Diğer taraftan da Balasagunlu Yusuf kendisinin ahlâki öğütleri için halk arasındaki hikmetli sözlerden (halk felsefesinden) faydalanmıştır. Kutadgu Bilik'te bazı parça parça noktalar Kaşgarlı Mahmud'un eserinde kaydedilen halk sözleri örneklerinde söylenen fikir ve sözlerin aynıdır. Kutadgu Bilik'i okumuş olan herkes Kaşgarlı Mahmud'un eserinde adı geçen "erdem başı til" yâni "hikmetin başı dilde" yâni "insanın sözündedir" atasözünü görür görmez herhalde Kutadgu Bilik'i hatırlayacaktır[291].

Yayık nehrinin ağzına yakın Saraycık adlı yerde üzerinde Kutadgu Bilik'ten alınmış bir şiir yazılı bir çömlek bulunmuştur[292]. Bundan Kutadgu Bilik'in bugüne kadar meydana çıkarılan nüshaları sayıca az olmasına rağmen zamanında epeyce meşhur olduğu anlaşılıyor. Bundan başka yine yakında Türkiye'de Hibetü'l-Hakayık veya Aybetü'l-Hakayık adlı bir eser bulunarak yayınlanmıştır[293]. Kutadgu Bilik'e göre biraz daha sonraki bir devre ait olan bu eser yine aynı konu üzerine ve gerçek hayatın olayları ile hiç alâkasız bir

[291] Divân, I, 281 (Bk. C. Brockelmann, Ostas. Zeitschr., 8, 68, nu: 214). "Die Hauptsache der Bildung ist die Sprache".

[292] Zapiski, XXI, 042.

[293] Nşr. Necib Asım, İst., 1334, iki kısım (Ayrıca bk: J. Deny, A propos d'un traité de morale turc en écriture ouigoure, Revue du monde musulman, 60, 1925, 189-234).

şekilde yazılmış olup, alelâde ve kuru ahlâkî öğütlerden ibarettir. Kaşgar dilinde yazılan bu eserin yazarı Ahmed bin Muhammed Yuknakî adında biri olup, Dâd Sipehsâlâr Bey adında bir beye ithaf edilmiştir. Bu Hibetü'l-Hakayık'ın keşfi Kutadgu Bilik'in kendi çeşidinin tek örneği olmadığını ve Türk edebiyatında bir Kaşgar devri olduğunu gösteriyor. Fakat bu devrin Türk edebiyatının daha sonraki devirlerdeki mukadderatına tesiri pek az olmuş olsa gerek.

Türkler'in Çin medeniyetine olan eski yakınlıklarının izleri bu zamanda da hâlâ bâki kalmış olup, bu izler de yalnız han lâkaplarına has değildi. Kaşgarlı Mahmud'un eserinden anlaşılıyor ki, Karakıtaylarda kullanılan Çince bir unvan olan Tayangu[294] daha o sıralarda da var imiş. Tayangu kelimesi Arapça Hâcib deyimine karşılık olup, bunun aslı da güvenmek ve emniyet etmek anlamında olan Türkçe tayanmak (dayanmak) fiilinden geldiği söyleniyor. Orhon Âbidelerinden bilindiği gibi prenses anlamını ifade eden Koncuy kelimesi de Kaşgarlı Mahmud zamanına kadar gelebilmiş, fakat Hatun kelimesi bu zamanda Koncuy kelimesine göre daha yüksek bir mevkii ifade etmiştir[295].

Kaşgarlı Mahmud'un eserinde maddî medeniyet izlerini ifade eden çeşitli kelimeler arasında Ulatu[296] kelimesi dikkati çekmektedir. Bu kelime burun temizlemek için insanın cebinde taşıdığı ipek parçası diye açıklanıyor. Bilindiği gibi Eski ve Orta Çağlarda gerek eski Yunan ve gerekse İslâm Âleminde burun mendili kullanılmıyordu. Bu mendil Çin ve Japonya'da pek eski devirlerde bile kullanılmış olup, Avrupalılarda ancak XV. yüzyılda Uzak-Doğu medeniyeti ile tanışıktan sonra kullanılmağa başlandı. Moğolistan'da da eskiden kullanılıyordu. XI. yüzyılda bu burun mendilinin Türklerde kullanılması, sonradan etkisini yitiren Uzak-Doğu medeniyetinin, Türklere olan eski etkisinin kalıntılarından birisi olmak üzere kabul edilmek gerekir.

Müslüman-Türk edebiyatının Kaşgar devrinden sonraki devrinin merkezi Harizm de dahil olduğu halde Sirderya nehrinin güneyinde olan yerlerdir. Bu yerlerin Türk tarihindeki önemini gelecek konferansta anlatacağım.

[294] Divân, III, 281.

[295] Divân, III, 181. Çince Kung-Çu'dan alınmıştır, bk. F.W.K. Müller, Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch, 34.

[296] Divân, I, 122.

SEKİZİNCİ DERS

Yukarıda görüldü ki göçebe kavimlerle ticaret Orta-Asya'nın diğer medenî bölgeleri için mühim olmakla beraber, coğrafî durumu yönünden, Harizm için daha çok ehemmiyetli idi. Aynı coğrafî durumun Harizm halkının kavmî (etnoğrafik) yapısına ve diline de tesirsiz kalmayacağı bellidir. Hattâ Harizm'in komşuları daha İran'lı aslından olan göçebelerden ibaret olduğu zamanlarda bile bu özelliğinin farkedilmiş olması ihtimale pek yakındır. Hiç olmazsa bazı âlimlerin Harizm halkının evvelce Sirderya boylarından Don boylarına kadar uzanan geniş bozkırda oturan Alanlar'a mensup olduğunu[297] ispat etmek yolundaki denemeleri bu hususta zikre değer. Bozkırların Türkleşmesinden sonra Harizm Türklerin tesirine daha çok maruz kaldı. İslâmiyetin ilk yüzyıllarında Harizm halkının konuştuğu lehçe diğer İranlılarca anlaşılmamakla birlikte, yine İranlı olan bir lehçe idi : Bu yalnız konuşma dili olmakla kalmayıp edebî dil özelliğini de almış bulunuyordu. Hattâ XI. yüzyılda bile bu dilde yazıyorlardı[298]. Bununla beraber Farsça sözcüklerde Harizm kelimesi olmak üzere gösterilen kelimelerin çoğu öz Türkçe kelimelerdir. Buna ek olarak X. yüzyılda Harizmlilerin giyim yönünden Türkler'e benzediği de ayrıca kaydolunmuştur[299]. XIII. yüzyılda Moğollar devrinde ise Harizm hakkında eser yazanlar burasını dil bakımından tamamen Türk bir memleket olarak tasvir ediyorlar[300]. Şu halde Harizmlilerin Türkleşmesi XI. yüzyıl ile XII. yüzyıl arasında yâni burasını Selçuk sultanlarına bağlı beylerin idare ettikleri devirde vukubulmuştur. Bu beyler aslında Türk olmakla beraber, eski İran unvanı olan "Harizmşah" unvanını koruyorlardı. XI. yüzyılın son yıllarında burada Harizmşahlar Sülâlesi kuruldu ki, bunların hemen hepsinin adları Türkçe idi. Harizm bunların devrinde bu ülkenin bütün tarihinde ilk ve son defa olmak üzere pek büyük bir devletin merkezi olmuştur. Bu Harizmşahlar önceleri Selçuk sultanlarının vekilleri iken, yavaş yavaş Müslüman âleminin doğu kısmının yüce hükümdarları sıfatını kazandılar. Hattâ Selçuk devletinin çöküşünden sonra XII. yüzyıl ortasında Bağdad halifesinin vaktiyle kaybetmiş olduğu dinî hâkimiyeti geri almasını da kabul et-

[297] Der Islam, XI, 122.
[298] Beyhakî, Morley neşri, s. 842.
[299] Bibl. Geogr. Arab., III, 285.
[300] Plano Carpini. Ayrıca bk: A.Z. Velidî, Islamica, III, 1927, 190 v.d.

mediler. Belki bütün İslâm memleketinde önceleri Selçuk sultanlarının hakkı olan Sultan-ı İslâm'lığın kendilerine geçtiğini iddia ettiler. Hattâ son Harizmşahlar evvelce Selçuklular devrinde olduğu gibi hâkimiyetlerinin Bağdad'da kabul olunmasını istediler.

Harizm o vakit herhalde İran medeniyetinin tesiri altında bulunuyordu. Eserlerini Farsça yazan âlimler ve şairler arasında Harizmliler de vardı. Harizmşahlar devrinde Farsça memleketin resmî işlerde kullandığı dil idi. Lâkin Soğd'daki gibi yerli halk kitlesinin konuşma dili olan eski lehçenin yerine Fars dilinin geçmesi daha vukubulmamış olsa gerektir. Büyük bir ihtimal ile Harizm dili buralarda daima halkın dili olma özelliğini korumuş ve yerini ancak daha sonraları Türkçeye bırakmıştır.

Sirderya havzasında kısmen Harizmliler ve kısmen ihtimale göre Soğdlular tarafından kurulmuş olan kolonilerin Türkleşmelerinin daha erken olmuş olması gerekiyordu. Nitekim XI. yüzyılda buralarda Türklerin yerleştiği şehirler de vardı. Kaşgarlı Mahmud[301]'da Oğuz şehirleri olarak Savran[302] (bu gün de var olan bu şehir Samanlılar devrinde bir hudud şehri idi), Suğnak (XII. yüzyılda daha Müslüman olmayan Kıpçak ülkesinin başşehri idi, şimdi harabesi Sunak Kurgan[303] diye adlandırılıyor) şehirleri zikrolunuyor.

X. yüzyıl coğrafyacıları Savran'ın güney-doğusunda ve burası ile Farab (yahut Otrar) arasında Şavgar şehrini zikrediyorlar. Coğrafyacıların eserlerinde gösterilen mesafelere bakılırsa bu şehir yaklaşık olarak şimdiki Türkistan şehrinin yerinde olmuş olacaktır. Şavgar adı İran asıllıdır. Lâkin X. yüzyılda bu şehrin halkının İran'lı veya Türk mü olduğu belli değildir. Samanoğullarından Nasr bin Ahmed'in (914-943) 300.000 kadar (bu rakam herhalde abartılmıştır) askerle yaptığı bir seferi, metinlerin birinde (İbn Havkal[304]) bu Şavgar şehri üzerine yapılmış olarak gösteriliyor. Eğer böyle ise Şavgar kuvvetli bir hükümdarlığın karargâhı olmuş oluyor. İbn Havkal'ın kaynağı olan İstahrî[305]'nin nüshalarında ise bu şehrin adı tamamen başka türlü yazılmıştır. Dolayısiyle, özellikle bu sefer hakkında diğer kaynaklarda

[301] Divân, I, 364 ve 392.
[302] Divân, I, 364.
[303] Buluntu yerleri hak. bk. A. Jakubovskij, Akad. Ist. Mater. Kultury, Soobşçenija, II, 123 v.d. (Resimlerle birlikte).
[304] Bibl. Georg. Arab., II, 340.
[305] Adı geçen eser, I, 291.

da bilgi bulunmadığından seferin nereye yönelmiş olduğu bilinemiyor. Sirderya havzasında bu Şavgar'dan başka bir de Evliya Ata şehrinden dört fersah (24 km.) güney-batıda başka bir Şavgar vardı. Gerek XII. yüzyıl âlimlerinden Sem'anî[306]'nin (XI. yüzyılda yazılan bir esere dayanarak) Türk hududunda bir yer (Nahiyetün min suguri't-Türk) ve gerek XIII. yüzyıl âlimlerinden Yakut'un[307] (XII. yüzyıl yazarı İmranî'den naklen) "Türk şehirlerinden biri" (min bilâdi'd-Türk) şeklindeki tarifleri de adı geçen Şavgar'ların her ikisine ait olabilir.

Şimdiki Türkistan şehri yerinde olan Yasi yahut Yesi şehri ne Sem'anî ve ne de Yakut tarafından bilinmiyordu. Halbuki şehir XII. yüzyılda da var idi. Nitekim aslı buradan olan veya hiç olmazsa burada yaşamış ve ölmüş bulunan Şeyh Ahmed-i Yesevî yahut Yasavî bu zamanlarda şöhret kazanmıştı. Ahmed-i Yesevî ise H. 562 (M. 1166/67) de ölmüştür. Diğer bir habere göre bu Ahmed, Sayram şehrinden çıkmıştır. Herhalde bu Sayram'dan maksat Doğu-Türkistan'daki Sayram olamaz (çünkü o şehir o yüzyılda var olmayıp, ancak XVI. yüzyılda Batı-Türkistan'daki Sayram'dan gelen muhacirler tarafından kurulmuştur[308]). Belki Batı-Türkistan'da, şimdiki Çimkent[309] şehrinin biraz doğusunda bulunan Sayram'dır ki İsficab ve Akşehir adları ile de bilinip, adı Kaşgarlı Mahmud'da da geçmektedir[310].

Türkler tarafından Ata Yesevî lâkabını alan Ahmed, Türkler arasında İslâmiyetin ve İslâm tasavvufunun yayılması için büyük bir tesir yapmış olsa gerektir. Bunun tasavvuf ruhuyla yazmış olduğu Türkçe şiirleri halk arasında büyük bir şöhret kazandı ve hattâ bu güne kadar Orta-Asya'daki halk şâirleri bu yolda kendisini taklit etmektedirler. Fakat ne yazık ki özellikle halk tarafından bilinmeleri dolayısiyle bu şiirler bize yazıldıkları zamanki şekliyle gelememiş, belki bunları birçok defalar kopye edenler asıl nüshanın dilini, kendi zamanlarına uydurarak değiştirmişler ve başka şeyler de araya sokmuşlardır. Ahmed-i Yesevî'nin hayatını da aynı şekilde hemen hemen özellikle daha sonraki devirlerin efsanevî hikâyelerinden öğreniyoruz. Bu efsanelere göre Ahmed-i Yesevî'nin öncüsü Arslan Baba yahut Bab Arslan (bilindiği gibi Arapça kapı anlamında olan bab kelimesi Türkistan'da İslâm dinini neş-

[306] Sem'ani, Margoliouth neşri, s. 328.
[307] Yakut, Wüstenfeld neşri, III, 245.
[308] Zapiski, XVII, 0188.
[309] Enz. d. Isl., I, 891.
[310] Divân, III, 133.

redenler için kullanılmıştır) adında bir Türk evliyâsıdır. Arslan'ın oğlu Mansur Ata, Ahmed-i Yesevi'nin ilk halifesi yahut vekili idi. Ahmed-i Yesevî'nin kendisi ise Hemedan'dan Türkistan'a gelmiş olan İran'lı mutasavvıf Yusuf Hemedanî'nin üçüncü halifesi idi. Yusuf Hemedanî uzun yıllar Merv'de mutasavvıflar tarikatının şeyhi olarak yaşamış ve 1140 yılında ölmüştü. Yusuf Hemedanî'nin hayatını yazan zât[311] bu şeyhin katiyen Türkçe bilmediğini kaydediyor. Bununla beraber bu onun Türk tasavvufunun kurucusunu kendisine talebe edinmesine engel olmamıştır. Yusuf Hemedanî'nin ikinci halifesi yâni Ahmed'in doğrudan doğruya selefi Şeyh Ebû Muhammed Hasan bin Hüseyin el-Andakî idi. 1157 yılında ölen bu şeyh hakkında kendisinin çağdaşı ve dostu olan Sem'anî bazı bilgiler veriyor. Fakat Ahmed hakkında Sem'anî'nin bilgisi yoktur. Hattâ Sem'anî'nin yalnız nisbelere ve özellikle din âlimleri nisbelerine ait yazdığı bu kitapta "Yesevî" şeklinde bir nisbe bile yoktur[312].

Bilhassa Türk evliyâsı olması dolayısı ile Ahmed-i Yesevî sevgisi onun mezarı üzerine XIV. yüzyılın sonunda Timur tarafından yaptırılan muhteşem binanın da gösterdiği gibi, Sirderya nehri havzasında pek uzun ve devamlı bir şekilde yaşamıştır. Ahmed'in talebeleri ve halifeleri arasında eserlerini Türkçe yazan ve Türkçe Ata (peder) lâkabını taşıyan birçok kimse vardır. Bunlardan biri de faaliyeti bakımından Harizm'e bağlı olan Hakîm Ata yahut Süleyman Bakırganî'dir. Hakîm Ata da, tıpkı Ahmed-i Yesevî gibi, tasavvufa ait Türkçe bir öğütler mecmuası yazmıştır. Fakat bu eser Ahmed'inki gibi şiir değil nesirdir. Hakîm Ata'nın hikmetli sözleri de, tıpkı Ahmed'in sözleri gibi sade bir dille ve geniş halk kitlesine hitap etmek üzere yazılmıştır.

Harizm'in Türkleşme devresinde bulunduğu yüzyıllardaki hayatının araştırılması, Türkistan'da Türkler'in yavaş yavaş çoğunluk kazanmasının medeniyetin çökmesine ne derecede sebep olduğu, veyahut olmadığı konusu bakımından büyük bir ehemmiyeti haizdir. Türkleri medeniyete düşman bir millet diye tanıtarak bunların tarihteki rollerine yalnız o noktadan karar vermekte Avrupa Orientalistleri içinde herkesten ileri giden zat meşhur Alman Orientalisti Nöldeke olmuştur. Nöldeke'nin fikrince Samanlılar memleketinin Türkler tarafından fethedilmesi "bu memleketlerin tarihindeki en hüzün verici felâketlerden biridir". Daha yakın zamanlarda 1924'de Der Islam dergisi sahifelerinde Nöldeke bu konuya tekrar dönerek önceki iddi-

[311] Ali bin Hüseyin el-Kâşifî. Reşahât ayni'l-Hayat.
[312] Der Islam, XIV, 112.

asını tekrarlamış ve bütünü ile İran devleti olan Samanoğulları devletinin çöküşünden sonra medenî İslâm dünyasına Türkler'in gelip girmesini "bütün dünya tarihinde birinci derece bir belâ ve musibet olmak üzere" tasvir etmiştir[313]. Harizm ise yalnız Türk siyasî hâkimiyeti altında kalmış olmayıp, eski dili yerine Türk dilinin üstünlüğünü kabul eden yüksek medeniyetli ülkelerin bir örneğidir. Bununla beraber Harizm'in XIII. yüzyıldaki (Türk hâkimiyeti altında olduğu devirde) durumunun X. ve XI. yüzyıldaki (yâni Türk hâkimiyetinden önceki devirde) durumundan medeniyet bakımından çok daha aşağı olduğunu gösterecek deliller göstermek çok zordur. Moğol istilâsından pek az önce şehir hayatının geniş ölçüde ilerlemiş olduğunu ve hattâ sulama şekli ile yapılan ziraat alanlarının ve bayındır yerlerin, özellikle Harizm'in güney-batı kısımlarında daha çok genişlediğini görüyoruz. Diğer kaynaklar ise bu yüzyıllarda Harizm tüccarlarının Orta-Asya'da eskiye göre daha uzak memleketlerde itibar kazandıklarını anlatıyorlar. Bunun en büyük örneği 1218 yılında Mahmud Harizmî adında bir zâtın Cengiz Han tarafından Harizmşah Muhammed'e elçi olarak gelmesidir. Büyük bir ihtimal ile bu Mahmud, "Sefir Mahmud" anlamında olan "Mahmud Yalavaç"'ın kendisidir. Bu Mahmud Yalavaç ise Moğol devrinde Çin'de Pekin valisi olup, oğlu Mesud Bey de Orta-Asya'nın medeni ülkelerini idare ediyordu. Bu Mesud'un Bey unvanını taşıması, Satılmış ve Sevinç adlarındaki iki oğlunun adlarının öz Türkçe olması, gerek Mesud'un ve gerek babası Mahmud'un dil yönünden Türk olduklarını düşünmeğe sevkediyor.

Harizm'de fikrî medeniyetin yüksekliğine, akıl ve fikre dayalı bir kelâm mezhebi olan Mutezile mezhebinin daha XI. yüzyılda burada geniş ölçüde yayılmış ve XIII. yüzyılda da bu yayılmanın zirvesine ulaşmış olması tanıklık etmektedir. Harizm'in fikrî medeniyetinden sözeden Arap âlimleri bu ülkede dinî münakaşaların büyük bir edeb içinde yapıldığını ve hiçbir taassup eseri gösterilmediğini ve konuşanlardan birinin kendi fikrini savunurken kaba kelimeler kullandığı takdirde derhal sözünün kesildiğini ayrıca zikrediyorlar[314]. Harizm'de Mutezile mezhebinin ne kadar derinleşmiş ve kökleşmiş olduğunu bilmek için bu mezhebin Moğol istilâsından sonra da yaşamış olduğuna dikkat etmek yeter. Öyle ki Moğollar bu memleketi 1221 yılında fethederken Harizm çok direnme gösterdiğinden, özellikle bu ülke büyük tahriplere uğramıştı. Buna rağmen medenî geleneklerden Mutezilelik yaşaya-

[313] Der Islam, XIV, 158.
[314] Der Islam, III, 222.

bilmiştir. Hernekadar ziraat ve köylerin bayındırlığı Moğollar'dan evvelki devredeki haline döndürülememiş ve XIV. yüzyılda ziraat sahası Moğollar'dan önceki devre nisbetle biraz daha daralmış ise de Harizm'in başşehri olan Ürgenç, şimdiki Köhne Ürgenç şehri 1221 yılındaki olaydan birkaç yıl sonra hemen hemen Moğollar'dan önceki yerinde yeniden onarılarak canlandırılmış ve hattâ Moğol devrinde o taraflarda seyahat eden Müslüman ve Avrupalı seyyahlar Ürgenç'i Batı-Asya ve Avrupa ile Uzak-Doğu ticaret yolu üzerinde en büyük şehirlerin birisi olmak üzere vasıflandırmışlardır. 1333 yılında burada bulunan Arap seyyahı İbn Battuta da Ürgenç şehrini "Türk şehirlerinin en büyük, mühim ve güzellerinden biri" olmak üzere tarif etmiştir.

Harizm ve medeniyet yönünden buraya bağlı olan aşağı Sirderya şehirleri, Moğol devrinden önce olduğu gibi sonraları da pek canlı bir medenî ve edebî faaliyet sahası olmuşlardır. Brockelmann'ın Arap Edebiyatı Tarihi'nde Harizm'de ve ona komşu ülkelerde yazılan birçok eserlerin ve yazarlarının adları zikredilmiştir. Edindiğim bilgilere göre İstanbul kütüphaneleri bu bilgileri daha çok genişletmek ve tamamlamağa imkân veriyor. Bu eserlerin çoğunluğu her halde dinî ilimlere aittir. Bana bildirildiğine göre bu eserlerin birinde Harizm dilinde cümleler kullanılmıştır[315]. Bu bilgilerin yakın bir zamanda meydana çıkarılmasını ümit etmek icabeder. XII. yüzyılda Harizm'den çıkan veyahut Harizm'de faaliyet gösteren âlimler içerisinde biz Zemahşerî ve Şehristanî gibi değerleri dünyaca bilinen âlimleri de görüyoruz. O zamanın bu gibi âlimlerinden yerli veyahut Türk millî hislerini ortaya koymalarını beklemenin biraz zor olacağı tabiîdir. Bununla beraber Harizmşahların en sonuncusu olan Celâleddin (ki 1221 yılı başlarında Harizm'i terketmiş, aynı yılın Kasım ayında Hindistan'a kaçmış, 1223 yılında Batı-İran'da faaliyet göstermiş ve 1231'de Moğollarla olan savaşta ölmüştür) adına Muhammed bin Kays adında birinin Türk dili hakkında "büyük bir kitap" yazmış olduğu dikkat ve ilgi çekicidir. Bu yazar hakkında başka hiçbir bilgiye sahip değiliz. Eseri de galiba Arapçadır. Kaşgarlı Mahmud'dan sonra bu eser Türk dili hakkında yazılmış ve şimdiye kadar bizce bilinen eserlerin ikincisi olacaktır. Yazık ki bu eser bize kadar gelememiş ve varlığı da ancak Moğollar zamanında eser yazan Cemâleddin İbnü'l-Mühennâ'nın eserinin iki yerinde bu kitaba yaptığı atıflardan anlaşılmıştır[316].

[315] Yukarıya bak.

[316] Muhammed İbn Kays hak. bk. Köprülüzâde, Türkiyât Mecmuası, III, 441 v.d.

Anlaşıldığına göre Türkler Harizm'e gelip yerleştiklerinde oradaki, zamanına göre, yüksek olan medeniyeti benimsedikleri gibi, bu öğrendiklerinden Müslüman-Türk edebiyatını ilerletmek yolunda faydalanmışlardır. Eğer Moğollar'dan önceki devrin Türk-Harizm medeniyeti olmasa idi, Moğollar devrinde Harizm'in ve genellikle Altın-Orda'nın Türk Edebiyatı tarihindeki o büyük -ve şimdi gittikçe açıklık kazanmakta olan- rol ve ehemmiyetlerini anlamak zor olurdu. Aslı Harizmi'li olan bir Altın-Orda şâirinin 1353 yılına ait olan eserinin dili Timurlular devrinde Çağatay dili adını alan edebî Türk dilinin aynıdır. Bununla beraber Harizmî takma adını taşıyan bu yazarın eseri, memleketi olan Harizm'de değil, aksine Sirderya boylarında[317] yazılmıştır. Şimdi İstanbul'da anlayabildiğime göre, eserlerini bu şâir Harizmî'den önce yazan yazarlar da bulunmuştur[318]. Harizmî'nin eseri Canıbek Han devrinde yazılmış iken bize ulaşan diğer bir edebî eser ondan daha önce, Canıbek Han'ın büyük kardeşi olan Tınıbek Han devrinde yazılmıştır. Bu eserde Tınıbek, Şahzade diye adlandırıldığından bu son eserin daha Şahzade Tınıbek'in babası Özbek Han zamanında yâni 1340 yılından önce yazılmış olduğu anlaşılıyor. Şimdiye kadar bilindiğine göre Moğollar'dan önce Kırım'da Müslüman yoktu. İşte burada da Moğol devrinde Yusuf ve Züleyha'ya ait Türkçe bir edebî eser yazılmıştır[319]. O eser de şimdi bize yalnız o eski devirde Güney Türkçesine yapılan tercümesinden bilinmektedir. Bu Güney Türk Edebî Dili de Moğol devrinde meydana gelmiş ve sonra Osmanlıca adını almıştır. Daha başka tercümeler de vardır. Bu cümleden Ebu Nasr Serahsî'nin akaide ait eseri XV. yüzyılda Mısır'da Güney Türkçesine tercüme olunmuş ve Yusuf ile Züleyha hikâyesi gibi bu eser de, bu Güney Türkçesine Tatarcadan yâni Altın-Orda'daki edebî dilden tercüme edilmişti. Sirderya havzasının aşağı kısmındaki Barçkent şehrinde (bu şehir Barçın, Barçınlığ adlarıyla da bilinmektedir) XIII. yüzyılın ikinci yarısında Hüsâmettin Hâmid bin Asım el-Barçınlığî adında büyük bir fakih yaşamıştır. Bu fakih üç dilde eserler yazmış idi. Bu âlimi bizzat görüp bilen Cemal Karşî'nin hikâyesine

[317] Brit. Museum, Şark Yaz., 8193, yap. 312 a (Sir yakasında) ve A. Samojloviç, Mir Ali Şir, Leningrad, 1928, s. 17. Türkçe 1927 baskısında "Sirderya boyları" yerine Güney Rusya denilmektedir.

[318] Paris, Ancien fonds turc., Nr. 312 (Samojloviç, adı geçen eser s. 6). O Kutb'un Hürsev ve Şirin'idir.

[319] Bir Gotha elyazmasına dayanarak P. Falev, Zapiski Koll. Vostokovedov, I, 139 v.d. da (daha önce hülâsaten Houtsma tarafından ZDMG, 43, 1889, 69-98 de, daha sonra tekrar Şeyh Muhsin Fanî'nin Mahdum Kulu Divânı'na ilâve olarak basılmıştır. İst. 1340).

göre onun Arapça eserleri fasih, Farsça eserleri melih, Türkçe eserleri sahih idi[320].

Cemal Karşî tarafından Arap, Fars ve Türk dillerinin, İslâm âleminin üç edebî dili olmak üzere karşılaştırılması bugüne kadar elde edilen bilgilere göre İslâm edebiyatında ilk karşılaştırmadır. Cemal Karşî Almalık'da doğmuştur (Doğumu 1230 yılı civarında olup, sonraları ömrünün büyük birkısmını Kaşgar'da geçirmiştir). Hüsâmeddin ile de H. 672 (M. 1273/74) yılında Barçkent'e seyahatı sırasında tanışmıştır[321]. Cemal Karşî'nin rivayetinden anlaşılıyor ki Altın-Orda'nın medeniyeti daha XIII. yüzyılda bile Türkistan medeniyetine tesir ediyordu. Böyle bir tesirin varlığı son zamanlara kadar Orta-Asya Türklerinde bilinmediği gibi Avrupa âlimlerince de bilinmiyordu. XVI. yüzyılın başlarında Babür Mirza, Çağatay şâiri Ali Şir Nevâî'nin eserlerinin Fergana'da Endican şehri halkının konuştuğu dilde yazılmış olduğunu tasavvur ediyordu. Radloff ise 1888'de[322] Babür'ün fikrinin yanlış olduğunu ve Çağatay dilinin bir yapma edebî dil olup, herhangi bir yerli konuşma dili ile ilgili olmadığını ispat etmeğe çalışmıştı. Bununla beraber Radloff bu edebî dilin yalnız eski Uygurların edebî dilinden başlayarak (Radloff o makalesini yazarken Orhon Âbideleri daha bilinmiyordu ve bundan dolayı o dilin arada bahsedilmesi bile imkânsız idi) 1310 yılında yazılmış olan Kısâs-ı Enbiya (Peygamberler Tarihi) kitabına kadar gelen eski edebî dil tesiriyle, yâni özellikle doğunun batıya olan medenî tesiri sayesinde meydana gelmiş olduğunu tasavvur etmiştir. Radloff'un fikrine göre adı geçen Kısas-ı Enbiya kitabı da "özbeöz Uygur dilinde" yazılmıştır. Aynı edebî dilin Altın-Orda'da da yayılmış olduğuna XIV. yüzyılın sonunda Toktamış ve Timur Kutluğ Han'lar tarafından yazılmış olan ferman (yarlık)lar tanıklık etmektedir. Radloff bu edebî dilin böylece Altın-Orda'da yayılmasını da ancak bu fermanların yazılmış oldukları XIV. yüzyılda meydana gelmiş gibi tasavvur etmiş olsa gerek. O'nun fikrine göre bu fermanlar "Çağatay edebî dilinden haberi olan" birisi tarafından yazılmıştır. O zaman daha Çağatay edebiyatının tesiriyle Altın-Orda edebî dilinin değil, belki aksine Harizm'in dahil olmak üzere Altın-Orda'nın Türkistan'a tesiriyle Çağatay dilinin teşekkül ettiğini tasavvur etmek güç idi.

[320] Barthold, Turkestan I. kısım, metin, s. 151.
[321] Zapiski, XI, 287.
[322] Zapiski, III, 1 v.d.

Eğer Moğol istilâsı olmasaydı, Çağatay edebî dilinin teşekkül etmesi de mümkün olamazdı. Bilindiği üzere XIII. yüzyıl Moğol fetihleri dünya tarihinde tamamen ayrı bir yer işgal etmektedir. Göçebelerin medenî ülkelere akınları her vakit tekrarlanmasına rağmen, aynı kavmin kısa bir zaman zarfında Uzak-Doğu ve Batı-Asya'yı, Doğu-Avrupa'daki medenî memleketleri fethetmesinin diğer bir örneği görülmemiştir.

Böyle olunca tabiîdir ki Moğollar tarafından fethedilen memleketlerin hepsinde de Moğollar hakkında yazılar yazılmıştır. Bu yüzden tarihî kaynaklarda Moğol tarihi hakkında diğer tarihî devirlere göre daha fazla bilgiye rastlıyoruz. Batı-Avrupa âlimleri de, Ortaçağdaki büyük doğu devletlerinin hepsine birden verdikleri ehemmiyetten daha fazla derecede Moğol devleti tarihine ehemmiyet vermişlerdir. Mamafih bu devletin kuruluşu ile ilgili olan meselelerin hepsi de araştırılmış ve çözülmüş sayılamaz. Meselâ bizim için büyük ehemmiyeti olan meselelerden biri Cengiz Han ile Harizmşah Muhammed'in savaşlarının sebebi meselesidir. Bu meseleye genellikle cihangir Cengiz Han'ın fetih plânları açısından bakılıyor ve bu plânlar da dışarıdan teklif edilmiş değilse bile, özellikle Bağdad'daki Abbasi halifesi Nâsır tarafından yardım görmüş olduğu zannediliyordu. Hattâ son zamanlara kadar ilmî eserlerde Cengiz Han'ı Harizmşah aleyhine halifenin kışkırttığı söyleniyor. Halbuki İslâm kaynaklarının bu savaşa ait haberlerinin karşılaştırılması bu savaşın çıkmasına Harizmşah'ın sebep olmuş olmasa bile, bunu çabuklaştırmış olduğu sonucunu veriyor.

Son Harizmşahlar "Sultan-ı İslâm" olmak istiyorlardı ve bu "Sultan-ı İslâmlık" vazifelerinden biri de İslâm dinini ve ona dayanan adalet esaslarını İslâm memleketi dahilinde korumakla beraber kâfirler idaresinde kalan Müslümanları da mümkün mertebe kurtarmağa çalışmak idi. Harizmşah Muhammed devrinde bu noktaya ehemmiyet verilmesine müsait şartlar mevcuttu; o da Karakıtay Gurhanları'nın çöküş ve yıkılmaya yüz tutmaları ve idareleri altındaki Müslüman ülkelerinden bazılarında isyanların baş göstermesidir. Bu ayaklanmaların ne sebepleri ve ne de nasıl cereyan ettiği hakkında elimizde hiçbir geniş bilgi yoktur. Gurhan aleyhine isyan eden Müslüman sultanlarından birincisi Hotan sultanı olsa gerek. Türk ve Müslüman olduğunda şüphe olmayan bu sultan yalnız bu münasebetle zikrediliyor. Moğollardan önceki devirde Hotan'da kesilen sikkelere de sahip değiliz. Aynı olay ile bir anda Gurhan memleketinin batı kısmında Buhara'da Gurhanların ve onlar tarafından tâyin olunan yerli hâkimlerin idaresine karşı halkın kendisi baş kaldırmıştı. Bunun gibi isyandan biraz önce de Buhara'da

bütün idare ve hâkimiyet yerli Müslüman ruhanilerin başkanı olan ve Âl-i Burhan adını taşıyan Sadr'ların eline geçmiş ve Semerkand'da oturan Türk hanlarından tamamen bağımsız bir şekil almıştı. Bu Sadr'lar doğrudan doğruya Gurhan'ın kendisine bağlı ve vergiyi de kendileri toplayıp götürüp vermek gibi imtiyazlara sahip idiler. Yâni bunlara Karakıtay ve sonra da Moğol devrinde uygulanan vasallık (tâbi beylik) usullerinin en yumuşak şekli uygulanıyordu. Sadr'ların hâkimiyeti halkın umumiyetle yerli aristokrasi aleyhine olan isyanı neticesinde son buldu. İsyan edenlerin başkanı yerli sanatkârlar sınıfından birisi idi. Bunu da eski beyleri çok şiddetli takip etmekle suçluyorlar ki, böylece isyanın esası ve özelliği iyice açıklanmış oluyor. Bu mücadelelerde dikkat çeken noktalardan biri şudur ki, Sadr'lar hâkimiyetlerinde bir dinî kuvvete dayanmakta olmalarına rağmen baş kaldıranlara karşı yardım ricası ile Müslüman olmayan Karakıtay hükümdarının başkentine müracaat ettiler. Karakıtaylar bunların rica ve isteklerini yerine getirdilerse de yardım için askerî kuvvet değil, yalnız emir ve fermanlar gönderdiler. O devir ise Gurhanların çöküş devri olduğundan bu emirlerin hiçbir tesiri olmadı[323].

Buhara'daki hâdiselerden Harizmşah Muhammed faydalanarak 1207 yılı sonbaharında Karakıtaylar üzerine birinci seferini yaptı. Buhara'daki isyan Gurhan'ın da aleyhinde olduğundan Harizmşah Muhammed'in bu isyan hareketine yardım edeceğini beklemek gerekirken öyle olmadı. Buhara ayaklanmasının başkanı, Harizmşah'ın askerine karşı koyamadığından tutsak alınarak Harizm'e getirildi. Aynı zamanda Harizmşah, Gurhan'ın vasalı olan Semerkand hanı ile görüşmelere başladı. Karahanlılar sülâlesinden Semerkand'da hüküm süren son iki han İbrahim ve oğlu Osman "Sultanların Sultanı" (Sultanü's-Selâtin) gibi tantanalı bir ünvan taşıyorlardı. İbrahim Han ise sikkelerinde bu Arapça lâkap yanına Türkçe "Uluğ" sıfatını da ekliyordu. Sikkelerde bu hanların Türk sülâlesinden olduklarını gösterecek diğer bir belirti yoktur. Yalnız çağdaşları olan İran'lı Avfî'nin eserinde bu İbrahim ve Osman hanların tam lâkapları olmak üzere "Kılıç Tamgaç Han" ve "Kılıç Arslan Han Hakan" zikrolunuyor. Bunun gibi her iki hanın askeri ve teb'ası içinde Türkler'in ne derecede önemi olduğuna dair de hiçbir bilgi yoktur. Dikkate değer ve ilgi çekici olan bir nokta da Zerefşan nehrinin son akıntılarının döküldüğü gölün ta o zaman bile Kara Göl adını taşımasıdır. Bundan Buhara vilâyetinde ve hiç olmazsa bu vilâyetin çöle yakın ve Harizm tarafın-

[323] Kaynaklardaki haberler hak. bk. Turkestan, İngilizce tercüme, s. 355.

daki yerlerinde daha o zaman bile az çok Türk'ün var olduğunu çıkarmak mümkündür.

Harizmşah'ın 1207 yılındaki seferi fazla bir netice vermedi. Galiba Harizmşah'ın geçici bir müddet için fethettiği yerler, tekrar Gurhan idaresinde kalmak mecburiyetinde bulundular. Harizmşah Muhammed ancak 1210 yılında Talas yakınındaki savaşta Karakıtay askerlerini yenebildi. Bu zafer de kesin bir zafer olmadı. Çünkü Gurhan teb'ası olan Müslümanlar, Harizmşah etrafında toplanarak birleşemediler. Hattâ Balasagun halkının Gurhan aleyhine ayaklanmalarına da Harizmşah bir türlü yardım edemedi. Bununla beraber Harizmşah bu zaferlerden faydalanarak kendi hâkimiyetine daha çok canlılık verebildi. Kendisini Selçuk sultanlarının sonuncusu ve pek kudretlisi olan Sancar'ın adı ile "Sultan Sancar" diye adlandırdı. Buna ilâve olarak İskender yâni "Makedonyalı Aleksandr" adını da aldı ki, bu, Harizmşah'ın yalnız "Sultan-ı İslâmlık" görüş noktasından gerekli olan fetihlerle yetinmeyip, bütün dünyayı kaplayacak genişlikte fetihler yapmak fikrinde bulunduğunu da yeter ölçüde açıkça gösteriyor.

Bununla beraber Karakıtay Devletinin kaderi Harizmşah'ın hareketinden daha çok doğudan Moğollar'ın gelmesiyle hallolundu. O zaman Tatar diye adlandırılan Moğollar'dan, tarihçi İbnü'l-Esir'in ifadesine göre, önce ilk Tatarlar geldiler. Bunlar Moğolistan'dan Cengiz Han'ın baskısı ile çıkmışlardı. Sonra da Cengiz Han'ın kendisinin askerleri geldi.

Tarihçi Reşidüddin ise Moğollar'dan önce Tatar adının kavim adı olarak geniş ölçüde kullanılmasının o zaman Boyur-Nor Gölü etrafında yaşayan hakikî Tatarlar'ın oldukça kudretli olduklarından ileri geldiğini söylüyor. Şimdi ise biz bu Tatar kelimesinin daha eski zamanda ta Orhon Âbideleri devrinden, yâni VIII. yüzyıldan başlayarak böyle geniş bir şekilde yayılmış olduğunu biliyoruz. X. yüzyılda bu ad Tumanski Yazması'nda ve XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un eserinde görülüyor. Büyük bir ihtimalle Tatar adı genellikle Moğol diliyle konuşan kavimlere verilmiştir. Reşidüddin'in naklettiği bilgilerden de görülüyor ki, Moğol dilleri ile Türk dillerinin yayıldıkları ülkelerin hududu ta o zamanda da yaklaşık olarak şimdiki hududa uyuyordu. Orhon nehrinden yukarı Irtış'a kadarki bütün Batı-Moğolistan'a sahip olan Naymanlar, hattâ onların kuzey komşuları olan Oyratlar bile Moğolca konuşuyorlardı. Onlar Yenisey nehrinin kaynaklarında yaşıyorlar ve bu kaynaklar Sekiz Müren diye adlandırılıyordu. Bundan o havalide Moğol ve Türk dillerinin birbirleriyle karışmış olduğu çıkarılır (Sekiz=Türkçe 8, Mü-

ren=Moğolca nehir demektir). Oyratların kuzeyinde Yenisey veya Türklerin her vakit kullandıkları adla söylenirse Kem nehri havzasında Türkçe konuşan Kırgızlar yaşıyordu. Irtış nehri üzerinde Naymanların komşuları Türkçe konuşan Kanglı, Kıpçak ve muhtemelen Karluklardır ki, bunların merkezi Yedisu bölgesi kuzeyinde bulunan ve kuruluş tarihi XII. yüzyıldan önce olmayan Kayalık şehridir.

Moğol kabileleri ise güneyde Çin seddinden, kuzeyde ta Baykal gölüne kadarki yerleri işgal ederek oturuyorlar ve medenî seviyece de farklı derecelerde bulunuyorlardı. Çinliler Tatarları üç çeşit olmak üzere kaydetmişlerdir. Güneyde Çinlilerle komşu olan Ak Tatarlar, onlardan kuzeyde Kara Tatarlar, onlardan daha kuzeyde de Vahşi Tatarlar ki bunları Moğollar "orman kavimleri" diye adlandırıyorlardı. Kara Tatarlar göçebe bir kavim olup, Vahşi Tatarlar ise vahşi hayvan avcılığı ile geçiniyorlardı. Kabilelerin yerleri gösterilmek ve hayat tarzları tarif edilmek itibariyle XIII. yüzyıl Moğol kabileleri hakkındaki bilgiler eskiden buralarda oturan Türkler'e ait bilgilere göre daha zengin, daha çeşitlidir. Ne Çin ne de diğer kaynaklarda da göçebe Türklerle birlikte avcı Türkler de bulunup bulunmadığı ve genellikle bozkır kavimleri ile orman kavimleri arasında ne gibi münasebetler bulunduğu hakkında hiçbir bilgi yoktur. Çok nadir bir örnek olmak üzere yalnız Gerdizî'deki Kırgızlar ve onların doğu komşuları hakkındaki birkaç kelime gösterilebilir. Reşidüddin'in eserinden öğreniyoruz ki, Şamanizm evvelce göçebelerin değil, avcı kabilelerin dini imiş ve daha Moğol devrinde yalnız kuzeydeki ormanlık ülkelerde yaşayan kavimler içerisindeki Şamanistler hakikî Şamanist addedilmişlerdir. Reşidüddin'in eserinde Şamanist kuvvetlere diğer kabilelerden daha çok sahip olan kavim olmak üzere zikrolunan Orman-Uranhaytı (Uryankgat bişe) kabilesi hakkında naklolunan hikâyeden anlaşılıyor ki, göçebeler gözünde medenî çiftçilerin hayatı ne kadar dayanılmaz bir tutsaklık olarak düşünülüyorsa, avcılıkla geçinen kavimlerin gözünde göçebelerin hayatı da öyle tasavvur olunuyormuş[324].

Moğolistan'ın Cengiz Han[325] idaresinde birleştirilmesinden önceki olaylar ve kanlı iç ihtilâller bazen "orman kavimlerini" de araya karıştırmış ise de, bu karışıklıkları çıkaranlar özellikle Moğolistan'daki göçebe kavimler olmuştur. Şimdi ispat olunmuş olduğu üzere bu karışıklıkların ana hatları bozkır aristokrasisi ile bozkır halk kitlesi arasındaki mücadeleden ibarettir.

[324] Trudy Vost. Otd. Archeoal. Obşç. daki metin, VII, 114.
[325] Cengiz Han hakkında, bk. Barthold, Enz. d. Isl., I, 892 v.d.

Bozkır aristokrasisi Cengiz Han'ın başkanlığı altında birleştiği halde, bozkır demokrasi kitlesi de Camuga etrafında toplanmışlardı. Bu Camuga önceden Cengiz Han'ın dostu olup sonra ondan ayrılmış ve Karakıtay Gurhanları gibi bu da kendisine Gurhan lâkabını takınış idi[326]. Camuga, Moğol kabile başkanları ve hanları arasında Cengiz Han aleyhine yeni yeni düşmanlar buluyordu. Fakat bu mücadele Camuga'nın bütün arkadaşlarının ve müttefiklerinin kısmen yok edilmesi ve kısmen de Moğolistan'dan kaçmaları ile son bulmuştur.

Cengiz Han ile olan mücadelede son defa olarak Camuga'nın katıldığı savaş 1204 yılında vukubulmuştur. 1205 yılında ise Moğol kaynaklarına göre Camuga, Cengiz Han'a teslim olunmuş ve onun tarafından idam edilmiştir. Lâkin tarihçi Cüveynî dikkat çekici ve garip bir olay zikrediyor ki, o da evvelce Cengiz Han hizmetinde bulunmuş, sonra da İslâmlar tarafına geçmiş ve daha sonra 1220 yılında Buhara fethedilirken Cengiz Han tarafından öldürülmüş olan Bahadır Gurhan adında birinin hikâyesidir[327]. Moğol rivayetine rağmen Camuga'nın, Cengiz'den kaçarak Harizmşah'ın memleketinde kendisine bir sığınak bulmuş olması mümkündür.

Cengiz Han'ın Moğol kabilelerinden olan düşmanları Selenga nehri üzerinde yaşayan Merkitler ve Naymanlar batı tarafına kaçmışlardı. Her iki kabile sonuncu defa olmak üzere 1208'de Cengiz Han'ın kendisi tarafından yenildiler. 1209'dan sonra bu kabileler parçalanarak, Merkitler daha kuzeydeki bir yoldan Kıpçakların ülkesine, Naymanlar ise Karakıtay memleketine geldiler. Gerek Merkitler ve gerek Naymanlar bu olaylardan daha önce Hristiyan propagandası tesiri altına girmişlerdi. Bunun üzerine yukarıda da gördüğümüz gibi Uygurlardan okuma yazma öğrendiler. Türklerin Moğollara olan medenî tesirleri hakkında daha başka bir takım olaylar da tanıklık etmektedir. Bunlardan biri de aslen Moğol olan kavimlerde bir çok özel ad ve lâkapların Türkçe olmasıdır. Cengiz Han daha Doğu-Moğolistan'da otur-duğu sıralarda karargâhında Müslüman tüccarları var idiyse de, oralarda İslâmlar olduğu hakkında hiçbir haber yoktur. Merkit isyancılarından olan ve Cengiz Han'ın hanımının kardeşi bulunan birinin Cemal Hoca diye bir Müslüman adı taşıdığı zikrolunuyor. Bu rivayet ise daha Cengiz Han hayatta

[326] Bk. Enz. d. Isl., I, 893.
[327] Gibb. Mem. Ser., XVI, 80 (Gurhan'ın okunuşu kesin değildir).

iken Moğollar içerisinde İslâmiyeti kabul edenlerin var olduğunu gösteren tek rivayet değildir[328].

Cengiz Han'ın Merkit ve Naymanlarla olan savaşı esnasında, 1207 yılında Cengiz'e bağlı olan ilk Türk kavmi olmak üzere Yenisey nehri havalisindeki Kırgızlar baş eğdiler. Sonra bunlar Cengiz'e karşı isyan etmişler ise de, 1218'de Cengiz'in büyük oğlu Cuci, Yenisey nehrini buz üstünden geçerek bunları bastırmıştır. Arap coğrafyacılarının rivayetlerine göre o zamanlar Kırgızların, VIII. yüzyılda olduğu gibi, hakanları yoktu. Bütün kavim iki kola ayrılmış olup her kolun bir başkanı vardı. Fakat hiçbirisi han lâkabını taşımıyordu. Hattâ sonraları Kırgızlar kendilerinin eski zamanda hanları olduğunu tamamen unuttular. Radloff'un Kara Kırgızlardan işittiği bir rivayet Kırgızların "büyük han"'a başvurarak kendileri için büyük oğlu Cuci'yi han vermesini rica etmiş olduklarını söylüyor. Cuci o zaman daha küçük bir çocuk iken kulan (yabani eşek) sürüsüne rastlamış ve kulanlar da onu kendileriyle beraber götürmüşler. "Aksak Kulan Cuci Han" Kırgızların ilk ve sonuncu hanları olmuştur. Bu rivayet efsanevî bir mahiyette olmasına rağmen Kırgızların vaktiyle Cengiz Han'a ve oğlu Cuci Han'a bağlı oldukları hakkındaki hâtırayı saklamıştır. Hattâ burada kulan hakkındaki hikâye Cengiz Han'ın 1227 yılında oğlu Cuci'nin ölümü haberini işittiği vakit güya Türkçe söylediği bir şiiri olmak üzere aktarılan rivayetteki hikâyenin hatırası da olabilir: "Avcıların takipleri neticesinde yavrusunu kaybeden kulan gibi ben de kendi yavrumdan ayrıldım; dörtbir tarafa dağılıp giden ördek sürüleri gibi ben de kendi kahraman oğlumdan ayrıldım."

Kulun algan kulanday	Kulunumdın ayrıldım
Ayrılışgan ankuday	Er olumdın ayrıldım[329].

1209 yılında Cengiz Han'a daha medenî bir Türk kavminin başkanı olan Uygur İdikut'u baş eğdi. Bu olay Harizmşah Muhammed'in Karakıtayları yenmesinden bir yıl önce oldu. Uygur İdikut'u o vakitler Karakıtay Gurhanına bağlı idi. İdikut'un böyle bağlılık değiştirmesi Cengiz Han'ın düşmanlarının batıya kaçmaları dolayısiyle olmuştur. Merkit ve Naymanlar İdikut'un ülkesinden geçmek istedikleri vakit İdikut tarafından şiddetli karşılık gördüler. Aralarında vukubulan savaşta Merkit ve Naymanlar yenildiler. Hattâ o

[328] Turdy Vost. Otd. Arch. Obşç., VII, 96; XV, 197.
[329] Barthold, Turkestan (metin), 163-4, (Şeceretü'l-Etrak'a dayanarak).

güne kadar beraber iş gören bu iki kavmin birbirinden ayrılmasına da bu olay sebep olmuştur. 1211'de yâni Harizmşah'ın Karakıtayları yenmesinden bir yıl sonra o vakte kadar Karakıtay Gurhanına bağlı olan diğer bir Türk hükümdarı, Karluk hakimi Müslüman Arslan Han Cengiz'e baş eğdi. Halbuki Harizmşah 1210'da Karakıtayları yendiği zaman kendisini "Müslümanları kâfirler elinden kurtarıcı" diye ilân etmişti. Bu olay Harizmşah'ın artık Orta-Asya'nın Müslüman ahalisi arasında bile nüfuz ve itibarının yıkıldığını gösteriyor. Esasında Harizmşah'ın şahsî seciye ve sıfatları kendi devletinin dıştan görülen o büyük kuvvetiyle ve kendisinin takındığı o büyük lâkap ile taban tabana zıt idi. Fethettiği memleketlerde ordusunu zaptu rapt altında tutmaktan ve halkı askerlerin zulümlerinden koruyabilmekten büsbütün âciz idi. 1212'de Semerkand hanının Harizmşah ile arası açılarak sonunda evvelkinin Karakıtay tarafına geçmesi gibi karakteristik bir olay da bununla açıklanabilir. Harizmşah ile Semerkand hanı arasında münasebet kesilmezden önce aralarında yapılan görüşmelere ait tafsilât Cüveynî'de zikredilmiştir. Çok dikkat çekici olan bu tafsilâtta deniliyor ki: Semerkand hanı Harizmşah'ın kızı ile evlendikten sonra Harizmşah'ın annesi Semerkand hanını Ürgenç'te daha bir müddet bulundurmak isterken eski bir Türk geleneğine dayanmıştı. Bu geleneğe göre güveyin nikâh kıyıldıktan sonra bir yıl kadar bir müddet kaynatasının evinde kalması gerekirmiş. Han Semerkand'a dönüşünden sonra kendi başşehri halkının tamamen rızası ile Harizmşah'a, yâni kendisini Mecusî Gurhanın boyunduruğundan kurtaran Müslüman padişahına karşı başkaldırdı. Harizmşah da bu isyanı ancak birçok kan selleri akıtmakla bastırabildi.

Bu olaydan sonra Harizmşah memleketinin hududu Fergana'dan Aral Gölü[430]ne kadar uzanan Sirdeya nehri ve Sirderya nehrinin sağ sahili oldu ve Karakıtay Gurhanına bağlı olan Müslüman ülkelerinin (en kuzeyde Cengiz Han'a bağlı olan Karluk hanlığı hariç olmak üzere) hepsi doğudan Karakıtay memleketine gelip yerleşen Nayman kabilesinin başkanı Küçlük eline geçti. Bu Küçlük ise Hristiyan olup, diğer bazı kaynakların verdiği bilgilere göre Karakıtay memleketine geldikten sonra Hristiyanlıktan Putperestliğe yani büyük bir ihtimalle Budizm'e geçmiş idi. Küçlük, Gurhanın memleketini 1211'de yâni Semerkand hanının Harizmşah'a karşı isyanından daha evvel ele geçirmiş olsa gerek. Harizmşah Küçlük'le savaştı. Fakat başarılı olamadı. İbnü'l-Esîr ve Yakut'un haberlerine göre, işgal ettiği memleketlerden

[430] Enz. d. Isl., I, 436.

bazılarını, bunlar arasında İsficâb (Sayram), Taşkent ve Fergana'nın kuzey kısmını Küçlük'e terketmek mecburiyetinde kalmış ve bu vilâyetleri bırakıp giderken güya buralarını tamamen tahrip etmiş ve halkını da kendisiyle beraber götürmüş. Büyük bir ihtimalle Harizmşah böyle bir fikir taşımış olabilir. Fakat o fikri uygulayamamış olsa gerektir. Çünkü Moğollar'ın fetihleri sırasında yâni Harizmşah ve Küçlük olayından on yıl sonra bile adı geçen vilâyetlerin durumu oraların tamamen tahrip olunduğuna tanıklık etmiyor.

Moğolistan'ın Türkistan'dan uzak olmasına ve 1211 yılından başlayarak Moğollar'ın Çin'deki savaşlarla meşgul olmalarına rağmen Orta-Asya'nın Müslüman vilâyetlerinde Cengiz Han'ın itibar ve nüfuzu "Sultan-ı İslâm"ınkinden daha kuvvetli idi. O vakit (ihtimalki şu 1211 yılındaki olaylardan az önce) şimdiki Kulca bölgesinde olan Almalık şehrinde yeni bir Müslüman beyliği meydana geldi. Bu beyliğin kurucusu evvelce bir serseri ve at hırsızı idiyse de, bu cihet onun, XIV. yüzyıl başlarına kadar devam edebilen bir sülâlenin kurucusu olabilmesine engel olmadı. Bu adam daha işinin başlangıcında Cengiz Han'a baş eğmişti. Sonra Küçlük bunu bir av sırasında ansızın tutup öldürdü. Lâkin öldürülen adamın hatunu Moğolistan'dan yardım kuvvetleri gelinceye kadar Almalık şehrini Küçlük'ün askerlerine karşı savunabildi. Cengiz Han'a bağlı hükümdarlardan Arslan Han Karluk'a karşı Küçlük hiçbir teşebbüste bulunmamış olsa gerektir. Küçlük kendisinin bütün kuvvetini Kaşgar tarafına yöneltti ve bu bölgeyi fethetmesiyle bütün Orta-Asya'nın tarihinde ilk ve son defa olmak üzere İslâmiyete karşı takibat başladı. Bu cümleden olarak Küçlük'ün Müslümanlara Karakıtay giysisini kabul etmelerini emir, Müslümanları ibadetten men, Hotan'da imamlardan birini idam etmesi ve Nayman askerlerini bölerek Müslüman evlerine (galiba Müslümanların bu emirleri tamamen yerine getirip getirmediklerini teftiş için) yerleştirmesi gibi hususlar zikrolunmaktadır. Müslümanlar bu durumda iken de "Sultan-ı İslâm" yâni Harizmşah'dan hiçbir yardım göremediler ve bu zulümler ve takibattan yalnız 1218 yılında Moğol askerleri geldiği zaman kurtuldular.

Harizmşah bu sırada kâfirlerle savaş yapmakla meşgul idi. Fakat o hücumlarını nisbeten daha zayıf ve teşkilâtı daha gevşek olan Kıpçaklara, Sirderya nehrinin kuzey taraflarına yöneltmiş idi. Burada Irgız havalisinde Harizm askerleri ile Cuci Han idaresindeki Moğol kuvvetleri arasında az çok rastgele bir çatışma oldu. Cuci Han o zaman batıya kaçan Merkitleri takibederek gelmiş idi.

Kendisinin başarısızlıklarına rağmen Harizmşah yine cihangirlik şöhretine ulaşmak hayallerini beslemekte devam ediyor ve hattâ bir zaman sonra Çin'i bile fetheedeceğini ümit ediyordu. O yüzden Cengiz Han'ın 1215[331] yılında Pekin şehrini ele geçirdiğini işitmekle çok üzüldü. Bu haberin doğruluğunu araştırmak ve genellikle Cengiz Han'ın fetih ve başarıları hakkında bilgi toplamak için Bahaeddin Razî adlı birisini Cengiz Han'a elçi olarak gönderdi. Bu adam Cengiz Han daha Çin'de iken oraya ulaştı. Bu sefaret hakkındaki hikâyeyi tarihçi Cüzcanî elçinin kendi ağzından hikâye ediyor ve bundan dolayı bu hikâye hiçbir şüpheye yer bırakmıyor. Şu halde Moğol imparatorlarına elçi gönderen Halife Nâsır değil Harizmşah'ın kendisi idi.

Bundan sonraki olayların nasıl geliştiği, Harizmşah'ın gönderdiği adı geçen sefaretten ayrı olmak üzere yine Harizmşah memleketinden Cengiz Han'a bir ticaret kervanı geldiği ve Cengiz Han'ın da buna cevap olarak karşı bir elçi heyeti ve bir ticaret kervanı gönderdiği, Harizmşah'ın evvelce elçi heyetini ve sonra da ayrıca Cengiz'in elçisi olan Harizmli Mahmud'u geceleyin kabul etmesi ve hepsi Müslüman olan bu tüccarların Harizmşah memleketinin hudut şehri olan Otrar'da öldürülmeleri, bunların hepsi genellikle bilinmektedir. Bunların içinde bilhassa Harizmşah'ın elçi Mahmud'a Harizmli olması dolayısı ile kendisinin tabiî vatandaşı olduğunu söyleyerek Cengiz Han'ın memleketi hakkında gerekli olan bütün bilgiyi vermesini istemesi pek dikkat çekicidir. Böyle bir istek çağdaş bir Avrupalının gözünde her halde ve tamamen haklıdır. Meselâ İngiliz hükümeti vahşi veya yarı vahşi bir ülkeye tesadüfen düşerek orada hizmet etmiş olan her İngilizden böyle bir istekte bulunmakta hiçbir vakit tereddüt göstermez. Lâkin Ortaçağdaki Müslüman tüccarları çıktıkları ülkelerin devletine bir bağlılık hissetmiyorlar ve Müslüman padişahlarının askerî plânlarını uygulamalarında ve onların çalışmalarına katılmakta kendilerini ilgili görmüyorlardı. Moğolistan'dan gelmiş olan Müslüman tüccarların Otrar'da öldürülmelerinin sebeplerinden birinin de bu husus olması pek muhtemeldir.

Herhalde Otrar olayından sonra Moğollar'ın Harizmşah memleketine seferleri kaçınılmaz olmuştu. Bunun için Halife Nâsır'dan veyahut da diğer birisi tarafından bir davet ve kışkırtınaya hiç de ihtiyaç yoktu. Harizmşah ile Halifenin arası açık olduğundan Halifenin bu gibi plânları hakkında dedikoduların ortaya çıkması tabii idi. Harizmşah'ın oğlu ve halefi olan Celâleddin'in Bağdad Halifesine karşı bu gibi ithamlarda bulunduğu bilinmektedir.

[331] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 1225.

Fakat elinde bu iddiayı isbat edecek bir delili yok idi. Cengiz Han'ın Müslüman memleketlerine seferi Otrar olayının doğrudan doğruya bir sonucu idi. Bu ise pek tabiî idi, çünkü Müslüman tüccarlar Cengiz Han'a tam bir destek vermiş oldukları gibi, Moğol askerlerinin galip gelmeleri sonucunda ortaya çıkan şartlar ve müesseselerden, ileride göreceğimiz gibi, herkesten çok bu Müslüman tüccarları faydalanmışlardır.

DOKUZUNCU DERS

Türkistan'ın Moğollar tarafından istilâsından pek az önceki olaylara ait haberler biraz çelişkilidir. Hattâ Harizmşah ile Cuci'nin askerleri arasında vukubulmuş olup, Moğollar'ın çekilmesiyle sonuçlanan silâhlı çatışmanın Otrar olayından önce mi, sonra mı olduğu meselesi hakkında bile kaynakların verdikleri haberler ve rivayet eden âlimlerin adları, birbirlerinden farklı bulunmaktadır. Muhammed Harizmşah ülkesinde, özellikle Fars dilinde siyasî olaylara da temas eden mühim bir şiir edebiyatı vardı. Fakat bu eserler ancak kısa birtakım atıflar ve zikirler sâyesinde bizce bilinmektedir. Bu cümleden, bizzat Muhammed Harizmşah tarafından yazılmış olup[332], onun tarafından Mâverâünnehr'de terkolunan yerlerin harap olduğuna dâir Yakut'un naklettiği Arapça şiirler[333]; yine bu günkü Türkistan'da Aşkabat'ın batısında bulunan[334] Nesa şehrinde[335] şâir Mecdeddin Muhammed Paizî'nin Muhammed Harizmşah'ın saltanatı olaylarına ait Şehinşahnâme adlı destanî şiirine dâir Avfî'nin sözleri; yine Avfî'nin naklettiği Ömer Hurremabadî'nin Muhammed Harizmşah'ı "İskender-i Sâni" sıfatiyle yüceltmek gayesiyle yazılmış kasidesi bunlardandır. Bu kasidede özellikle şu sözler vardır: "Hıtayî'nin senin askerinle çarpışmak istemesi hata olur" (Hıtaî ve hata ile kelime oyunu). "Eğer o böyle birşey isterse şüphesiz cahilliğinin cezasını çeker, gün gibi açıktır ki Tatarlar sana boyun eğmezlerse onlar için gündüz tar (karanlık gece) olur"[336] (Tatar ve Tar ile kelime oyunu). Burada Cengiz Han ve Moğolları ile mi, yoksa ilk Tatarlar yâni Küçlük ve Naymanlarla mı olan çatışmadan sözedildiği bilinmemektedir.

Irgız civarındaki çatışmanın daha uzak neticeleri olmadı; bu defa saldıran taraf Harizmşah idi. İki taraf askerlerinden hiçbiri bu karşılaşmayı beklemiyordu. Harizmşah bu taraflarda Kıpçaklarla, Cuci Merkitlerle harbediyordu. Hattâ Cuci Harizmşah'a kendisiyle savaşa girişmek için babasından emir almamış olduğunun bildirilmesini emretti. Fakat Sultan'ın bütün kâfirleri aynı şekilde düşman saydığı cevabını aldı. Savaşın sebebi Harizmşah ül-

[332] Türkçe 1927 baskısında: Bizzat Muhammed Harizmşah adına yazılmış olan şiir.
[333] Yakut, Wüstenfeld neşrî, I, 250; III, 234.
[334] Lubab al-Elbab, Browne neşri, II, 345.
[335] Türkçe 1927 baskısında: Nesa nehrinde.
[336] Lubab al-Elbab, I., 202.

kesinde Müslüman tüccarların öldürülmesi olduğu ve 1218'de Kaşgar'daki Moğol komutanı Müslümanların yeniden serbestçe ibadet etmelerini temin ettiği halde, savaş Sultan için savunma şeklini aldığı zaman bu durum İslâm ülkelerinin kâfirlerin istilâsından korunması gibi sayılmağa başlandı. Cengiz Han hizmetinde Müslüman tüccarları bulunduktan başka Moğol ordusunda Kayalık ve Almalık Müslümanlarından meydana gelen birlikler de vardı. Bu tüccarlar arasında, o zamanlar, şüphesiz ki, Taciklerden başka Türkler de vardı. Moğollar bütün tüccarlara Türkçe ortak[337] yâni "şerik" adını veriyorlardı. Herhalde galiba bu yüzden tüccarlar kervanların donatılması için şirketler halinde birleşiyorlardı.

Harizmşah'ın ordusu çeşitli milletlere mensup askerlerden meydana gelmişti. Bu hususta dikkati çeken bir durum da şudur ki Mâverâünnehr'in başşehri olan Semerkand garnizonunda Türklerin ve Taciklerin sayısı Cüveynî'nin ifadesine göre, hemen hemen eşit idi (60 000 Türk, 50 000 Tacik). Bu ordunun kuvvetine milliyet çekişmelerinin az çok menfi tesir yapmış olması mümkündür. XIII. yüzyıl başında Harizm ile özbeöz İranlı olan Mazenderan halkı arasındaki münasebet hakkında tarihçilerden biri Türklerle Tacikler arasında hakikî bir dostluk olamayacağı görüşündedir[338]. Bundan daha kuvvetli bir diğer sebeb de Gazne'de Türklerle İran'ın dağlık Gur eyaleti yerlileri arasında meydana gelen çatışmadır. Türklerin başbuğu Gurluların başkanı ile anlaşma yapmak istemiş fakat şu cevabı almıştı: "Biz Gurluyuz; siz Türksünüz, bir yerde geçinemeyiz"[339].

Moğollar için Türkler, herhalde diğer milletlere mensup olanlardan daha yakın idi. Bundan başka Cengiz Han ordusunda birkaç Türk birliği vardı. Nihayet Orta-Asya göçebelik gelenekleri Türkleri Moğollara daha çok yaklaştırıyordu. Bununla beraber biz Moğolların Türklerle birleşmek ve bunları kendi fetihlerine ortak ettirmek teşebbüsünde bulunduklarını görmüyoruz. Bazen Türklerle görüşmelerde bulunuyorlar idiyse de bu Moğollar için alışılagelmiş askerî bir hile idi. Moğollar dostluk hakkındaki yalancı sözleri ile düşmanlarını sonradan birer birer yok etmek için ayırıyorlardı. Bunlar arasında evvelce dost ve müttefikleri dedikleri de dahil bulunuyorlardı. Cengiz Han, o vakit oğlu ile savaşmakta olan, Harizmşah'ın anasına da, elinde çok sayıda Türk birlikleri bulunan bu melikeyi harbe karışmaktan alı-

[337] Enz. d. Isl., I. 893.
[338] Zahirüddin Mer'aşî, Dorn neşri, s. 253.
[339] Gibb. Mem. Ser., XVI, 2, 193'deki metin; Turkestan, İng. terc. s. 439.

koymuş olmak için, dostluğu hakkında teminat vermişti. Semerkand kuşatması sırasında Moğollar garnizonun bir kısmını, başlarında Harizmşah'ın dayısı, anasının kardeşi, olduğu halde hizmetlerine almağa rıza göstermişler, fakat şehrin ele geçirilmesinden sonra sayıları 30000 olduğu ve başlarında 20 kumandan olduğu söylenen bu Türkler birdenbire kuşatılarak yok edilmişlerdi. Aynı şekilde Dağıstan'da da üzerlerine Kıpçaklarla birlikte Alanlar saldırdığı zaman, Kıpçaklara Türk olmaları dolayısı ile "Biz bir soydanız, bu Alanlar sizden değilir, onlara ne diye yardım ediyorsunuz?" demişlerdi. Moğollardan aynı zamanda hediye almış olan Kıpçaklar Alanları terketmişler, fakat Alanları yendikten sonra Moğollar derhal Kıpçaklar üzerine dönmüşler ve onlardan önce verdiklerinin iki misli fazlasını almışlardır. Bunun gibi Polovetsler, ki Kıpçaklar, daima düşmanları olan Ruslardan yardım gördükleri zaman Moğollar Rus beylerini de, Rus toprağına hücum için toplanmış olmadıklarını, belki oraya sadece -Rus vekâyinâmelerinin tabirince- "yarıcıları ve at uşakları olan" Ruslara çok zararları dokunmuş bulunan "müşrik Kumanlar"[3.10]'a karşı gelmiş olduklarına inandırdılar. Aynı şekilde Ön-Asya'daki Moğollar da oradaki bazı hükümdarlarla meselâ İsmailîler ve Bağdad Halifesi ile bir zamanlar görüşmelerde bulundular ki, bunlar sonradan Moğol istilâsında yok edilmişlerdir. Sultan Celâleddin anlaşıldığına göre 1226'da Isfahan'dan, Âzerbaycan'da faaliyette bulunan vezirine Suriye'den gelen kervanları arattırması emrini göndermişti. Kendisine ulaşan haberlere göre Bağdad yolu ile Suriye'ye İsmailî tüccarlarla birlikte bir Tatar elçisi hareket etmişti. Celâleddin'e çeşitli beylerle Halife hükümetini Tatarlarla olan münasebetlerinden dolayı ayıplamak için deliller lâzımdı. Hernekadar vezir yalnız araştırmadan değil, İsmailî kervanlarını olduğu gibi yok etmekten bile geri durmamış ve hattâ bu durum sonradan hükümdarını güç bir duruma bile sokmuş iken hiçbir delil elde edememişti[3.11]. Bununla beraber görüşmeler hakkındaki dedikodular doğru da olabilirdi.

Bilindiği üzere, 1220 yılı sonunda Hazar Denizi adalarından birinde ölmüş olan Muhammed Harizmşah, Moğollarla olan savaşlarda bizzat o kadar az görünüyordu ki, adı bile Moğollarca bilinmemiştir. Savaş sırasında ve ondan önce Harizmşah devletinin bütün faaliyeti ve bu arada Otrar'da tüccarların öldürülmeleri Moğol kaynakları tarafından Muhammed'in oğlu ve halefi Celâleddin'e bağlanmaktadır. Celâleddin'in 1221 Kasım ayı sonunda

[3.10] Prosit' svoich cholopov i konjuchov, pogannchy Polovcev.
[3.11] Nesevî, Houdas neşri, s. 158.

Hindistan'a kaçması fiilen savaşa son vermiş olmakla beraber daha sonraki yıllarda bunların bazı ayaklanmaları bastırmasından ve bazı dağlar üzerindeki kalelerin ele geçirilmesinden söz edilmektedir. 1223 yazında Cengiz Han Türkistan'ı terketmiş ve 1224 yazını Irtış boyunda geçirmiştir. 1227'de ölmüş olan Cengiz Han daha sağ iken Celâleddin İran'a dönmüş idi. Bir süre sonra, 1228 yılında, Moğollar Isfahan'dan az uzakta onu yendiler, fakat o kadar kayıp verdiler ki, İran'ı boşaltmak zorunda kaldılar. Celâleddin'in birlikleri bunları Amuderya'ya kadar kovalamış, fakat Moğolların Harizm ve Mâverâünnehr'deki hâkimiyetlerini sarsmak için hiçbir teşebbüs yapılamamıştır.

Moğol fetihleri eldeki bütün bilgilere göre, halkın müthiş bir şekilde katliama uğratılmasiyle yapılıyordu. Avrupa âlimleri yalnız medenî memleketler halkının göçebeler tarafından uğradıkları katliamları gözönüne almaktadırlar. Halbuki gerçekte göçebelerin siyasî birliği, bu defa da diğer bütün durumlarda olduğu gibi, uzun ve kanlı ve bazen bütün bir kabilenin plân dairesinde imhası ile sona eren savaşlar neticesinde meydana geliyordu. Onun için Cengiz Han ordusu tarafından bozkırlar halkının mı, yoksa medenî ülkeler halkının mı daha çok yok edilmiş olduğunu söylemek güçtür. Bunun gibi Moğol fetihlerinin göçebelere yalnız kazanç ve yerleşik halka yalnız zarar getirmiş olduğunu isbat etmek de güçtür. Moğol seferleri, meselâ Selçukluların Ön-Asya'yı istilâları gibi bütün bir kavmin göç etmesi şeklinde olmuş değildir. Moğolların ezici çoğunluğu, Moğolistan'da kalmış ve Cengiz Han yine buraya dönmüş ve burası daha 30[342] yıldan fazla bir müddet haleflerinin oturduğu yer olmuştur. Âmme hukuku sahasına, hususi hukukta kullanılan bir kaide tatbik edilmiştir ki, buna göre baba daha hayatta iken büyük oğullarına birbiri ardınca bir kısım mülkünü bölüştürür ve esas mülkünü küçük oğluna bırakırdı. Buna göre Cengiz Han'ın Anayurt[343]'u, Moğolistan, küçük oğlu Tuluy'a kalmıştı. Moğol dâimi ordusu 129.000 kişiden meydana geliyordu. Bunun 101.000'ini Tuluy alınıştı. Bu rakam Moğolistan'da kalanlarına göre, başka memleketlere giden Moğolların sayısının ne kadar az olduğunu açıkça göstermektedir.

Moğolistan'ın batı taraflarındaki fetihler Cengiz Han'ın üç büyük oğlu arasında bölünmüştü. O zaman bunların her biri dâimi ordudan 4.000 kişi almışlardı. Geri kalan 16.000 kişi han soyunun diğer üyelerine dağıtılmıştı.

[342] Türkçe 1927 baskısında yanlışlıkla 40 olarak yazılmıştır.

[343] Yurt kelimesi: "Toprak, malikâne", Osmanlıcada "memleket", yalnız Rusçada Jurte (Jurta) göçebe çadırı mânasına gelmektedir.

Oğullarından herbirinin mülklerinin hududu yalnız ana hatlarıyla tâyin edilmişti. Ata yurdunun en küçük oğula geçmesi lâzım geldiği gibi, en büyük oğlu Cuci'nin de fetholunan yerlerin en uzaklarda bulunanlarını alması gerekiyordu. Onun için Cuci'nin payı Cengiz Han'ın başarıları ölçüsünde gittikçe batıya doğru ilerliyordu. Cengiz Han'ın yalnız Moğolistan'da hâkim bulunduğu zamanlarda Cuci'nin payı Selenga'nın batısındaki topraklar idi. Batı taraflarında zafer kazanılınca Cuci'nin payına "Moğol atlarının tırnaklarının vardığı hudutlara kadar" bütün toprakların dahil olduğu farzedildi. Cengiz Han'ın hayatında Irtış'ın batısındaki Kıpçak ovaları, bunlar içinde Merkit kalıntılarının yok edildiği yerler, İdil Bulgarları ülkesinin hudutlarına kadar bu sahaya dahil bulunuyordu. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Cuci'nin haleflerinin mülkü dahiline bu ülke ile bütün Rus beylikleri de girdi (Moğolların Lehistan, Macaristan ve diğer Batı-Avrupa ülkelerine girmeleri, bir sıra zaferlere rağmen devamlı bir fetihle sonuçlanmamıştır). Cuci'nin halefleri Kafkas'ın güneyinde ve Hazar Denizi'nin batısındaki topraklar üzerinde de hak iddia ediyorlardı. Bu iddialar Cuci'nin halefleri ile 1250 yıllarında İran'daki Moğollar'ın kurduğu devlet arasında sık sık savaşlara sebep olmuştu. Karakıtay ve Harizmşah ülkelerinde, Irtış'dan güney-batıya doğru, Amuderya ve daha uzaklara kadar hareketlerde bulunulduğu zaman bu toprakların Cuci ülkesine katıldığından söz edilmiyor.

Yalnız Sirderya'nın aşağı yatağı üzerindeki şehirlerle Harizm bunun dışındadır. Çünkü Harizm kendi ülkesine katılmış olmalı ki, Cuci 1221'de Ürgenç'i uğradığı tahribattan kurtarmağa çalışmıştı. İdil havzası ile Amuderya aşağı yerlerinin tek bir devletin idaresi altında birleşmeleri daha dikkat çekici bir durum arzeder. Çerçekten bunlar arasında evvelce de sıkı bir medenî bağ vardı. Fakat bunlar hiçbir zaman bundan ne daha önce, ne daha sonra (Türkistan'ın Ruslar tarafından istilâsına kadar) tek ve aynı bir hükümet teşkilâtı içine girmemişlerdir. XIV. yüzyılın ilk yarısında Harizm, Sirderya boyundaki yerlerden çok İdil havzasiyle daha sıkı bir şekilde bağlı idi. Özbek Han zamanında bu hanın adını taşıyan paralar aynı zamanda hem İdil havzasında, hem de Harizm'de kesiliyordu. Halbuki o zaman Sığnak'da paralar yine Cuci soyundan olmakla beraber, başka bir han adına kesilmekte idi. Cuci ve sülâlesinin ülkesi içine, evvelce Karakıtaylarla kuzey ülkeleri Kayalık şehrini içine alan Yedisu eyaletinin bir kısmı ile bütün Irtış'dan Alagöl'e ve daha uzaklara İli ve Sirderya'ya kadar olan bütün yerler dahil bulunuyordu. Plano Carpini'nin 1246'da seyahati sırasında bu mıntakanın doğu kısmında, galiba Iruş'dan pek uzak olmayan bir yerde Cu-

ci'nin büyük oğlu Orda bulunuyordu. Batı tarafı ise galiba İli ile Sirderya arasındaki saha olup, Cuci'nin küçük oğlu Şiban'a aittir. Müslüman rivayeti sonraları bu kelimeyi Şeyban'a çevirmiştir. Bunun neticesinde XVI. yüzyılda Şeyban'ın halefi, Türkistan'daki Özbek ülkesinin kurucusu Şeybanî şeklinde şâirlik lâkabı almıştır. Arap kabilelerinden birinin adı olan bu lâkap özellikle meşhur Hanefi mezhebi fakihlerinden, Ebu Hanife'nin ve Ebu Yusuf'un talebelerinden birinin nisbesi olmak üzere meşhurdur. Pek muhtemeldir ki İslâm âleminde pek meşhur olan bu ad Şiban'ın Şeyban'a çevrilmesine ve bu suretle Şeybanî adının çıkmasına sebep olmuştur[344].

Ebu'l-Gazi'nin naklettiği bir rivayete göre, Şiban kardeşi Batu[345]'dan, Batu'nun kendi yurdu ile Orda'nın yurdu arasındaki araziyi - yazı Irgız, Ora, İlek kıyılarında ve genellikle Yayık nehri ve Ural dağlarının doğusunda ve kışı da Karakum, Arakum (?)'da Sirderya, Çu ve Sarısu kenarlarında geçirmek üzere- almıştı.

XVII. yüzyılda yaşamış geç bir yazar olan Ebu'l-Gazi kaynaklarını zikretmiyor. Bununla beraber verdiği haberler, gördüğümüz gibi, çoğunlukla Orda, Batu ve Şiban'ın çağdaşı olan Carpini'nin sözleri ile uyuşmaktadır. Şiban'ın halefleri daha başka yerlerde de faaliyet gösterdiler. Reşidüddin'in bildirdiğine göre[346] Şiban'ın torunu Terek boyunda karavul kumandanı idi. Fakat Şiban'ın yurdu XV. yüzyıla kadar haleflerinin elinde kalmıştır ki, bunların soy kütükleri gerek Ebu'l-Gazi ve gerek Muizzü'l-Ensab adlı soy kütükleri ile ilgili bir eserin yazarı olan XV. yüzyılda yaşamış bilinmeyen bir yazar tarafından elle tutulur, gözle görülür farklar arzetmeyecek bir şekilde nakledilmektedir. Cuci ülkesinin dağıldığı kısımların hepsinden çok Şiban'ın haleflerinin ülkesinde göçebe hayat hâkim olmakta idi. Öyle iken burada hâkimiyet ikiyüz yıldan fazla bir zaman tek ve aynı bir han sülâlesi üyelerinin ellerinde kalmış olup, bu göçebelerde pek ender görülen bir durumdur. Şehir medeniyeti ile en az temas etmiş oldukları için Şiban'ın halefleri göçebelerin savaşçılık geleneklerine en çok sadık kalmışlar ve onun için, Cengiz Han sülâlesinin kudreti hemen her yerde tamamiyle yok olmuş olduğu bir zamanda fatih rolünü almağa muvaffak olmuşlardır.

[344] Şeybânîler hakkında bk. Barthold, Enz. d. Isl., IV, 294.
[345] Onun hakkında bk. Enz. d. Isl., I, 709 v.d. (Batu).
[346] Reşidüddin, Blochet neşri, s. 117.

Daha bazı benzer olaylarla birlikte bu olay da Radloff'un[347] Moğol imparatorluğunun varlığının diğer göçebe hükümetlerinkine nazaran, devamlılığını bu imparatorluğun bünyesi içinde yerleşik kavimlerin çeşitli milletlerden meydana gelen hükümetlerinin girmiş olması ve buna dayanarak imparatorluğun göçebe kabileler birliği değil, Cengiz Han haleflerinin hâkimiyeti altında Çin, Orta-Asya, Ön-Asya v.b. gibi medenî devletler kurması ile açıklamak yolundaki makalesi aleyhindedir. Gerçekte ise Cengiz Han haleflerinin devleti özellikle Moğol devresinden evvelki devlet geleneklerine dayanmadığı yerlerde -Kıpçak ovalarında, İdil havzasında ve Kırım'da- daha çok devamlılık göstermiştir. Anlaşıldığına göre, devlet nizamının devamlılığı için Cengiz Han'ın dehasının meydana getirdiği askerî teşkilât kendisinin yerleşik medeniyet temsilcilerinden, medenî idare sahasında almış olabileceği derslerden daha az ehemmiyetli olmamıştır. Bu adamlar her halde, hanlar üzerinde yaptıkları tesirin çok verimli neticelerini daha da fazla göstermeğe meyilli idiler. Özellikle bu durum kendilerininkinden başka bir medeniyet kabul etmeyen ve ilerlemeyi yalnız Çin medeniyetinin kaidelerini benimsemekten ibaret tasavvur eden Çinliler hakkında söylenebilir. Çin haberlerinin, aslen Çinli olmasa bile (çünkü aslı Karakıtaylardandı) eğitim ve terbiye yönünden Çinli olan vezir Ye-Liu-Çu Ts'ai'ye isnat ettikleri rol de ancak bu şekilde açıklanabilir. Çin kaynaklarından şu hükmü çıkarmak mümkündür ki Ye-Liu-Çu Ts'ai Moğol imparatorluğunun gerçek kurucusudur. Çinlilerin bu görüşü, Çince olmayan kaynaklarda Ye-Liu-Çu Ts'ai hakkında hiçbir haber var olmamasına rağmen Reşidüddin'in Avrupa'lı nâşiri, Blochet tarafından kabul edilmiştir. Blochet'e göre, Moğollara medenî memleketlerde katliamlar tertip etmek ve halkın mallarını yağma etmenin caiz olmadığını yalnız bu Ye-Lui-Çu Ts'ai anlatmıştır. Blochet'in ifadesine göre, buna yalnız Cuci hükümeti uymamış ve onun için "anlatılmaz bir barbarlığa düşmüştür" (dans une barbarie sans nom)[348].

Gerçekte ise Cuci ülkesinin batı tarafı ki, burada aynı zamanda babasının bütün hissesinin en yüksek hâkimi sayılan ikinci oğlu Batu hüküm sürüyordu, Moğollar zamanında mühim bir medeniyet seviyesine erişmiştir. Rus beylerinden vergi almakla ve ilk zamanlarda bunların yanına kendi temsilcilerini göndermekle yetinmek suretiyle Moğollar kendilerinin yok etmiş

[347] Radloff. Das Kutadku-Bilik, Giriş, s. 56.

[348] E. Blochet, Introduction a l'histoire des Mongols de Rashid ed-din, Leyden-London, 1910, s. 217.

oldukları İdil Bulgarları Ülkesi'nde yerleştiler. 1223'de Rusya'dan dönüp Cengiz Han'a giderken Moğollar Bulgarlar tarafından çevrilmiş ve pek çok kayıplar vererek kendilerine yol açabilmişlerdi. Bundan dolayı da 1236'da Bulgar ülkesini fethedip başşehirlerini tahrip etmeğe muvaffak oldukları zaman, öçlerini aldılar. Tahrip edilen şehir de pek çabuk yenilendi: Şimdi orada bulunan bütün binalar ve kitâbeler Moğol hâkimiyeti devrine aittir. Bulgar şehri bir zamanlar Cuci sülâlesi ülkesinde Moğol hanlarının sikkelerinin kesildiği biricik şehir idi. Kitâbelerden görülüyor ki, halk daha XIV. yüzyıl başlarında Moğollardan önceki dillerini ki, bugünkü Çuvaş lehçesinin bu dilin kalıntısı olduğu anlaşılıyor, koruyorlardı. Sonradan yavaş yavaş Kıpçak Türkçesi'nin tesiri altına düşmüş ve bu dil gitgide Moğol Orta-Asyasında olduğu gibi burada da devlet dili olmuştu. XIV. yüzyılda Moğollar devrinde İdil'in orta yataklarında kurulmuş olan Kazan gibi şehirler, her halde daha başlangıçtan beri özbeöz Türk şehri idi. İdil'in aşağı yatağında daha Batu devrinde yeni şehirler kuruluyordu. Keşiş Rubruquis 1253'de Moğolistan'a giderken İdil üzerinde "Tatarlar tarafından kurulmuş olup, Batu'nun sarayına gidip gelen elçileri kayıklarla karşı yakalara geçiren Rusya'lı ve Sarazin yâni Müslüman unsurlardan meydana gelen bir halkın yaşadığı yeni bir kasaba" görmüştür. Bundan maksat Saratov yakınlarında, sonradan Ükek diye bilinen yerdir. 1254'de Moğolistan'dan dönerken Rubruquis "Batu tarafından İtil (Volga) üzerinde kurulmuş yeni bir şehir "Saray" zikrediyor. Rubruquis kendisi Saray'dan geçmiştir. Fakat o kadar diyor ki "Saray ve Batu'nun sarayı doğu yakasındadır". Ne şehir, ne de saray tasvir edilmiyor. Aynı yerler yakınında İdil'in orta kolu üzerinde, Moğollardan önce Sumnerkent adında bir şehir vardı. Moğollar bu şehri sekiz yıl kuşatmışlar imiş.

Sumnerkent başka kaynakların hiçbirinde zikredilmiyor. Bunun hangi millete ait olduğu ve bazılarının yaptıkları gibi, XII. yüzyıl yazarlarından Ebu Hâmid Gırnatî'nin Oğuzlar elinde gösterdiği Saksın şehrinin aynı olup olmadığı, bilinmiyor[349]. Saksın'ın yeri de hâlâ münakaşalı bir meseledir. Fakat bunu çoğunlukla Yayık veya İdil'in kaynaklarında arıyorlardı (şu halde XII. yüzyıldaki Saksın ile Kaşgarlı Mahmud'un Suvar'ın aynı olmak üzere zikrettiği Bulgar şehri Saksın'ın hiçbir alâkası yoktur)[350]. Bununla beraber Moğolların Saksın'da devamlı bir direnme ile karşılaştıklarından hiçbir yerde bah-

[349] Zekeriya el-Kazvinî'nin kozmoğrafisi, Wüstenfeld neşri, II, 402; Gırnatî'nin Ferrand tarafından neşredilen metinlerinde bu haber yoktur.

[350] Divân, I, 365. (Ayrıca bk. J. Marquart, Ungarische Jahrbücher, 4, 1924, 275).

solunmuyor. Şehrin hakikî yeri meselesi Gırnatî'nin metnini 1925'de tab eden Fransız âlimi Gabriel Ferrand tarafından da halledilmeden bırakılmıştır[351].

Saray, Türkler'e pek erkenden geçmiş olan ve Kutadgu Bilik'de rastlanan Farsça bir kelimedir. Moğollar da hanlarının oturdukları eve bu adı veriyorlardı. Aynı ad "saray" etrafında meydana gelen şehirlere de verilmiştir. İşte Amuderya üzerinde, Tirmiz[352]'in yukarısındaki Saray köyü, İdil üzerindeki Saray ve Kırım'daki Balıçesaray bu şekilde meydana gelmişlerdir. İdil üzerindeki Saray'ın yeri hakkında ilmî eserlerde münakaşalar olmuştur. Paralarda ve bazı yazma eserlerde zikrolunan Yeni Saray ile ilgili olmak üzere bu Saray deyiminin iki veya bir ve aynı şehre mi ait bulunduğu konusu tartışılmıştır. Rubruquis'in verdiği bilgilere bakılırsa Batu tarafından kurulan ilk Saray şimdi "Selitrennyj köyü" yakınında bulunan harabelerin olduğu yer idi. Batu'nun kardeşi Berke'nin adı ile ilgili olan öteki Saray ise Carev'in yerinde idi ve orada bulunan harabeler ve kazılar sırasındaki buluntulara göre tarihte çok daha büyük bir ehemmiyeti olan bir şehirdi. Hâlâ zamanımızda bile Selitrennyj'de yalnız Batu'nun değil, Berke'nin sarayının da mevcut olduğunu ve Carev mevkiindeki Yeni Saray'ın da ancak Özbek zamanında meydana gelmiş olup, Canıbek zamanında daha büyük bir gelişme gösterdiğini isbat etmek yolunda denemeler vardır[353]. Bununla beraber kaynaklarda Berke Saray özellikle daha Özbek devrinde mevcut bulunan Saray'a deniliyordu. Özbek'in saltanatından önce, 710 hicrî tarihinde Yeni Saray da kesilmiş bir sikke elimize geçmiştir. Bundan başka bana bildirildiğine göre, İstanbul'da H. 705 tarihinde Yeni Saray'da yazılmış kelâm'a ait bir yazma varmış. "Yeni" (Arapça: el-cedid) sıfatına Güney-Rusya'daki Moğol hakimiyeti devrinde o kadar çok şehirlerde rastgelinmektedir ki, bütün bu durumlarda biri yeni, öteki eski olmak üzere, tek ve aynı adı taşıyan ikişer şehrin varlığını kabul etmek güçtür. Pek daha çok muhtemeldir ki, şehirler genişleyince yeni mahalleler, yeni şehir addolunmuştur.

Cuci ülkesinin doğu eyâletlerinin aksine Batu ve Berke'nin haleflerinin idaresinde şehir hayatı gittikçe fazla gelişmiştir. Bütün bir sıra şehirler görüyoruz ki, bunlarda sikkeler kesiliyordu. Özellikle dikkate değer ki her bir şehir kendine göre ayrı bir tip yapıyordu. Paraların kıymeti yaklaşık olarak aynı

[351] J.A., CCVII, 1.
[352] Enz. d. Isl., IV, 860 v.d. (Tirmiz).
[353] Bibliyografya hak. bk. Enz. d. Isl., Saray, IV, 16.

idi. Bu hususta da Moğol devresinden daha önce ve sonralara göre çok daha fazla uygunluk görüyoruz. Moğolların Çin'den başka, devlet kurmuş oldukları bütün ülkelerde yavaş yavaş gümüş para sistemi yerleşti. Bunda en büyük gümüş paralara dinar ve küçüklerine de dirhem deniliyordu. Bir dinar altı dirhem'e eşitti. Cuci haleflerinin hükümetleri devrinde dirhemin ölçüsü de 1/3 miskal olarak tesbit edilmişti. Aynı ölçü daha sonraları Orta-Asya ve İran'da kabul edilmiştir. İşte bundan bilhassa Cuci oğullarının ülkelerinin özellikle Harizm'in o vakit milletlerarası ticarette sahip olduğu ehemmiyet açıkça ortaya çıkıyor. Fakat sikkelerin dış görünüşü, yazılarının karakteri, harflerin dış şekil, süs ve diğer yönleriyle her şehrin kendine has gelenekleri vardı. Bunlarla ilgili olarak burada bir soru daha açıklık kazanıyor ki, farklı şehirlerin medenî hayatlarına bakarak, Cuci oğullarının ülkelerinin hepsinin durumu hakkında ne dereceye kadar bir hüküm verilebilecektir? Son zamanlarda Saray'da ve diğer yerlerde yapılmış olan keşiflere dayanılarak, Rus vekayinâmelerinin Altın-Orda dedikleri (benim öğrenebildiğime göre doğu kaynaklarında bu deyim yoktur) Batu ülkesinin medeniyetinden hattâ Tatar kavminin medeniyetinden söz etmeğe başlamışlardır. Bununla beraber o zamanlar şu veya bu şehir veya yerde hangi millî unsurun üstün bulunduğu, İslâm dini ve Türk dilinin üstünlüğü ile sona eren bu medenî gelişmenin nasıl meydana gelmiş olduğunu kalp huzuru ile söyleyebilmek için, daha çok devamlı araştırmalara ihtiyaç olsa gerektir.

Moğol unsuru Altın-Orda'da pek mühim olamazdı. Türk dilinin üstünlüğü muhtemelen pek çabuk, daha Altın-Orda'nın Moğolistan'la bağları kesildiği zamandan itibaren kurulmuştur. Batu ve daha onun hayatında Berke bütün imparatorluğa ait işlerin halline katılıyorlardı ve bu amaçla Moğolistan'a sefer etmişlerdi. Rubruquis 1253'de bütün imparatorluğun Batu ile Moğolistan'da yaşayan İmparaor Mengü ülkeleri arasında bölünmüş olduğunu söylüyor. İki ülke arasındaki hudut Talas ile Çu nehirleri arasından geçiriyordu. Müslüman yazarları da Mâverâünnehr şehirlerinin önce Batu, daha sonra Berke'nin hâkimiyeti altına geçtiğinden söz ediyorlar. Ancak 1260'dadır ki, Orta-Asya'da Cengiz Han'ın ikinci oğlu Çağatay'ın torunu Algu'nun hâkimiyeti kuruldu, hattâ daha evvelden beri Altın-Orda hâkimiyetine giren sahalara kadar genişletti. Algu Harizm'i işgal etmiş ve birkaç yıl sonra Otrar şehrini de Berke'den alıp tahrip etmiştir.

Bu sahalar sonradan tekrar Altın-Orda hakimiyetine girmiş ise de Altın-Orda hanlarının kudret ve nüfuzları doğuda daha ileri gitmemiştir. Daha

Berke'nin saltanatı zamanında (1257-1266) Altın-Orda hanı Moğol imparatorluğunun ikinci şahsiyeti iken müstakil bir ülkenin hükümdarı olmuştur[354]. Fakat ancak kendisinden sonra Han Mengü Timur kendi adına sikkeler kestirmeğe başlamıştır. İsmen Cuci sülâlesinden olan bütün hanlar bu arada Orda ve Şiban'ın torunları da tâbi bulunuyorlardı. Fakat bu tâbiliğin fiilî bir önemi yoktu. Bazı tarihçiler Altın-Orda'yı Gök, Orda oğullarının hükümetini ise Ak diye isimlendiriyor ve bunlarda Moğolca değil Türkçe olan Gök ve Ak kelimelerini kullanıyorlar. Bununla beraber bazı kaynaklarda Gök-Orda deyimi Orda oğullarının ülkeleri için kullanılıyor. Hattâ XV. yüzyıl başlarında yaşayan adı bilinmeyen bir tarihçi[355] Orda'nın (doğuda) Ak ve (batıda) Gök diye bölünmesinin Tohta Han (1290-1312) zamanında, kendine baş kaldırmış olan şehzade Nogay arasındaki savaştan sonra (ki bu adın hakikî Moğolca şekli, İran'daki Moğol hanının 1305'de Fransız kralına yazmış olduğu mektupta görüldüğü gibi Toktaga'dır), meydana gelmiş olduğunu beyan etmektedir. "Nogay 1300'de öldürülmüştür". Bu kaynağa göre, Ak-Orda'nın hanları Nogay'ın torunları idiler ki, bu katiyen gerçeklere uymamaktadır. Bu durum daha XV. yüzyılda - adı bilinmeyen tarihçinin eserini yazdığı- İran'da Cuci torunlarının tarihi ne kadar karışık bir şekilde telâkki ettiklerini göstermektedir. Ebu'l-Gazi Şiban'ın ülkesine Ak-Orda diyor. Orda ve Şiban torunlarının ülkelerini dikkate almazsak, bu takdirde Altın-Orda daha eskiden beri Cengiz Han'ın diğer oğullarınınkine göre çok daha birleşiktir. Çeşitli yerlerde, kendileri üzerinde hanın hâkimiyetini kabul etmiş olmakla beraber, ayrıca ordalara ve özel askerî birliklere sahip şehzadeler vardı. Kırım'da Sudak ticaret şehri hakkında Mısırlı yazarlardan biri[356] buranın gelirinin dört Tatar hanı arasında paylaşıldığını söylüyor. Fakat Altın-Orda'nın Tuna'dan Harizm'e ve Sirderya'nın aşağı yataklarına dek uzanan sahasında Moğollardan önceki zamandan kalma hiçbir tâbi bey sülâlesi yoktu.

Moğollar her yerde olduğu gibi Altın-Orda'ya da kendileriyle birlikte o zamana kadar Kıpçak illerinde bilinmeyen Uygur yazısını getirdiler. Elimize XIV. yüzyılın sonunda Uygur harfleriyle yazılmış Altın-Orda yarlıkları eriş-

[354] Bk. Enz. d. Isl., I, 737 (Berke).

[355] Yazarı muhtemelen (Devletşah, Browne neş. s. 371, 15) Muineddin Natanzî olarak zikredilen bu anonim esere dâir bk. Rieu, Pers. Man., 1062 v.d; W. Barthold, Comptes Rendus de l'Acad., 1927, 115; Bulletin de l'Acad., 1929, 165 v.d.

[356] el-Mekin'in müzeyyili Hristiyan Mufaddal, Brockelmann, Gesch. d. Arab. Lit., I, 348; V. G. Tiesenhausen, Sbornik Materialov otnosjaşçichsja k istorii Zolotoj Ordy, s. 184'deki metin.

mıştır. Üzerinde hanın adının Uygur harfleriyle yazılı bulunduğu son (Tohtamış[357] Han'a ait) sikkeler de bu devre aittir. Biz bu Uygur yazısının kullanılmasını yalnız Saray'da -o da her zaman değil- kesilmiş olan sikkelerde görüyoruz. Bu sikkeler han adlarının o vakit Moğollar ve bir ihtimale göre bazı Türkler tarafından Arap yazısı ile yazıldığından başka türlü telâffuz olunmakta bulunduğunu gösteriyor. Meselâ 1341-1357'deki Canıbek Han'ın adı Uygur harfleriyle Çambek diye yazılıyordu. Ebu'l-Gazi'nin sözlerine göre, Moğol dili daha XV. yüzyılda bile kullanılıyordu. Fakat buna ait bir isbat yoktur. Altın-Orda'da, gerçi kime ait olduğu belirsiz ve geç devre ait olsalar da, Kutluğ Bolsun şeklinde Türkçe yazıları taşıyan sikkelere rastgelindiği halde, Moğolca yazılıları bulunmuyordu. Özbek Han'ın ordasını ziyaret eden İbn Battuta orada yalnız Türkçe sözler işitmiştir. Meselâ han sarayının kadın ileri gelenleri arasında Ulu Hatun ve Küçük Hatun yâni büyük kadın ve küçük kadın efendi zikredilmektedir. Bizzat han, seyyidlerden olan kendi ruhani yetiştiricisine (mürşidine) Türkçe Ata (peder) diye hitabediyordu. Türk dili İslâm ibadetlerinde de kullanılıyordu. Azak şehrinde İbn Battuta'nın önünde vaizlerden biri Arapça bir vaaz vermiş, ondan sonra sultan (ki o zaman Özbek Han idi) ve bey ile (Azak beyi aslen Harizm'li idi) orada bulunanlar için dua ettikten sonra bu sözleri Türkçeye tercüme etmiştir. Şu kadar var ki bu, camide değil, bir ziyafet meclisinde vukubulmuştur. O zamanlar Kur'an-ı Kerîm okunduktan sonra önce Arapça sonra Farsça ve Türkçe ilâhiler okunuyordu. İbn Battuta Arapça ilâhilere Kavl (söz), Farsça ve Türkçelere "mülemma" denildiğini de ilâve ediyor. Arapça "mülemma" sözü "alaca" demektir. Sonradan Arapça sözlerin Farsça ve Türkçe ile karıştırıldığı söze "mülemma" denilmiştir.

İslâmiyetin yayılması, İdil Bulgarlarının tesirinden çok Harizm ve Orta-Asya Türklerinin tesiriyle vukubulmuş olsa gerektir. Mahallî Türkler ki, Kıpçaklar, daha Moğollar devrinden önce iki taraftan, Rusya ve Batı-Avrupa yönünden, Hristiyanlık tesirine maruz kalmışlardı. Bu propagandanın Moğollar devrinde de devam ettiği XIII. yüzyıl sonuna ait Kuman-Kıpçak Sözlüğü'nden bellidir ki, bunda İncil metni ile Katolik ilâhilerinin Türkçe tercümeleri bulunmaktadır. Tercüme pek başarılı yapılmıştır ve misyonerlerin bu dile iyice vâkıf olduklarına tanıklık etmektedir. Hattâ İbn Battuta Kırım'da Kerç ile Kefe arasında Hristiyan Kıpçaklar görmüştür. Kırım'da daha başka

[357] Enz. d. Isl., IV, 874.

milletlere mensup yerli Hristiyanlar da vardı. 1382[358] başlarında Kahire'de geleceğin Mısır sultanı Çerkes Berkuk'un babası olan Anas ölmüştür ki, bu zat Kırım'lıdır. Onun hakkında kendisinin önce Hristiyan olup islâmiyeti sonradan kabul etmiş olduğu söyleniyor[359]. Hattâ Mısır'da da ne Arapça ve ne Türkçeyi iyi öğrenememiş, yalnız Çerkesçe konuşurmuş ve bunun için yanında tercüman bulundurmak gerekiyormuş.

O zamanlar Müslüman âleminin medenî üstünlüğü dolayısiyle, Hristiyan geleneklerinin Kıpçaklar arasında olduğundan daha devamlı ve kararlı bulunduğu milliyetlerin mensupları da İslâmiyeti kabul ediyorlardı. Alan veya As'lar, her yerde ve bu arada Rubruquis'in eserinde de Hristiyan olmak üzere tasvir edilmektedirler. Bununla beraber İbn Battuta Saray'da Müslüman Aslar da görmüştür. Hristiyanların İslâmlığı kabul etmeleri için zorlayıcı tedbirler kullanılmıyordu. Hristiyan ruhanileri, Müslümanlarınki gibi, vergilerden affedilmişti. Hattâ Saray'da 1261 yılında müslüman Berke Han'ın zamanında bir Ortodoks piskoposluğu kurulmuştu.

Berke'nin İslâmiyeti kabul etmesi hakkında sonradan çeşitli rivâyetler ileri sürülmektedir. Meselâ Ebu'l-Gazi'ye göre, Berke, han olmuş bulunduğu zaman Buhara'dan gelmiş olan iki tüccar tarafından Müslümanlığa katılmıştır. Başka rivâyetlere göre daha tahta oturmadan önce Hocend veya Buhara'daki şeyhlerin tesirinde kalmıştır (Bu konuda meşhur Seyfeddin Baharzî'nin adını veriyorlar, ölümü 1261'dedir). Reşidüddin'in Oğuz Han hakkında hikâye ettiği menkabe -ki Müslüman olmayan anadan süt etmemek keyfiyeti- Berke Han'a da nakledilmiştir. Rubruquis'in hikâyesinden anlaşılıyor ki Berke daha Batu'nun hayatında, 1253'de Müslüman idi ve Orda'sında domuz eti kullanılmıyordu. Nitekim bilinmektedir ki İslâmiyetin bu gereği şimdi de özellikle domuz etinin halkın başlıca gıdasını teşkil ettiği Çin gibi, böyle bir kaideye uymanın pek güç olduğu yerlerde de tamamen yürürlükte tutulmaktadır. Berke'nin ordası o zaman Derbent ile İdil arasında, ki Rubruquis'in ifadesine göre "İran ve Türkiye'den gelen bütün Sarazin yâni Müslümanların geçtiği yol" üzerinde idi. Bunlar Batu'ya giderken Berke'ye hediyeler götürüyorlardı. Rubruquis ilâve idiyor ki: 1254'de Batu, Berke'ye İdil'in doğusuna geçmesini emretti, çünkü elçilerin getirdiği hediyelerin bir kısmı-

[358] Almanca nüshada Türkçe 1927 baskısındaki tarih yanlış sanılarak bir haşiye ile düzeltilme yoluna gidilmişse de Türkçe (1927) nüshadaki tarih de (1382) doğrudur.

[359] Köprülü yazmaları, nr. 1031'de 783 H. (Zehebî'nin Tarihü'l-İslâm'ının Zeyli, Bk. Brockelmann, Gesch. d. Ar. Lit., I, 47.).

nın Berke'ye verilmesini arzu etmiyordu. İran Moğolları ile olan umumi düşmanlığa karşılık Berke sonradan Mısır sultanları ile yakınlık kurmuş ve bu münasebetle Mısır'dan birkaç sefaret heyeti kabul etmiştir ki Berke'nin Orda'sı ve dış durumu hakkındaki geniş bilgileri bunlara borçluyuz. Yalnız kendisi değil, hanımları ve emrindekiler de Müslüman idi. Hanımlarının ve emirlerin her biri yanında bir imam ve müezzin vardı. Çocuklara Kur'an-ı Kerîm öğretilen mektepler de vardı. Ayrıca birtakım İslâmî olmayan geleneklere Moğolistan'da olduğu derecede uyuluyordu. Meselâ İslâmiyetin yasakları ile herşeyden daha çok çelişen bir âdet vardı ki o da: nehir suyunu yıkama ve yıkanma için kullanmamaları idi. Mısır elçilerine, Orda'da elbiselerini yıkamamalarını ve şayet böyle bir şey yapmışlarsa bunu sır tutmalarını önceden hatırlatmışlardı. Altın-Orda'dan Mısır'a gelen Berke'nin çağdaşları İslâm medeniyetini daha çok benimsemek zorunda idiler. Bilindiği gibi Berke, kızını Sultan Baybars'a (1260-1277) vermişti. Bu evlilikten Baybars'ın ilk halefi Said Han Muhammed[360] doğdu ki, buna aynı zamanda Nâsıru'd-Din Berke Han adını da vermişlerdi. Açıkça görülüyor ki bunun Müslüman adından başka bir de Moğol adı vardı. Uyunü't-Tevarih yazarı Mısırlı tarihçi Kütübî (Kütübî'nin eserlerinden bu kısmın yazması İstanbul'da vardır[361]), onun doğumunu 658'de (M. 1260) olmak üzere gösteriyor. Bu ise pek de mümkün olamaz. Çünkü Berke ile Mısır hükümeti arasında münasebetler ancak 1262'de başlamıştır. 1279 Nisan'ında genç sultan, annesi olan Berke Han'ın kızı ile birlikte Şam'a gitmiştir. Bundan pek az sonra Suriye'de bir ayaklanma olmuş; sultan âsileri ikna etmek üzere annesini göndermiştir. Onun yaklaşması üzerine ileri gelenler kendisini karşılamağa çıkmışlar, tahtırevanı önünde yere kapanmışlar ve âdete uyarak katırlarının ayakları altına dokumalar sermişlerdi. Görüşmeler, melikenin yakınlarının hatâsı dolayısiyle baraşısızlıkla sonuçlandı. Sultan annesini Kerek kalesine gönderdi. Daha sonra kendisi de oraya sürülmüştür. Kütübî'nin ifadesine göre, kendisi cömertlik ve merhamet ile tanınıyor, zulüm ve vahşetten kaçınıyordu. Bu cömertliği Kerek'de de görülmüştü ki bu, hâkimiyeti ele geçirmiş olan kayın atası Kalavun'un şüphelenmesini gerektirmişti. 1280 Mart'ında sultan öldü. Kendisinin Kalavun'un emri ile zehirlendiğini farzettiler. Hanımı, Kalavun'un kızı, Gâziye Hatun ise ölünceye kadar arkasından ağladı (Bu hanım 1288'e kadar yaşamıştır). 1281'de sultanın annesi oğlunun cenazesini Şam'a götürmüş ve orada Baybars'ın türbesine gömülmüştür.

[360] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak Seyyid diye yazılmıştır.
[361] Köprülü Kütüphanesi 1121; Brockelmann, Gesch. d. Ar. Lit., II, 48.

Berke Ordası'nda bulunan Mısır elçileri hanın oğlu olmayıp kızları bulunduğunu açıkça söylüyorlar. Halbuki Kütübî'ye göre 1280 Şubat'ında Kahire'de Berke Han'ın oğlu ve sultanın ana tarafından dayısı olan Emir Bedreddin Muhammed ölmüştür. Kendisinin iki cilt tutan Arapça şiirler yazdığı söylendiği gibi, bir sıra kelâma dair eserler ve bunlar arasında bir Kur'an-ı Kerîm tefsiri de kaleme almış olduğu rivayet edilmektedir. Kahire'de (yüksek bir yerden düşerek) ansızın ölmüş olup yaşı daha elliye varmamıştı.

Berke'nin ölümünden sonra Altın-Orda'da yeniden Müslüman olmayan hanlar hükmettiler. İslâmiyetin kesin olarak yerleşmesi ancak Özbek Han zamanında (1312 veya 1313-1340) vukubulmuştur. İbn Battuta'ya göre Özbek Han'ın hocası Seyyid ibn Abdülhamid idi. Özbek Han'a İslâmiyeti kabul ettiren ve ona Sultan Muhammed Özbek Han adını verenin de Taşkent yakınında gömülü Zengi Ata halifelerinden Türkistan'lı Şeyh Seyyid Ata (asıl adı Ahmed idi) olduğu hakkında da bir rivayet vardır[362]. Bu olay Hicret'in 720'sinde Tavık yılında (1321) olmuştur deniliyor. Aynı zamanda bu azizin sonra nasıl Özbek Han kavmini Mâverâünnehr'e getirdiği ve sonra kavmin kendisine hana nisbetle Özbek denmeğe başlandığı ve nasıl şeyhi dinlemeyip Türkistan'da kalmakla Kalmak adını aldıkları hakkında bir de menkabe nakledilmektedir. Bu menkabe her halde hayalî bir şeydi. Fakat Özbeklerin kavmî adını başka kaynaklar da, bu arada Ebu'l-Gazi de, Özbek Han'ın adından getiriyorlar. Mevcut örneğe göre, böyle bir türetme herhalde bir çok âlimler ve bunlardan Radloff tarafından, kabul edilmiş olan Özbek, yâni kendi başına hâkim, anlamında olan tefsir şekli daha uygun olsa gerektir. XV. yüzyıl tarihçileri Cuci torunlarının ülke veya uluslarına "Özbek Ulusları" adını veriyorlar. Orta-Asya'da sonradan Özbek kelimesine kavim adı olmak itibariyle Çağatay kelimesi karşılık tutulmuştur. Bu adla yerli hanların askerî kuvvetlerini teşkil eden Türkistan göçebeleri adlandırılıyordu.

Orta-Asya şeyhleri Altın-Orda hanları üzerinde, daha sonra bunlar tarafından İslâmiyetin kabulü hususunda tesirli olmuşlardır. 1360 yıllarında Saray'da bir zaman Aziz Han (sikkelerde Aziz Şeyh) hüküm sürmüştür. Han sefihce bir hayat sürüyordu. Bunun için diğer Seyyid Ata'nın, yani Seyyid Ahmed-i Yesevî'nin torunu Seyyid Mahmud Yesevî'nin uyarmalarına maruz kaldı. Han, Seyyid'in sözünü dinlemiş, ona kızını vermiş ve tövbe eylemişti. Fakat bundan üç yıl sonra yine önceki hayatına dönmüş ve sonunda öldü-

[362] Brit. Mus. yazması, Add. 26, 190. Bk. Rieu, Pers. Man., 163; Barthold, Turkestan, İngilizce terc., 56; The Shajrat ul Atrak, Miles tercümesi, Lond. 1838, s. 232.

rülmüştür[369]. XV. yüzyılın ilk yarısında, anlaşıldığına göre, Özbek Ulusu'nun bütün askerî halkı tek bir kavim addolunuyordu. Altın-Orda gittikçe çöküp ayrı parçaları istiklâllerini kaybedince Özbek kelimesi Güney-Rusya'da bir millet ve devlet adı olmak üzere kullanılmaktan tamamen çıkmış ve yalnız Türkistan'a göç etmiş olan kabilelere alem olarak kalmıştır. Ruslar Altın-Orda halkını devlet dili Moğolca olduğu zamanki gibi, bütün ülkenin Türkleşmesinden sonra da Tatar diye adlandırmakta devam ediyorlardı. Rusların XV. ve XVI. yüzyıllarda münasebette bulundukları bütün hanlıklar -Kırım, Kazan, Ejderhan ve Sibirya hanlıklarının hepsi- Ruslara göre Tatar idi. Bu hanlıklardan varlığını en çok devam ettiren bilindiği gibi Kırım Hanlığı'dır. Burada da Tatar sözünün hepsinden fazla yerleştiği görülüyor. Kırımlılara Ruslardan başka Kırım'ı 1475'de işgal eden Osmanlı Türkleri de Tatar adını veriyorlardı. Bilindiği gibi bilhassa şimdi Kırımlılar bu Tatar adını kabul etmeyerek kendilerini Türk diye adlandırıyorlar. Halbuki İdil boyundaki yerli aydınlar sınıfı, az çok münakaşadan sonra, Tatar kelimesini millî bir ad olarak kabul etmişlerdir. Bunun sonucunda Tatar Cumhuriyeti meydana gelmiştir. Ruslar bir zamanlar Tatar kelimesini pek geniş bir şekilde kullanmışlardır. Daha Radloff bile Orta-Asya'nın genellikle Türkçe konuşan yerlileri gibi Özbekler'i de Tatar diye adlandırıyordu. O zamandan beri bu ada daha açık bir anlam vermeğe çalışıldı. Fakat bu gün bile Tatar kavmi ile diğer Türk kavimleri arasındaki etnografik ve dil farklarını tespit edilmiş saymak mümkün değildir.

XV. özellikle XVI. yüzyıllarda, Tatarlardan başka, aralarında yalnız kavmî (etnografik) değil, dil bakımından da bir birlik kuran ve kendi beylerine sahip olan bir Nogay kavmi de zikredilmektedir. O zaman Nogayların merkezi Yayık kaynağında Altın-Orda hanlarının gömüldükleri yer olan Saraycık (yâni küçük saray) idi. Ebu'l-Gazi'den başlayarak birçok yazarlar çoğu kere bu Saraycık ile "Yeni Saray"ı birbirine karıştırıyorlar. Buradaki Nogayların siyasî ehemmiyetine, XVI. yüzyılın ikinci yarısında, önce Moskova'dan ayrı, sonra XVII. yüzyılda Moskova çarlarına bağlı olan, Yayık Kazakları ordusunun kurulması son vermiştir. Şurası dikkat çekicidir ki Nogay deyimini o zamanlar yalnız Ruslar kullanıyorlardı. Doğu kaynaklarında ve bu arada Ebu'l-Gazi'de Nogaylara, Türkleşmiş kavimlerden birinin adı olan Mangıt adı verilmektedir. Şimdi, aksine Nogay kelimesi Orta-Asya'da Rusya'da oldu-

[369] Bu haberler yukarıda (haşiye 355) zikredilen ve muhtemelen Muineddin Natanzî'ye atfedilen eserde bulunuyor.

ğından çok daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Hattâ orada Volga boyundaki Tatarlara da Nogay derler. Güney-Rusya'da şimdi Nogay diye Kırım ve Kuzey-Kafkasya'nın belli bir milliyetini adlandırmaktadırlar. Milliyet yönünden daha Moğollar devrinde teşekkül etmiş olan bu unsurun lehçesi kendisinden çok daha eski ve Moğollardan önceki Kıpçak diline daha yakın olan Karaçay ve Balkar lehçelerinden farklıdır[364].

XIII. ve XIV. yüzyıllarda Orta-Asya'daki Türklerin etnik ve siyasî hayatlarının nasıl şekillendiği ve Moğolların ne şekilde Türkleştiği meselesi ise şimdiye kadar daha az açıklanmıştır. Bu mes'ele ile de gelecek derste meşgul olacağız.

[364] A. Samojloviç, Zapiski, XXI, 0155.

ONUNCU DERS

Altın-Orda hanları, ülkelerinin Moğolistan'dan uzakta bulunmaları sebebiyle, daha başlangıçtan beri bir derece müstakil hükümdarlar idi iseler de, Moğollar tarafından fetholunan Türkistan ve genellikle Orta-Asya eyâletlerinin siyasî teşkilâtları çok daha müphem bir şekilde tayin edilmişti. Şüphesiz Cengiz Han Moğolistan'ın batısında fethettiği yerleri üç büyük oğluna terketmek istemiş ve bu üç şehzâdenin herbiri daha babalarının sağlığında bu haklarını kullanmışlarsa da, ne bunlardan herbirinin ülkesinin hudutları ve ne de imparatorluğun başkanına göre haklarının genişlik derecesi meselesi kesin olarak açıklanmamıştır. Dikkati çeken bir husus da şudur ki imparatorluğun genişliğine rağmen bu üç şehzâdenin Orda'ları birbirlerine nisbeten pek yakın bulunuyordu. Cuci'nin orda'sı yukarı Irtış boyunda idi. Ve çok daha eski kaynaklara göre kendisi de orada gömülü idi. Bununla beraber sonradan onun mezarını çok daha batıda, Şiban'ın ülkesinde bulunan Sarısu üzerinde gösteriyorlardı[365] ki bu, atanın orda'sının en küçük oğula geçmesini kabul eden Moğol geleneğine daha uygundur. Irtış boyunda Cuci'den sonra büyük oğlu Orda yaşamıştır. Sonradan imparator olan 3. şehzade Ögedey[366]'in orda'sı daha güneyde, Alagöl'e dökülen Emil nehri kıyısında idi. Ögedey'in gömüldüğü yer Reşidüddin'in ifadesine göre Irtış'tan iki günlük mesafede, bu nehrin kollarından birinin kaynadığı yüksek bir dağ üzerinde idi[367]. 1221 yılında buralarda seyahat eden Çin'li derviş Çan-Çun Moğol ordusunun geçişi sırasında Ögedey'in emri ile Altay üzerinde açılmış bir yol zikrediyor ki[368], bundan Ögedey'in daha babasının sağlında kendisini bu yerlerin hâkimi saydığını çıkarmak mümkündür.

Ögedey'in ülkesinin hudutlarının tâyinini kaynakların hiç birinde bulamıyoruz. Cüveynî yalnız o kadar diyor ki, Ögedey'in yurdu daha babasının sağlığında, "Emil ve Kobuk hudutları içerisinde" idi[369]. Bilindiği gibi bu iki nehir yaklaşık olarak aynı yerden kaynar ve bunlardan biri batıya, diğeri do-

[365] W. Barthold, Turkestan, İng. terc. s. 392.
[366] Enz. d. Isl., I, 898.
[367] Turkestan, Rusça metin, I, metin s. 122; İng. terc. s. 393.
[368] . Bretschneider. Med. Researches, I, 62.
[369] Gibb. Mem. Ser., XVI, 31, Konak yerine Kobak okunmalıdır. Bk. Turkestan, İng. terc. s. 393.

ğuya akar. İkinci şehzâde Çağatay'ın ordası ve ülkesi hakkında ise Cüveynî'de çok daha kat'i bilgiler vardır. Bunun ordası "Almalık civarında yer alan Kuyas[370] mevkiinde" idi. Ülkesi ise Uygur eyâleti hudutlarından Semerkand ve Buhara'ya kadar yayılıyordu. Çan-Çun'un bildirdiğine göre, Sayram gölü yanından ve Talki geçidi üzerinden geçen yolu ilk defa olarak Çağatay açmış ve 1222'de de savaş sırasında tahrip edilmiş olan Amuderya üzerindeki köprüleri yeniden yapmıştır. Kuyas'ın yeri ve Çağatay'ın ordası hakkında başka kaynaklardan şunu biliyoruz ki, bunlar Kulca mıntakasında, İli nehrinin güneyinde yer almış idiler. Kuyas'ın Barshan ardında yer alan bir şehir olmak üzere Kaşgarlı Mahmud'un eserinde zikredilmekte bulunduğunu görmüştük[371] . Diğer bir yerde (Cilt: III, s. 129) Tuhsi ve Çigillerin bütün arazisine Kuyas (yahut Kayas) ve Kayasî adı verildiği ve burada: Sablığ Kuyas, Urung Kuyas ve Kara Kuyas adında üç kalenin var olduğu da söylenmektedir. Çağatay ve en yakın haleflerinin orda'ları da Cüveynî'de[372] Uluğ Ev yâni Büyük Ev şeklindeki Türkçe adı ile zikredilmektedir. Bu kadar eski bir zamanda Moğol hanının orda'sı için Türkçe adlar bulunuşu ilgi çekici bir durumdur. Çağatay ve ondan sonra gelenlerin gömülü bulundukları yerler hakkında ise hiçbir bilgi yoktur.

Cengiz Han'ın üç büyük oğlunun orda'ları yukarı Irtış'tan İli güneyindeki yerlere kadar olan nisbeten küçük bir saha üzerinde bulunuyordu. Bundan da anlaşılabilir ki bu üç Orda'ya üç çeşitli devletin başşehri gözü ile bakmak doğru değildir. Özellikle Çağatay ve Ögedey'in Moğolistan'la olan münasebetleri hususundaki vaziyetlerinin ne olduğu meselesi açık değildir. Cengiz Han'ın ölümünden sonra Ögedey imparator seçilerek Moğolistan'a dönmüş ve orada Karakorum şehrini ve şehir içinde ve etrafındaki sarayları yaptırmış, açık bir şekilde görüldüğüne göre, ata yurduna yâni Moğolistan'a vâris olan Tuluy'un hakkını gözetmeksizin bütün hükümdarlık hukukunu kullanmıştı. Mâverâünnehr ise Semerkand ve Buhara'ya kadarki arazi Çağatay'a tâbi olmasına rağmen, Hocend'de yerleşmiş olan ve Çağatay değil, Ögedey tarafından tâyin edilmiş bulunan Mahmud Yalavaç tarafından idare ediliyordu. Daha 636 H. (1238-1239 M.)'de Buhara'da Moğollara karşı millî ve özellikle köylü isyanı vukubulduğu zaman durum bu merkezde idi. Bundan pek az bir zaman sonra Çağatay, kardeşi ile danışmaksızın Mahmud'u az-

[370] Cüveynî'de, adı geçen eser, Kuyas yerine Kanas.
[371] Divân, I, 330.
[372] Gibb. Mem. Ser. XVI, 2, dizin.

letmiş, yerine başka bir vâli tâyin etmişti. Mahmud Ögedey'e şikâyet edince, Çağatay kendisine yöneltilen soruya cevap olarak kardeşine bir afnâme[373] göndermiştir. Ögedey bunun üzerine cevâbı yeterli bulmuş ve Çağatay'ın hükmünü destekleyerek Mâverâünnehr'i onun ülkesine ek olarak hediye eylemiştir[374] (Moğolca İncu[375] deyimi kullanılmıştır). Bu olaydan sonra Mâverâünnehr'in Çağatay tarafından tâyin edilen vâliler tarafından idare edilmiş olduğu düşünülebilir. Halbuki Reşidüddin'in ifadesine göre, Ögedey zamanında Karahoço ve Beşbalık yâni "Uyguristan, Hotan, Kaşgar, Almalık, Kayalık, Semerkand ve Ceyhun nehrine kadar Buhara" vâlisi olmak üzere yine Ögedey tarafından Mahmud Yalavaç'ın oğlu Mes'ud Bey tayin olunmuştur (Mahmud Yalavaç ise Pekin genel vâlisi tayin edilmiş ve 1254 tarihinde bu vazifede iken ölmüştür)[376].

İranlı tarihçi Cüzcanî bu gibi siyasî olaylara akıl erdiremiyor ve yanlış olarak Mes'ud Bey'e Çağatay'ın veziri diyor. Biz Mes'ud Bey'in Beşbalık'dan Semerkand ve Buhara'ya kadar olan geniş bölgenin bütün sahasında hukukunu kullandığını biliyoruz. Buhara'da kendisine karşı hususi bir hürmet gösterilmiş idi[377]. Nitekim burada kendisi tarafından Mes'udiye adı ile büyük bir medrese yaptırılmıştır. Bu medrese 1273'de İran Moğolları tarafından tahrip edilmiş, fakat sonradan yeniden yapılmıştır. 1289'da da buraya kendisi gömülmüştür. İkinci bir Mes'udiye de yine kendisi tarafından Kaşgar'da yaptırılmıştı. Bunun gibi XIV. yüzyıl başlarında Mes'ud Bey'in üçüncü oğlu idare merkezini buraya taşıttırmıştı. Dikkate değer ki bu Harizmli müslüman tüccar kendi hayatında Orta-Asya'da ortaya çıkan bütün siyâsi değişikliklerde iktidar mevkiini korumuş ve bunu oğullarına terkedebilmiştir.

Moğolistan imparatorluğundaki kargaşalıkların sebeplerinden biri verâset sistemi hakkında bir kanunun bulunmaması idi. Her hanın ölümünden sonra halefinin kim olacağı meselesi uzun araştırma ve görüşmelere bağlı kalıyordu. Bu değişikliğin bütün han sülâlesi üyeleri tarafından tanınması için tahta oturma törenine bunların hepsinin katılması lâzım geliyor. Bunun için

[373] Türkçe 1927 baszkısında yanlış olarak: ithamnâme.

[374] Reşidüddin, Blochet neş., s. 196.

[375] Bk. E. I., I, 898: İncü: "Saray'ın ve bir Moğol prensinin ordusu birliklerinin ihtiyaçları". Bunun yanında her prens bir ulus (boylardan bir kaçı) ve bir yurt üzerinde hak iddia edebilirdi.

[376] Cemal Karşî, Turkestan, metin, 1, 139.

[377] Almanca metinde bu cümle yoktur.

Kurultay[378] toplantıya çağrılıyordu. Eski hakanın isteği göz önüne alınıyor, fakat bu durum şehzâdeleri kayıtsız şartsız bağlamıyordu. Hanın ölümüyle tahta çıkarılına töreninin yapıldığı kurultay arasında birkaç yıl geçiyordu. Ölenin hanımı bu zamanlarda hâkime sayılıyor, fakat bunun hâkimiyetini herkes tanımıyor ve bütün şehzâdeler imparatorluk hâkimesinin hukukunu göz önüne almaksızın kendi bölgelerinde istedikleri gibi hükmediyorlardı.

Ögedey'in ölümünden sonraki 1241 ve (yerine başka bir vâliyi tâyin eden ölenin isteğinin aksine olarak) oğlu Güyük'ün tahta geçirildiği 1246 yılları arasındaki devir böyle bir devirdi. Diğerleri arasında Mes'ud Bey de kendisini bölgesinde tehlikeden pek korunmuş hissetmemiş ve Batu yayına gitmişti. Fakat Güyük seçilinceye kadar dönmüş ve vâli sıfatiyle 1246 yılı kurultayına katılmıştır. Güyük kendisinin "Mâverâünnehr, Türkistan ve diğer bölgeler" valisi olmak üzere mevkiini tasdik etmiştir.

Güyük 1248'de ölmüş ve kendisinden sonra taht Cengiz Han'ın öteki oğlu Tuluy'un eline geçmiştir. 1251'de, Tuluy'un büyük oğlu Mengü (Mangu, Möngke) imparatorluğun başkanı ilân edilmiştir. Onun tahta çıkışından hemen sonra Çağatay ve Ögedey soyundan birçok şehzâdelerin kendisi aleyhinde tertip ettikleri var olan veya olması kaçınılmaz olan fesat cemiyeti meydana çıktı. Bu fesada katılmakla suçlanan şehzâdelerin bir kısmı cezalandırılmış, bir kısmı da sürgün edilerek uzaklaştırılmak sureti ile Çağatay ve Ögedey ulusları hemen tamamiyle perişan olmuştu. Gerçekte şeklen bu uluslar mahvedilmemişti. Meselâ Güyük'ün dul hanımı Emil'deki orda'sında ve Çağatay'ın torunu Kara Hülagü'nün hanımı Ergene Hatun Çağatay ordası'nın hâkimesi olarak kalmıştı. Fakat fiilen bütün kuvvet ve iktidar Tuluy ve Cuci hânedanına geçti. Mengü Han 1253'de Rubruquis'e şu sözleri söylemişti: "Güneş her tarafa ışıklarını saçtığı gibi benim ve Batu'nun saltanatımız da böyle her tarafa yayılmaktadır"[379]. Rubruquis'in sözlerine göre, Mengü ile Batu'nun tesir dairelerinin hududu Talas'ın doğusundan geçiyordu. O su-

[378] Qurultay kelimesi Kurultay'dan daha doğru olmalıdır. Bk. Pelliot, Toung Pao, XXVII (1930), s. 52. 1926 Baku Türkologlar Kongresi'nden beri bu kelime bütün Türk dillerinde tekrar canlanmıştır.

[379] Bk. Enz. d. Isl., I, 711, a; Itinerarium Willelmi de Rubruk, Recueil de Voyages et de Mémoires publie par la Société de Géographie, Paris 1839, IV, s. 307, "Sicut sol est ubique diffundens radios suos, ita mea potencia et ipsius Baatu diffundit sé undique (ubique)"; The journey of William of Rubruck to the eastern parts of the world 1253-55 (W. W. Rockhill), Hakluyt Society, 2. seri, IV. London 1900 s. 174. Huzura kabul 1253'de değil, bilâkis 3 Ocak 1254'de vukubulmuştur. Itinerarium, s. 304, Rockhill, s. 171.

retle ki Cuci ulusunun arazisinin bir kısmı Mengü'nün tesir dâiresi içine giriyordu.

Mes'ud Bey'in bu kargaşalık devrinde ve fesat cemiyeti zamanındaki hareketleri hakkında bilgi yoktur. Yalnız Mengü ile olan bağı dolayısı ile hayatının tehlikeye girmiş olduğu söyleniyor. Dirlik ve düzenlik yeniden kurulduktan sonra Mes'ud'un bölgelerinin hudutları çok daha genişletilmiştir. Mâverâünnehr, Türkistan, Otrar, Uygur bölgesi, Hotan, Kaşgar, Cend, Harizm, Fergana kendisine tâbi idi. 1253 sonbaharında Mengü'nün kardeşi Hülagü Moğolistan'dan bir ordu ile çıkmıştı. Bağdad'ın zaptı ile Abbasî halifeleri sülâlesinin yok edilmesi ve Ön-Asya'da yeni bir Moğol devleti kurulması ona nasip olmuştur. Hülagü ordusu önceden Cengiz Han ordusu gibi, yavaş yavaş hareket ediyordu ve ancak 1256'da Amuderya'yı geçebildi. Bu ordu 1254'de Almalık ve Uluğ Ev'de Ergene Hatun tarafından karşılanmış ve 1255 sonbaharında Semerkand civarında kırk gün geçirmiş olup, bu müddet zarfında Mes'ud Bey tarafından ağırlanmıştı[380].

Mengü Han'ın ölümüden sonra (1259) durum tekrar değişti. Kardeşleri olan Kubilây ile Arık Boğa arasında taht için savaş çıktı. Kubilây Çin'de, Arık Boğa Moğolistan'da Büyük Han ilân edilmişti. Bunun neticesi olarak Çin'den buğday ithali kesilmişti. Moğolistan ise buna muhtaç bulunuyordu. Arık Boğa Çağatay şehzâdelerinden Algu'yu Türkistan'dan düzenli olarak erzak ve diğer lüzumlu eşya, bu arada silâhlar ithalini temin için batıya göndermeğe karar verdi. Algu az zamanda evvelce Çağatay Ulusuna tâbi bütün eyâletleri hükmü altına geçirdi. Hattâ Cuci ulusu hükmüne dahil bulunan Harizm'i de zaptetti. Fakat tabiî bunları kendi hesabına yaptı ve Arık Boğa'nın emrini yerine getirmeyi düşünmemişti. Ergene Hatun Algu'dan şikâyet etmek üzere Arık Boğa'nın yanına geldi. Anlaşılan Mes'ud Bey de oraya gitti. Arık Boğa bunun üzerine Algu ile savaşa girdi. Fakat birkaç başarıdan sonra hezimete uğradı ve Türkistan'ı terkederek Algu'ya Ergene Hatun ve Mes'ud Bey'i gönderdi. Algu, Ergene ile evlenip Mes'ud Bey'i vâli olarak Semerkand ve Buhara'ya gönderdi. Mes'ud Bey tarafından toplanan paralar yardımıyla, Algu, galiba 1266'daki ölümüne kadar Berke Han ülkesine dahil bulunan Otrar'ı da fethe muvaffak oldu.

[380] Bize bu bilgiyi Cüveynî vermektedir. (Cüveynî'nin üçüncü kısmı 1831'de Londra'da E. Denison Ross tarafından James Forlong Fund, Vol. 10 için neşredilmişti: The Tarikh-i-jahân-gushay of Juwaynî cilt, 1, 2. E. J. W. Gibb Memorial Series, Vol. XVI. 1. 2: Cilt 3. James Forlong Fund). Bk. Reşidüddin, Blochet neşri, s. 272 v.d. ile bilhassa s. 308.

Algu'nun ölümünden sonra Angren boyunda Ergene'nin ilk kocasından oğlu olan Mübarek Şah -ki müslümandı- Çağatay hanı ilân olunmuş, fakat sonradan Moğolistan'da muzaffer olmuş olan Kubilây Han tarafından gönderilmiş olan diğer Çağatay şehzâdesi Borak tarafından tahtı elinden alınmıştır. Borak da bu defa önce Arık Boğa ordusunda bulunmuş olup, onun ortadan çekilmesinden sonra Algu ve haleflerine karşı tek başına savaşı devam ettiren, Ögedey'in torunu Kaydu'nun hükmü altına girmeğe mecbur oldu. Kaydu 1269'da Talas boyunda bir kurultay topladı. Bunda bilhassa ekilen arazinin göçebelere karşı korunması için tedbirler alındı. Şehzâde dağlar ve bozkırlarda yaşamaya ve davarlarını tarlalara salıvermemeye söz verdi. Bu medenî bölgelerin idaresi yine Mes'ud Bey'e verildi. Kendisiyle iki büyük oğlu Kaydu tarafından, üçüncü oğlu ise 1303'de Emil civarındaki mahalde tahta çıkarılmış olan Kaydu'nun oğlu ve halefi Çapar tarafından tâyin edilmiştir.

Bu son haberden anlaşılıyor ki[381] Kaydu ve halefinin oturduğu yer daha başlangıçtan beri, Ögedey'e ait bulunan bir yerdi. Halbuki Kaydu'nun gömüldüğü yer Çu ile İli arasındaki dağlarda idi. Üstün hâkimiyet Ögedey haleflerine ait olmakla beraber, Çağatay hanları da tahta geçiriliyordu. Bunlardan en uzun müddet hanlık yapan (1282-1306) Kaydu'dan sonra da yaşamış bulunan Borak'ın oğlu Tuva idi. Ögedey ile Çağatay ulusları arasındaki hudutların tesbit edilip edilmediği hakkında ise hiç haber yoktur.

Hattâ Orta-Asya'da o zaman Cengiz Han'ın dört oğlunun ulusları arasındaki hudut meselesi bile izah edilmemiştir. Kuzeyde, Tuluy ulusu ülkesine anlaşıldığına göre, daha XIII. yüzyılın ilk yarısında, önceleri Cuci ülkesine ait sayılan arazi ve bunlar arasında Kırgızlar'ın yerleri dahil bulunuyordu. Kubilây tarihinde bundan açıkça bahsedilmektedir. Bundan başka Ebu'l-Gazi'de Moğollar'ın Kırgızlar ilinden Yenisey ağızlarına Alakçin memleketine, seferleri hakkında bir rivayet vardır. Bununla beraber böyle bir haber diğer kaynaklar tarafından desteklenmiyor. Bu sefer, Tuluy'un dul hanımı İmparatoriçe Suyurluktani'nin emri ile ve dolayısiyle Tuluy'un ölümü ile (1233 Yılan yılı) imparatoriçenin ölümü (1252 Şubat) zamanları arasındaki süre içinde yapılmıştır. Kuzey-batıda Kubilây ülkesi anlaşıldığına göre Irtış'a kadar varıyordu. Kubilây ile Kaydu'nun ülkeleri arasındaki hududun ise Kayalık

[381] Cemal Karşî, Mülhakâtu's-Surâh (W. Barthold, Turkestan, Rusça nüsha, I. 138'deki metin).

yakınından geçtiği hakkında bir haber vardır[382]. Fakat bunun Çapar'ın Emil civarında bir yerde tahta oturtulduğu hakkındaki haberle uzlaştırılması güçtür.

Şimdiki Doğu-Türkistan eyaletini tasvir ederken Marco Polo Kubilây ülkesi içine Hotan ve bunun doğusundaki eyaletleri de katıyor[383]. Halbuki yine aynı yerde "Kaşgar'dan buraya kadarı ve daha uzakları Büyük Türkiye'ye (Marco Polo Kaydu ülkesine bu adı veriyor) ait bulunmaktadır." deniliyor. Yarkent hakkında bunun yine Marco Polo tarafından yanlış olarak büyük hanın yeğeni gösterilen Kaydu'ya ait olduğu açıklanmaktadır. Uygurlar eyâletinin Kubilay ile Kaydu arasındaki savaş sırasında tarafsız kaldığı hakkında Reşidüddin'in verdiği haber dikkat çekicidir. Uygurlar her iki tarafla da iyi münasebetleri devam ettirmeğe çalışıyorlardı[384]. Anlaşıldığına göre İdikut sülâlesi hâlâ orada hüküm sürüyordu. 1209'da Cengiz Han'ın tabiiyyeti altına girdikten sonra İdikut Barçuk, Küçlük'e karşı olan 1218 seferine, sonradan Muhammed Harizmşah devletine karşı olan sefere ve nihayet Cengiz Han'ın Tangutlar'a karşı olan seferine katılmıştı. Ögedey'in saltanatı zamanında ölmüş olan Barçuk'a birbiri ardınca üç oğlu halef oldu. Bunlardan birincisi Ögedey'in dul hatunu Turakina'nın idaresi zamanında (1241-1246) ölmüştür. İkincisi ise Mengü'nün saltanatı zamanında Beşbalık'ın bütün Müslümanlarını bir Cuma günü büyük camide öldürmek niyetinde bulunduğu ithamiyle idâm edilmiş olup,[385] başını sonradan yerine geçen kardeşi kesmiştir. İdikut sülâlesi hakkında, görüldüğüne göre başka bir haber yoktur.

Hernekadar büyük han hakimiyet hudutlarını Kaydu hakimiyeti aleyhine biraz genişletmiş ise de, Kaydu zamanındaki Orta-Asya Moğolları hakimiyeti hudutlarını Hülagu ve Cuci halefleri hakimiyetlerinin aleyhine olarak güney ve batıya doğru genişletebilmişlerdi. Kaydu ülkesine Afganistan'ın Bedehşan'dan Murgab kıyılarına kadar olan bütün kuzey kısmı dahil bulunuyordu. Kaydu'nun yirmidört oğlundan Sarban bir ordu ile burada (Murgab'da) bulunmuştu. Cuci ulusu anlaşılıyor ki yavaş yavaş doğu mıntakalarını, Sirderya'nın aşağı yataklarının doğusundaki yerleri kaybediyordu. Mamafih XIII. yüzyılın ikinci yarısında Orda haleflerinin oturma yerinin ne-

[382] D'Ohsonn, Histoire des Mongols, II. 516 (Vassaf'a dayanarak).

[383] Le livre de Marco Polo, neşr. M. G. Pauthier, Paris, 1865, I., 143; The book of sir Marco Polo, neşr. Henry Yule, London, 1875, I., 196.

[384] Reşidüddin, Blochet neşri, s. 502.

[385] Mahkemesinin geniş olarak tavsifi Cüveynî'de bulunmaktadır, Gibb. Mem. Ser., XVI, 34.

resi olduğu hakkında kesin ve açık haberler yoktur. Reşidüddin'in hikâyesine göre, Orta-Asya Moğol kıtalarından biri Orda haleflerinden Konçi'nin ordasına giderken Cend ve Özkent'den geçmiştir[386]. Bundan çıkarılabilir ki Konçi'nin başşehri[387]daha batı veya kuzey-batıya doğru idi. Marco Polo Konçi'nin memleketini kuzeyde uzakta bir yer olmak üzere gösteriyor: "Öyle bir yer ki orada insanlar hayvanlar gibi yaşarlar, orada hububat bulunmaz ve bazı yerlerde at yerine köpekleri koşarlar"[388]. Konçi daha Kaydu hayatta iken ölmüştür. Hâkimiyeti oğlu Bayan'a geçmiş olup buna karşı da Kaydu'nun yardımıyla, Orda'nın ikinci kuşak torunlarından Kuylık ayaklanmıştır. Bunların arasındaki savaş daha Reşidüddin'in eserini yazdığı zamanda bile devam ediyordu.

Eserlerini Mısır ve Suriye'de yazan Arap tarihçileri, başta Ebu'l-Fida olmak üzere, Konçi ve haleflerinin Gazne ve Bamyan'da hüküm sürdüklerini söylerler. Bu haber onlardan çok daha iyi haberdar olan İran yazarları tarafından asla desteklenmemiş olduğu halde, Avrupa kitaplarına ve bu arada Lane Poole'ün İslâm sülâleleri hakkındaki kitabına da geçmiştir[389] (Rus baskısında bu nokta düzeltilmiştir). Arap yazarları galiba, Konçi adını, Orda'nın oğlu Hülagu'nun İran'ı istilâsına katılmış olan Kuli adı ile karıştırıyorlar. O, sonradan idâm edilmiş ve kıtaları Hülagu ile Berke arasındaki savaş esnasında doğuya giderek Gazne ve Bamyan'ı zapteylemiş ve orada Çağatay şehzâdelerinin hükmü altına girmişlerdir.

Orta-Asya han sülâlesi üyeleri arasında bölünmüş bulunmakla beraber burada, Altın-Orda'nın aksine olarak daha XIV. yüzyılın başlarında Moğollar devrinden önce kurulmuş bir sıra yerli sülâleler de vardı. Bunlara ait haberleri kısmen XIV. yüzyıl başlarında yazan Cemal Karşî'de, kısmen tamamen Arap dilinde olmak üzere yazılmış mezar kitâbelerinde buluyoruz. Bütün bu hükümdarlar Moğollar'dan önceki devirde İran ve Orta-Asya'daki tâbi beylerin kendilerini adlandırdıkları gibi, Arapça "melik" ünvânını almış bulunuyorlardı. Bazen buna "sultan" ve "han" gibi daha büyük ünvânlar da ekleniyordu. Cemal Karşî'nin hikâyelerinden birinde Özkent'li velî Burhaneddin

[386] Reşidüddin, Blochet neşri, s. 443.

[387] Başşehir kelimesi yerine Türkçe 1927 baskısında "sefer" kelimesi yazılmıştır

[388] Henry Yule. The book of Sir Marco Polo, The Venetian, concerning the Kingdoms and Marvels of the East, London, 1875, II. 478.

[389] The Mohemmedan Dynasties, Westminster 1894, Rusçaya Barthold tarafından yapılan tercümesinde "Musulmanskija Dinastii, St. Petersburg 1899, s. 188" bu düzeltilmiştir.

Kılıç'ın sözleriyle birlikte, Fergana hâkimi İlçi Melikşah zikrolunmaktadır[390]. Bunun oğlu ve halefi Satılmış Melikşah'ın mezarı korunmuştur (ölümü 665 H.-1226/27 M. dir)[391]. Ad ve ünvanlarına bakılırsa bütün bu beylerin Türk aslından oldukları görülüyor. Bazı ad ve unvânlar ise eski bir geçmişe ait olduğu intibaını uyandırmaktadır. Bu cümleden Evliya Ata'da 1262'de ölmüş olan yerli beylerden Balığ Bülge Uluğ Bilge İkbal Han gömülü bulunmaktadır[392].

Kitâbeler âlimler tarafından Arapça yazılmıştır. Cemal Karşî kendi tarafından Cend'de Türk azizlerinden, Kemaleddin Harizmî-i Suğnakî'nin mezarı için kaleme alınmış olan bir kitâbeyi veriyor. Bu aziz Türkmenlerde Şeyh Baba adiyle meşhur olup, 1273 yılı Kasım ayı sonunda Cend'de seksenbeş yaşında olduğu halde ölmüştü[393]. Cemal Karşî mezar üzerindeki kitâbenin (beytin) Farsça tercümesini de naklediyor[394]. Bundan başka ne zamana ait olduğu bilinmeyen Hotan sultanı Munmış Tegin adına yazılmış olan Farsça beyitler de bulunmaktadır ki, bunda şöyle deniliyor: "Ey şah, sen o kadar uzun ömürlü ol ki, Türkler Munmış Tegin ne çok yaşadı desinler"[395]. Son sözler Türkçe olarak verilmiştir:

Yaflak karı bolmış Munmış Tegin

XIII. yüzyılda tâbi beyler sülâlelerinin varlığı hakkında Orta-Asya'nın çeşitli şehirlerinde (bu arada Otrar'da) kesilmiş olan sikkeler de tanıklık etmektedir. Âdet üzere bunlar yerli melikin adına kesiliyor, fakat asıl ad gösterilmiyordu. Üzerlerinde Kaydu, Tuva ve diğerlerinin adı bulunan hiçbir sikke yoktur. Halbuki Altın-Orda'da han Mengü Temür bile kendi adını taşıyan sikkeler kestirmişti. Doğrudan doğruya hanlar tarafından idare olunan arazi ile daha önceki yerli sülâlelere terkedilmiş arazi arasında hudutlar var olduğuna dâir de hiçbir delil yoktur. Çağatay Ordası'na en çok yakın olan Almalık şehri idi (Mamafih bunların arasından İli gibi büyük bir nehir geçiyordu). Bununla beraber Almalık'ta da kurucusu Cengiz Han tâbiiyyetine girmiş olan bir sülâle hüküm sürüyordu. Diğer taraftan Arslan Han Karluk

[390] Barthold, Turkestan, Rusça metin, I, 149.
[391] Mezar kitâbesi için bk. Protok. Turk. kruzka ljub. Arch. II.
[392] Zapiski, XII. s. V.
[393] Barthold, Turkestan, Rusça metin I, 151.
[394] Adı geçen eser, 147, Türçe 1927 baskısında "beyt" kelimesi yerine "kitabe" kullanılmıştır.
[395] Adı geçen eser, Çeridan bezi ey Şah ki guyend Türkî "Yaflak karı bolmış Munmış Tegin.

Sülâlesi daha eskiden Kayalık'ı kaybetmiş olduğu için Arslan Han'ın oğlu, bilinmeyen bir sebepten dolayı, Mengü Han'dan Kayalık değil, o zaman Fergana'nın başşehri olan Özkent'i almıştı[396]. Halefinin bu şehri kendisi için koruyup koruyamadığı ve yukarıda adı geçen İlçi Melikşah'ın bu Arslan Han Karluk'un halefleriniden olup olmadığı bilinmiyor.

Kayalık bilindiği gibi 1253'de Rubruquis tarafından ziyaret edilmiş ve Rubruquis burada 12 gün geçirmişti. Rubruquis Kayalık'ı "Çarşısı işlek büyük bir şehir" diye tasvir ediyor[397]. Şurası da dikkati çekmektedir ki, bu Müslüman şehrinde Uygurlar'a ait üç Budist mabedi vardı. Böyle çeşitli medenî unsurları ihtiva eden şehrin bazı kalıntısı bulunabilmiş olsaydı, son derece ilgi çekici olurdu. Fakat Kayalık'ın yeri bile henüz tesbit edilememiş bulunuyor. Kayalık'ın biraz kuzeyinde bir meseafede Rubruquis sırf Hristiyan Nesturîlerin yerleşik bulunduğu bir kasabadan geçmiştir ki, bunların orada kiliseleri de vardı[398]. Yedisu eyâletinin kuzey kısmında ise bu güne kadar Hristiyan kitâbeleri bulunamamıştır.

İli'nin kuzeyinde ve Kayalık'ın biraz güneyinde bir yerde Rubruquis güzel bir şehir daha görmüştü ki, bunun halkı Müslüman olup, ancak Türkçe değil Farsça konuşuyorlardı[399]. Muhakkak ki, bunlar Mâverâünnehr'in güney kısımından, pek az öce oraya gelmiş göçmenlerdi. Bununla beraber genellikle İli'nin kuzeyindeki ovada şehir hayatı tamamen yok olmuş bir halde idi. Evvelce ise orada birçok şehirler vardı. Buradaki muhteşem otlaklardan istifade etmek amacıyla bunları Tatarlar tahrip ettiler. Yine aynı yerde arazinin çoğunlukla Türkmenler tarafından işgal edilmiş olduğu söyleniyor. Acaba Rubruquis'in bu sözlerini, bugün bu ad altında şimdi Kafkasya'da olduğu gibi, bilhassa Arapça çoğul "Terâkime" şeklinde özellikle, Türk halkının iktisat ve fikrî medeniyet bakımından en geri kalmış unsurlarını anlamak mı lâzım geldiğini söylemek güçtür. Cemal Karşî'nin[400] Barçkent ve Cend yakınındaki Terâkime'ye ait sözleri de buna tanıklık etmektedir. Çünkü orada

[396] Cüveynî, Gibb. Mem. Ser., XVI. 58.

[397] Itinerarium Willelmi de Rubruk, s. 281.: "Invenimus gibi unam magnam villam nomine Cailac, in qua erat forum, et frequentabant eam multi mercatores." Keza: The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis (C. Raymond Beazley), London, 1903, s. 178; Rubruck (Rockhill), s. 140.

[398] Itinerarium, s. 293. "Egressi autem sumus in festo sancti Andree a predicta civitate, et invenimus ibi prope ad tres leucas unum casale totum nestorinorum", Rockhill, s. 159.

[399] Itinerarium, s. 281. "Et post hoc invenimus quandam bonam villam, que dicitur Equius, in qua erant Saraceni loquentes persicum", Rockhill, s. 139.

[400] W. Barthold, Turkestan, Rusça nüsha, I, 151.

o zamanlar Türkmenler'in yaşadığı hiçbir şekilde vârit olamaz. Rubruquis'in buralardaki medeniyetin geriliğine ait sözleri 1259'da buralardan geçen Rubruquis'in çağdaşı, Çin'li Çang-Te tarafından da teyid edilmektedir[401]. Çang-Te vaktiyle Karakıtaylar'ın yaşadığı bu yerlerde tarlaları sulayan birçok kanallar var idiğini, halbuki o zaman buralarda birçok harabeler görmüş olduğunu söylüyor[402].

Şehirlerin harap edilmesini Moğol hanlarının siyâsetine veya Türk milletinin sayıca üstünlüğünün kurulmasına bağlı sayınak için elimizde bir esas yoktur. Gördük ki hanlar ve bu arada Kaydu ekilen arazinin göçebelerden korunması için tedbirler almışlardır. Bunlardan başka Kaydu ve Tuva Ferganа'da yeni bir şehir, Endican[403] şehrini kurmuşlardır ki burası sonradan büyük bir gelişmeye şahit olmuş ve gitgide tamamen Türkleşmiştir. XVI. yüzyılda, Endican'da Babür'ün ifadesine göre, ne şehir ve ne pazarda Türkçe bilmeyen kimse yoktu. Moğol devrinin bir çok şehirlerinin aksine olarak burada ne han sarayları ve ne de genellikle hanların oturdukları yer hakkında bir söz söylenmiyor. Anlaşılan, hanlar, bu şehri kendilerinin değil, sırf halkın faydasına kurmuşlardır.

Ticaret ve bununla bağlı olan şehir hayatına Moğol imparatorluğunda pek erken başlayan kargaşalıklar son derece zararlı, aksi tesirler yapmıştır. Diğer sebeplerle beraber bu kargaşalıklar bir de Moğollar üzerine medenî tesirler yapan unsurların çeşitli olmasından ileri geliyordu. Bir han ailesi içinde oğulların bazılarının Hıristiyan, bazılarının Müslüman terbiyesi aldıklarına dâir örnekler vardı. Moğollar tarafından boyunduruk altına alınan çeşitli medenî kavimlerin mensupları han ordasında devamlı olarak birbirleri aleyhine entrikalar çeviriyorlardı. Aynı hal herhangi bir memlekette iktidarı ele geçirmek için aralarında rekabet olan kimseler için de vardı. Rus tarihi tetkikçileri Altın-Orda'daki birçok Rus beylerinin ve ileri gelenlerinin yok olmalarının sebebinin birbilerine karşı çevirdikleri entrikalar olduğunu isbat etmişlerdir. Haklarında verilen idam hükümleri Tatarlar tarafından çıkarılıyor ve yerine getiriyor idi ise de, bunlar mahkûmların düşmanları elinde sadece silâhtan ibaret idiler. Aynı sonuç Moğollar'a bağlı diğer mem-

[401] Çin'li Çang-Te 1259'da Moğol imparatoru Mengü tarafından Moğolistan'dan Batı-Asya'da bulunan kardeşi Hülâgu'ya gönderildi. Onun seyahatnâmesi Si shi ki, Bretschneider tarafından, Mediaeval Researches, London, 1910 I. 109-156'da tercüme edilmiş ve haşiyeler konulmuştur.

[402] Bretschneider, Med. Researches, I, 129.

[403] Şehrin tesisi hakkında bk., Hamdullah Kazvinî, Gibb. Mem. Ser., XXIII, 246.

leketler için de söz konusu olabilir. Yalnız Cengiz Han'ın birinci halefi Ögedey bu entrikaların üstünde kalmağa muktedir olmuş ve verdiği kararlardaki tarafsızlık sâyesinde, birbirlerine düşmanlık eden şehzâde ve eşraf arasında barış kurabilmiştir. Fakat ölümünden hemen sonra Orda'da dehşetli idamlar devresi başladı. On yıl geçince böyle idamlara en çok (tek-tük haller daha önce de vardı) han sülâlesi üyeleri çarpılmağa başladı. On yıl daha geçince, ayrı Moğol devletleri arasında savaşlar ve hiçbir kusur ve kabahatları olmayan tüccarların bir memleketten diğerine geçer geçmez karşılıklı olarak öldürülmeleri başladı. 1262'de Terek'deki yenilgisinden ve Berke ordusu ile savaşından sonra Hülagü düşmanının ülkesinden gelen bütün tüccarların istisnasız olarak öldürülmelerini emretti. Berke de buna Hülagu ülkesinden gelmiş olan tüccarları öldürtmek suretiyle karşılık verdi. İhtilal zamanlarında, her vakit olduğu gibi, geçici ve şahsî çıkarların imparatorluğun genel çıkarlarına tercih edilmesi kaçınılmaz olur. Nitekim tarihçilerin ifadesine göre, 1260 yıllarında Algu'nun Orta-Asya'da hâkimiyetini kurmak için başvurduğu faaliyet şekli bu mahiyette idi. Hattâ 1273'de Türkisan'dan İran'a vukubulacak bir hücum için dayanak noktası teşkil eden Buhara'nın kasten tahribi bu konuda daha çok göze çarpan bir durumdur. Buhara, Moğollar'ın 1220'deki istilâsından sonra kendisini çarçabuk toplamış olduğu gibi, Moğol hâkimiyetinin ilk yirmi-otuz yılında evvelce hiç görmediği bir bayındırlığa kavuşmuştur. Cüveynî[404] Buhara'yı "Müslüman dünyasında örneği bulunmayan", Marco Polo[405] ise, -bunun babası ve dedesi Buhara'da üç yıl ki 1262-1265 yıllarını geçirmişti- "Bütün İran (yâni Farsça konuşulan bütün memleketlerde) en güzel şehir" diye gösteriyorlar. Hattâ 1238-39 yıllarında Moğol hakimiyetine karşı vukubulan isyan da şehrin bayındırlığına bir aksi tesir yapmamıştır. Mahmud Yalavaç Moğollar'ı ve özellikle Han Ögedey'i birkaç âsinin suçu yüzünden bu zengin şehri tahrip etmenin hükümet kuvvetinin menfaatleri dahilinde olamayacağına inandırmıştı[406]. Karışıklıklar sırasında ayrı hanlar ve şehzâdeler ise daha başka türlü hareket ettiler. Bunlar için mühim olan şey şehirlerin uzun bir müddet verecekleri gelirden çok ellerine derhal büyük vasıtalar geçirmek imkânı idi. 1260 yıllarında Buhara birkaç kere müsadere ve yağmaya maruz kaldı. Hattâ 1273 olayından sonra bile, şehir daha bir takım yağmacıları çekebiliyor ve geriye kalan servet asi şehzâdelerden Algu'nun iki oğlu için büyük bir ganimet teşkil ediyordu. Bundan

[404] Gibb. Mem. Ser. XVI, 84.
[405] Le Livre de Marco Polo (Pauthier), I, 9: "La cite estoit la meilleur de toute Perse."
[406] Gibb. Mem. Ser., XVI, 90.

sonra geçen yedi yıl zarfında (galiba 1275-1282'de) artık Buhara şehrinden eser kalmamıştı ve ancak Tuva'nın tahta çıkışından sonra yeniden canlanması için tedbirler alındı.

Kaynaklarda Buhara hakkında söylenen şeyler şüphesiz daha başka yerlerde de tekrarlanmış olup, buna ait elimizdeki haberler pek azdır. Orta-Asya şehirleri hakkında daha ilgi çekici haberleri XIV. yüzyılda yaşayan Cemal Karşî'nin tercüme ettiği X. yüzyıla ait Arapça Kamus'un "mülhakât"ından bekliyorlardı. XVI. yüzyıl yazarlarından Muhammed Haydar, Cemal Karşî'yi doğum yeri olan Balasagun'a karşı taraf tutmakla itham ediyor. Bu zât her şehrin seçkin simâlarını sayarken Semerkand'lılardan on kişiyi noksan göstermiş, halbuki Balasagunluları o kadar çok zikretmiş ki, tek bir şehirde, aynı devirde o kadar çok mühim adamın nasıl bulunabileceği tasavvur olunamazmış[107]. Henüz "mülhakât"ın hiçbir yazına nüshası bilinmiyor iken, matbuatta yazıldığı gibi, bunda Balasagun'un fikrî hayatı hakkında tarihî-edebî kıymetli malzeme bulunabileceği beklenebilirdi. Fakat o zamandanberi keşfedilmiş olan yazmalar bu beklemeleri boşa çıkarmıştır[108]. Balasagun bunlarda zikredilmiyor bile. Buraya ait olmak üzere yalnız yazarın şeyhi Şemseddin Eyyûb Balasagunî ve oğlu Rükneddin Ahmed Balasagunî'nin adı geçiyor[109]. Bir de Almalık beylerinden birinin 1259'da öldüğü yer olan Kuzbalık[110] şehri zikredilmektedir. Bundan amaç Kaşgarlı Mahmud[111]'da Kuz Ordu ve Kuz Uluş unvânlarını taşıyan şehir olduğu hatıra gelebilir (Kuz Ordu adının karşılığı XIII. yüzyıla ait Çince nakillerde bu şekilde kaydedilmiş görülmektedir)[112]. Fakat bu takdirde yazarın Balasagunî şeyhinin nisbesini aldığı adla adlandırmaması garip oluyor. Bundan başka biz Cemal Karşî[113]'de diğer kaynaklardan hiçbirinde bulunmayan başka bir coğrafî ad buluyoruz: İl Alargu. Çağatay Ordası'nın bulunduğu sahanın adı bu idi. Çağatay'ın Müslüman veziri olup 1260'da Algu'nun saltanatı başlarında Almalık eyaleti şehirlerinden birinde ölen ve orada kendisi tarafından yaptırılmış olan hankâha gömülen tüccar Kutbeddin Habeş-Amîd'in nisbesi İl Alargavî idi.

[107] Tarih-i Reşidî, E.D. Ross tercümesi, s. 364.
[108] Zapiski, VIII, 353.
[109] Turkestan, Rusça nüs. I, 141.
[110] Adı geçen eser, I, 140.
[111] Divân, I. 60 ve 112.
[112] Bretschneider, Med. Res., I. 18.
[113] Turkestan, Rusça nüs., I. 140.

Cemal Karşî Almalık, Kaşgar, Hotan, Hocend, Fergana şehirleri, Şaş yâni Taşkent, Barçkent ve Cend gibi bazı şehirler hakkında değişik nisbette ayrı bölümler tahsis ederek her birini kısaca ana hatları ile tasvir ve buralardan çıkan âlimleri ve diğer mühim şahsiyetleri de kısaca sayıyordu. Yazar Almalık'da doğmuş (babası Balasagun'ludur) sonra Kaşgar'a göçmüş ve diğer bazı şehirleri ziyâret eylemiştir[114]. O zamanlar harap olmuş bulunan Kaşgar'da ve "daha önceki zamanlarda büyük bir şehir" iken o vakit pek işlek olmayan bir ticareti olan Cend'de çöküntü izleri farkediliyor. Yalnız Kaşgar hakkında Çuta (Cete)lerin hücumlarından sözediliyor ki, bu deyime ilk önce burada tesadüf edilmiş olup[115], sonradan Doğu-Türkistan'da da Batı-Türkistan'daki Kazak kelimesiyle aynı anlamda, yâni kendi boy ve kabilesinden ayrılıp haydut çetelerine katılan göçebe birlikler anlamında olmak üzere kullanılmıştır. Çuta'ların baskını kışın vukubulmuştu. Yıl, gösterilmiyor; birçok insan katledilmiş ve beş bin çocuk esir edilmişti. Bu münasebetle medeniyet tarihi açısından dikkat çekici bir haber vardır. O da şudur ki, Kaşgar eyaletinde tarlalar sürülürken ne öküz, ne inek kullanılmıyor, ziraat aletleri ile yetiniliyordu[116] (Metinde kullanılan kelime asıl "balta" anlamındadır). Şimdi ise anlaşılan Kaşgar'da ziraat hayvanları hususunda kıtlık yoktur.

XIII. yüzyılda Türkistan'ın, gayet yavaş olmakla beraber İslâmlaşması ve Türkleşmesi devam ediyordu. Daha Cengiz Han zamanında Küçlük'ün hesap ettiğinin aksi çıktı. Karakıtaylar'dan, oraların Moğollar tarafından işgalleri zamanında varlıklarını korumuş olanları Müslüman giyimini kabul ettiler[117]. Şimdi Müslümanların durumu eskiden Karakıtaylar'a ait olan ülkelerde Muhammed Harizmşah'ın ülkesinde olduğundan daha iyi idi. Çünkü burada Moğollara karşı birkaç yıl inatla karşı koymuşlardı. Semerkand'da 1221'de çeşitli milliyetler mesuplarından meydana gelen ileri gelenler topluluğu vardı. Genel vali Karakıtaylar'dan olup, Çin'li terbiyesi almış bir adam idi. Müslümanlar bahçe ve tarlaları yalnız Çinliler, Karakıtaylar ve diğerleri ile birlikte kullanabiliyorlardı. Bir kaç yıl sonra Ögedey zamanında Semerkand ve Buhara valisi olarak bir Çin ad veya ünvaniyle (Çonsan Tayfu) bir adam tayin edilmişti ki, bu adam daha 1268'de zikrolunmaktadır[118]. Belki şehrin tarihinde ilk ve son defa olmak üzere Çin hiyerogliflerini taşıyan bakır para-

[114] Ona dair toplu bilgi için bk. Zapiski, XI, 286.
[115] Turkestan Rusça nüs., I. 146.
[116] Adı geçen eser, I, 144.
[117] Bretschneider, Med. Res. I, 29.
[118] Zapiski, XII, 03.

ların kesilmesi durumu bununla açıklanabilir. Daha sonraki zamanlar artık Müslüman eyaletlerine doğudan gelmiş göçmenlerden bahsolunmasına rağmen, Müslüman olmayan hükümdarlar görmüyoruz. Çang-Te'nin ifadesine göre, Almalık'ta Müslümanlarla birlikte Çinliler bulunuyor ve Çin gelenekleri yavaş yavaş hâkimiyet kazanıyordu[119].

Küçlük zamanında meydana gelen Müslümanların takibi, Moğollar devrinde her halde yenilenmemiştir. Bununla beraber Çağatay Moğol yasasının ateşli taraftarı olması sıfatiyle Müslümanları İslâm usullerine uymalarından dolayı sorumlu tutuyordu. Çağatay'ın 1242'de ölümü dolayısı ile Cüveynî şâirlerden birinin şu sözlerle son bulan bir şiirini naklediyor: "Kendisinden korktuğundan dolayı hiç kimsenin suya giremediği kimse, çok engin deryaya (yâni ölümün derinliklerine) dalınıştır[120]". Lâkin Çağatay'ın yanında Mecdeddin adında bir Müslüman doktoru vardı. Bundan başka o zamanki zengin tüccarlardan Kutbeddin Habeş-Amîd'in de (Cemal Karşî'ye göre Kermine'li, Reşidüddin'e göre[121] Otrar'lıdır) tesiri vardı. Bu tesir o kadar büyük idi ki, Çağatay'ın oğullarından her birinin yanına kendi oğullarından birini katabilmişti. Her ne kadar Habeş-Amîd Müslüman bulunuyor idiyse de ve hattâ gördüğümüz gibi bir hankâh bile yaptırmış ise de, ruhanîler tarafından sevilmiyordu. Kendisi de bunlara karşı sevgi göstermiyordu. Hattâ kendisini o zamanın en meşhur âlimlerinden, aslı Harizm'li Yusuf Sekkâkî'nin ölümünün sorumlusu olmak üzere gösteriyorlar. Bu âlimin Müslüman dünyasında pek bilinen Miftahü'l-Ulûm (İlimlerin Anahtarı) adlı dil ansiklopedisinden başka, bir de talebelerinden, her halde batı Türklerinden, Muhammed Saçaklızade'ye gönderdiği mektup da bugüne kadar gelmiştir[122].

Türkistan'da aynı devirde yaşanmış Müslüman âlimlerinin ilmî faaliyeti hakkında elimizde pek az bilgi vardır. Hattâ İslâmiyeti kabul eden ilk Çağatay hanlarının, Mübârekşah ve Borak'ın, hocalarının kim olduklarını bile bilmiyoruz. Cemal Karşî Mübarekşah'ın anası Ergene Hatun'u da müslüman gösteriyor. Kaydu Müslüman değildi ve Moğol geleneğince İli ile Çu arasındaki yüksek dağ üzerinde gömülmüştü. Bunun gibi kendisinin emri üzerine Müslüman Borak Han bile dağ üzerinde yâni Moğollar gibi gömülmüştü. Fakat İslâmiyet ve Müslümanlara karşı Kaydu hiçbir düşmanlık göstérme-

[119] Bretschneider, Med. Res. I, 127.
[120] Gibb. Me. Ser., XVI, 228. Sedid A'ver'in bu beyti Enz. d. Isl., I, 847'de de geçmektedir.
[121] Blochet neşri, s. 197.
[122] Brockelmann, Gesch. d. Ar. Lit., I, 296.

miştir. Cemal Karşî onun hakkında, kendisinin adaletli, cömert merhametli ve Müslümanlara sevgi besleyen bir han olduğunu söylüyor[123]. Cemal Karşî kendisini iki defa, saltanatının başlangıç ve sonlarında görmüş ve ondan bir taltifnâme almıştı (hangi dilde olduğu bilinmemektedir). Türkistan'ın Müslüman âlimlerinin o zaman devlet idaresi hizmetlerinde bulunan hükümetin diğer medenî unsurların bilgilerini ne derecede tanımış olduklarını bilmek de pek ilgi çekici bir şeydir. Bu hususta aslen Türkistan'lı olup sonradan İran'a geçen ve Gazan Han[124] zamanında(1295-1304) ölmüş olan Haybetullah adında bir âlim hakkındaki haber tek haberdir. Reşidüddin'in ifadesine göre, Haybetullah Türkçe ve Süryânî dillerine vâkıf, bütün ilimlere âşinâ ve "şeyhler gibi söz söyleyen" bir âlim idi. Fakat Gazan Han kendisini ikinci derecede âlimler sırasında sayıyor ve bunu hükümetin diğer işlerine katılmakla beraber asıl devlet hazinesine dahil olmayan memurlara benzeterek şu sözleri söylüyormuş: "Bu ve bunun gibilerinin gaybı bilmediklerine şaşmıyorum, fakat bildiklerini beğeniyorum, onun için onları takdir ediyorum". Bundan Haybetullah'ın kelâm ehli olmaktan çok dünyevî ilimler erbabından olduğu çıkarılabilir[125]. Ne yazık ki, eserlerinden hiçbiri bize ulaşmamıştır. O zamanda Türk dilinin ehemmiyeti hakkında şundan bir hüküm edinmek mümkündür ki, meselâ Reşidüddin'in eserinde Cengiz Han ailesinden bahsolunurken bile Moğol kelimeleriyle birlikte Türkçeleri kullanılır. Türkçe Beg anlamında olan Moğolca Noyon (prens) deyimi Türkistan'da Timur zamanına kadar askeri asilzadeler için kullanılıyordu. Cengiz Han zamanında ordu işlerinde rehber olmak üzere Baş Noyon oğlu Tuluy idi. Bu ad Moğolca "Yeke Noyon" (Büyük Noyon) kelimeleri ile birlikte kullanılıyor. Fakat bununla beraber bir de Moğolca sıfat yerine aynı anlamda olan Türkçe "Uluğ Noyon" tâbirleri ekleniyordu. Bununla beraber biz Müslümanların Türkçeyi devlet dili yapmak yolunda bir teşebbüslerini görmüyoruz. Plano Carpini 1246'da Moğolistan'dan ayrıldığı zaman kendisine papaya hitaben "Sarazince" bir mektup vermişlerdi[126]. Son zamanlarda Prof. Pelliot Farsça

[123] Turkestan, I, metin, s. 138 "ve kâne hûve hânen âdilen bâdilen salimen halimen arifen bi'l-mesalih âlimen atufen ala'l-müslimin râhimen."

[124] Enz. d. Isl. II, 158.

[125] Mir Islama, 1,82. Orada en son zikredilen yer s. 83'dür.

[126] Relation des Mongols ou Tartares par le frere Jean du Plan de Carpin (M. d'Avezac), Recueil de Voyage et de Memoires publie par la Societe de Georaphie, IV, Paris, 1839, s. 954 ve 745; Konroff., Contemporaires of Marco Polo London 1929, s. XVI-XVII; Johann ve Plano Carpini (Friedrich Risch), Leipzig 1930, Veröffentlichungen des Forschungs-Instituts für Vergleichende Religions-Geschichte, II. seri XI. cüz, s. 47. Güyük'ün mühürünü taşıyan mektubun Farsça orijinali Vatikan arşivinde bulunmaktadır.

yazılmış olan bu mektubun Vatikan arşivinde saklanmış olduğunu isbat etmeğe muvaffak olmuştur[127]. 644 Cemaziyelâhir sonu yâni 1246 Kasım ayı ile tarihli olan bu mektup o kadar cahilce yazılmıştır ki, Farsça'nın bunu yazan adamın ana dili olması mümkün görülemez. Mektubun başlığı Türkçe yazılmıştır. Şurası dikkat çekicidir ki Güyük Han'ın adı yoktur ve mektup büyük ulus ve cihan hanının namına (Uluğ Ulusnuğ Taluynuıg Han Yarlığumuz) gönderilmiştir.

Mektubun asıl metninde de Türkçe kelime ve deyimlere rastgelinmektedir. Mektubu yazanların aslının Türk Orta-Asya tüccarları olup bunları kendi memleketlerinde kabul edilmiş edebî dil olmak üzere Farsça yazmağa çalıştıklarını kabul etmek gerekir.

Siyasî karışıklıklar ve bunlarla ilgili olmak üzere, ticarî münasebetlerin kesilmesinden dolayı Orta-Asya Moğollar'ının, kendileri için -içlerinde Altın-Orda da dahil olduğu halde- denize çıkışı olan diğer Moğol devletlerinden çok zarurete düşmüş olmaları lâzım gelir. İşte özellikle Orta-Asya'da tüccarların serbest olarak, yâni hiçbir müsadereye maruz kalmaksızın devletlerin birinden diğerine geçebilmelerini münhasıran temin edebilecek olan "Moğol Devletleri Birliği" şeklinde bir Moğol İmparatorluğunun birliğini yeniden kuracak büyük düşüncenin çıkışını bununla açıklayabiliriz. Tarihçiler bu hususdaki ilk teşebbüsü Çağatay hanı Tuva'ya bağlarlar ki o Çapar'ı kandırdıktan sonra diğer Moğol devletlerine elçiler göndermiş ve buna hiçbir taraftan ses çıkarılmamıştı. Orta-Asya elçileri ilk önce Çin'e 1294'de ölen Kubilây'ın torunu ve halefi olan Timur'a gittiler. Timur'un elçisi yanında Çapar ve Tuva'nın gönderdiği adamlar 1304 Eylül'ünde İran'da Meraga'da bulundular ki, o zaman orada tahta yeni oturmuş olan Olcaytu bulunuyordu[128]. 1305 de Olcaytu Fransa kralı IV. Philipp'e akdedilmiş olan birleşme haberini veren Moğolca bir mektup gönderdi. Bu mektup bize kadar ulaşmıştır. Bunun antlaşmaya ait biricik Moğolca aslî vesika olduğu görülüyor. Daha önceki savaşlar bu mektupta hanların kötü niyet ve kazanç hırslarıyla değil, fena teb'aların (karaçu) iftira edici sözleri ile izah ediliyor. Sonra ilâve olarak deniliyor ki, artık barış geri getirilmiştir. Han sülâlesinin, büyük küçük, bütün üyeleri birliğe girmiş ve bütün yollar açılmıştır. Antlaşmayı ilk defa bozan kimse, kalan diğerlerinin hepsini kendi aleyhine yönelmiş bula-

[127] Les Mongols et la Papauté Revue de l'Orient Chrétien, III. seri, Cilt: III, (XXIII), M. 1-2 (1922-23), s. 3-30.

[128] D'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 484.

cakur. Mektupta "Frenk Sultanları"nın yâni Avrupa devletlerinin aralarında barış yaptıkları ve hepsinin birden bunu bozana karşı hareket ettikleri şeklinde safça bir görüş ileri sürülüyor. Halbuki o sırada Avrupa'da IV. Philipp'in Papa ile savaşı, Anglikanlar tarafından İskoçya'nın fethi gibi olaylar oluyordu. İngiltere kralı I. Edward'ın (1272-1307) almış olduğu böyle bir mektup dolayısı ile yeni kral II. Edward 1307 tarihli cevabında ancak çeşitli yerlerde ortaya çıkmış olan mücadele ve anlaşmazlıkların Allah'ın yardımı ile birlik ve barışa yerini bırakması ümidini ortaya koyabiliyordu[12].

Anlaşmanın, barışı her bozana karşı diğerlerinin tutumu hakkındaki noktası, herhalde Moğolistan'da da, önce ve sonra her yerde olduğu gibi, kuru bir sözden ibaret kalmıştır. Gelecek dersimizde XIV. yüzyılın ilk yarısının Türkistan için daha geniş bir ölçüde müthiş katliâmlar ve büyük bir medenî çöküş devresi teşkil etmiş olduğunu göreceğiz.

[12] D'Ohsson, Histoire des Mongols, IV, 593.

ONBİRİNCİ DERS

Ne yazık ki elimizde Moğol devletleri arasında barışın kurulmasından ve bunun yeniden bozulmasından söz eden Orta-Asya'ya ait hiçbir kaynak yoktur. Verdiği haberler 1303 yılı baharına kadar gelen Cemal Karşî bu antlaşmaya ait birşey bilmiyor. Yalnız hakanlarımızın (Kubilây'ın torunu olan) Timur ve halefleri tarafından Orta-Asya şehirlerini zapt için yapılacak bütün teşebbüsleri yok etmeğe yetecek askerî kuvvetlere sahip oldukları inancında olduğunu ortaya koyuyor. Aynı yazar Tuva'yı Çapar hükümetinin sağlam direği (er-rüknü'l-vesîk) olmak üzere gösteriyor. Herhalde anlaşılıyor ki bu sözler bu hanlar arasında daha 1305-1306'da başlayan savaştan önce yazılmıştır.

Bu savaş ve daha sonraları ortaya çıkan olaylar hakkında da, XVI. yüzyıla kadar Müslüman Orta-Asya'sındaki hemen her şey hakkında olduğu gibi, yalnız İran'da yazılmış kaynaklara sahip bulunmaktayız. Bu haberlere göre,[430] bu çatışma Ögedey ile Çağatay sülâleleri veya Semerkand ile Hocend arasında olmuştur. Tuva, Çapar'a elçiler göndermiş, çatışmayı "gençlikten doğan bir acemilik" diye yorumlamış ve savaş hareketine son verilip çatışmanın sebeplerini araştırmak için Taşkent'te bir hakem heyetinin toplantıya davet edilmesini teklif eylemişti. Çapar buna razı olmuş ise de, şehzadeler bu ateşkesi pek az bir zaman sonra, ihtimale göre fiilî olarak işe karışmamış olmasına rağmen, Tuva'nın da rızası ile bozmuşlardır. Mâverâünnehr'den başka Talas boyları da yağmaya uğramıştı. Bu sırada Timur'un ordusu Çapar'ın Irtış ve Altay'daki komşu mevzilerine tecavüz etti. Bu münasebetle bunları Tuva'nın davet ettiği söyleniyor. Herkes tarafından terkedilince Çapar, hepsi 300 kadar atlı ile Tuva'ya gelmiş ve ona tâbi olmuştur. Bu şekilde Orta-Asya'da Çağatay hanedanının hâkimiyeti yeniden kurulmuştu. Bu iç savaşlar daha bir müddet, 1309 yılı yazında kurultayın toplanma davetine kadar devam etmiştir. Bu davet Tuva'nın oğlu (Tuva artık 1306'da ölmüştü) Kebek tarafından yapılmıştır. Ögedey hanedanının hemen bütün şehzadeleri kısmen aradan çıktılar, kısmen yurtlarını kaybettiler. Kaydu'nun oğullarından yalnız biri, Şah, kendine has "Bin"i ve özel "yurt" unu koruyabilmiştir.

[430] Kaynak Vassaf'tır. Daha sonra W. Barthold, Oçerk istorii Semireçja, s. 60. (Pamjatnaja knişka Semir. Obl. II, s. 133).

İranlı tarihçi Vassaf bu iç savaşların doğrudan doğruya sonucu olarak Mâverâünnehr ve Türkistan'da ziraat ve ticaretin tamamen çöküşünü göstermektedir. Mâverâünnehr'de ziraatçılık geleneği o kadar devamlı idi ki, şehirler ve çiftliklerin olduğu gibi yok olmuş olmasından söz edilemez. Ancak daha kuzeydeki yerlerde gitgide, Arap yazarı el-Ömerî'nin (1301-1348) Türkistan'da bulunan bir adamın ağzından yazdığı durum meydana gelmiştir: "Şimdi Türkistan'da ancak az çok iyi bir şekilde korunmuş harabeler bulunabilir. Uzaktan iyi kurulmuş köyler görülür ki, bunların etrafı çiçeklenmiş yeşilliklerle çevrilidir, fakat içinde insan bulmak ümidiyle yaklaşılınca evlerin tamamen boş oldukları görülür. Memleketin bütün halkı göçebelerdir, bunlar, ziaatle asla meşgul olmazlar"[131]. 1309 yılı kurultayı Türkistan'ın yoksulluğunu gidermedi. Kebek'in büyük kardeşi İsan Buka[132] (bu adın ilk kısmı Moğolca bir kelimedir) han ilân edildi. Bunun zamanında Türkistan Çin'den gelen Moğol ordularının istilâsına uğradı. Kobuk ile Yukarı Irtış kolları üzerindeki yerler büyük han devletinin hudutları ile komşu bir saha idi. Oradan Çağatay ülkesine giren ordu İsan Buka'nın (Isık göl civarındaki) kışlağını ve (Talas civarındaki) yaylağını tahrip etti[133]. XV. yüzyılın adı bilinmeyen bir tarihçisinin hikâyesinden çıkarmak mümkündür ki, yağmayı yalnız düşmanların ordusu değil, bizzat Çağatay Han'ın askerleri de yapıyor. Bu hikâyeye göre İsan Buka ile Kebek Karahoça tarafından memlekete giren düşman askerlerine karşı çıkmışlardır. İsan Buka Kaşgar'dan, Kebek de Almalık'dan hareket etmişti. Birincisi yenilgi halinde düşmana hiçbir şey kalmaması ve galibiyet halinde yeniden yapmak kolay olacağı düşüncesi ile geçtiği yolda herşeyi tahrip etmişti. Kebek ise aksine galibiyet halinde düşman devletinin halkı kendisinin adaleti hakkındaki söylentilerin tesiriyle kolayca kendi tarafına geçeceği ve yenilgi halinde teb'asının kendi tarafını tutacağı ve çekilişini kolaylaştıracaklarını düşünerek geçtiği yerlerde memleketin bayındırlığını korumuştu. İsan Buka yenildi ve neticede Kebek de çekilmek zorunda kaldı. İsan Buka'nın ordusu çekilirken daha büyük fakru zarurete uğradı ve kendi atlarını yemek zorunda kaldılar. Halbuki Kebek'in ordusu her yerde bütün ihtiyacını bulmuştu.

İsan Buka'ya Kebek (1318-1326) halef oldu. Onun saltanatının anlaşıldığına göre, Orta-Asya Moğol hanlarının İslâm medeniyetine yavaş yavaş gi-

[131] Notices et Extraits, XIII, kısım I., s. 257.
[132] Türkçe 1927 baskısında Yuka yazılmıştır.
[133] Kaynaklar burada Reşidüddin Camiü't-Tevarih'inin tamamlayacısıdırlar.

rişleri tarihinde büyük ehemmiyeti vardır. Kendinden öncekiler gibi Kebek de Müslüman olmadı. Fakat Mâverâünnehr'e, hattâ bunun güney kısmına geçip orada kendisi için Nahşeb şehrinden iki buçuk fersah yâni 15 verst uzaklıkta Kaşka Derya'nın aşağı yatağı üzerinde bir saray yaptırdı. Saray anlamında olarak Moğollar Moğolistan'da bile "karşı" kelimesini kullanıyorlardı. O zamanın yazarları bu kelimeyi Moğolca olmak üzere gösteriyorlar. Halbuki buna daha Kutadgu Bilik'de ve Kaşgarlı Mahmud'da[134] bile rastlanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud bu kelimenin yalnız Doğu Türklerinde mi, Batı Türklerinde mi kullanıldığı hakkında birşey söylemiyor. Türkler anlaşıldığına göre bu kelimeyi Doğu-Türkistan'ın yerli halkının dilinden almışlardır. Bu saray münasebetiyle Nahşeb şehri de bu güne kadar gelmiş olan Karşı adını[135] almıştır. Şu kadar var ki, bugünkü şehrin yeri ne Moğol devrinden evvelki Nahşeb'e, ne de XIV. yüzyıldaki şehrinkine uymuyor. Bu şekilde biz Türkistan'da Moğol imparatorluğunda olduğu gibi Han Sarayı adının şehre dönüştüğünü görüyoruz.

Kebek'in kabul ettiği diğer yeniliklerden biri de han adı ile sikkeler kestirilmesidir. İran'da olduğu gibi, burada da büyük ve küçük gümüş sikkeler, dinar ve dirhemler kesilmiş ve bir dinar altı dirheme eşit tutulmuştur. Sikkeler önce Mâverâünnehr'in büyük ticaret şehirlerinde Buhara, Semerkand, Otrar, Tirmiz'de kesiliyordu. Kebek'in adına bağlı olarak bu sikkelere sonradan "Kebekî" denildi ve bazen bu adla yanlış olarak Rus Kopeika'sı da yakıştırıldı. Altın-Orda'da olduğu gibi, üzerlerinde sadece Türkçe olarak Uygur harfleri ile "kutluğ bolsun" yazısını taşıyan adsız sikkelerin de örneği vardı. Şimdiye kadar bilindiğine göre, Çağatay hanlarının sikkeleri üzerinde Moğolca kelimeler kullanıldığına ait bir örnek yoktur. Bununla beraber hayret edilir ki biz sonradan Timur'un sikkeleri üzerinde Arapça harflerle yazılmış, "üge manu" ya, yâni Türkçe "sözüm" karşılığı olarak Moğolca kelimelere rastgeliyoruz[136].

Mâverâünnehr'e geçerek bir saray yaptırmak göçebelik hayatını bırakmak demek değildir. Kaşka Derya vâdisinin sol tarafı daha Cengiz Han zamanından beri özellikle yazın göçebeleri çekiyordu. Nitekim Cengiz de 1220 yazını burada geçirmişti. Kebek'in en yakın haleflerinden biri, İslâmiyeti kabul etmiş olan kardeşi Tarmaşirin (1326-1334), İslâm medeniyetini

[134] Divân, I, 354: Keza, 215, 376.
[135] Turkestan, İngilizce terc. s. 136.
[136] Zapiski, VII 366.

Kebek'den daha çok benimsemiştir. Bununla beraber bu da seyyah İbn Battuta'yı kışın bile çadırda kabul etmişti.

O zamanki Çağatay hanlarının Moğol dilini bildiklerine ait hiçbir belirti yoktur. İbn Battuta Kebek'i Türkçe konuşan bir kimse olarak tasavvur ediyordu. Tarmaşirin, İbn Battuta'yı karşıladığı zaman Türkçe selâm vermişti. Han'ın mürşidi İmam Hüsamettin Yağî Farsça konuşuyordu. Fakat han hergün sabah namazından sonra güneş doğuncaya kadar Türkçe zikir ediyordu. İbn Battuta'da adı geçen bazı Türkçe deyimler Uygurca'dan Moğolcaya da geçmiş ve bütün Moğol devletlerinde kullanılmıştır. Meselâ al tamga (kırmızı mühür) (İran'da bazen kısa şekli ile "al") deyimi. Tamgacı yâni nişancı veya mühürdar bütün yazışmayı yapıyor ve anlaşılan Arapça biliyordu. Hattâ İbn Battuta'ya o tercümanlık etmişti. Dikkat çekici bir durumdur ki İbn Battuta "toy" (ziyafet) kelimesini "kurultay" anlamında kullanıyor. İbn Battuta'nın sözlerine göre, toy her yıl kurulan bir meclis idi ki, buna Cengiz Han'ın halefleri, emirler, seçkin kadınlar ve ordu kumandanları gidiyordu. O zamanlar "toy" toplantıya çağrılmamıştı ki, bu Tarmaşirin'e karşı ortaya çıkan isyan hareketinin kendisini haklı çıkarmak için ileri sürdüğü itham sebeplerinden biri olmuştu.

el-Ömerî'nin ifadesine göre Tarmaşirin'in İslâmiyeti kabul edişi Mâverâünnehr ile diğer Müslüman memleketleri arasındaki ticarî münasebetlerin canlanmasına sebep olmuştur[137]. Fakat aynı durum Mâveâünnehr ile Çağatay ülkesinin doğu eyaletleri arasındaki yabancılığı arttırmıştır. İbn Battuta'ya göre, hanın yılda bir defa doğuya, Çin ile komşu olan Almalık şehrinin bulunduğu eyalete gitmesi gelenekti ki, bu şehir aynı zamanda yine başşehir sayılıyordu. Halbuki Tarmaşirin dört yıl sıra ile Horasan'a komşu eyaletlerde kalmıştı. İslâmiyete bağlı olmakla beraber, Tarmaşirin Müslüman devletleri ile savaştan çekinmemiştir. Saltanatının başlarında, 1326[137a] yılında Horasan'a başarısız bir sefer yapmış, bunun üzerine İran Moğolları Gazne'yi ele geçirerek tahrip eylemişlerdi. 1329'da Müslüman Hindistan'a girmiş ve hemen Delhi'ye kadar ulaşmıştı. Fakat iç idarede yukarıda zikrettiğimiz İbn Battuta'nın sözlerinden anlaşıldığı üzere, Moğol örfî hukukuna, "yasa"[138]'ya bağlı olmayan bir kişi idi. Bunda İslâmiyeti kabul edişinin tesiri olup olmadığını dikkate almıyoruz. Bozkır geleneklerini iyi bilen XV. yüzyıl başlarında

[137] Notices et Extraits, XIII, I. kısım s. 238.
[137a] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 1227.
[138] Bk. Turkestan, İngilizce terc., s. 41 h. 4.

yaşamış adı bilinmeyen bir Müslüman yazar da Tarmaşirin'i yasa'ya uymayan biri olarak gösteriyor.

Bu sebeple Türkistan'da yeniden kargaşalıklar başlamış, 1346 ve 1347[139]'ye kadar devam ederek Mâverâünnehr'de hanlar hâkimiyetinin son bulması ve Mâverâünnehr'in doğu eyaletlerinden tamamen ayrılması ile neticelenmiştir. Savaşların nasıl yapıldığını ve bunların şehir hayatının daha çok çökmesine ne yolda tesir ettiği açıklanamıyor. Harp hareketleri hakkında yalnız İbn Battuta'da bir hikâye vardır. Bu hikâyede gerek verdiği tarihler, gerek diğer hususlar öteki kaynaklarda bulunan hikâyelerle tamamen çelişmektedir. Şüphesizdir ki Tarmaşirin'in tahttan indirilip öldürülmesinden pek az sonraki yıllarda hanın oturduğu yer tekrar doğuya aktarılmış ve aynı zamanda İslamiyetin tesiri biraz azalmıştı. Cengşi Han zamanında (1328 yılına kadar) bunun sikkeleri Mâverâünnehr'de kesiliyordu. Katolik misyonerleri Almalık civarında güzel bir kilise yapabilmişlerdi. Adı bilinmeyen Müslüman yazarının sözlerine göre Cengşi "bahşiler"le yâni Budist rahipleri ile müşavere ediyordu. Bununla beraber İslâmiyete karşı olan geri dönüş hareketi devamlı bir başarıya ulaşmadı. Daha 1340 yılı başlarında Mâverâünnehr'de tahta, anlaşılan, Cengiz Han torunlarından sayılan, aslen Türk bir şeyh geçirilmişti. Sonradan sultan olan bu şeyh bir zamanlar meşhur Buharalı aziz Bahaeddin Nakşibendî (1318-1389)'nin mürşidi bulunmuştu. Bu azizin hal tercümesinde rivâyet olunur ki rüyasında Türk azizlerinden Hakîm Ata'yı görmüş (Bahaeddin'in kendisi her halde Tâcik idi) ve bu rüya kendisine bir Türk dervişinin mürşid olacağı şeklinde yorumlanmıştı. Bahaeddin, Halil adındaki Türk dervişini görünce bu derviş onun üzerine kuvvetli bir tesir yaratmış ve aziz bahsedilen yorumun buna ait olduğunu anlamıştır. Bahaeddin, Halil'in tahta geçmesinden önce ve sonra Halil'in yanında kalmıştır. Halil'in ölümünden sonra dünyanın hayrının boşluğunu anlamış ve bir zâhit hayatı geçirmeğe başlamıştır.

Tarihî eserlerde Çağatay sultanları arasında Halil adına rastgelmiyoruz. İbn Battuta'da kargaşalık devrinin hükümdarları arasında Çağatay şehzadesi Yasavur'un oğlu Halil zikredilmektedir. Bu Tarmaşirin'in ilk halefi Buzan'ı yenmiş imiş.

Ne Cengşî, ne de kaynakların söz ettiği hanların İbn Battuta'da adı geçmiyor. Yalnız Almalık'ı değil, Karakorum ve Beşbalık'ı bile ele geçirmiştir.

[139] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 1377 yazılmıştır.

Sonradan Çin imparatoru ile barış yapmış ve Semerkand ile Buhara'ya dönmüştür. Kendisinin başlıca zafer arkadaşı Tirmiz hâkimi Hüdâvendzâde ünvânını taşıyan Alâ'ü'l-Mülk Seyyid idi. Daha sonra Halil Türkler'den bazı iftiracıların kışkırtmasiyle Alâ'ü'l-Mülk'ü öldürtmüş ve bu hareketi kendisinin hâkimiyetini kaybetmesine sebep olmuştur. Nitekim Herat hükümdarı Hüseyin gelip kendisini tutsak etmiş ve İbn Battuta Hindistan'ı terkettiği zaman, 1347 baharında bile tutsak imiş.

Bu hikâyenin uydurma olmasına rağmen Halil'in varlığını Buhara'da 742 veya 743 (1342-1344) yıllarında kesilmiş olan Sultan Halilullah adını taşıyan sikkeler isbat etmektedir. Tarihçiler yalnız Yasavur'un oğullarından Kazan'ı biliyorlar. Bunun adını taşıyan sikkelere de sahip bulunmaktayız ki, bu zât Kebek ve Tarmaşirin gibi Kaşka Derya vâdisinde yurt tutmuş olup orada kendisi için Karşı'dan iki menzil uzaklıkta Zencir Saray'ı yaptırmış ve 1346 veya 1347 yılında göçebelerin asi reisleri ile olan savaşta ölmüştür. Kazan ile Halilullah adlarını bir veya aynı Han'a ait olmak üzere kabul etmenin doğru olup olmadığı henüz isbat edilmemektedir.

Kazan'ın ölümünden sonra Mâverâünnehr'de hâkimiyet Türk emirlerine geçti. İran kaynaklarında bu unvan ile anılıyorlar. Türkler ise bu anlamda "beg" ve bazen Moğolca "noyon" kelimesini kullanıyorlar. Bu beylerden birincisi Kazagan idi. Bunun kışlağı Amuderya üzerindeki Salı Saray (şimdiki Tirmiz'in daha yukarısında bulunan Saray köyü) idi. Muhtemelen bu Çağatay hanlarınca da aynı anlamı taşıyordu. XV. yüzyılın adı bilinmeyen yazarının söylediğine göre Han Kazan da orada gömülü idi. Adına bakılırsa han sarayının da orada bulunması gerekir. Amuderya kıyıları çok eskiden beri göçebeler için kışlak idi. Cengiz Han 1220-21 yıllarında kışı orada geçirmişti. Yazın ise Kazagan, Munk ve Balçuan şehri civarındaki dağlık yere göç ediyordu. Kazagan ve halefleri, önce Çağatay sonra Ögedey hanedanından bile arta kalmış hanları tahta geçiriyordu. Bu hanların adlarını taşıyan sikkeler bir taraftan Tirmiz'den Otrar'a, diğer taraftan İsficab veya Sayram'a kadar bütün Mâverâünnehr'de kesiliyordu. Mâverâünnehr beylerinin hâkimiyetinin Afganistan'ın kuzey kısmına da yayılmış olduğunu biliyoruz. Fakat anlaşıldığına göre bu gerçeği isbat edecek paralar yoktur. Eski Çağatay Hanlığı'nın doğu eyâletleri siyasî bakımdan Mâverâünnehr'den tamamen ayrılmıştı. Burada kendilerine ait hanlar veya "ulus" emirleri var olup bir müddet tahta hanları geçiriyorlardı. Orta-Asya'nın daha sonralardaki tarihi öyle bir durum kazandı ki Mâverâünnehr'de beyler, hâkimiyeti kendi ellerinde bu-

lunduruyorlardı. Bunların arasından Timur gibi geniş bir devlet kuran apayrı bir şahsiyet çıktı. Bu devletçe, isterse daha ufak bir ölçüde olsun yerine kendi halefleri geçmiş olup, hâkimiyetlerini arta kalmış hanlarla (kukla hanlarla) temin geleneğini yavaş yavaş terkettiler. Diğer taraftan doğuda emirlerin hâkimiyetini yavaş yavaş yok eden hanlar sülâlesi meydana geldi. Bu hanlardan birincisi Tuğluk Timur olup H. 730 (1329/1330)'da doğmuş ve 18[440] yaşında iken yâni 748 (1347-48) yıllarında han olmuştur. İşte bu tarihteki uygunluk Kazan Han'ın tahttan indirilmesi ile Tuğluk Timur'un çıkarılması arasında, kaynaklarda bu konuda hiçbir kayıt bulunmamasına ve genellikle eski Çağatay devletinin kesin olarak çöküş tarihinin tesbit edilememiş olmasına rağmen, iki olay arasında bir bağlantının varlığını düşündürüyor. Almalık'ın siyasî bakımdan Mâverâünnehr'den ayrılmasının ne vakit olduğu hakkında doğru bilgi yoktur. 1341 yılında Almalık'dan geçmiş olan misyoner Marignolli[441] kendisinden pek az önce birkaç misyonerin ölmüş olmasına rağmen, orada bir kilise yaptırarak serbestçe vazetmiş olduğunu söylüyor. Fakat o zaman Almalık'ın ait olduğu hanın adını zikretmiyor. Ögedey'in haleflerinden Hristiyan takipçisi Ali Sultan'dan sonra (ki bunu esasen Müslüman kaynakları da müthiş bir despot olmak üzere gösteriyorlar) Muhammed Pulad hüküm sürmüştür. Muhammed'in adını taşıyan 1345 (746 Şaban'ında) tarihli Almalık'da kesilmiş bir sikke vardır. Şimdiye kadar bilindiğine göre bu, Almalık'da kesilmiş son sikkedir. Bütün bu hanların adları sonradan Moğollar tarafından o derece unutulmuştur ki, daha XVI. yüzyıl Moğol rivâyetinden faydalanan Tarih-i Reşidî yazarı Muhammed Haydar, Tuğluk Timur'u 1318'den sonra hayatta bulunması söz konusu bile olmayan İsan Buka'nın oğlu olarak gösteriyor. Çok daha eski kaynaklarda Tuğluk Timur'un babası olmak üzere Tuva'nın öteki oğlu Emil Hoca gösterilmektedir. Ebu'l-Gazi kaynaklardaki bu çelişkiyi birleştirmek için Emil Hoca veya onun yazdığı gibi İl Hoca'nın İsan Buka ünvânını da almış bulunduğunu farzediyor. Çok daha önceki kaynaklar gibi, çok daha sonrakilere göre de Tuğluk Timur'un han aslından olduğuna ait hiçbir şey bilinmiyordu. Bunun anası, kocası olan şehzadenin ölümünden sonra veyahut diğer kaynaklara göre daha onun sağlığında bir başka beğe varmıştı. Bu beyin yanında yetişmiş olan Tuğluk Timur bunun oğlu sayılıyordu. Çok muhtemeldir ki Tuğluk Timur'un han soyundan gelme olduğu hakkındaki hikâye Çağatay Ulusu'-

[440] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 81 yazılmıştır.

[441] Yule. Cathay and the way thither, London 1914, III. s. 190, Marignolli 1340-1341'de Çağatay Hanedanı'nın başşehri olan Amalık'da bir süre kalmıştı.

nun doğu kısmında hanlar soyundan aslî bir dalın var olmayışına dayanılarak tahta çıkarılmış olan Duğlat soyuna mensup beğ tarafından uydurulmuştur.

Bütün ihtimallere göre, biz Orta-Asya'nın XIV.-XV. yüzyıllardaki hayat şartlarını Timur İmparatorluğu'nun kuruluşu gibi başta Timur'unki olmak üzere, geniş tarihî eserler meydana gelmesine sebep olan bir olay olmasaydı en genel hatlariyle bile olsun asla tasavvur edemeyecektik. Timur'un seferleri hakkındaki hikâyeler kendisinin zafer arkadaşlarından birçoklarının adlarını, bunların ve seleflerinin nerede yaşadıkları ve hangi soydan oldukları hakkındaki açıklamalar ile birlikte ihtiva etmektedirler. Bizzat Timur'un sözleri ve hareketleri ve dostlariyle düşmanları hakkındaki haberlerde Timur'un çıktığı çevrenin ayırıcı vasıflarına ait kıymetli malzemeyi vermektedirler. Ne yazık ki bu malzeme yalnız henüz tetkik edilememiş olmakla kalmıyor, hattâ daha herkesin bilgisine bile sunulmamıştır. Bizzat Timur'un emri ile İranlılar tarafından Farsça yazılan Timur saltanatı tarihleri bize üç çeşitli eser halinde gelmiştir. Bunlardan en evvelkisi 1915'de Petrograd İlimler Akademisi tarafından Taşkent'te bulunan yegâne nüshaya dayanılarak neşredilmişti. Nizâmeddin Şamî'ye ait olup, olayları 1402 yılına kadar getiren ve bizzat Timur tarafından düşünülmüş olup, Zafernâme unvanını almış bulunan ikinci eser şimdiye kadar tamamen neşredilmemiştir. Londra'da bulunan bir yazmasından başka, 1417'de Hafız-ı Ebrû tarafından düzenlenen toplama mahiyetinde tarihî bir eserde yer alan tam bir kopyası da var olup bu nüsha da İstanbul'da bulunmaktadır[442]. Bunların hepsinden çok tanınmış olan üçüncü eser Şerefeddin Yezdî'nin Zafernâme'sidir ki yazılmasına 1419'da başlanmış ve 1425'de son verilmiştir. Fakat bu eser de şimdiye kadar yalnız, tamamen tenkitsiz bir tarzda basılmış ve tamamen eski, XVIII. yüzyılda yapılmış Fransızca tercümesi ile meşhurdur. Bu eserin Timur'un ortaya çıkışına kadarki dünya tarihini ve bu arada Moğol imparatorluğu tarihini kapsayan giriş kısmı bugüne kadar neşredilmemiştir. Timur tarihine ait daha bir sıra eserler ve bu arada 1412 tarihlerinde Timur'un torunlarından biri olan Sultan İskender için yazılmış bir dünya tarihine ait yazarı belirsiz eser de daha yazma halinde bulunuyor. Şimdiye kadar bilindiğine göre, yalnız Londra ve Leningrad'da bulundukları bilinen ikinci nüshaları ise Uluğ Bey hakkındaki araştırmamda İskender Anonimi adıyla zikredilmektedir[443]. Şerefeddin gibi

[442] Damat İbrahim Paşa Kütüphanesi, Nr. 919 (Zapiski, (XVII, 0138).
[443] Bunun hakkında son olarak, Bulletin de l'Acad., 1929, s.165, v.d.

bunun yazarı da Farsça yazmıştı. Fakat Orta-Asya gelenek, âdet ve fikirlerine daha çok yakın bulunuyordu. Hâfız-ı Ebrû 1423'de Timur'un diğer torunu olan Baysungur için yazdığı Zübdetü't-Tevârîh adlı büyük tarihî eserini yazarken gerek bu eserden ve gerek Nizâmeddin Şâmî'nin eserlerinden faydalanmıştır. Zübdetü't-Tevârih'in tam bir nüshası şimdiye kadar bulunamamıştır. Timur'un saltanatına ait kısmın nüshaları hiçbir yerde görülmemiş ve bu kısmın ihtiva ettiği bilgiler özellikle daha sonra tarihçi Abdürrezzâk-ı Semerkandî'nin (1413-1482) olayları 1471 yılına kadar getiren eserinden öğrenilmiştir. Abdürrezzâk'ın eseri de birçok güzel yazmaları var olmasına rağmen, hâlâ neşredilmemiştir.

Farsça yazılmış bu ve daha başka eserlerden başka, Timur'un emri ile Uygur bahşileri tarafından Uygur harfleriyle ve Uygur dilinde yazılmış Târih-i Hânî adlı bir vekâyinâmeden de bahsolunmaktadır. Anlaşılan bu kitabın bir nüshasını elinde bulundurmuş olan XVI. yüzyıl başlarında yaşamış bir Özbek yazarı böyle söylüyor[444]. Burada bahşî[445] deyiminden her halde Budist rahiplerini değil, Uygur harfleri ile yazılan evrakı kaleme alan memurları anlamamız lâzım gelir. Biz bu memurların yalnız Çağatay hanları ve Timur değil, XV. yüzyılda Timur'un halefleri yanında da bulunduklarını biliyoruz. Anlaşıldığına göre bu kitabda İskender Anonimi yazmaları ile Muhammed Haydar'ın faydalandıkları bozkır rivâyetlerinde olduğu gibi yalnız tarihî hikâyeler şerh edilmiyor, aynı zamanda birtakım menkabeler ve destânî hikâyeler de yer almış bulunuyordu. Çok muhtemeldir ki, Timur'un seleflerinin daha Cengiz Han zamanlarında, hattâ daha öncelerden beri Asya'da sahip oldukları ehemmiyet hakkındaki menkabe Timur'un Uygur kâtipleri tarafından uydurulmuştur.

Avrupa âlimleri çok kere Timur'un torunu Uluğ Bey tarafından Farsça yazılmış olduğu söylenen Dört Ulus Tarihi'nin kaybından dolayı üzüntülerini bildirirler. Biz XVI. yüzyıl tarihçisi Hondmir'in eserinde[446] bu kitaba ait bir takım atıflar buluyoruz. Bundan başka, yine eserini XVI. yüzyılda Mâverâünnehr'de Farsça yazmış olan yazar (bu eserin iki yazma nüshası Londra'dadır. Fakat biri 1838'de pek o kadar mükemmel olmayan İngilizce tercümesi

[444] Zapiski, XV, 188.

[445] Turkestan, İngilizce terc. s. 388, Bahşi Sanskr. bhikshu "Buda rahibi" Moğollarda "Bitikçi", "memur". Ayrıca bk. s. 51; 55.

[446] Habibü-s-Siyer.

ile basılmıştır)[147], eserini Uluğ Bey'in eserinin bir özeti olmak üzere gösteriyor. Bununla beraber kendisi şüphesiz buna bir takım ekler de yapmıştır. Hondınir'in sözlerinden anlaşılıyor ki Târih-i Ulus-ı Erbaa hakikatte Uluğ Bey tarafından değil, onun adına yazılmış olup[148], genellikle Reşidüddin'in eserini ve Nizâmeddin Şâmî'nin eserindeki girişi[149] ufak bazı tamamlamalar ile tekrar eylemektedir. Bu suretle eserin kaybı ilim âlemi için büyük bir kayıp teşkil etmiyor.

Genellikle, Orta-Asya'nın Moğollar ve Timurlular devri tarih yazıcılığının Reşidüddin'inki ile bir arada karşılaştırılabilecek bir eser vücuda getirmiş veya getirebilecek olduğunu farzetmemiz için herhalde elde bir esas yoktur. Muhtemelen Orta-Asya'da da İran'dan başka Çin'de de edebî bir tarzda işlemiş olan Moğol Altun Defter hikâyeleri biliniyordu. Fakat bu hikâyelerin Orta-Asya'da tutunduğuna dâir haberlere sahip değiliz. Göçebe hayatına ait keskin tablolar Reşidüddin'in eserine Türk kavimleri arasında geniş bir şöhret temin etmesi lâzım gelecek gibi görünüyordu. Fakat anlaşıldığına göre eserinin bu kısmı Küçük Asya'daki Batı Türkleri arasında Türkistan'da olduğundan daha çok takdir edilmişti. Türkistan'da Reşidüddin'in eseri Şerefeddin'inki ile[150] beraber ancak XVI. yüzyıl başlarında Özbek hanı Köçküncü için Türkçeye tercüme edilmişti[151]. Küçük Asya'da ise Reşidüddin'in eserinden Osmanlı Sultanı II. Murad (1421-1451) için yazılmış olan Târih-i Âl-i Selçuk adlı eserde (bu eserin bazı kısımları sadece Ravendî ve İbn Bîbî'nin Farsça eserlerinin tercümesinden ibaretti) geniş bir ölçüde faydalanılmıştır. Bu cümleden yazar, Reşidüddin'in zikrettiği Cengiz Han'ın sözlerini eserine almış ve bunları Türkçeye tercüme ederek milletinin destanî atası olan Oğuz Han'a cür'etli bir şekilde bağlamıştır. Türk âlimlerinden biri[152] Oğuznâme'de Cengiz Han'ın taklit ettiği öz Türk kanunlarının saklanmış olduğunu farzediyor. Fakat Farsça metnin Türkçesi ile karşılaştırılmasından birincinin asıl olup, ikincinin tercüme olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Bir yerde Türk yazar Farsça yazmadaki seng'i sek okumuş ve buna dayanarak Türkçe metinde "suya düşen taş" yerine "suya düşen köpek"ten söz edilmiştir.

[147] Şeceretü'l-Etrâk, Colonel Miles'in İngilizce tercümesi.
[148] Barthold, Uluğ Bek. s. 113. Buna mukabil bk. Turkestan İng. terc. s. 56.
[149] Zafernâme, Bak. Turkestan, İng. nüs. s. 54 h. 1., Zapiski, XVIII., 0138 v.d.
[150] 828 H.-1425 M. de yazılan Zafernâme: Turkestan, İng. terc. s. 53.
[151] Zapiski, XV, 257.
[152] Necib Âsım (M. Hartmann, Der Islamische Orient, III, s. 37 ve 198).

Reşidüddin'in verdiği haberlerin, XIII. yüzyıl olayları hakkında XIV. yüzyılda Türkistan'da mevcut hikâyelerle karşılaştırılması gösteriyor ki, bu hikâyelerin hiçbiri gerçek bir olaya dayanmayıp yalnız fiilen mevcut durumu açıklamak veya hüsnü tâlil için uydurulmuştur. Bu gerek Timur'un idaresinde ve gerek Mâverâünnehr'den ayrılmış olan doğu eyaletlerinde aynı şekilde vukubulmuştur. Timur o vakitler Kaşka Derya üzerindeki yerlere hâkim Türkleşmiş bir Moğol kabilesi olan Barlas (Moğolca Barulas) lardan çıkmıştır. Reşidüddin'den biliyoruz ki Çağatay emirlerinden biri sonradan Timur'un selefi sayılmış olan, Barlas soyuna mensup Karaçar idi. Fakat ne Karaçar ve ne de bunun en yakın halefleri hakkında bunların devlet idaresinde az çok payları bulunduğuna dâir hiçbir şey söylenmiyor. Halbuki Timur devrinde meydana gelen bir rivâyet Karaçar ve halefleri hakkında bunların Çağatay hanları arasında sonradan Timur için olduğu gibi, kudretli, şevketli hükümdarlar sıfatiyle söz etmektedir. Bu hâkimiyet önce Cengiz Han'ın atası olan Kâbul Han ile Karaçar'ın ilk atası olan kardeşi Kâçulî arasında aktedilmiş ve sonradan birkaç defa yenilenmiş bir antlaşmaya dayanmakta imiş. Hatta buna ait yazılı vesikanın XIV. yüzyıl kargaşalıkları sırasında kaybolmuş olduğu da söyleniyor. Diğer Türkleşmiş Moğol kabilelerinin ve XIV. yüzyılda Doğu-Türkistan'dan başka Fergana ve Yedisu'nun Isık Göl'e kadarki güney kısmını içine alan geniş sahaya hâkim bulunan Duğlat'ların temsilcileri, ilk ataları Urtubu'nun bu eyaletleri Çağatay'dan almış olduğunu beyan ediyorlardı. Halbuki Reşidüddin Duğlat kabilesinden söz ederken bunların mensupları arasında ta Reşidüddin'in kendi zamanına kadar şan ve şeref kazanmış bir kimse çıkmamış olduğunu söylüyor.

O zamanlar Orta-Asya'nın gerek batı ve gerek doğu kısmında Türkleşmiş Moğol kabilelerinin kazanmış oldukları ehemmiyet dikkat çekicidir. Tarihçiler bize her iki hükümet göçebelerinin ayrıldıkları soyları saymıyorlar. Fakat bu çeşitli soyların adları arasında eski Türk aşiretlerine ait hemen hiçbir ad yoktur. Timur'un idaresinde Kıpçak soyu zikrediliyor, fakat Karluk soyu zikredilmiyor. Uygurlar Timur'un haleflerinin Türk kâtiplerinin (Bahşilerinin) çıktıkları bir soy veya kavmiyet olmak üzere zikrolunuyorlar. Fakat diğer soyların işgal ettikleri arazi sahaları hakkında kayıtlar var olduğu halde, Uygurlar'ın arazisine dâir birşey söylenmiyor. Reşidüddin yalnız Cengiz Han tarafından Çağatay'a verilmiş olan Moğol devamlı ordusuna mensup 4000 adam[153]dan sözediyor. Moğol aşiret adlarının büyük bir miktarına XIV.

[153] Bu kelime Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak "alay" diye yazılmıştır.

yüzyılda Orta-Asya göçebelerinin adları arasında rastgelinmektedir ki, bu bizi sonradan Türkistan'a daha mühim bir sayıda Moğollar'ın geldiğini farza sevkeder. Anlaşıldığına göre, bir ve aynı aşiret mensupları çeşitli yerlere göçüyorlardı. Biz çok kere bir ve aynı soyun adına hem Timur'a bağlı olan, hem de doğu bölgelerinde yaşayan soylar arasında rastgeliyoruz. Meselâ Duğlat soyu bunlardandır. Timur'un tam güvenine sahip olan, kızkardeşi Kutluğ Türkân'ın kocası Emir Dâvûd bu soydan çıkmıştır. Aynı şekilde doğu eyaletlerinde de Barlas soyu vardı.

Şurası dikkate değer ki, Çağatay deyimi yalnız Timur devleti göçebeleri hakkında kullanılmıştır. Halbuki doğu eyaletlerinde de Çağatay'ın halefleri-nden sayılan çok daha büyük ehemmiyeti olan hanlar vardı. Bu eyaletlerin göçebeleri kendilerine Moğol ve memleketlerine Moğolistan adını veriyorlardı. Daha başlangıçtan beri Orta-Asya'da Moğolların kavim adı, Moğolca metinlerde Mongol yazılmış olmasına rağmen, daima (n) siz olarak telâffuz edilmekte idi. Batıya göç etmiş olan Moğollar'dan yalnız birisi şimdiye kadar dilini korumuş olup, Afganistan'da yaşamakta ve kendilerini Moğol diye adlandırmaktadırlar. Moğollar kendilerini Orta-Asya göçebe geleneklerinin en saf temsilcileri saydıklarından Çağataylar'a hakaretle nesilleri karışık, melez[454] -karaunas- diyorlardı. Diğer taraftan Çağataylar da Orta-Asya Moğol devletleri mensupları sıfatiyle Moğollar'a haydut, cete[455] diyorlardı. Avrupa âleminde bazan eski Getler'e ait bir ad anlamında açıklanmak istenen bu deyim, hakikatte görmüş olduğumuz gibi, XV. yüzyılda Orta-Asya'daki Kazak kelimesi gibi, ait oldukları hükümetten ayrılıp bununla savaş haline giren göçebe birlikler anlamında kullanılıyordu.

Moğollar'ın XIV. ve XV. yüzyıllarda daha ne dereceye kadar dil yönünden Moğol oldukları ve Moğollar ile Çağataylar arasındaki düşmanlığın Moğollar ve Türkler arasında millî bir düşmanlık sayılmasının doğru olup olmadığı tamamen açıklığa kavuşmamıştı. Moğollar'ın dilinin daha XVI. yüzyılda bile Moğolca olduğu hakkında bazı belirtiler vardır. Babür diyor ki, amcası[456] Ahmed Han Moğolca alacı ünvanını taşıyordu ki, bu kelime Moğol ve Kalmık dilince "katil" demektir[457]. Diğer yönden Muhammed

[454] Türkçe 1927 baskısında Rusça Metis (Mestize) açıkça yanlış tefsir edilmiş ve baskı hatası ile Meliz olarak tercüme edilmiştir.

[455] Osmanlıca "Çete".

[456] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak amca yerine "Dede" yazılmıştır.

[457] A.S. Beveridge. The Babar-Nama, Gibb. Mem. Ser., 1. II, b. (Alaca, alacı).

Haydar Moğol ve Kırgızlar'ı bir ve aynı kavim sayıyor ve aralarındaki bütün farkı Moğollar'ın İslâmiyeti kabul etmiş, Kırgızlar'ın ise gayr-i Müslim kalmış olmalarında görüyordu. Ahmed Han'ın halefleri her halde dil yönünden Türk idiler. 1533[158]'de ölmüş olan Ahmed Han'ın oğlu Said Han Farsça ve Türkçe şiir yazıyordu. Muhammed Haydar Moğollar'ı Doğu-Türkistan'ın yerli ahalisinden ayırıyor ve Moğolistan adı altında bilhassa batıda Moğolistan ile Özbekistan arasında hudut teşkil eden Balkaş'dan, doğuda Kalmık illerine kadar uzanan bozkırları anlıyordu. Kuzeydeki hududu Emil ile Irtış; güneydekini Fergana ile Kaşgar'dan Barkul (daha doğrusu Bars göl)'a kadar Doğu-Türkistan teşkil ediyordu. XVI. yüzyılda Moğollar bu bozkırlardan Kalmık ve Kırgızlar tarafından sürülüp çıkarıldılar. Fakat Kaşgar ülkesinde kaldılar ki, burada Muhammed Haydar'ın sözlerine göre, sayıları 30.000 kadar bulunuyordu. Kaşgar'daki şartlar göçebe hayatının devamına elverişli değildi. XVII. yüzyılda hanlar sülâlesinin yok olmasından sonra Moğollar yerli ve yurt tutmuş olan ahali ile kaynaşıp adlarını da mecburen kaybettiler. Dil bakımından anlaşılan, göçebe ve yerleşik halk arasında çoktan fark kalmamıştı. XI. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'da bulduğumuz Kencek (Kençek)[159] deyimi, anlaşıldığına göre, çoktan unutulmuştu. Onun için Moğollar memleketinde, doğuda İslâmiyetin tesirine o kadar kapılmamış bulunan göçebelerin yaşayış farkları daha büyük olmakla beraber, Çağatayların memleketinde olduğu gibi, Türklerle Tacikler veya Sartlar arasındaki ayrılık daha evvelden beri yoktu. Moğollarda gençlik zamanında bir müddet tamamiyle yalnız başına dağlar ve ormanlarda, en yakın şehirlerden bir iki ay mesafede hayvanların etleri ile beslenmek ve derileriyle örtünmek suretiyle vakit geçiren yiğitlere özel bir değer veriliyordu. Çağatayları'da böyle bir gelenek herhalde olamazdı.

Çağataylar Timur zamanında kendilerini tamamen Müslüman askerleri sayıyorlardı. Halbuki giyim ve askerî teşkilâtları bakımından Cengiz Han geleneklerine olduğu gibi bağlı kalıyorlardı. Cengiz Han'ın adına bağlı göçebe örfî hukuka, ihtimal Kur'an'da da bulunan meşhur İbranî kelimesinin tesiriyle Tura (Tevrat) şekline çevrilmiş olan eski Türkçe törü deniliyordu. Hattâ Timur ve Çağatayları, Cengiz Han tura'sını şeriattan üstün tutmakla itham ediliyorlardı. Buna dayanarak Suriye kelâm âlimlerinin yetkilileri tarafından Timur ve teb'asının Müslüman tanınmamaları hakkında bir fetva çı-

[158] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 1533 yerine "1522" yazılmıştır.
[159] Divân, I, 399 ve diğer yerler.

karılmıştı. 1372'de Timur'un elçisine Harizm'de şöyle söylenmişti: "Sizin ülkeniz darü'l-harptir ve Müslümanların size karşı cihat etmeleri farzdır." Timur ve askerlerinin diğer Müslümanlardan dış görünüş bakımından diğer bir farkı olmak üzere, Moğol âdeti gereğince saç bırakılıyordu. Bu durum o zaman yazılan bir takım Orta-Asya yazmalarında da kuvvetlendirilmektedir. Timur'un ordusu (1400-1401'de) Şam'ı kuşattığı zaman torunu Sultan Hüseyin dedesine ihanet ederek kuşatılanlar tarafına geçmişti. O vakit herşeyden önce kendisinin saçlarını kesmişler ve giysisini değiştirmişlerdi.

Çağataylar'ın kabile ve boylar bölünüşüne ait ayrıntıları anlamak, kullanılan deyimlerin açık olmayışı dolayisiyle güçleşmektedir. Yukarıda görmüş olduğumuz gibi çok daha geniş bir anlama sahip olan "ulus"[160] ile (meselâ Cuci Ulusu veya Çağatay Ulusu deniliyor) "il" ve "tümen" deyimleri keza Moğolca "ayımak"[161] (ki çoğu vakit oymak yazılıyor) bir ve aynı anlamda kullanılmaktadır. Çokluk, "on bin" anlamına gelen "tümen" kelimesi Türkçeye Kaşgar yerli halkının dilinden geçmiştir. Sonradan "tümen" deyimi göçebe ve ordudan çok, yerleşik halk kitlesi için kullanılmıştır. Muhammed Haydar Kaşgar ülkesinde (onun deyimince Kaşgar ve Hotan'da) dört sınıf ayırmaktadır. Tümen-köylü sınıfı; Kavçin-ordu; Aymak-göçebeler (ki belli bir ölçüde hububat ve dokumacılığa hakları vardı); Memurlar ile ruhaniler sınıfı. "Tümen" deyimi en son zamanlarda Buhara'da dağlılara (Kûhistanîler) karşılık, ova halkına işaret için kullanılmaktadır. Timur ülkesinde Çağataylar'ın yerleşik halka karşı olan durumları bunları 1404'de görmüş olan İspanya'lı elçi Clavijo'nun eserinde doğu yazarlarında olduğundan daha açık olarak gösterilmektedir: "Yaz ve kış istedikleri sürüleri otlatmağa gidebilirler, istedikleri yerde ekin eker ve yaşarlar; tamamen serbest olup imparatora vergi vermezler, çünkü çağrıldıkları vakit orduda hizmet ederler"[162].

Çağataylar arasında dört ulusun özel bir ehemmiyeti vardı: Arlat, Celâyir, Kavçin, Barlas. Gördüğümüz gibi, Kavçın deyimi ilk önce bir boy veya kabilenin değil, ordunun seçkin kısmının adı idi. Şerefeddin Yezdî'nin bildirdiğine göre hanın hassa alayı da kendine bu adı veriyordu. Çağatay emirlerinden ilk dafa Mâverâünnehr hükümdarı Kazagan (1346-1358)'ın Kavçin'-

[160] Bk. Enz. d. Isl., I. 898. Ulus: Boylardan bir kaçı.

[161] Bk. Radloff, Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I. 63.

[162] Cl. R. Markham. Narrative of the embassy of Ruy Gonzales de Clavijo to the court of Timour at Samarcand,, A.D. 1406-6, The Hakluyt Society, Nr. 26. s.115: "These Zagatays have received the privilege form the lord, to go where they like for pasture for their flocks and herds, well in summer as in winter; and they serve the lords in his wars, whenever they are called for".

lerden çıkmış olması muhtemel olup, onun torununu sonradan Timur yenerek öldürtmüştür. Kalan diğer üç boyun adları ise evvelden beri Moğol kavim adları idi. Çağatay ülkesinde bu boylardan herbiri belli bir toprağa hâkim bulunuyordu. Arlatlar Afganistan'ın kuzey kısmında, Celâyirler Sirderya boyunda Hocend civarında, Barlaslar Kaşka Derya boyunca olan yerlerde idiler. Bu ayrı boylarla birlikte Çağataylar'ın ayrı grupları olmak üzere vaktiyle çeşitli hanlar veya şehzâdeler etrafından teşekkül edip ölümlerinden sonra bunların adını taşıyan bir takım özel temsilcilere ve toprağa sahip birlikler de zikrolunmaktadır. Meselâ Belh civarında Kebek Tümeni zikrediliyor. İskender Yazması'nın adı bilinmeyen yazarının sözlerine göre, Kebek kardeşi İsan Buka'nın saltanatında kendi etrafına her ulustan birtakım zenginleri (herhalde anlaşılan en çok sayıda sürülere sahip göçebeleri) toplamak hakkını elde etmişti. Bunlardan yazarın ifadesine göre, "şimdi gurur ile kendilerine Kebek'in adamları adını verenler" çıkmışlardır[463] (Ta ki emruz mufaharet be-incugeri-i Kebek mikunend). Aynı kaynağın sözlerine göre, Kebek'e sonradan kendisinin yendiği düşmanın, şehzade Yasavur'un ulusu katılmıştır. Fakat Timur zamanında Yasavurîler Semerkand civarında yaşayan bir boy olmak üzere ayrıca zikrolunuyorlar. Yasavurîler'in başbuğu, Emir Hızır, İskender Anonimi'nin bildirdiğine göre de Semerkand'da hâkim bulunuyordu.

Timur ile kendisinin mensup bulunduğu Barlas ulusu arasında her halde sıkı bir bağ vardı. Bu ulusun tek tük temsilcileri çok kere Timur'un kardeşleri olmak üzere gösteriliyorlar. Timur Çağatay devletinin başkanı ilân edildikten sonra Arlat ve Celâyir emirleri ile uzun zaman hâkimiyet için mücadelede bulunmuştur. Celâyir ulusu 1376'da yok bile edilmiş diye ilân olunmuş ve kalıntısı diğer emirlerin birliklerine dağıtılmıştı. Bununla beraber Timur'a en yakın emirler arasında,yalnız Barlaslar'ın değil, diğer ulusların da temsilcileri zikredilmektedir. Bunlardan biri, Nayman soyundan[464], Ak Buga olup, Timur'un öteki zafer arkadaşları gibi, Timur'un (evvelce Şehr-i Sebz'de olacağı farzedilen) kabri yanında kendisi için erkenden bir yer ayırtmıştı. Dikkat çekicidir ki bu mezar üzerindeki yerler bir birliğin veya bir tek savaşçının savaş sırasındaki yeri anlamında olan murçil kelimesi ile adlandırılmaktadır. Bu ve diğer hikâyeler Timur'un umumiyetle Çağataylar, özellikle bunların başkanları arasında sahip olduğu genel sevgiye

[463] Ta ki emruz mufaharet be-incugeri-i Kebek mikunend.
[464] Türkçe 1927 baskısında soy kelimesi yerine boy yazılmıştır.

tanıklık etmektedirler. Timur kendisini memleketinin asker sınıfına şehir ve köy halkına olduğundan daha yakın hissediyordu. Halbuki Timur her iki Asya devleti, Çağatay ve Moğol devletleri, göçebeleri gözünde ayrı bir suç teşkil eden bir harekette bulunmuştu. Devamlı oturduğu yer olmasa bile başşehri olmak üzere büyük bir şehir kurmuş ve burada binalar yaptırmağa başlamıştı. Göçebelerin, şehzadelerin ve başkanlarının şehre göçmeleri Cengiz Han yasağının bozulması gibi telâkki ediliyordu. "Daima göç etmek, hiçbir yerde yerleşip kalmamak" kaidesi Küçük Asya Türkleri tarafından Oğuz Han'a dayandırılıyor[465] ve bu münasebetle türetme ile bu anlamdaki çağdaş Avrupa dillerinde bulunan kelimelere, (Rusça, Osedlıy), asyodlisi, Fransızca sédentaire, Almanca sesshaft, şimdi Orta-Asya'da kullanılmakta olan çatak kelimesinden daha yakın bulunan oturak deyimi kullanılıyordu. Şehirlere karşı nefret Moğolistan'da, herhalde batıda olduğundan daha güçlü idi. Daha XV. yüzyılın ikinci yarısında, Timur'un haleflerinin, Semerkand ve Herat'daki binalar ile şan ve şeref kazanmağa muvaffak oldukları zamanda bile, Moğol Yunus Han, idaresindeki Moğollar sebebiyle Aksu'da yerleşmek fikrinden vazgeçmeğe mecbur olmuştu. Halbuki bu nokta o vakit "Ancak Moğolistan'a nazaran şehir sayılabilirdi". Yunus Han birkaç yıl sonra Sayram, daha sonra da Taşkent'i işgal ile (Taşkent'te bilindiği üzere, halen kabri bulunmaktadır) Moğollar'ın bir kısmı oğlu Ahmed Han ile birlikte kendisini terkettiler. Bu han sonradan babası ve büyük kardeşi ile düşman olup, âdet ve giyim yönünden, gerçek bir bozkır savaşçısı olarak kalmıştır. Yeğeni Babür 1502'de kendisini bu halde görmüştür[466].

Çağatay devletinde göçebelerin bu hususta hükümdarlarına karşı başkaldırmalarından ancak XIV. yüzyıl olaylarına ait hikâyeler sırasında sözedilmektedir. Tarihçiler Kazagan'ı göçebe hayatına bağlı kalıp kışı Amuderya boylarında, yazı Balçuan dağlarında geçirmiş ve yerli halkın arazisine dokunmamış olduğundan dolayı öğmektedirler. Oğlu Abdullah babasının iznini almadan, Harizm üzerine bir akın yapmıştı. Harizm'liler iki yüz tuman (iki milyon gümüş dinar) kurtuluş akçesi verdiler. Kazagan bunu öğrenince oğlunun sebepsiz yere Müslüman toprağına saldırmasından dolayı kendisini şiddetle azarlamıştı. Kazagan zamanında gerek Türk, gerek Taciklerin tamamen iyi muamele gördükleri söyleniyor. Abdullah babasından sonra da iyi

[465] Tevârîh-i Âl-i Selçuk. Ms. As. Mus. 590 ba s. 28: dâimâ göç edeler oturak olmayalar: Bk. Turkestan, İng. terc. s. 461. h. 4.

[466] The Babar-Nama (A.S. Beveridge), Bl. 103 a/b, 107 b.

idare etmiş idiyse de Semerkand'ı başşehir edinmek gibi hoşnutsuzluk yaratacak hareketlerde bulunmuştur. Bundan dolayı Kazagan'ın ölümünden bir yıl geçmeden emirler tarafından tahttan indirilmiştir. Birkaç yıl kargaşalıktan sonra hâkimiyet Kazagan'ın torunu Hüseyin'e geçmiştir. O da Belh'i başşehir yapmayı düşünmüştür; Timur ona amcasını örnek göstererek bunu yapmaması için kendisini ikna etmiştir. Sonra ayaklanma olmuş ve buna Timur da katılmış, Hüseyin öldürülmüş ve hâkimiyet Timur'a geçmiştir. Bunun üzerine Timur derhal Abdullah ve Hüseyin'i yaptıklarından dolayı azarladığı işleri yapmıştır: Büyük bir şehri, Semerkand'ı başşehir edinmiş ve burada surlar ve iç kale yaptırmıştır.

Bütün bunlardan çıkarılabilir ki, göçebeler hayatlarını yerleşik halkın hayat tarzına çevirmek istemedikleri gibi, Cengiz Han'ın kanunları ve yerli halk yâni Tacikler'in çıkarları yönünden de bunların bozkırlarda kalmaları arzu ediliyordu. Han ve emirler herhalde şehre tek başlarına değil, uruğdaşlarından birkaçı ile birlikte göçüyorlardı. Esasen göçebe başkanlarının idaresi altında ve bunların arasındaki iç savaşlar dolayısiyle zarar gören eski halkın çıkarları ile bu yeni gelen göçmenlerin çıkarlarını birleştirmek güç oluyordu. Kaydu ve Tuva zamanında Endican şehrinin kuruluşu hakkında İskender Anonimi diyor ki: "Hanlar oraya bütün ülkelerden birçok halkı getirmişlerdir". Hattâ daha yazarın devrinde her kavmin, muhtemelen eski göçebelerin her boyunun, şehirde ayrı bir mahallesi vardı.

Timur Türkçeden başka Farsça biliyor ve gerek din olmak itibariyle İslâmiyet hakkında, gerek Müslüman ilim ve san'atı hakkında bir fikre sahip bulunuyordu. Her taraftan Semerkand'a âlimler ve sanatkârlar getirdi, yeni kanallar açtı, Semerkand'da muhteşem binalar yaptırttı ve genellikle çağdaşları üzerinde bayındırlık faaliyeti hakkında, tahrip edici faaliyeti hakkındakinden daha az kuvvetli olmayan bir kanaat yarattı. Faaliyetinin bu yönüne memleketindeki Türklerin hemen hiçbir katkısı yoktur. Timur'a tâbi olan memleketlerden en çok Türk olan memleket Harizm idi. Harizm'li ustalar Timur için Şehr-i Sebz'de Aksaray adlı muhteşem sarayı yaptılar. Fakat bu sarayda da adından başka hiçbir şey Türk değildi: Duvarlardaki kitâbeler arasında birçok Farsça beytler olduğu halde, bir tane Türkçe yoktur. Timur ise anlaşıldığına göre, ne Türkçe ve ne de Farsça şiire meraklı değildi. Hattâ 1387[167]'de Hâfız ile karşılaştığı hakkındaki hikâye dikkate alınmazsa İran şâirlerini tanıdığına dair de bir delil yoktur. Timur Türk teb'asının mânevî iş-

[167] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 1377 yazılmıştır.

leri hususundaki titizliğini başlıca Türk-Müslüman azizi Ahmed-i Yesevî'nin türbesi üzerine muazzam bir bina yaptırmak suretiyle göstermiştir. Timur'un Semerkand ve Şehr-i Sebz civarındaki inşaatından başka bu vilâyetlerin dışında Ahmed-i Yesevî türbesinden başka binaları yoktur. Fakat bu binanın vakfa tahsisi hakkında bize ulaşmış bulunan vesika Farsça kaleme alınmıştır.

Gelecek derste Timur ve halefleri ile Özbek hanları zamanında Orta-Asya Türklerinin iktisadî ve medenî seviyeleri ile ilgili bilgileri toplamağa çalışacağım.

ONİKİNCİ DERS

Timur, imparatorluğunu kurarken, her halde Türk millî ülkülerini gözetmiyordu. Timur'un amacı mümkün olduğu kadar çok sayıda ülkeyi, hattâ mümkünse bütün dünyayı, hükmü altına almaktı. Timur'un Makedonyalı İskender'in tarihini bildiğine dâir bir delil yoktur. Fakat tarihçisi kendisine, İskender ve o tipte cihangirlere, o cümleden olarak (X. yüzyılda) İran'lı Büveyh-oğullarının en kudretli hükümdarı bulunan Adududdevle'ye atfedilen "bütün dünya iki hükümdara sahip olacak kadar değerli değildir" mealindeki sözleri izâfe etmektedir. Fâtihçe faaliyetlerini tamamlamak için Timur, kendisinden önce Harizmşah ve kendisinden sonra Nadir Şah gibi, Çin'i fethetmeyi düşünüyordu. Ancak şu fark ile ki bu fâtihler için Çin yalnız uzak bir ülkü idi. Halbuki Timur bu sefer için bir ordu toplamayı başarmış, fakat ölümü üzerine bu ordu hareketsiz kalmıştı. Çin'de Timur'un askerî hazırlıkları biliniyor ve yapılacak hücumun püskürtülmesi için tedbirler alınıyordu. Hattâ ordu ileri gelenleri Timur'un ölümünden sonra sefere devam etmek istemişlerse de, imparatorluk içinde kargaşalıkların baş göstermesi üzerine bu niyetlerinden vazgeçmiş oldukları hakkında bir haber vardır.

Bütün bunlardan daha o zaman Müslüman Türkler'in Çin'e ne derece önem verdikleri anlaşılıyor. Babür yazılarında daima Çin'e seyahat özlemini beslemiş ve bir müddet, uğramış bulunduğu askerî başarısızlığın kendisini her çeşit siyasî sorumluluklardan uzak bırakmış göründüğü zamanlarda, bu emelini gerçekleştirmeyi düşünmüş idi[168]. Şu kadar var ki, o herhalde Çin'de Timur gibi bir Fâtih değil, sadece bir konuk olarak bulunabilecekti. Semerkand Timur ve halefeleri zamanında büyük bir ticaret merkezi olarak kalmış idi ve buraya Çin malları da geliyordu. Bununla beraber bilindiğine göre, Moğollar devrinde Türkistan'da Çin'e ait aynı devirde İran'da, özellikle Reşidüddin'in eserlerinde bulduğumuz şekilde, ilmî bilgi yoktu. Şahruh'un 1419-1422'de Semerkand temsilcilerinin de katılmış olduğu Çin sefaret heyetine ait geniş hikâye bu heyete mensup İran'lı üyelerden birine aittir.

Timur'un fetih teşebbüslerinin asıl hedefi herşeyden önce İran medeniyeti sahaları ve bunlar arasında hepsinden önce de, coğrafî sebepler dolayısiyle, o zaman nüfus mevcudu bakımından Türk olan ve fakat medeniyet yö-

[168] Babar-Nama, 101 b.

nünden halis İran bölgelerinden asla aşağı kalmayan Harizm idi. Timur Harizm'den Semerkand'a birçok âlim ve sanatkâr getirmişti. Harizm ustaları Timur için Şehr-i Sebz'de Aksaray kasrını yapmışlardır ki kalıntıları bugün bile kuvvetli bir tesir yaratmaktadır. Sanat açısından bu saray, özellikle çinilerin iyi seçilmesi bakımından Timur'un Semerkand'daki binalarından herhalde aşağı kalmaz. O zaman durum öyle bir şekil almıştı ki, Timur'un askerlerinden en çok Harizm zarar görmek durumunda bulundu. Bundan az önce Harizm Altın-Orda'ya bağlılıktan kurtulmuştu ve Timur hânedanı gibi, Türkleşmiş Moğollardan çıkan ayrı sülâlelerin hâkimiyeti altında bulunuyordu. Bununla beraber Harizm hükümdarlarından Hüseyin Sufî İslâm medeniyeti ile tamamiyle kaynaşmış olan Harizmlilerle görünüşte ve gelenek itibariyle Müslüman olmayanlara yaklaşan Çağataylar arasında mukayeseyi bile doğru bulmuyordu. Hattâ 1372'de Timur'un elçisi görüşmek için Harizm'de bulunduğu zaman, Hüseyin Sufî her çeşit görüşmelerden kaçınmış ve elçiye büyük bir kızgınlıkla şu sözleri söylemişti: "Sizin ülkeniz darü'l-harptir. Müslümanlar için size karşı cihat etmek farzdır". 1379'da Çağataylar tarafından zaptolunduktan sonra Harizm, bir kaç kere baş kaldırdı. Timur ile Altın-Orda hanı Toktamış arasındaki savaş zamanında Harizm birkaç defa Toktamış tarafına geçmiş ve onun adına sikkeler kestirmiştir. Bundan dolayı Harizm ve özellikle başşehri olan Ürgenç Timur tarafından fetholunan memleketlerden daha kötü bir talihsizliğe uğradı. Timur'un seferleri zamanında şehir halkının büyük ölçüde öldürülmeleri çok kere vukubulmuş ise de, bu şehirlerin sonradan da viran halde kalmaları için tedbirler alınmamıştı. Halkından onbinlerce kişinin öldürüldüğü aynı şehirler sonradan tekrar büyük bir nüfusa sahip oluyor ve Timur'un torunlarına başkent oluyordu. Yalnız Ürgenç şehir olmak itibariyle olduğu gibi mahvedilmiş ve şehrin harab vaziyetini dış görünüşü ile de ifade etmiş olmak için bulunduğu yere arpa ekilmişti. Üç yıl sonra Ürgenç'in, büyüklüğünün dörtte biri nisbetinde yeniden canlandırılmasına karar verilmiştir. Bununla beraber Harizm Timur'dan sonra eski ticarî ve medenî ehemmiyetini yeniden kazanamamıştı. Daha önceden de Harizm bölgesi coğrafî durumundan dolayı, Özbekler yâni Altın-Orda Türkleri ile Çağataylar arasındaki sürekli savaşlardan çok zarar görmüştü.

Timur'un kendisi, gördüğümüz gibi, Çağatay tipinde bir asker idi ve kendisinin Türk-Çağatayları, herhalde İran'lı teb'a Taciklerden daha çok kendisine yakın idi. Timur'un ordusunda Türklerle birlikte İranlılar da vardı. Horasanlı tarihçi Hâfız-ı Ebrû da Timur'un ordusundaki birlikler

içinde en çok Horasanlılara güvendiğini söylüyor, fakat aynı zamanda Timur'a bir söz malediliyor ki, bunda askerî vasıflara yalnız Türklerin sahip oldukları kabul olunmaktadır. Timur 1404'de, ölümünden biraz önce oğul ve torunlarına vasiyet ederken demiştir ki: Önce batı İran'da hâkim olan Sultan Ahmed Celâyir (bu sülâle de Türkleşmiş Moğollar'dan çıkmıştır) "Tacik mizaçlı bir adam olması sebebiyle insan üzerinde endişe uyandırmıyor". Lâkin aynı zamanda Timur da, bütün Türkler gibi İran medeniyeti tesirine her halde tâbi olacaktı. Timur'un okuma yazması yoktu. Fakat irfan ve medeniyete yabancı değildi, satranç oynardı. Âlimlerle devamlı olarak düşer kalkar ve onların sözlerinden bazı ilimlerde esaslı bilgiler edinirdi. Tarihteki bilgisi o zamanın en büyük Arap yazarı İbn Haldun'un hayretini uyandırmıştır. Timur yalnız askerî başarılar kazanmakla değil, şanını binalar ve sulama tesisleri ile süslemek için devlet merkezine âlimler toplamağa da gayret ediyordu. Bütün bu hususlarda İran medeniyetine mensup veya hiç olmazsa büyük bir kısmı, aslen İran'lı olan kimselere tâbi bulunuyordu.

Ancak Timur'un hayatının son yıllarında, Çin'e yapılması düşünülen sefer ile bağlı olmak üzere biz kendisinin, günümüzdeki bir hükümdarın daha başlangıçta girişeceği birtakım faaliyetlere kalkıştığını görüyoruz. Meselâ şimdiye kadar üzerlerine yalnız akınlar yapılmış olan Türk-Moğol uluslarını devamlı bir şekilde itaat altına almak için tedbirler alınıyor, bozkırlarda kaleler yapılıyor, bu arada Isık Göl üzerindeki kale bir ileri mevzi teşkil ediyordu. Bunun gibi genellikle ziraat ve şehir hayatının yeniden canlandırılmasına gayret edildiği görülüyor. Timur'un Çin'e seferinden önce, bu hususta elde edilen bütün şeyler Timur'un ölümünden hemen sonra derhal yok olmuş ve göçebeleri yeniden itaat altına almak için, haleflerinin yaptıkları teşebbüsler hiçbir başarıya ulaşamamıştı.

Timur, oğul ve torunları bakımından Cengiz Han kadar talihli olmamıştır. Kendisinin ölümünden sonra imparatorluğun hudutlarının daha fazla genişlemesi şöyle dursun, bunların korunması bile söz konusu olamadı. Timur'un ölümünden pek az sonra, sülâlesi Türkistan ve İran'ın doğu ve güney bölgelerinden başka bütün ülkelerini kaybettiler. Fakat bu dar saha içinde bir dereceye kadar sükûnun sağlanması ve savaş hareketlerinin küçülmesi sayesinde Timur'un zamanındakinden daha canlı medenî hayat meydana gelebildi. İmparatorluğun başşehri de, Semerkand yerine Herat şehri oldu ki, burası Timur'un oğlu Şahruh'un başşehri idi. Birkaç iç savaştan sonra, Timur sülâlesinin hâkim bulunmuş olduğu bütün ülkeler üzerindeki üstün

hâkimiyet Şahruh'a geçmişti. Bunun gibi Şahruh'un büyük oğlu Uluğ Bey de (1409-1449) kırk yıl kadar Semerkand'da hüküm sürmüş olup onun zamanında burası en parlak bir şehir olarak kalmıştı. Uluğ Bey'in binaları ise fennî sağlamlık, büyüklük ve haşmet yönünden büyük babasının binalarından üstündür. Ne Herat ve ne de Semerkand'daki binalarda millî-Türk hiçbir şey yoktu. Cami ve medreselerden başka hamamlar, kervansaraylar ve diğerleri gibi hayır kurumları da yapılmıştı. Bunlar arasında anlaşıldığına göre, Timur'un binaları arasında millî bir önemi olan tek müesseseye benzer hiçbir eser yoktu. Bu ise Ahmed-i Yesevî'nin mezarı üzerindeki bina ile yerli dervişler ve gelecek misafirler için yapılmış olan, büyük bir kazanı da bulunan zaviyedir[169]. Binanın ekinden olan bu zaviye, dervişlere ikametgâh olacak bir hankâh (vesikalarda "hanegâh-ı müsafirpenâh" deyimi bulunmaktadır) olup, hükümdarların kendi teb'alarına karşı yedirip-içirme vazifeleri hakkındaki anlayışlarına da uygundur.

Buna karşılık Timur'un halefleri zamanında Türk edebiyatı büyük bir gelişme göstermiştir. Halbuki bundan Timur'un tarihinde hiç söz edilmez. Çağatay devletinde daha önceden de Türkçe şiir vardı: 1366'da han ilân edilmiş olup, pek az sonra yine tahttan indirilmiş olan Kâbul Şah, daha XV. yüzyılda bile halk arasında yaşayan şiirler yazıyordu. Han sıfatiyle kendisinin Cengiz Han'ın haleflerinden sayılması gerekirdi. Her halde bellidir ki, kendisinin dili Türkçe olup, her ihtimale göre şiirlerini de bu dilde yazıyordu. Timur'un zafer arkadaşlarından Seyfeddin Barlas Farsça ve Türkçe şiirler yazıyordu. Fakat Timur'un ölümünden sonra en çok Sekkâkî[170] ve Lütfî adındaki şairler halk arasında şöhret kazandılar. Bu ikincisinin şairlik meziyetini klâsik şâir Mir Ali Şir Nevâî de itiraf etmektedir ki, bulunduğumuz yıl şairin doğumunun hicrî tarihle beşyüzüncü yılıdır[171]. Sekkâkî şiirlerinde Timur'un

[169] Türkçe 1927 baskısında kazan zikredilmemektedir. Bunlar hakkında bk. Gordlevsky. Choca Ahmed Jasevî, Jacob-Festschrift, s. 62, h. 2.

[170] Enz. d. Isl., IV, 87.

[171] Jubilaumsband der Russ. Akad. d. Wiss.: Mir - Ali - Şir, Sbornik k pjatisotletiju so dnja rozdenija, Leningrad 1928, bilhassa: V.V. Bartold, Predislovije vı Mir Ali - Şir i politiçeskaja zizn, s. 100-164; A.N. Samojlovic, K istorii literatur-nogo sredneaziatsko-tureckogo jazyka, s. 1-23; E. Bertels. Nevâî i Attar, s. 24-82; A.A. Romaskeviç, Novyj cagatajsko-persidskij slovar, s. 83-99 (Sbornik hakkında bk. H. Ritter, Der Islam, XIX, s. 42-49). Aynı vesile ile Bakû'da neşredilen nüshayı mukayese ediniz: Büyük Türk şâiri Mir Alişir Nevâi, Bakû, 1926; Ali Şir Nevâî. Münşeat, Bakû, 1926; Ali Şir Nevâî, Vakfiye, Bakû 1926; Hüseyin Baykara Divânı, Bakû. 1926; A. Kul-Muhammedov-Emir Ali Şir Nevâî, Sravnirelnoje izuçenije dvuch jazkov: Farsidskogo i Tjurkskogo, Poltarack Askabat, 1925. Bu kitabın Samojloviç tarafından tenkidli tanıtılması

torunu ve en yakın halefi olan, Semerkand hâkimi Halil Sultan'ı (1405-1409) ve sonra da daha fazla olmak üzere Uluğ Bey'i öğmüştür. Uluğ Bey'e sunduğu şiirlerde yazar Türk şairi olarak kendisinden de söz etmektedir: "Dünya benim gibi bir Türk şairi, senin gibi âlim hükümdar vücuda getirmezden önce felek daha birçok yıllar dönmeğe devam edecektir". Bunun gibi Lütfî kendisinin, o zaman pek meşhur olan XIV. yüzyıl İran şâirlerinden Selman Savecî'nin şiirlerinden aşağı kalmayan şiirlerinin Uluğ Bey tarafından bilindiğini söylüyor. Şahruh ve Uluğ Bey yanında Timur sülâlesi mensuplarından bir Türk şâiri de vardı: Seydi Ahmed bin Miranşah. Kendisinin H. 839 (1435-36)'da Şahruh için yazmış olduğu Taaşşuknâme, adından anlaşıldığı gibi, bazı yönleri ile XIV. yüzyıl Altın-Orda şâiri Harizmî'nin Muhabbetnâme'sinin bir taklididir. Timurlular devrinin en sonunda XV. yüzyılın sonu ile XVI. yüzyılın başında Miranşah'ın haleflerinden diğer biri olan Babür, Türkçe eserler yazıyordu[472]. Babür'ün sözlerinden biliyoruz ki, bir müddet Semerkand'da hüküm sürmüş olan amcası oğlu Baysungur da halk tarafından tanınmış bir şâir imiş[473]. Diğer bütün Çağatay şairlerini XV. yüzyılın ikinci yarısında Mir Ali Şir Nevâî gölgede bırakmıştır. Yalnız Nevâî'nin eserleri yazarın hayatından sonra yaşamış ve Timur ülkesi hudutlarından daha uzaklara kadar şöhret kazanmıştır. Babür'ün eserleri bile, değeri şüphesiz olmakla beraber, pek az sayıda yazma halinde kalmış ve o derece unutulmuştur ki, sonraları yeniden Avrupa âlimleri tarafından keşfedilmiştir.

Nevâî İran kültürü almış bir adamdı. Türkçe şiire İran temalarını sokmuş, hattâ eski İran hükümdarları tarihini yazmıştır. Kendisinin meselâ Reşidüddin'in eserine veya genellikle Türk veya Moğollar tarihine ilgi duyduğuna dair bir haber yoktur. Bununla beraber aynı zamanda da Türkçe şiire ve Türk diline ehemmiyet veriyordu. Hayatının sonuna doğru yazmış olduğu bir eserinde Türk dilinin Farsçadan üstün olduğunu isbata çalışıyordu. Bilindiğine göre Türk şairlerinden hiçbiri, hiç olmazsa Orta-Asya'da, buna cesaret etmemiştir[474].

Türk şairleri bilhassa Semerkand ve Herat'da, yâni halkın büyük bir çoğunluğunu şüphesiz Taciklerin teşkil ettiği ve Türkler'in özellikle hânedan

---

yukarıda söylenen armağan kitabında bulunmaktadır. Ayrıca bk. A.A. Semenov. Persidskaja Novella o Mir - Ali Şire, Bulletin Sredne-Aziatskogo Goss. Universitata, Lief. 13, Taşkend, 1926, s. 177-185.

[472] A. Samojloviç, Sobranije etichotvorenij imperatora Babura, Petrograd 1917.

[473] Babar-Nama, 68 b.

[474] Muhakemetü'l-Lügateyn (Kitabhane-i İkdam, Nr. 12), İstanbul, 1315.

ve ordudan ibaret bulunduğu şehirlerde yazıyorlardı. Türklerin siyasî hâkimiyetleri dillerine az çok bir ehemmiyet verdirecekti. Biliyoruz ki, askerler dışında, ihtimal, Türklerin hiç bulunmadığı Mısır'da, Memlükler devrinde özellikle tercüme olmak üzere birkaç Türkçe eser meydana gelmiştir. Tabiî hânedanın bütün mensupları kendilerini Türk sayıp milletinin geleneklerini takdir etmiyorlardı. Özbeöz Türk gelenekleri yerine Türk-Moğol gelenekleri geçirilmişti. O zamanın Türk askerî teşkilâtı Cengiz imparatorluğunun kalıntısı idi ve Türk askerî deyimlerinden başka meselâ askerî birlik anlamında hoşun (koşun) gibi sonradan unutulmuş olan, birçok kelimeler kullanılıyordu. Hükümdarın Türk millî geleneklerine bağlılığı derecesi, İslâm hukuku kaidelerine, yâni şeriate nisbetle Cengiz Han kanununa (yâni Yasaya) verilen ehemmiyet ile ortaya çıkıyordu. Şahruh Herat'ta yalnız Müslüman sultanı ve halife sıfatiyle bulunmak istemiş ve Cengiz Han kanunlarını kabulden şiddetle kaçınmıştı. Halbuki aynı zamanda Semerkand'da Uluğ Bey hiç olmazsa askerî işlerde, Cengiz Han adına bağlı bütün kanunlara uymağa çalışıyor, Timur'u örnek alarak sadece ismen hâkim (kukla) hanları tayin ediyor ve genellikle büyük babasının zihniyetine uygun bir şekilde devlet idaresine gayret ediyordu.

Timur'dan farklı olarak Uluğ Bey babası daha hayatta iken Ön-Asya'ya seferler yapamadı. Bunun için kendi zamanında Altın-Orda ve Moğolistan üzerine olan seferler Timur zamanındakinden daha çok önemli oldu. Bununla beraber Uluğ Bey için, Timur'un hayatının son yıllarında düşündüğü plânları yeniden tatbik etmek mümkün olmadı. Uluğ Bey'in tasavvurları da, Timur'un önceki tasavvurları gibi, tahta bu gayelere elverişli hanları geçirmekten daha ileriye gitmedi. Bu gayeye Timur erişememişti, Uluğ Bey de erişemezdi. Çünkü anlaşıldığına göre, büyük babasının askerî kabiliyetine ve fâtih seciyesine sahip değildi. Hattâ Uluğ Bey'in askerî teşebbüslerinden en büyüğü olan, 1425'deki Moğolistan seferi bile, hiçbir netice elde edememişti. Uluğ Bey'in ülkesi, hâkimiyetinin sonunda başlangıçta olduğundan daha daralmıştı. Moğollar Sayram'ın doğusundaki bölgeleri, Özbekler Türkistan'ın aşağı taraflarındaki Sirderya eyâletlerini elinden almışlardı. O zaman Özbeklerin kudreti han Ebu'l-Hayr'ın idaresi altında artmıştı ki, bu hanın oğulları ve torunlarına sonradan Timurlular saltanatına son vermek nasip olmuştur. Ebu'l-Hayr 1430-31 yılı kışında bir müddet, Ürgenç şehri ile birlikte Harizm'in kuzey kısmını zaptetmişti. 1448 sonbaharında Uluğ Bey, Şahruh'un ölümünde Horasan'ı hâkimiyeti altına almağa çalıştığı sırada Ebu'l-Hayr Mâverâünnehr'e bir akın yapmış ve 1451'de Semerkand civarlarını yağma et-

miştir. Ebu'l-Hayr Timurlular arasında Mâverâünnehr'de ortaya çıkan iç savaşlara da karışmış idi. Onun yardımı ile Miranşah haleflerinden Ebu Said, Şahruh'un haleflerinden Uluğ Bey'in yeğeni Abdullah'ı yenmişti. Ebu Said'in galibiyeti aynı zamanda Orta-Asya dervişlerinin başında bulunup Uluğ Bey'e bunun idare usulünün karşısında olan Hoca Ahrar'ın galibiyeti demekti.

Büyük babası Timur'a saygı besleyen Uluğ Bey, aynı zamanda Türk-Moğol askerî geleneklerinin taraftarı ve bir dereceye kadar Türk milliyetçisi idi. Buna kendisinin Timurlular devletinin başında bulunduğu iki yıl (1447-1449) zarfında Semerkand ve Herat'da kestirmiş olduğu sikkeler tanıklık etmektedir (1447'den önce sikkeler fiilen Uluğ Bey'in hüküm sürdüğü Semerkand'da da Şahruh adına kesiliyordu). Uluğ Bey Timurlular arasında Türkçe yazılı sikke kestirmiş olan tek hükümdar olmak üzere görülüyor (Bizzat Timur'un sikkeleri arasında böyleleri vardır). Uluğ Bey'in sikkelerinin yazısı: "Emir Timur Gürgân Himmetidin Uluğ Bey Gürgân Sözüm", yâni "Emir Timur Gürgân'ın himmetine dayanarak biz Uluğ Bey Gürgân'ın sözümüz"dür (Sözüm veya Sözümüz düsturu bilindiği üzere son zamanlara kadar han yarlıklarında da kullanılmış olup Timur'un sikkelerinde rastlanan Moğolca Üge Manu kelimelerinin tercümesidir. Gürgân ise Moğolca güveyi demek olup, Timur ve onun gibi Cengiz Han ailesi ile dünürlük kuran haleflerinden bazıları kendilerine bu lâkabı veriyorlardı).

Türk milliyetçiliği Uluğ Bey'i İran medeniyetini Timur'dan daha geniş ölçüde kabul etmekten alıkoyınamıştır. Uluğ Bey yalnız Timur gibi âlimlerle görüşüyor değil, üstelik kendisi de ilim ile özellikle astronomi ile meşgul oluyor ve bu vasfı ile İslâm tarihinde oldukça ender rastlanan âlim hükümdar örneğini veriyordu. Çağdaşları Uluğ Bey'i bu hususta Aristo'nun talebesi İskender'e benzetiyorlar. Herhalde anlaşılıyor ki İslâm tarihinde örnek bulamıyorlardı. Uluğ Bey ve en yakın haleflerinin astronomi ile ilgili eserleri Müslüman astronomi ilminin son sözü sayılmaktadır.

Uluğ Bey'in ilme olan sevgisi onun zamanındaki Semerkand'ın Timur'un Semerkand'ına nisbetle ne kadar gelişmiş olduğunu açıkça göstermektedir. Timur'un yakınları arasında gerek âlimler ve gerek Türk askerî sınıfına mensup olanlar vardı. Fakat bunların aralarında hiçbir münasebet yoktu. Timur'un Türk yakınlarından birinin âlim olduğuna dair örnek yoktu. Uluğ Bey'in yalnız kendisi âlim bir astronom olmakla kalmamış, kendi yakınları olan Türkler arasından kendine güvenilir bir öğrenci ve halef de yetiştirmişti: Ali Kuşçu. "Kuşçu" deyimi bunun Rus imparatorlarının "Sokolniçi"

(Şahinci)lerine eş bir yer işgal ettiğini gösteriyor. Muhtemelen, Uluğ Bey'e olan yakınlık ilk önce bu sahada kendini göstermiştir. Nitekim Uluğ Bey Babür'ün "Kuşçu Padişah" sözleri ile ifade ettiği gibi kuş avına pek meraklı idi. Hükümdarı gibi Ali Kuşçu astronomiye şiddetli bir merak sardırmış ve Uluğ Bey Rasathanesi'nin inşaası ve zeyç cetvellerinin düzenlenmesi işlerinde ona katılmıştır. Herhalde anlaşıldığına göre, Uluğ Bey'den daha genç idi ki kendisi hakkında cedvellerde "oğlum" (ferzend) deyimini kullanıyor. Ali Kuşçu, Uluğ Bey'in ölümünden sonra ilme bağlı kalmış olup sonradan İstanbul'da çalışmış ve 1474 yılında orada ölmüştür. Timurlular ülkesinde Türk elbisesi ile geziyordu ki, bu kendisinin aslının Türk olduğu lehinde kuvvetli bir delil teşkil eder. Herhalde anlaşılıyor ki daha Uluğ Bey zamanında da, Timur zamanında olduğu gibi, Türk askerlerinin (Çağatayların) yerli Tacik ahaliden görünüş farkları vardı. Türkçe konuşanlar arasından Ali Kuşçu ve Uluğ Bey gibi âlimlerin çıkması oldukça ilgi çekicidir. Bununla beraber ne bu, ne de öteki, Türk dilinde ilimden sözetmek tecrübesinde bulunmamışlar ve eserlerini yalnız Farsça ve Arapça yazmışlardır. Uluğ Bey eserinde yerli olduğu kadar beynelmilel özellikte olan müsbet ilimlere ilgi gösteriyor ve bunların diğer dil ve kelâm ile ilgili eserlere karşı üstünlüğünü, ehemmiyetlerini diller ve inançların değişmesi ile değişikliğe uğramamalarında buluyordu.

İran ilminin tesirinden başka Timur, Türk askerî çevrelerine olan yakınlığına rağmen, İran'lı teb'alarına, o kadar yakın bulunuyordu ki kendi saltanatı için (rastî rustî) yâni "adalet kuvvettir" şeklinde Farsça bir kaide edinmişti. Anlaşılan, Uluğ Bey de, âlimliğine rağmen, büyük babasından daha Türk idi. Fakat her halde Farsçayı çok iyi biliyordu ve ihtimal ki yerli kelâm ilmi âlimleri ile bu dilde konuşuyordu. Bu âlimler arasında XII. yüzyılda yaşamış olan Hidâye yazarı Burhaneddin Merginanî'nin haleflerinden bulunan Semerkand'ın irsî şeyhülislâmları bulunuyordu. Dikkate şâyândır ki, bu şeyhülislâmları da bizzat Uluğ Bey gibi İslâm hükümlerine uymamazlık ve dince yasak olan eğlenceye düşkün olmakla itham ediyorlardı (Timur zamanında hükümdara karşı böyle birşey söylemek kimsenin haddi değildi). Gerçekten, böyle bir durum, meselâ şeyhülislâmlar tarafından şarkıcı kadınlar çağırılarak yapılmış olan bir ziyafet, İslâmiyet açısından hiçbir şekilde alışılmamış ve doğru olmayan bir şey idi. Aynı zamanda bu olay Timur ve Uluğ Bey zamanında Semerkand hayatının, dinî hükümlerin kayıtlarına ne kadar az tâbi olduğunu göstermektedir. Tabiî bu hürriyet ve medeni ilerlemeden özellikle hâkim ve zengin sınıf faydalanıyordu. Fakat halk kitleleri de bu ha-

yata katılmaktan alıkonmamıştı. Clavijo'nun Timur zamanındaki ziyafetlere ait hikâyelerinden anlaşılıyor ki, bu ziyafetler zamanında halkın da çağırılması unutulmuyordu[475]. İbn Arabşah'ın gördüklerine göre Timur'un sarayı geniş bahçeleri ile birlikte, Timur'un oturmadığı zamanlarda, zengin ve fakir, Semerkand'ın bütün halkına açıktı. İmparator ailesinde büyük şenlikler düzenlendiği zamanlar başkent halkının tarhan yâni "cizye ve vergilerden affedilmesi geleneği" de zikre değer. Göçebe Fâtihler için halk kitlesi, Müslüman devletlerinde cizyeye tâbi Müslüman olmayan sınıflar gibi, göçebelere para vermek ve onlar hesabına çalışmakla yükümlü cizye veren bir sınıftı. Göçebeler tarafından İslâmiyetin kabulü de İslâmiyetin gelenekleri ile ters düşen bu şartları değiştirememişti. 1365'de Semerkand'da Türk hükümdarlarına karşı ortaya çıkan halk hareketinde bunları Müslümanlardan cizye almakla itham ediyorlardı. Bununla beraber halkın bu İslâmiyet açısından hukukî olmayan vergiden kurtulmaları, İslâm hukukuna olduğu gibi bağlılık şeklinde değil, belki yerleşik halka göçebe hukukunun diğer kaidelerinin - tarhanlığın - uygulanması şekliyle olmuştur. Bazı kimselere tarhanlık verilmesi bu şahsın cizyeye bağlı sınıftan çıkarılarak, saray halkı arasına katılması demekti. Böyle tarhanlık fermanları Moğol imparatorluğunun ayrıldığı devletlerde han adına çıkarılmış olan beratlar arasında saklı kalmıştır. İdil boylarında tarhanlık verilmesi II. Aleksandr zamanına kadarki Rus hâkimiyeti zamanında bile devam etmiştir. Bütün bir şehir halkının çoğunun tarhan olması tarzı, herhalde, evvelce göçebe hukukuna dahil değildi. Fakat başkent halkının cizye ve vergilerden muaf olmalarını temin eden bu vasıta, daha sonraları, hattâ Özbekler zamanında uygulanmıştır. XVIII. yüzyılın sonunda şeriatın ateşli savunucuları olan Şah Murad ve Emir Mes'ud saltanatlarının başlarında Buhara halkını cizye ve vergilerden muaf tutmak için bunları tarhan ilân etmiş, yâni bu konuda şeriata değil, göçebe hukukuna başvurmuşlardır. Bu hak başşehir halkını diğer şehirler halkına nazaran, özellikle köylü sınıfına nisbetle daha kârlı bir vaziyette bulunduruyordu ki, bu sınıfın vaziyeti göçebeler idaresinde pek acıklı idi.

Timurlular devleti için, Orta-Asya'daki diğer devlet teşkilâtları için olduğu gibi, değişmeyen kaideler üzerine millî statüde bir medenî hayat kurmağa yetecek zaman olmadı. Geçiş devresinin kargaşalıkları buhranlar yaratıyor, bundan, başka yerlerdeki istilâcılar faydalanıyordu. Hoca Ahrar'ın ve dervişliğin ortaya çıkarak baş kaldırması İranlıların Türkler'e karşı olan millî

[475] Bk. Clavijo (Markham, Hakluyt), s. 149.

mücadeleleri ile bağlı değildir. Hoca Ahrar'ın kendisi dağlı Taciklerden olup, en yakın taraftarları arasında, bilindiğine göre, Türk yoktu. Fakat dervişlik her yerde Türk göçebeler arasıında başarı kazanmış idi. Ebu Said'in Hoca Ahrar ile işbirliği, millî geleneklerle bağını kesmiş olmuyordu. Bunu Ebu Said'in rüyasında Ahmed-i Yesevî'yi ve Hoca Ahrar'ı gördüğü ve evvelkinin kendisine ikincisini mürşid gösterdiği hakkındaki menkabe göstermektedir. Hükümdar sıfatiyle Ebu Said Timurluların geleneklerini devam ettiriyor ve sikkeleri üzerinde Timur'un arması olan üç ufak halkayı koyduruyordu.

Timurlular - bozkırlardan çıkmış olan diğer Türklerle-Özbeklerle olan mücadelede yok olmuşlardır. Özbekler, Çağataylara göre İran şehir medeniyeti tesirine çok daha az kapılmışlar, onun için göçebe geleneklerini çok daha iyi korumuşlardı. Özbek hanları için, Timur ve Uluğ Bey için olduğu gibi, göçebeleri arasında Türk askerî milliyetçiliğini yapmacık bir şekilde uyandırmağa ihtiyaç yoktu. Bahadırların askerî menkabeleri hakkındaki efsaneler bozkırlarda, hanlardan tamamen ayrı olarak çok kere onların aleyhine olarak meydana geliyordu. XIV. ve XV. yüzyıla ait Özbek vasfını taşıyan menkabeler Timurlular zamanındaki tarihçilerin eserlerine bile geçmiş olup, bunlar Timur ve ataları hakkında uydurulmuş olan menkabelerden çok daha canlı olmakla ayrılırlar. Mâverâünnehr'de Timur hakkında tarihî hikâyelerle birlikte menkabeler de meydana gelmiştir. Fakat bunlar Farsça idi. Uluğ Bey'in sikkelerinde de görüldüğü gibi, Timur'un hatırası daha pek erkenden "büyük emirin ruhunu" kutsallaştıran bir yarı dinî inanç haline çevrilmiştir. Bu asker ve kumandan olarak "Aksak Timur"'un çok daha canlı tasvirini Türkistan değil, Tatar ve Nogay menkabelerinde buluyoruz.

Timurlular devleti Türkleri için olduğu gibi, Özbekler için de millî Türk şeyhi, Ahmed-i Yesevî idi. Ahmed-i Yesevî'nin gömülü bulunduğu ve bir zamanlar Özbeklerin başkent edinmiş oldukları şehir, Türkistan adını almıştır ki, bu Ahmed-i Yesevî sevgisinin Türkler için ve Türk millî fikrinin Özbekler için olan ehemmiyetini kesin bir açıklıkla göstermektedir. Timur tarafından Ahmed-i Yesevî'nin kabri üzerine yaptırılmış olan binada, birçok Özbek han ve hatunlarının kabirleri bulunmaktadır. Özbekler 1510'da İranlılarla olan savaşta Şibanî'nin yenilmesi ve ölmesi üzerine kısa bir zaman için Semerkand, Buhara ve diğer fethettikleri yerleri kaybettikleri zaman yine buraya, bu Türkistan şehrine çekilmişlerdi.

Timurlular devletinin Fâtihi, Ebu'l-Hayr'ın torunu olan, Şibanî Türk olup kendisini Türk hissediyordu. Fakat her halde takibettiği fetih amaçlarında Türk millî gayelerini kullanmıyordu. Bütün göçebe Fâtihler gibi eyaletleri birbiri ardından eline geçiriyor ve ancak karşı durulamayacak zorluklar karşısında duraklıyordu. İran tarihçilerinden birinin sözlerine göre, hem Turan hem İran'da askerî zaferleri ile şan kazanmıştı ve Horasan'ı fethetmişti. Her halde, yeni İran devletinin kurucusu İsmail Safevî ile olan savaşta yenilmemiş olsa idi, bütün İran ile yetinmeyecekti. Bundan pek az önce kuzey bozkırlarda, Ebu'l-Hayr zamanında esas Özbekler kitlesinden ayrılmış ve bundan dolayı Kazak adını almış olan Özbek kavminin bir kısmı tarafından yenilgiye uğratılmıştı. Göçebeler kendi hükümetlerinden ayrılıp, bununla savaş haline giren zümrelere bu adı veriyorlardı. İlk zamanlarda Özbek-Kazak deyimi kullanılmıştı. Bu gibi grupların varlığı, Özbeklerin de evvelki göçebe kavimler gibi fetih amaciyle hanlarının idaresinde kendi arzuları ile birleşmeye ne kadar az meyilli olduklarını göstermektedir. Mâverâünnehr'in yeni ve özellikle İran medeniyeti ile hiçbir şekilde temas etmemiş bir Türk kavmi tarafından fethedilmesi Türk dilinde, özellikle tercüme eserlerin daha fazla gelişmesini sağlaması gerekir. Nitekim ilk Özbek hanları için yazılmış bir sıra eserler zikredilmektedir. Daha 1530 yıllarında Şibanî'nin amcası oğlu olan Semerkand hanı Ebu Said'den, hiç Farsça bilmeyen bir Türk olarak söz edilmektedir. Fakat onun itaat altına almış olduğu halka karşı böyle yabancı kalması çok devam edemezdi. 1539'da ölmüş olan, Şibanî'nin yeğeni Buhara hanı Ubeydullah yalnız göçebe gelenekleri değil, Müslümanlık hukuku yâni şeriat açısndan da mükemmel bir hükümdar addolunuyor. XVI. yüzyılın Özbek hanlarından 1598'de ölmüş ve idaresi altına Mâverâünnehr'den başka, Harizm ve Horasan'ı da almış olan, meşhur Buhara hanı Abdullah da aynı ruh ile devlet idare etmeğe çalışmıştı. Abdullah 1583'de han ilân edildiği zaman (fiilen bütün hâkimiyet daha evvelce de elinde idi) eski Moğol geleneğine göre bir ak keçe parçası üzerinde han ilân edilmiş idi. Fakat keçenin dört köşesinden göçebe geleneği gereğince dört göçebe ulus başkanı değil, Buhara derviş tarikatlarının şeyhleri tutuyordu. Bunda kendisinin müşrik geleneklerini Müslüman devleti inanışları ile birleştirmeğe çalıştığına ait ilgi çekici bir örnek görüyoruz.

Abdullah maksatlarına Orta-Asya'nın diğer Moğol ve Türk hükümdarlarının başvurdukları vasıtalarla erişmişti. Kendisinin idaresi özellikle, yerli halkın gözünde hayırlı olmuştu. Bunlar için kuvvetli bir hâkimiyetin varlığı faydalı idi. Bayındırlık ve refahın kurucusu olarak şanlı hatırası Türkistan'da

bu güne kadar saygı ile anılmaktadır. Yeni kanallar açılması, bozkırlarda kervansaraylar yapurması ve diğerleri gibi bütün hayır kuruluşları kendisine dayandırılmaktadır. Göçebeler ise, önce olduğu gibi, o vakit de kuvvetli bir hâkimiyet altında birleşmek ihtiyacında bulunmuyorlardı. Onun için Abdullah'ın galibiyetleri bütün düşmalarının kanlı bir şekilde yok edilmesi bahasına temin edilmiştir. Bu arada düşman hükümdar soylarına mensup üyelerin memedeki çocuklara varıncaya kadar kökleri kurutulduğu gibi, Abdullah'ın özellikle kuzey bozkırlara olan seferlerinde halk kitleleri de tamamen yok ediliyordu. Hikâye olunur ki, bu katliâmlardan biri sırasında, öldürülecek olanlardan bir topluluk kendisinin merhametini uyandırmak ve toptan öldürme kararından vazgeçirmek fikri ile kasıtlı olarak önünden geçirilmiş, fakat hanın yine merhametsiz kalması üzerine, toptan öldürme yerine getirilmiştir. Bu iş için, bu kan dökme maksatsız idi. Verdikleri kayıplara rağmen, Kazaklar daha Abdullah'ın ölümünden önce yeniden Mâverâünnehr'e bir hücum yaptılar ve Semerkand'a kadar geldiler. Abdullah'ın ve oğlu Abdülmümin'in ölümünden sonra, Abdullah tarafından kurulmuş olan devlet çabucak parçalandı. Kendisinin bütün fethettiği yerler yeni bir sülâlenin eline geçti ki, bunun hâkimiyeti altında yalnız Ebu'l-Hayr hânedanının eski ülkesinin bir kısmı bulunmuştur. Daha sonraki hanlardan hiçbiri hâkimiyeti altında Abdullah kadar, geniş ölçüde memleketleri birleştirememişlerdir.

Özbekler arasında siyasî birliğin ve bunu kurmaya yönelen çalışmanın bulunmayışı Harizm'in talihinde özellikle görülmüştür. Harizm son Timurlular zamanında Herat'ta ve Semerkand'da hüküm süren sultandan tamamıyla bağımsız olan sultanın ülkesi içinde bulunuyordu. Şibanî Harizm'i hemen Horasan'a olan seferi ile aynı zamanda, daha Semerkand'dan hemen sonra fethetmişti. Daha Şibanî'nin sağlığında Harizm, Semerkand ve Buhara gibi aynı Özbek hanlığının ülkesine girmişti. Lâkin 1510'daki savaştan sonra, galip gelen İran şahı İsmail Semerkand ve Buhara'yı Timurluların sonuncusu Babür'e bırakmış ve Harizm'e kendi tarafından valiler göndermişti. Babür'ü Mâverâünnehr'den Şibanî'nin akrabaları çıkarmışlardı. İranlı valileri de yine Şibanî'nin haleflerinin soyundan olan, fakat Ebu'l-Hayr'ınkinden başka bir dala mensup bulunan Özbekler çıkarmışlardı. XVI. yüzyılda Harizm iki defa, Ubeydullah ve Abdullah zamanlarında, Buhara hanlarına tâbi olmuş, fakat sonunda Harizm'deki Şibanî haleflerinin sülâlesi Semerkand ve Buhara'daki Özbek sülâlesinden daha uzun ömürlü çıkmış ve hemen XVII. yüzyıl sonuna kadar hüküm sürmüş olduğu halde, Ebu'l-Hayr hânedanı daha XVI. yüzyılda yok olmuştu. Harizmli tarihçi Han Ebu'l-Gazi (ölümü 1663) Ebu'l-

Hayr hanedanının ortadan kalkışını Abdullah tarafından Harizm hânedanı mensuplarının toptan öldürülmesinin bir cezası gibi telâkki etmek istiyor ve Abdullah'ın Harizm'deki yaptıklarında "câhillik" alâmetleri görüyor. Bununla beraber hükümdar sıfatıyla Abdullah'ı daha yüksek tutuyor ve onun zamanında kesilmiş sikkelerin milletlerarası para piyasasındaki yüksek kıymetini kaydediyor. Bununla beraber Ebu'l-Gazi kendisi Harizm hanları arasında ilk defa olmak üzere Buhara üzerine akınlar yapmaya başlamış, hattâ Ebu'l-Gazi'nin oğlu ve halefi Anuşa zamanında Buhara kısa bir zaman için Harizmlilerin hâkimiyeti altında bile bulunmuştur.

İşte o zamandanberi Orta-Asya Türk kavimleri arasında, Türkistan'ın Ruslar ve Çinliler tarafından istilâsına kadar devam eden kanlı savaşlar başlamıştır. Mücadele yalnız çeşitli devletler arasında değil, her devletin çeşitli milletleri arasıda da vukubulmakta idi. XVI. ve XVII. yüzyıllarda Türklerin hâkimiyeti altında batıda Hazar Denizi'nden doğuda Hâmi'ye ve güneyde Hindukuş ve Kuenlün'den kuzeyde Rusların Sibirya ülkelerine kadar uzanan muazzam bir saha bulunuyordu. Bütün bu diyar pek uzak olmayan bir geçmişe göre medeniyetin düşmüş olduğunu gösterir bir halde idi. Bu olayın izahı için tarihçi, bütün diğer durumlarda olduğu gibi, bunlardan hangisinin sebep ve hangisinin netice olmak üzere kabul edileceği konusunda güçlüklerle karşı karşıya kalmaktadır. Orta-Asya'nın mühim bir kısmının böyle Özbekler gibi medeniyet itibarıyla geri bir kavim tarafından fethinin, Orta-Asyanın beynelmilel ticaret açısından ehemmiyetini azaltması kaçınılmaz idi. Tüccarların faaliyeti de çeşitli devletlerde tek bir hâkimiyetin yokluğu dolayısıyla daha çok, güçleşiyordu. Meselâ Harizm'de, hanedan mensuplarından her biri kendi hesabına eşyadan gümrük almaya çalışıyordu. Bununla beraber aynı zamanda, eğer bütün Orta-Asya boyunca giden kervan yolu XV. yüzyılın ilk yarısında, Timur ve Uluğ Bey zamanında kazanmış ve ikinci yarısında yavaş yavaş kaybetmiş olduğu ehemmiyeti korumuş olsaydı, belki bu güçlükler daha kolay ve çabuk ortadan kaldırılabilirdi. Halbuki o vakitler Avrupalılar tarafından Amerika ve Hindistan deniz yolu keşfedilmiş ve üstünlük Avrupalılar elinde bulunmakta olan deniz ticaretine geçmişti. Bundan başka Sibirya'da Rus hâkimiyetinin kurulması karada da Avrupa'dan Uzakdoğu'ya yeni bir yol meydana getirmişti. Daha XVI. yüzyılın ikinci yarısında Sibirya tüccarları Orta-Asya ile Çin hudut şehri olan Suçov arasındaki kervan ticaretine katılıyorlardı. XVIII. yüzyılın ilk yarısında Rusya ve Çin arasındaki antlaşmalar sayesinde kemhâ ticareti meydana gelmiş, Çin'e yeni bir yol, XX. yüzyıl başlarında bir demir yolu ile kuvvetlendirilen Sibirya hattı yapılmış ve

bunun neticesinde Türkistan'ın dünya ticareti açısından ehemmiyeti bir kat daha azalmıştır. Orta-Asya'da medeniyetçe geri bir kavmin -Özbekler'in- hâkimiyeti ticaret yollarının değişmesini gerektirmiş ise ticaret yollarının değişmesi de, medeniyetçe geriliğe daha fazla sebep olmuş ve medeniyetin gelişmesine elverişli olmayan bir tesir yapmıştır. Özbek ve diğer Orta-Asya Türklerinin XVI. ve XVII. yüzyıllarda medeniyete, Orta-Zaman Türklerinden daha az yatkın olduklarını kabul için elimizde bir esas yoktur.

Orta-Asya'daki Türk ülkelerinden en batısı Harizm idi. Bunun halkı Özbekler'den başka Sartlar ve Türkmenlerden meydana gelmişti. Özbeklerde Timurlularda olduğu gibi "Türk" kelimesine karşılık "Acem" anlamında olmak üzere "Sart" kelimesi henüz kullanılmıyordu. Harizm'de o zamanlar "Sart" diye Özbekler gibi Türkçe konuşan, fakat gelenekler ve medeniyet yönünden onlardan keskin farklarla ayrılan şehir halkı anlaşılıyordu. Özbekler,mesela Ebu'l-Gazi'de yalnız kabile ve boy teşkilâtını koruyan değil, aynı zamanda köy halkı çiftçiler sıfatıyla de Sartlarla zıt bir durumda gösteriliyordu. Harizm'in askerî ve siyasî tarihinde Sartlar o zamanlar rol oynamamışlardır. Buna karşılık XVI. yüzyıldan son yılların olaylarına kadar Türkmenlerle Özbekler arasında birçok defalar kanlı savaşlar yapılagelmiştir. Bazen Harizm hanları bile Özbek boyları aristokrasisi ile olan mücadelelerinde Türkmenleri davet ediyorlar ve onların yardımı ile Özbekler arasında kanlı savaşlar tertip ediyorlardı. Türkmenlere ne kadar ehemmmiyet verildiği, şundan bellidir ki, Harizm'li tarihçi Ebu'l-Gazi Türklerin tarihine ait eserinden başka -ki bunda Özbeklerin hususî tarihi başlıca yeri işgal ediyordu- Türkmenlerin tarihi hakkında ayrıca bir eser yazmıştır. Türkmenler, genellikle askerî tarz yaşayış ve millî şiirlerini Özbeklerden daha iyi bir derecede koruyabilmişlerdir. Bütün Türk uluslarından yalnız Türkmenlerin millî bir şairleri vardı: Mahdumı Kulu. Türkmenlerin gözünde Özbekler Türk değil, Tat idiler. Daha Kaşgarlı Mahmud bile bu kelime ile göçebelerin aksi olan medenî ahaliyi isimlendiriyordu. Türkmenler o zamanlar, tarihlerinin bütün müddetince olduğu gibi siyasî bir anarşi (başsızlık) içinde yaşıyordu. Dikkat çekicidir ki içlerinden Selçuklular ve Osmanlılar gibi en kudretli Türk imparatorluklarının kurucuları çıkmış olan bu kavmin kendisi hiçbir zaman bağımsız bir devlete sahip olmamıştı. XVI. yüzyıldan beri Türkmenlerin ayrı kısımları bazen Harizm Özbekleri'ne, bazen Buharalılara, bazen İranlılar'a tâbi bulunuyorlar ve bu devletler arasında meydana gelen savaşlarda bazen bir ve bazen diğer tarafla birleşiyorlar veya kendi aralarında savaşıyorlar, bununla beraber düşmanlarına galip de geliyorlardı. Hattâ Ruslar Türkmenler

tarafından diğer taraflarda olduğundan daha çok fazla direnme görmüşlerdir. Nitekim Rus orduları yalnız Türkmenlerle olan savaşta sancak ve toplarını[476] kaybetmişlerdir.

Harizm Özbekleri şartların son derece eleverişli olmamasına rağmen, devletlerini koruyabiliyorlardı. XVI. yüzyılın ikinci yarısında tabiat ve ikliminin sebeb olduğu yeni bir fakirlik ve açlık ortaya çıktı: Amuderya bir müddet bu havalinin başşehri olan Ürgenç'i sulamakta olan sol kolunu hiç beslemez oldu ve bütün suları Aral Gölü'ne dökülmeğe başladı. Yeni bir başşehir Hive ve Amuderya deltasında yeni şehirler kuruldu ki, burada bir zaman Hive'den ayrı siyasî bir hâkimiyet mevcuttu. İran medeniyeti tesirine daha az önce kapıldıklarından Harizmliler kendi dil ve geleneklerini Buharalılardan daha iyi korumuşlardı. XVI. yüzyılda hanlardan biri olan Dost Han için bir millî gelenekler mecmuası (Divânı) yazılmıştı. XVII. yüzyılda da Han Ebu'l-Gazi mühim tarihî eserini yazmıştır ki, bunda beş yaşında bir çocuğun bile anlayacağı tarzda bir dil kulanılmış ve yalnız Arapça ve Farsça değil, eski Çağatayca deyimleri bile kullanmamaya çalışmıştır. Ebu'l-Gazi İran'da on yıl geçirmiş olup, bundan dolayı kendi kabiledaşlarına göre çok daha bilgili idi. Hanlık hâkimiyetini yüksek tutuyor ve otorite fikrini haklı çıkarmak için İngiliz çağdaşı Hobbes'inkine benzer bir görüş ortaya atıyordu: Ona göre cemiyette düzenin korunması için cemiyet fertlerinin iradelerini bir şahıs lehine bırakmaları gerekli idi. İran'da daha o zaman bile Hobbes'in görüşüne katılan İngilizlerin bulunduğu ve bu suretle, bu görüşün üçüncü elden Ebu'l-Gazi'ye kadar erişmiş olması mümkündür. Ebu'l-Gazi'nin halefi Anuşa İran despotizm fikirlerine tutulmuş ve Meşhed fethinden sonra Şah unvanını almıştır. Kendisi yeni açtırmış olduğu kanala da Şah Âbâd adını vermişti ki, bundan kendi yeni unvanına ne derece kıymet verdiği anlaşılıyor. Bununla beraber pek büyük olmayan Harizm'de parlak bir taht kurmak için elverişli şartlar yoktu. Anuşa'nın ölümünden pek az sonra, sülâle sona ermiş, hâkimiyet göçebe başkanlarının eline geçmiş, bununla beraber tahta yalnız Cengiz Han haleflerinin geçmeğe hakları olduğu kaidesi korunmuştu. Bunun için en çok Kazak bozkırlarından kendilerinin yenmiş oldukları han-

[476] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak: Tüfek. 28 Aralık 1880'de Skobelev idaresindeki Ruslar Aşkabat önlerinde Göktepe kuşatmasında Türkmenlerin bir çıkış hareketi sırasında Apşeron alayı iki top ve sancak kaybetmişti. Bk. Osada i şturm tekinskoj kreosti Geok-Tepe, St. Petersburg, 1882. Daha geniş literatür. V.J. Mezov, Biblografija Azii, St. Petersburg. 1891-92, I, s. 355'de bulunmaktadır.

ları davet edip, tahta geçiriyorlardı. Tarihçiler bu gelenekten söz ederken buna Han oyunculuğu (Han bâzî) diyorlar. Harizm Özbekleri Buharalılar gözünde pek hür fikirli adamlar olup, kendi hükümdarlarının keyfî tutumlarına tâbi olmağa meyilli değildiler. İçlerindeki anarşi XVIII. yüzyılın ikinci yarısında son haddine varmış ve hattâ Hive şehri tamamıyla harap olmuştu. 1770'den itibaren, sonradan temsilcilerinin han ünvanını almış ve memleketlerinde kudretli bir hâkimiyet kurmaya çalışıp başarmış bulunan yeni bir sülâlenin Kongratların hâkimiyeti altında, nizam ve asayiş geri getirilmiştir. Daha 1840 yıllarında Hive hanı Murgab'dan Sirderya'nın aşağı yatağı boylarına kadar geniş bir ülke üzerinde hükmediyordu. Sonradan bu devletin hudutları Türkmen ve Kazak ayaklanmalarının tesiri ile oldukça daralmıştı. Hive'nin Ruslar tarafından 1873'de zaptından sonra, Hive hanına, oldukça darlaşmış hudutlar içinde, bir Harizm bırakılmıştı. 1924'de millî hudutların çizilmesi sırasında ise tamamen yok edilmiş, büyük bir kısmı Özbekistan ve geri kalan kısmı da Türkmenistan'a dahil edilmiştir. Milliyet prensibinin böyle mantıkî bir tarzda tatbikinin ne derecede arzu edilir olduğu hakkında münakaşa yürütmek mümkündür. Harizm daha XI. yüzyılda bile bir milliyete sahip değildi. Fakat gerek tarihî gelenekleri ve gerek yaşayış şekli ve iktisadî özellikleri yönünden tamamen canlı ve ayrı bir varlık olarak kalmıştı. En eski zamanlardan beri mevcut olan bu varlığın yok edilmesi elbette iz bırakmadan geçemez.

Öteki devletlerin hayatı o kadar karışık değildi. Buhara hanının ülkesinde anlaşıldığına göre yalnız Özbekler ve Tacikler ayrılıyordu. Siyasî hükümdarlık Özbekler elinde olup XVII. yüzyılın ikinci yarısında han hâkimiyetinin zayıfladığı[177] zamanlarda farklı memleketler ayrı Özbek boyları başkanlarının hâkimiyeti altına geçtiler ve XIV. yüzyılda Moğol devrinden sonra ve Timur'un kurmasından önce de mevcut olan feodal sistem (timar ve zeamet usulü) yerleşti. Bundan başka Kazakların saldırılarını önlemek lâzım geldi. Bunlar Semerkand'ı tamamen tahrip etmiş idiler. Hattâ buranın bir zaman varlığı bile son bulmuş gibi idi. Halbuki Buhara, Hive'nin aksine dış ve iç düşmanlarla olan mücadelelerinde en büyük başarısızlıklara uğradığı devirde bile bu düşman saldırılarından emin kalmıştı.

Buhara hanlarının hâkimiyeti, XVIII. yüzyılın sonunda, emir unvanını da almış bulunan yeni Mangıt sülâlesi zamanında, başkentlerinde sarsıntı görmüyordu. Mangıt sülâlesi emirleri Özbek boyları aristokrasisi veyahut

[177] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak "parladığı" denilmiştir.

âlim Hanikof'un tabirince, Buhara feodalizmi ile amansız bir mücadeleye girişmişti: Bu mücadele tam başarı ile sonuçlanamadı. Fakat Buhara emirinin hâkimiyeti önemli ölçüde kuvvetlendi. Hattâ bazı emirler kısa bir müddet için Hokand'ı da hâkimiyeti altına almağa muvaffak oldular. Bu emirler artık hemen yok olmuş gibi olan ziraatı canlandırmak için sulama tesisleri yaptılar. Zerefşan vadisinde meyilli arazide yeniden sulanan yerleri yerleşik hayata geçen Özbekler işgal ettiler. Taciklerin elinde, birçok istisnalarla beraber, yalnız dağdaki köyler kaldı. Bununla birlikte Semerkand ve Buhara gibi başlıca şehirlerin halkı Tacik kaldılar, hattâ emirler bile Özbek olmaktan çok Tacik bulunuyorlardı. Hive'li tarihçiler Buhara ordusuna bile, Buhara hanlığında da askerî unsur Özbek olmasına rağmen, Tacik diyorlardı.

Türklerin daha Moğollar devrinde şehir nüfusuna katılmış bulunduğu Fergana'da Hokand hanları devrinde Tacikler böylece dağlara sürülmüşlerdi. Buna karşılık, burada, Harizm'de olduğu gibi Özbek ve Taciklerden ayrı Sartlar vardı. Anlaşıldığına göre, orada bu zamanlarda Türkçe konuşan şehir halkına bu adı veriyorlardı. Hattâ Sartlar Fergana'da siyasî bir kuvvet teşkil ediyorlar ve Özbeklerle, özellikle bir müddet hâkimiyeti ellerinde bulunduran Kıpçak boyu ile silâhlı çatışmalarda bulunuyorlardı. Kazaklar bu Sart kelimesini, galiba başka bir anlamda kullanıyorlardı. Kazak sözlerinde devamlı olarak göçebe anlamında Kazak kelimesinin aksi olarak "yerleşik ve fakat ne dilde konuştukları açıklanmayan" şehirli ve köylü anlamında "sart" kelimesi kullanılmaktadır. XIX. yüzyılda Hokand hanları Fergana'nın ziraat mıntakasını büyük sulama tesisleri ile genişletmişler ve şehir hayatının gelişmesi için de gözle görülür emek sarfetmişlerdir. Bundan başka Buhara ile savaşmışlar ve ülkelerini kuzey-batıda Sirderya aşağılarına, kuzey-doğuda Yedisu eyâletine kadar genişletmeye muvaffak olmuşlardı. Bunun için de göçebeleri, Kazak ve Kırgızları boyundurukları altına almağa çalışmışlardır.

Rus eserlerinde, birbirinden tamamıyla ayrı olan bu iki kavim tek ve aynı Kırgız adını almışlardır. Sonradan hakikî Kırgızları, Kazaklardan ayırmak için bunlara Kara Kırgız denmeye başlandı. Kazak kavminin ancak XV. yüzyılda Han Ebu'l-Hayr'ın hâkimiyeti altından çıkmış olan Özbeklerin bir kısmından müteşekkil bulunduğunu görmüştük. Kırgızların varlığı çoktanberi bilinmektedir. Fakat bunların ne vakit ve ne şekilde şimdi bulundukları Yedisu eyâletinin güney ve Sirderya eyâletinin doğu kısmını işgal etmiş oldukları tayin edilemiyor. Timur ve Uluğ Bey'in seferlerine dair haberlerde Kırgızlara ait sözler yoktur. Bunlar önce XVI. yüzyılda Yedisu eyâletlerinde

zikrediliyorlar ki o vakit başlarında Moğol hanı Ahmed'in oğullarından Halil Sultan bulunuyordu. Bunların nereden gelmiş oldukları hakkında ise, hiçbir şey söylenmemiştir. XVI. yüzyılda Kırgızlar çok kere Kazak hanlarının hâkimiyetleri altında bulunmuşlardır. Bunlarla birlikte o zamanlar artık Türkleşmiş olup Kaşgar ülkesinde hüküm sürmekte olan Moğollarla harbetmişlerdir. XVII. ve XVIII. yüzyıllarda, Kazaklarla aynı zamanda ve fakat onlardan ayrı olarak bir müddet Orta-Asya'yı hükümleri altına almış olan yeni Moğol göçmenleri -ki Kalmıklar- ile savaşmışlardır. Bunun gibi XVIII. yüzyılda, o zaman Kazaklara ait olan Taşkent, Sayram ve Türkistan'ı zaptetmişlerdir, hattâ Buhara hanı bile kendilerine tâbi olmuştur. Kalmıklar arasında Budistlik sağlamca yerleşmiş olduğu için bunlar Cengiz Han'ın Moğol halefleri gibi İslâmiyeti kabul edemediler. Yalnız pek az sayıda Kalmık Müslüman oldu ki, bunlar şimdi "Sart Kalmık'ı" ünvânını taşımaktadırlar. Bu kudretli Kalmık devleti 1758'den pek az sonra Çinliler tarafından yıkılmış ve savaşın müthiş vasıtalarla yapılması sebebiyle Kalmık kavminin mühim bir kısmı yok olmuştu. Kalmıkların bir kısmı Rus devletinin arzusunun aksine Volga havzasından doğuya gittiği zaman da bunlara Kazaklar yeni bir darbe vurdular. Kalmık devletinin yok edilmesinden sonra Çinliler Kazak ve Kırgızları da boyundurukları altına almağa çalıştılar. Fakat Rusya, Çin'in bu iddialarına karşı çıkmış ve neticede davayı kazanmıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Ruslar Kazaklar arasında hanların hâkimiyetini yok ettiler. Kırgızların hanları yoktu. Gördüğümüz gibi, Kırgızlar bu hususa dikkat ediyorlardı. Kırgızlar Rus hâkimiyetine Kazaklardan daha sonra girmişler ve onun için askerî teşkilâtlarını daha sonralara kadar korumuşlardır. Kalmıklarla olan savaş Kırgız millî destanında, özellikle Manas hikâyeleri sırasında izler bırakmıştır. Bu destanda savaş, Kırgızların XIX. yüzyılda da, XVI. yüzyılda olduğu gibi, İslâm dini ve geleneklerinden hiç haberli olmamalarına rağmen dinî bir savaş gibi temsil edilmektedir. Kazaklar gibi Kırgızlar da şimdi kendileri için millî bir cumhuriyet kurmak imkânını bulmuşlardır. Çeşitli sebeplerle XIX. yüzyıl Kırgızlarının talihi, Kazaklarınkinden çok daha fena olmuştur ve şimdi Kırgız kavminin hali medenî ve özellikle sıhhî yönden son derece acıklı bulunmaktadır.

Altay ve yukarı Yenisey Türkleri'nin devlet hayatları yoktu. Kalmık devleti ülkesine dahil bulunuyorlardı. Altay Türkleri el'an millî cumhuriyetlerinin kurulmasından sonra da, esasen, Kalmıklara ait olan Oyrat ünvanını kabul etmişlerdir. Daha XVII. yüzyılda Kalmıklar Doğu-Türkistan'ı da zaptet-

mişlerdir ki, o zaman orada kendilerine "Moğol" adını veren Türkleşmiş Moğol hanları hüküm sürüyorlardı. Biz bu deyimin Timur ve Timurlular devletindeki "Çağatay" gibi memleketin bütün halkına değil, ancak askerî sınıfına ait olduğunu görmüştük. Siyasî şartların değişmesi üzerine, bu deyim de Batı-Türkistan'da "Çağatay" deyimi gibi yavaş yavaş kullanılmamaya başlamıştır. Kalmıkların ve daha sonra Çinlilerin hâkimiyeti altında Doğu-Türkistan Türkleri kendi kavmî adına sahip olamamıştı ve buna ihtiyaçları da yoktu. Kavmin çeşitli kısımları kendilerini yaşadıkları şehir veya yerlere göre adlandırıyorlardı (Kaşgarlık, Turfanlık vs.). Yerli Müslüman beyleri çok defa Çince "Van" ünvanını taşıyorlardı. Bundan başka, siyasî ehemmiyet, Moğol hanları devrinden beri, ruhanî başkanlar, Fergana ve özellikle buranın kuzey Tacik kısmından çıkmış olan hocalar elinde idi. Batı-Türkistan'da ortaya çıkan bazı hoca hareketlerinin Özbek ve Kazaklar aleyhine yönelmiş millî Tacik özelliğinde olmaları mümkündür. Daha sonra tam olarak Türkleşmiş olan Doğu-Türkistan'da ise hocalar Türkleri tutuyorlar ve Türkçe lâkapları taşıyorlardı. Hocaları bazen Doğu-Türkistan'da İslâmiyet yayıcısı olmak üzere gösteriyorlardı. Kaynaklarda buna ait bir işaret yoktur. Aksine İslâmiyet daha XV. yüzyılda orada tamamen yerleşmiştir. Moğol hanları da bunu ateşli bir şekilde hattâ zor kullanarak yayıyorlardı. Hanlar teb'aları olan Moğollar'a zorla sarık giydiriyorlardı. Hattâ Moğolların saçlarını -muhtemelen örme saçlarını- kesmeye mecbur tutuldukları da söyleniyor. Hocalar nüfuzlarının kuvvetlendirilmesi için, hattâ Müslüman bile sayılan yerli azizleri kutsallaştıranlara karşı mücadele ediyorlardı. Çok muhtemeldir ki, burada da her yerde olduğu gibi, bu kutsallaştırmanın sebebi İslâmdan önce olup, sonradan özel gayelerle İslâm azizleri arasına katılmıştı. Nasıl ki, Avrupa'da Hristiyan azizleri kâfirlerin ibadetlerinin bulundukları yerlerde de kutsallaştırılmaktadır.

Doğu-Türkistan'ın kültürel durumu Özbekler hükümetinin halinden daha acıklıdır. Buraya Avrupa ve Ön-Asya'nın tesiri daha az işlemiştir. Burada da kültür dilinin kısmen Farsça olmasına rağmen XVI. yüzyıl ortasında yazan Muhammed Haydar'ın tarihî eseri de Fasça yazılmıştır, ki bu, Avrupa âlimlerinin görüşüne göre Kaşgar ülkesinde yazılmış yegâne mühim ilmî eserdir. Sonradan bu eser birkaç kere Türkçeye tercüme edilmiştir. XVIII. yüzyıldan beri edebiyat dili yalnız Türkçe olmuş, fakat artık muhim eserler ortaya konmamıştır. 1860[478] yıllarındaki siyasî hareketler esnasında (ve bil-

[478] Türkçe 1927 baskısında yanlış olarak 1680 yazılmıştır.

hassa Batı-Türkistan'ın Ruslar tarafından istilâ edildiği bir zamanda), kısa bir zaman için siyasî bağımsızlığını yeniden kazanmış olan Doğu-Türkistan'ın durumu son derecede acıklı bir vahşet levhası arzeder. Bütün bu hareket yerli halkın yalnız Çinlilerle değil, kendi aralarında da kanlı ve anlamsız savaşların levhasını göstermektedir. Mahallî Müslüman tarihçisinin itiraf ettiği gibi, Müslüman halk Çin hâkimiyetinin yeniden kurulmasından sadece memnun olabilirdi.

Doğu-Türkistan, Mançu imparatorlarının devrilip, Çin cumhuriyetinin kurulmasından sonra Çin hâkimiyetinde kalmıştır. Fakat Rusya'daki hâdiseler tesiriyle, hiç olmazsa millî kültür ve millî ad yönünden millî serbestiye ihtiyaç görülmesi kaçanılmaz idi. Doğu-Türkistan aydınları şimdi kendilerine "Uygur" adını vermek istiyorlar. Halbuki Uygurların hâkimiyeti hiçbir zaman Kaşgar ülkesinin batı kısmına kadar ulaşmamış olduğu gibi, şimdi de çok daha doğuda hattâ asıl Çin'in hudutları üzerinde Uygurların kalıntısı bulunmaktadır. Bunlar halen Budist olup, XV. yüzyıldan sonra Türkler tarafından unutulmuş olan Uygur yazısını kullanıyorlar ve aynı dilde, velevki tercüme olsun, dinî bir edebiyata sahip bulunuyorlardı. Şimdi Uygur yazısı tamamiyle kullanılmaktan çıkmış olup, yerine Tibet yazısı kullanılmaktadır.

Orta-Asya Türkleri'nin geleceği, bütün diğer kavimlerinki gibi, mühim bir derecede bunların dünya medenî münasebetlerine katılmaları durumuna bağlıdır. Basında bu konuda söz geçmiş olmasına rağmen, Doğu-Türkistan'dan bir demir yolu geçirmek, bu suretle Orta Çağda Ön-Asya'dan Çin'e giden ticaret yolunun yeniden canlanmasını beklemek için hiçbir sebep yoktur. Çin'e Sibirya üzerinden bir demir yolu var iken, daha büyük teknik zorluklar ile bağlı olan ikinci bir yol yapılması o kadar muhtemel değildir. Belki çok daha muhtemeldir ki, Türkistan, özellikle Batı-Türkistan için Avrupa-Hindistan demir yolu, çoktanberi ortaya konulmuş olan bu mesele hallolunduğu zaman, çok daha ehemmiyet kazanacaktır. Bilinmektedir ki Ruslar daha XVII. yüzyılda Türkistan'dan Hindistan'a yol arıyorlardı.

UMUMÎ DİZİN

-A-

Abbasî halifeleri, 36, 46, Abbasî halifeleri sülâlesi, 154.

Abdullah (Kazagan'ın oğlu), 183, 184.

Abdullah (Uluğ Bey'in yeğeni), 192.

Abdullah Han (Buhara hanı, Özbeklerden), 196, 197, 198.

Abdülmümin (Buhara hanı Abdullah Han'ın oğlu), 197.

Abdülkerim Satuk Buğra Han (bk. Satuk Buğra Han), 58.

Abdürrezzâk-ı Semerkandî (Kemaleddin b. İshak, 1412-1482; XV. yüzyıl İran tarihçilerinden. Matlaı' Sa'deyn ve Mecmaı' Bahreyn adlı meşhur eserin yazarı), 176.

Abel – Rémusat, 8 n. 17.

Âbideler (bk. Orhon Âbideleri), 9, 20, 27, 28, 39.

Âbişirün Yarımadası (Bakû etrafı), 50.

Âd, 80.

Adududdevle (Fennâ Hüsrev Ebu Şüca b. Rükınüddevle, 936-939; Büveyh-Oğulları hükümdarlarından biri), 186.

Afgan dili, 82. Afganistan, 92, 156, 173, 179, 182. Afgan kabilesi, 82. Afgan kavmi, 82.

Afrasiyab (Alp Er Tunga, efsanevî Türan hükümdarı), 70, 71, 77, 87. Afrasiyab sülâlesi (bk. Karahanlılar sülâlesi), 87.

Afrika, 58. Afrika Müslümanlığı, 58.

Ahamenidler sülâlesi devri, 32.

Ahmed (bk. Şeyh Seyyid Ata; Ahmed-i Yesevî), 147.

Ahmed bin Muhammed Yukıakî, 114.

Ahmed bin Tolun (Tolunoğulları devleti kurucusu), 40-41.

Ahmed Celâyir (Celâyir hânedanının dördüncü hükümdarı, 1382-1410), 188.

Ahmed Han (Babür'ün amcası), 179, 180, 183, 203.

Ahmed-i Yesevî (Şeyh Seyyid Ata), 117, 118, 147, 185, 189, 195.

Ak Buga (Naymanlardan), 182.

Akdeniz, 92.

Ak-Hunlar (Haital), 19.

Ak-Orda (Orda oğulları hükümeti), 143.

Aksak Kulan Cuci Han (bk. Cuci Han), 128.

Aksak Timur (bk. Timur), 195.

Aksaray (Şehr-i Sebz'de Timur'un sarayı), 184, 187.

Aksu, 183.

Ak Tatarlar, 126.

Alagöl, 108, 137, 150.

Alakçin memleketi, 155.

Alanlar, 115, 135, 145.

Alâ'ü'l-Mülk Seyyid (Hüdavendzâde, Tirmiz hâkimi), 173.

Aleksandr (bk. İskender, Makedonyalı), 125.

Aleksandr II. (Rus Çarı), 194.

Aleksandrovski (= Çu-Talas), 66.

Algu Han (Çağatay'ın torunu), 142, 154, 155, 161, 162.

Âl-i Afrasiyab (bk. Karahanlı sülâlesi), 70.

Âl-i Burhan (Buhara'da Müslüman ruhanilerin başkanı, Sart), 124

Ali Kuşçu (Alâaddin bin Muhammed; ?-1474, doğu ve batı Türk illerinin tanınmış astronomu), 192, 193.

Ali Sultan, 174.

Ali Şir Nevâî (Mir, Ali Şir Beğ, 1441-1501; Timurlular devri Türk Çağatay edebiyatının en büyük şairi), 122, 189, 190.

Almalık, 108, 122, 130, 151, 152, 158, 162, 163, 164, 169, 171, 172, 174. Almalık beyleri, 162. Almalık eyaleti şehirleri, 162. Almalık Müslümanları, 134.

Alman Doğu Dergisi, 4. (Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Geselschaft), Almanya hükûmeti, 32.

Alp-Arslan (Büyük Selçuklu hükümdarı; 1063-1072), 89, 90, 91.

Alp Tunga (Alp Er Tunga; bk. Afrasiyab), 71.

Altan Han sülâlesi (bk. Altun sülâlesi), 100.

Altay, 150, 166. Altay Türkleri, 203.

Altın-Orda, 121, 122, 142, 143, 144, 146, 147, 148, 157, 160, 166, 170, 187, 190, 191. Altın-Orda devleti, 55. Altın-Orda edebî dili, 201. Altın-Orda hanları, 2, 142, 147, 148, 150. Altın-Orda yarlıkları, 143.

Altun Han sülâlesi (bk. ayrıca Altan Han, Altun Han sülâlesi), 100.

Altun sülâlesi (Kin, Altan Han, Altun Han sülâlesi), 100.

Altın Defter (Moğol hikâyeleri), 177.

Amerika, 198.

Amuderya, 23, 30, 31, 46, 60, 70, 71, 82, 102, 136, 137, 141, 151, 154, 173, 183, 200. Amuderya havzası, 31. Amuderya sahili, 70.

Anadolu, 85, 88, 90, 91, 109. Anadolu müstemlekeleri (Bizans'ın), 85.

Anas (Mısır Memlûk sultanı Berkuk'un babası), 145.

Anglikanlar, 167.

Angren nehri boyu, 155. Angren nehri havzası, 68.

Anuçin, 27.

Anuşa (Özbeklerden Ebu'l-Gazi Bahadır Han'ın oğlu ve halefi), 198, 200.

Apar-Apurum (veya Par-Parum), 17.

Apşeron alayı, 200 n 476.

Arakum, 138.

Aral Gölü, 129, 200.

Arap alfabesi, 55, 89, 112. Arap âlimleri, 45. Arap coğrafyacıları, 20, 40, 46, 48, 55, 59, 60, 82, 84, 92, 93, 128. Arap coğrafya edebiyatı, 40. Arap coğrafya eserleri, 40, 58, 59. Arapça kamus (Cemal Karşi'nin tercüme ettiği X. yüzyıla ait), 162. Arap dili, 76, 90-91, 110, 111, 122, 157. Arap Edebiyatı Tarihi (Brockelmann'ın), 120. Arap eserleri, 85. Arap fetihleri, 31. Arap harfleri, 39, 97 n 103, 89, 91. Arap ilim edebiyatı, 35. Arap imlâsı, 83. Arap-İran medeniyeti, 109. Arap istilâcıları, 82. Arap kabileleri, 138. Arap kaynakları, 1, 40, 41, 42, 49, 59, 65. Arap kuvvetleri, 31. Araplar, 13, 24, 29, 30, 31, 34, 36, 41, 42, 44, 46, 48, 49, 52, 77, 79, 107. Arap medeniyeti, 109. Arap sefareti (Halife Hişam'dan Türklere), 56. Arap tarihçileri, 157. Arap yazarları, 41.

Argu ülkesi, 66. Argu vilâyeti, 66.

Arık Boğa, 154, 155.

Aristo, 192.

Arlatlar, 182. Arlat ulusu, 181.

Arslan Baba (veya Bab Arslan, Ahmed-i Yesevî'nin öncüsü), 117.

Arslan Han Karluk (Karluk hükümdarı), 106, 108, 129, 130, 158, 159.

Arslan Tegin (Karahanlılardan), 78.

Arşak sülâlesi (İran'da M.Ö. III. yüzyıl ile M.S. III. yüzyıllar arasında hüküm süren bir sülâle), 8. Arşak sülâlesi paraları, 8.

Artuş (Artuç) kasabası, 62.

Artuç (Artış) kasabası, 62.

Assin veya Kottlar (Yenisey Ostyaklarının kendilerine verdikleri ad), 27.

As'lar, 145. Müslüman As'lar, 145.

Asur hükümdarları, 10.

Asya, 7, 92, 109, 176, 183.

Aşağı-Sin (Kaşgar ülkesi), 80.

Aşağı Sırderya şehirleri, 120.

Aşkabat, 133, 200 n 476.

Ata Yesevî (bk. Ahmed-i Yesevî), 117.

Aus Sibirien (Sibirya'dan, Radloff'un meşhur eseri), 13, 65 n 128.

Avarlar, 17, 18, 19. Hakiki Avarlar (Rus kaynaklarında Obriler), 18. Sahte Avarlar, 18.

Avcı kabileler, 126. Avcı Türkler, 126.

Avfî (Nureddin (veya Sedideddin) Muhammed b. Muhammed b. Yahya b. Tahir b. Osman el-Avfî el-Buharî el-Hanefî, 1171?-1231?; XIII. yüzyılın İranlı edibi. Cevami'ü'l-Hikâyât ve Levami'ü'r-Rivâyât adlı eseri şöhret bulmuş olup, Lubabü'l-Elbab adlı Tezkire-i Şuarası da önemlidir), 94, 124, 133.

Avrupa, 7, 16, 19, 24, 37, 58, 94, 120, 139, 167, 198, 204. Avrupa alfabeleri, 8. Avrupa âlimleri, 3, 16, 43, 83, 122, 136, 176, 190, 204. Avrupa dilleri, 183. Avrupa-Hindistan demir yolu, 205. Avrupa Hristiyanları, 43. Avrupalı Hristiyanlar, 58. Avrupa devletleri, 167. Avrupa kaynakları, 7, 12. Avrupa kitapları, 157. Avrupalılar, 10, 79, 101, 102, 107, 114, 198. Avrupalıların arkeolojik seferleri, 23. Avrupalı seyyahlar, 56, 120. Avrupa lûgat kitapları, 29. Avrupa medeniyeti, 58. Avrupa orientalistleri, 118. Avrupa tarih ilmi, 83. Avrupa ticareti, 107.

Aybetü'l-Hakayık (bk. Hibetü'l-Hakayık), 113.

Azak beyi (Harizm'li), 144. Azak şehri, 144.

A. Zeki Velidî (Togan), 53 n 93, 80 n 191.

Âzerbaycan, 90, 91, 135. Âzerbaycan Türkleri, 88. Âzerî lehçesi, 91.

Aziz Han (Aziz Şeyh), 147.

Aziz Şeyh (Aziz Han), 147.

Az kavmi, 27.

-B-

Babil (Irak-ı Arab), 39.

Babûr (Zahirü'd-Din Muhammed b. Ömer Şeyh, Hindistan Türk İmparatorluğunun kurucusu, 1483-1530), 122, 160, 179, 183, 186, 190, 193, 197.

Bacanak (veya Becenek; bk. Peçenek), 84.

Bağdad, 47, 51, 53, 54, 58, 62, 69, 76, 87, 100, 101, 115, 116, 123, 131, 135, 154. Bağdad hükümeti, 53. Bağdad vekâyinâmesi, 64.

Bahaedin Nakşibendî (Bahaeddin Muhammed b. Muhammed el-Buharî, 1318-1389; Nakşbendiye tarikatının ilk şeyhi), 172.

Bahaeddin Razî, 131.

Bahçesaray, 141.

Bahr-i Hazar (bk. Hazar Denizi), 94.

Bahşiler, 172, 178.

Bakû, 50.

Balasagun, 62, 64, 65, 66, 67, 96, 101, 102, 103, 111, 113, 162, 163. Balasagun halkı, 125. Balasagun hanlığı, 108.

Balasagunî şeyhi (bk. Şemseddin Eyyûb), 162.

Balasagunlu Yusuf (bk. Yusuf Has Hâcib), 111, 113.

Balçuan, 173. Balçuan dağları, 183.

Balhaş gölü (Balkaş), 77, 78, 108, 180.

Balığ Bilge Uluğ Bilge İkbal Han, 158.

Balkan Yarımadası, 85.

Balkar lehçesi, 149.

Balkaş gölü (bk. Balhaş gölü), 108, 180.

Baltık Denizi, 49.

Bamyan, 157.

Barçınlığkent (bk. Barçkent), 121.

Barçkent (Barçın, Barçınlığkent), 121, 159, 163.

Barçuk (Uygur İdikutu), 156. Barçuk şehri (bk. Maralbaşı), 71.

Barkul (bk. Bars gölü), 73 n 157, 180.

Barlas (bk. Ayrıca Barulas), 178,181. Barlaslar, 182. Barlas (Barulas) soyu, 178,179. Barlas ulusu, 181, 182.

Barsgan (Barshan) şehri, 77, 151.

Bars gölü (Barkul), 180.

Barshan (Afrasiyab'ın oğlu), 77.

Barshan şehri (ayrıca bk. Barsgan), 151.

Barulas (Moğol kabilesi), 178.

Basmıl kavmi, 79. Basmıllar, 29, 36, 78. Basmıl Türkleri, 36.

Batı-Asya, 8, 38, 90, 98, 120, 123, 160 n 401. Batı-Asya medenî âlemi, 58, Batı-Asya medeniyeti, 3. Batı-Asya Müslümanları, 58. Batı-Asya memleketleri, 69.

Batı-Avrupa, 18, 50, 107, 144. Batı-Avrupa âlimleri, 123. Batı-Avrupa eserleri, 59. Batı-Avrupa ülkeleri, 137. Batı-Avrupa kaynakları, 18. Batı-Avrupalılar, 24, 94.

Batı-Çin, 8.

Batı-İran, 47, 87, 120.

Batı Liaoları (bk. Gurhanlar), 102. Batı Liao sülâlesi, 104.

Batı medeniyeti, 8, 32.

Batı-Moğolistan, 57, 101, 105, 125.

Batı Oğuz (Türgeş) hakanlığı, 92. Batı Oğuzlar, 40.

Batı-Rusya eyâletleri, 6.

Batı Tukyu (Göktürk) devleti, 3. Batı Tukyu hanları, 2-3.

Batı Türk devleti tarihi, 3. Batı Türk hakanları, 30. Batı Türk kavimleri, 81. Batı Türkleri (Tukyu'lar), 3. Batı Türk-Oğuzları, 30.

Batı-Türkistan, 28, 101, 117, 163, 204, 205.

Batlamyus, 21, 22. Batlamyus devri, 21.

Batu (Han, Altın-Orda devletinin kurucusudur. Cengiz Han'ın torunu ve Cuci'nin ikinci oğlu, ?-1248), 138, 139, 140, 141, 142, 145, 153. Batu ülkesi, 142.

Bayan (Koçi'nin oğlu), 157.

Baybars (Mısır Memlûk Sultanı, el-Melikü'z-Zâhir Seyfü'd-Din el-Salihî el-Bundukdarî, 1223-1277), 146.

Baykal gölü, 126.

Baysungur (Mirza, Timur'un torunu), 176, 190.

Becenek (veya Bacanak. bk. Peçenek), 84.

Bedehşan, 82, 156.

Bedreddin Muhammed (Emîr), 147.

Belh, 30, 47, 102, 182, 184.

Benket (bk. ayrıca Binket), 69.

Berberler (Berberîler), 69.

Berchem, Max van, 109.

Berdaa, 50.

Berke (Han, Altın-Orda hükümdarıdır. Cengiz Han'ın torunu ve Cuci'nin üçüncü oğlu, ?-1266?), 141, 142, 143, 145, 146, 147, 155, 157, 161. Berke Saray, 141.

Berkuk (Çerkes, Mısır Memlûk Sultanı; Berkuk b. Anas el-Melik ez-Zahir Seyfü'd-Dîn el-Osmanî el-Yelbogavî, ?-1398), 145.

Bermekîler, 46.

Beşbalık, 28-29, 37, 41, 79, 152, 156, 172.

Beyhakî (Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin, 996-1077; 30 ciltten fazla bir Gazneliler tarihi yazmış olan İranlı bir tarihçidir. Meşhur eseri umumiyetle Tarih-i Beyhâkî olarak bilinir), 47 n 82, 86 n 207, 93.

Binket (Benket), 69.

el-Bîrûnî (Ebu Reyhan Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî el-Harizmî, 973-1051; Dünyanın Ortaçağlarda yetişmiş en büyük âlimi), 44, 69, 80 n 191, 85 n 204, 85, 88, 94.

Bizans, 2, 46, 51, 90, 91. Bizans'ın Anadolu müstemlekeleri, 85. Bizans kaynakları, 2, 3, 12, 18, 22, 24, 51, 85. Bizanslılar, 18, 32, 35, 36, 51, 90.

Bizen (Bijen), 71.

Blochet E., 8, 139.

Bolşevik ihtilâli, 93.

Borak (Çağatay şehzadesi, Han), 155, 164.

Boyur-Nor gölü, 125.

Bozkır aristokrasisi, 126-127. Bozkır kavimleri, 126.

Brahma mezhebi, 46.

Bretschneider, E., 34 n 63.

Brockelmann, C., 78 n 182, 78 n 186, 81 n 194, 120.

Buda, 44. Buda dini, 39, 43, 46, 105. Buda dini tesirleri, 10. Buda heykelleri, 44. Buda ibadethanesi (Türk Hanının başkentinde), 10. Buda medeniyeti, 33 Buda mezhebi, 41, 43-44, 72. Buda putları (Burhanlar), 74. Buda ruhanileri, 74. Buda temsilcileri, 56-57. Buda tesiri (Belh ve havalisinde), 47. Buda wicharaları, 47. Budist-Budistler, 11, 38, 44, 57, 159, 205. Budist dini eserleri, 23. Budist edebiyatı, 38. Budist eserleri, 112. Budist ibadethaneleri, 46. Budist keşişleri, 33. Budistlik-Budizm, 11, 32, 33, 38, 47, 57, 74, 129, 203. Budist manastırları, 33. Budist medeniyeti, 33. Budist misyonerleri, 10. Budist misyonerliği, 39. Budist rahipleri, 172, 176. Budist Uygurlar, 105.

Buğra Han (Abdülkerim Satuk Buğra Han, ayrıca bk. Satuk Buğra Han), 58, 59, 64.

Buğra Han Harun b. Musa, 64, 67, 68, 80-81, 110, 112-113.

Buhara, 9, 46, 53, 59, 66, 67, 68, 69, 102, 110, 123, 124, 145, 151, 152, 154, 161, 162, 163, 170, 172, 173, 181, 194, 195, 196, 197, 201, 202, 203. Buhara derviş tarikatları, 196. Buhara feodalizmi, 202. Buhara fethi (Moğollarca), 127. Buhara hanları, (Özbeklerden), 197, 201. Buhara hanlığı (Özbeklerin), 1, 201. Buharalılar, 199, 200, 201. Buhara vilâyeti, 124. Buhara yöresi, 31.

Bulak (Elke Bulak), 93.
Bulayık kasabası (Uygur Hristiyanları'nın merkezi), 105.
Bulgar (ülke, bölge),53, 54, 55, 58. Bulgar dili, 52, 55. Bulgar hükümdarları, 54. Bulgar ili (Volga Bulgarları), 53, 55. Bulgar kavmi, 55. Bulgar knezleri, 54. Bulgarlar, 18, 20, 21, 48, 53, 54, 55, 56, 140. Bulgarların dili, 20, 21. Bulgar memleketi, 55. Bulgar şehri, 55, 140. Bulgar ülkesi (bk. Volga Bulgarları ülkesi), 55, 140.
Burânâ Kulesi, 65.
Burhaneddin Kılıç (Özkent'li velî), 157-158.
Burhaneddin Merginanî (Burhaneddin Ebu'l-Hasan Ali b. Ebi Bekr b. Abdü'l-Celil el-Ferganî el-Merginanî, meşhur Hidaye'nin yazarı olan Hanefî fakihi), 193.
Buzan (Han, Tarmaşirin'in halefi), 172.
Buzgala geçidi (Zerefşan ve Kaşkaderya havzasını Amuderya'nın yukarı kısımlarından ayıran yer), 30.
Büge Budrac (Yabakı Başbuğu), 78.
Büğür şehri, 73.
Büveyhoğulları, 69, 87, 90, 202.
Büyük Britanya, 31.
Büyük Okyanus, 35, 39.
Büyük Türkiye (Marco Polo'ya göre Kaydu ülkesi), 156.

-C-

Câhiz (Ebu Osman Amr b. Barlı, 766?-869; ünlü Arap yazarı ve Basra Mutezile kelâmcılarının ileri gelenlerinden), 41, 42, 46, 60.
Cambridge, 72.
Camuga, 127.
Canbalık, 75.
Canıbek Han (Çambek, Altın Orda hükümdarı, 1342-1357), 121, 141, 144.
Cankent (Yangıkent harabelerinin bugünkü adı), 48.
Canon Masudicus (el-Kanunü'l-Mes'udî, el-Bîrûnî'nin), 80 n 191.
Carev, 141.
Castrén (1845'te Yenisey Ostyakları'nı, 1848 de de Samoyedleri tedkik etmiştir), 26.
Celâleddin Harizmşah (Harizmşahlar devletinin son hükümdarı olup, Mengüberti adı ile tanınmıştır. ?-1231), 120, 131, 135, 136.
Celâleddin-i Rumî (Mevlâna Muhammed, Mutasavvıf şair ve Mevlevî tarîkatinin kurucusu; 1207-1273), 91.
Celâyirler, 182. Celâyir ulusu, 181, 182.
Cemal Hoca (Cengiz Han'ın hanımının kardeşlerinden biri), 127.
Cemâleddin b. el-Mühennâ (bk. İbnü'l-Mühennâ), 72, 73, 120.
Cemal Karşî (XIII. yüzyıl yazarıdır. X. yüzyıla ait el-Cevherî'nin Surah adlı Arapça kamusunu Farsçaya tercüme etmiş (1282) ve buna "Mülhakatu's-Surah" adlı bir zeyl yazmıştır), 98 n 102, 121, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 165, 168.
Cend, 48, 83, 154, 157, 158, 159, 163.
Cengiz Han (Moğol imparatorluğunun kurucusu, 1167-1227), 6, 7, 34, 61, 100, 102, 105, 106, 112, 119, 123, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 136, 137, 139, 140, 142, 143, 150, 151, 153, 154, 155, 156, 158, 161, 163, 165, 170, 171, 172, 173, 176, 177, 178, 180, 188, 189, 191, 200, 203. Cengiz Han ailesi, 165, 192. Cengiz Han devri, 19, 61. Cengiz Han gelenekleri, 180, Cengiz Han Kanunu (Yasa), 191. Cengiz Han'ın kanunları, 184. Cengiz Han savaşları, 79. Cengiz Han sülâlesi, 138. Cengiz Han yasağı, 183. Cengiz imparatorluğu, 191. Cengizoğulları, 74.
Cengşî Han, 172.
Ceyhun Nehri, 152.
Chavannes, E. (Fransız Sinologu, "Documents sur les Tou-Kiue (Turcs) occidentaux, St. Petersburg, 1903" adlı eseri Orta-Asya Türk tarihi için önemlidir), 3, 9, 22, 37 n 65, 71 n 76.
Cizak, 40.
Clavijo (Timur'a giden ve seyahati ile ilgili bir seyahatnâme yazan İspanyol elçisi), 181, 194.

Cuci (Han, Cengiz Han'ın büyük oğlu), 128, 130, 133, 137, 138, 150. Cuci halefleri, 142, 156. Cuci hânedanı, 153. Cuci hükümeti, 139. Cucioğulları, 142. Cuci soyu, 137. Cuci sülâlesi, 140, 143. Cuci torunları, 143, 147. Cuci ulusu, 154,156, 181. Cuci ülkesi, 138, 139, 141, 155.
Cucu (veya Çuçu, bir Türk şairi), 96.
Cuni (bk. Kunlar), 94.
Curci Kavmi (bk. Çurçen'ler), 100.
Cücenler (bk. Avarlar), 7.
Cüveynî (Alâü'd-Din Ata Melik b. Muhammed, 1226-1282; İlhanlıların büyük idare adamlarından ve devrinin en değerli münşi ve tarihçilerindendir. Tarih-i Cihangüşa adlı eseri meşhurdur), 62 n 116, 74, 101 n 256, 109, 127, 129, 134, 150, 151, 154 n 380, 161, 164.
Cüzcanî (XIII. yüzyıl İran tarihçisi, Tabakât-ı Nasırî yazarı), 131, 152.

-Ç-

Çaç (bk. Şaş) vilâyeti, 69.
Çağaniyan (Yukarı Amuderya'da bir yer), 18.
Çağatayca (Çağatay dili), 200. Çağatay devleti, 174, 182, 183, 189. Çağatay dili, 121, 122. Çağatay edebî dili, 122, 123. Çağatay edebiyatı, 122. Çağatay emîrleri, 178. Çağatay hânedanı, 168,173. Çağatay hanları, 155, 164, 170, 171, 173, 176, 178. Çağatay hanlığı, 173. Çağataylar, 179, 180, 181, 182, 183, 187, 195. Çağataylar (Türk askerleri), 193. Çağatay ordası, 153, 158, 162. Çağatay sultanları, 172. Çağatay sülâlesi, 168. Çağatay şairleri, 190. Çağatay şehzâdeleri, 154, 157. Çağatay ulusu, 147, 153, 154, 155, 174, 181. Çağatay ülkesi, 169, 171, 182.
Çağatay Han (Cengiz Han'ın ikinci oğlu, kendi adına izafe edilen kavim ve bölgenin hükümdârı, ?-1242?), 61, 142, 151, 152, 153, 162, 164, 168, 178, 179.
Çambek (bk. Canıbek Han), 144.
Çan-Çun (Çin'li Derviş), 150, 151.
Çang-Te (1259'lardaki Çin'li Seyyah), 160, 164.
Çapar Han (Kaydu'nun oğlu ve halefi), 155, 156, 166, 168. Çapar hükümeti, 168.
Çerçen şehri, 73, 109.
Çiğilce, 76. Çiğil kabilesi, 77. Çiğil kavmi, 61. Çiğiller, 60, 61, 97, 151. Çiğil şehri, 61. Çiğil Türkleri, 60.
Çik kavmi, 27.
Çimkent, 117.
Çin, 6, 7, 8, 12, 14, 15, 16, 31, 32, 34, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 57, 58, 60, 77, 79, 80, 81, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 114, 119, 126, 130, 131, 139, 142, 145, 150, 154, 160, 163, 164, 166, 169, 171, 173, 177, 186, 188, 198, 203, 205. Çin dili, 102. Çin eserleri, 17. Çin haberleri, 14. Çin hâkimiyeti, 2, 205. Çin hiyeroglifleri, 15, 16, 163. Çin hududu, 16, 40. Çin hudutları, 2. Çin İmparatorluğu medeniyeti, 102. Çin İmparatorluk ülküleri, 80. Çin kaynakaları, 1, 2, 7, 8, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 25, 26, 29, 30, 34, 36, 37, 38, 40, 41, 65,-79, 95, 99, 106. Çin medenî deyimleri, 22. Çin medeniyeti, 8, 100, 108, 114, 139. Çin memleketi, 99, 102. Çin seddi, 126. Çin tarihçileri, 13. Çin tarihleri, 15. Çin ülkesi, 17. Çin ve Türk Padişahı (Sahibü's-Sin ve Sahibü't-Türk, Karahanlı hükümdar lâkabı), 73.
Çinliler, 2, 3, 6, 10, 12, 13, 14, 16, 17, 23, 25, 28, 31, 37, 41, 42, 43, 48, 80, 83, 100, 102, 103, 126, 139, 163, 164, 198, 203, 204, 205.
Çirçik nehri, 32.
Çuçu (bk. Cucu), 96.
Çu nehri, 12, 30, 60, 65, 138, 142, 155, 164. Çu nehri havzası, 62, 65, 105. Çu-İli sıradağları, 66. Çu-Talas sıradağları, 66.
Çuguçak şehri, 78.
Çurçen (Curci) kavmi, 100,Çurçenler, 100.
Çuvaşça, 54. Çuvaş dili (bk. Türk-Çuvaş dili), 19, 20, 21, 22, 52, 54. Çuvaşlar, 54, 55. Çuvaş Lehçesi, 34, 37, 55, 140.

-D-

Dâd Sipehsâlâr Bey (Hibetü'l-Hakayık'ın sunulduğu şahıs), 114.
Dağıstan, 49, 50, 135.
Dakikî (Ebu Mansur Muhammed b. Ahmed, X. yüzyıl İranlı şair), 71.

Danimarka dili, 5.
Dâvûd (Emîr), 179.
Dayık (Batlamyus'ta Yayık'ın yazılışı, bk. Yayık), 21, 22.
Dede Korkut Kitabı, 83.
Delhi, 171.
Demirkapı (Soğd), 30.
Derbend (Dağıstan'da), 49, 88 n 216, 95, 145.
Der Islam, 118.
Dervişler, 56, 189.
Deşt-i Kıpçak, 94. Deşt-i Kıpçak bozkırları, 96.
Dihgânlar, 68.
Divânu Lûgati't-Türk (1073'te Kaşgarlı Mahmud tarafından yazılan büyük Türk Lûgatı), 44 n 78, 79.
Doğu-Asya, 1, 35, 36, 57, 58.
Doğu-Avrupa, 123.
Doğu-Islav âlemi, 49.
Doğu-İran dili, 8, 9. Doğu-İran bölgeleri, 10
Doğu-Moğolistan, 2, 16, 57, 105, 127.
Doğu Türk devleti, 30 Doğu Türk hakanları, 34. Doğu Türkleri, 3, 31.
Doğu Türkistan, 8, 10, 19, 23, 28, 29, 33, 36, 37, 38, 40, 41, 42, 43, 45, 61, 67, 71, 72, 73, 75, 79, 97, 99, 100, 117, 156, 163, 170, 178, 180, 204, 205.
Dokuz-Oğuz devleti (Göktürk devleti), 28. Dokuz Oğuzlar (Göktürkler), 41, 59, 60, 61, 84. Dokuz-Oğuz Türkleri, 60. Dokuz-Oğuz ülkesi, 61.
Dokuz-Tatar, (bk. Tatarlar), 27.
Don boyları, 115.
Donner, O. (Finlândiyalı âlim, "Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie" gibi çalışmaları ile Orhon ve Yenisey yazılarının kökenini araştırmıştır), 8.
Dost Han, 200.
Dört Ulus Tarihi (bk. Tarih-i Ulus-u Erbaa), 176.
Du cange, Charles Dufresne (Orta zamana ait lügat kitaplarından olan "Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis, Paris 1678 adlı eserin yazarı), 29.
Duğlat kabilesi, 178. Duğlatlar, 178. Duğlat soyu, 175, 179.

-E-

Ebu Hâmid Gırnatî, 140, 141.
Ebu Hanife (İmam-ı Azam, Numan b. Sabit; Hanefî mezhebinin kurucusu, 699-769), 138.
Ebu'l-Ferec (Gregorius, Barhebraeus, İbnü'l-İbrî; 1226-1286, Arap Tarihçisi ve Süryanî edebiyatının son klâsik yazarı), 88, 100 n 253.
Ebu'l-Fida (İsmail b. Ali b. Mahmud b. Ömer b. Şahanşah b. Eyyub İmadü'd-Din el-Eyyubî, 1273-1331; Arap emir, tarihçi ve coğrafyacısı), 96, 157.
Ebu'l-Gazi Bahadır Han (1603-1663, Harizm Şiban Özbek Hanlarından bir hükümdar ve tarihçi), 138, 143, 14, 145, 147, 148, 155, 174, 197, 198, 199, 200.
Ebu'l-Hayr (Özbek Hanı, 1412-1468), 191, 192, 196, 197, 202. Ebu'l-Hayr hânedanı, 197.
Ebu Nasr Serahsî, 121.
Ebu Said (Timurlu, Miranşah haleflerinden), 192, 195.
Ebu Said (Şibanî'nin amcazâdesi, Semerkand Hanı), 196.
Ebu Şûca (XI. yüzyıl tarihçisi), 107.
Ebu Yakub Sekkakî (bk. Sekkakî), 107 n 271.
Ebu Yusuf (Hanefî İmamı), 138.
Edward I (İngiltere kralı 1272-1307), 167.
Edward II (İngiltere kralı), 167.
Ejderhan hanlığı, 148.
Ekâlim ve Emâkin (Eski Yunan Edebiyatından, Hipokrat'ın eseri), 22.
Elcezire, 101.
Elke Bulak (bk. Ayrıca Bulak), 93.
Emekler, 93. Emek uruğu, 93.
Emeviler, 46.
Emil (umumi), 153, 155, 156. Emil nehri, 78, 150, 180. Emil şehri, 101.
Emil Hoca (Tuva'nın oğlu), 174.
Emîr Mes'ud (Buhara'da bk. Mes'ud), 194.
Emîr Timur Gürgân (bk. Timur), 192.
Endican, 122, 160, 184.
Equius (Rubruquis'te iki Ügüz'ün adı), 78.
Ergene Hatun, 153, 154, 155, 164.

Ermeni kaynakları, 7.
Eski Yunan Edebiyatı, 22.
Etil (Çuvaşça ve sonraları genellikle Türkçe-'de Volga'nın adı, bk. İdil), 21.
Evliya Ata, 47, 61, 81, 117, 158.

-F-

Fahreddin Mübarekşah Merverrûdî (XIII. yüzyıl başları Müslüman yazarı), 39.
Farab (bk.Otrar), 116.
Farabî (Ebu Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzlug, 870-950; Türk filozofu), 86.
Fars dili, 34, 72, 11, 116, 122, 133. Fars İranlıları, 33. Fars ve Buhara ulusu kavimleri (Âbidelerdeki Berçeker Boqaraqulus), 28.
Fenike alfabesi, 10.
Fergana, 30, 40, 68, 78, 92, 112, 122, 129, 154, 158, 159, 160, 163, 178, 180, 202, 204.
Filistin, 101.
Fin kavimleri dilleri, 20. Fin lehçeleri, 20. Finler, 26, Finliler, 20.
Firdevsî (934?-1020?, İranın'ın millî destanı Şahnâme'nin yazarı olan şair), 70, 71.
Fransa, 166.
Frenk sultanları, 167.
Furi kavmi, 94.

-G-

Gabriel Ferrand, 141.
Gauthiot, 9, 33.
Gazan Han (İlhanlı hükümdarı, 1295-1304), 165.
Gâziye Hatun (Kalavun'un kızı), 146.
Gazne, 134, 157, 171. Gazneliler, 71, 86, 87, 92. Gazneliler sülâlesi, 72. Gazneli Mahmud (bk. Mahmud), 72.
Georgi (son Hazar hakanının adı), 52.
Gerdîzî (Ebu Said Abdu'l-Hayy b. ez-Zahhak b. Mahmud, Zeynü'l-Ahbâr'ın yazarı, XI. yüzyıl İran tarihçisi), 25, 59, 60, 61, 65, 71, 72, 73, 74, 77, 94, 102, 126.
Getler, 179.
Gırnatî (bk. Ebu Hâmid), 141.
Gibb, H. A. R., 31.
Gilzay-Gilcâî (Afgan kabilesi), 83.
Göçebeler, 28.
Göçebe Türk kavimleri, 38.
Gök-Orda (Altın-Orda anlamında), 143.
Göktepe muhasarası, 200 n 476.
Göktürk-Oğuzlar, 40.
Grigoriev (Rus Profesörü), 59.
Guçen (Kuçen), 29, 79 n 157.
Gulca şehri, 108.
Gur eyaleti,134, Gurlılar, 134.
Gurhan (şahıs adı), 127.
Gurhanlar (Karakıtay hanları), 102, 103, 104, 108, 123, 124, 125, 129. Gurhanlar idaresi, 102, Gurhanlılar, 104. Gurhan memleketi, 123.
Guzlar (bk. Oğuzlar), 40. Guz Sahrası, 94.
Güney-Fransa, 57.
Güney-Moğolistan, 57, 105.
Güney-Rusya, 20, 75, 84, 85, 94, 95, 141, 148, 149. Güney-Rusya bozkırları, 12. Güney-Rusya ovaları, 12.
Gürcü devleti, 91, Gürcü hükümdarları, 91. Gürcüler, 91, 95.
Gürgenç (şimdiki Köhne Ürgenç), 51.
Gürgen nehri, 32.
Güyük han (Moğol imparatoru, 1246-1248), 150, 166.

-H-

Habeşliler, 58. Habeş necaşisi, 46.
Habibü's-Siyer (Gıyaseddin Hondmir Muhammed b. Hamîdeddin Mirhond (1485-1535)'un eseri), 107 n 271.
Haçlılar, 101. Haçlı Seferleri, 85.
Hâfız (İranlı şair Şemseddin Muhammed Şirazî, ?-1390), 184.
Hâfız Ebrû (?-1430, İranlı coğrafyacı ve tarihçi), 175, 176, 187.
Haital (Ak-Hunlar), 19.
Hakanî Türkçesi, 112.
Hakas (Göktürkler devrinde Çinlilerin Kırgızlara verdikleri ad), 25.

Hakîm Ata (Süleyman Bakırganî), 118, 172.
Halaclar, 82. Halac uruğu, 82.
Halil (bir Türk dervişi), 172.
Halil Sultan (Han, Çağatay Hanı; Yasavur'un oğlu), 173.
Halil Sultan (Moğol Alımed Hanı'ın oğlu), 203.
Halil Sultan (Timur'un torunu ve Semerkand hâkimi), 190.
Halilullah Sultan (bk. Halil Sultan, Çağatay hanı), 173.
Halis Efendi Kitapları (İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde), 83.
Halluh (bk. Karluk), 61.
Hamdullah Kazvinî (Hamdullah b. Ebi Bekr b. Ahmed b. Nasr el-Müstevfî el-Kazvinî, 1281-1350; İranlı tarihçi ve coğrafyacı. Başlıca eserleri: Zafer-Nâme, Tarih-i Güzide ve Nüzhetü'l-Kulub'dur), 160 n 403.
Hâmi, 198.
Hanefî, 90. Hanefî mezhebi, 89, 138.
Hanegâh-ı Müsafirpenah (A. Yesevî türbesinde), 189.
Hanikof, 202.
Han Sarayı, 170.
Harizm, 48, 49, 53, 55, 85, 93, 95, 102, 114, 115, 116, 118, 119, 120, 121, 122, 124, 131, 134, 136, 137, 142, 143, 144, 152, 154, 164, 181, 183, 184, 187, 191, 196, 197, 198, 199, 20-201, 202. Harizm askerleri, 49, 130. Harizm bölgesi, 187. Harizm dili, 116, 120. Harizm hanedanı (Özbek), 198. Harizm hanları (Özbek), 198, 199. Harizmli askerler, 53. Harizmliler, 48, 51, 53, 54, 85, 95, 103, 115, 116, 187, 198, 200. Harizm Özbekleri, 199, 200, 201. Harizm tüccarları, 119. Harizm ülkesi, 104.
Harizmî (Altın-Orda şairi), 121, 190.
Harizmşah (bk. Muhammed Harizmşah). Harizmşah devleti, 135. Harizmşahlar, 115, 116, 120, 123. Harizmşahlar memleketi, 129, 131. Harizmşahlar sülâlesi, 115. Harizmşah ülkesi, 137.
Harun er-Reşid (Abbasî Halifesi, 786-809), 52.
Haybetullah (Gazan Han devri âlimlerinden), 165.
Hazar Denizi, 32, 40, 49, 50, 84, 94, 135, 137, 198. Hazar Denizi havalisi, 50.
Hazar devleti, 51, 52, 54, 85. Hazar hakanları, 49. Hazar hakanlığı, 50. Hazar hükümdarları, 84. Hazar kavmi, 52. Hazarlar, 20, 21, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 84, 94. Hazarların dili, 20, 21, 82. Hazar memleketi, 48, 49, 51, 52. Hazar toprakları, 84. Hazar ülkesi, 49, 50, 51, 53.
Hemedan, 118.
Herat, 112, 173, 183, 189, 190, 191, 192, 197.
Hıtay (Orta-Çin, Orta-Sin), 80.
Hıtaylar (bk. Kıtaylar), 99.
Hızır (emîr, Yasavurîler başbuğu), 182.
Hızır Bey (Kuça'daki Müslüman kahramanlardan), 109.
Hi kavmi, (Çin kaynaklarındaki bu adın Âbidelerdeki Tatabı anlamında olması), 16.
Hibetü'l-Hakayık (veya Aybetü'l-Hakayık, Yuknakî'nin eseri), 113, 114.
Hidaye (Merginanî'nin eseri), 193.
Hilc (ler) (bk. Halaclar), 82.
Hind alfabesi, 10. Hind Budist misyonerleri, 33. Hind harfleri, 11. Hindistan, 22, 33, 46, 58, 70, 77, 82, 92, 120, 136, 171, 205. Hindistan deniz yolu, 198. Hindliler, 32, 33. Hind medeniyeti tesirleri, 10. Hindo-Avrupa dil ailesi, 23. Hindo-Avrupa dil hâtıraları, 38. Hindo-Avrupai dil ilimleri, 20. Hindo-Avrupa kavimleri, 22, 38. Hindo-İskitler, 22, 23. Hind tüccarları, 33.
Hindukuş dağları, 148.
Hipokrat, 22.
Hirth, Friedrich (ünlü Sinologlardan), 23.
Hişam (Emevî halifesi 724-743), 56.
Hiouen Cuang (Tsiang, 630 yıllarında Orta-Asya'dan geçmiş ve Soğd kolonileri hakkında bilgi vermiş Çinli Budist rahip), 11, 32, 33.
Hive, 200, 201, 202. Hive Hanlığı, 2. Hiveliler, 75.
Hobbes, 200.

Hoca Ahrar, 193, 194-195.
Hocend, 40, 101, 145, 151, 163, 168, 182.
Hokand, 202. Hokand hanları, 103, 202. Hokand hanlığı, 2.
Hondmir (Gıyaseddin Hondmir Muhammed b. Hamideddin Mirhond, 1485-1535; Habibü's-Siyer yazarı), 107 n 271, 176.
Horasan, 30, 47, 86, 87, 171, 187, 188, 191, 196, 197. Horasan emirleri, 47. Horasanlılar, 188, Horasan lisanı, 46.
Hotan, 23, 38, 72, 73, 123, 130, 152, 154, 156, 158, 163, 181. Hotan fethi, 72, 74.
Hristiyan Âbideleri (Yedisu'da), 105. Hristiyan azizleri, 204. Hristiyan dini (bk. ayrıca Hristiyanlık), 38, 57. Hristiyan dinî propagandası, 105. Hristiyan eserleri, 43. Hristiyan eserleri (Turfan vilâyetinde bulunan), 105, 112. Hristiyan gelenekleri, 145. Hristiyanlar, 11, 38, 44, 52, 57, 74, 85, 90, 91, 105, 145, 159. Hristiyanlık, 11, 44, 52, 58, 85, 89, 90, 91, 107, 129, 144. Hristiyanlık metinleri, 11. Hristiyan mezar taşları (Yedisu'da), 105. Hristiyan mezhepleri, 38, 74. Hristiyan misyonerliği, 39, 44, 47. Hristiyan orucu (becek), 74. Hristiyan propagandası (Merkit ve Naymanlarda), 127. Hristiyan ruhanîleri, 145. Hristiyan temsilcileri, 56-57. Hristiyan toplulukları, 47. Hristiyan tüccarları, 50. Hristiyan yazma eserleri (Bulayık'ta), 105.
Hun devri olayları, 24. Hunlar, 16, 17, 19, 21, 22. Hunların dili, 22.
Huvare, 48.
Hüdâvendzâde (bk. Alâü'l-Mülk Seyyid), 173.
Hülagü (İlhanlı hükümdarı 1256-1265), 154, 156, 160 n 401, 161.
Hüsâmettin Hâmid b. Âsım el-Barçınlığî (XIII. yüzyıl fakihlerinden), 121.
Hüsamettin Yağî (İmam, Tarmaşirin'in mürşidi), 171.
Hüseyin (Herat hükümdarı), 173.
Hüseyin (Kazagan'ın torunu), 184.
Hüseyin Sufî (Harizm hükümdarlarından), 187.
Hüseyin Sultan (Timur'un torunu), 181.

-I-

Irak-ı Arab (Babil), 39.
Irtış, 34, 48, 92, 125, 126, 137, 151, 155, 169, 180. Irtış boyları (boyu), 93, 136, 150. Irtış havzası, 34, 92.
Isfahan, 135, 136.
Irgız, 138. Irgız civarı, 133. Irgız havalisi, 130.
Isık Göl, 12, 60, 76, 76-77, 88, 105, 169, 178, 188.
Islav (Saklab), 49, 54. Islavan padişahı (İdil Bulgarları hükümdarı anlamında İbn Fadlan'ın kaydı), 54. Islav dili, 54. Islavlar, 18, 54. Islav vekâyinâmeleri, 18.

-İ-

İbn Arabşah (1389-1450, Timur devri Arap tarihçisi), 112, 194.
İbn Battuta (XIV. yüzyıl Arap seyyahı), 120, 144, 145, 147, 171, 172, 173.
İbn Bîbî (Hüseyin b. Muhammed el-Münşî el-Caferî, XIII. yüzyıl Selçuklu tarihçisi), 177.
İbn Fadlan (X. yüzyıl Arap seyyahı), 53, 54, 55, 84.
İbn Haldun (1332-1406, Magripli meşhur Arap tarihçisi), 188.
İbn Havkal (Ebu'l-Kasım Muhammed, X. yüzyılın meşhur Arap seyyahı ve coğrafyacısı), 50, 54, 116.
İbn Hordadbih (Ebu'l-Kasım Ubeydullah b. Abdullah, 820?-912?; aslen İranlı meşhur coğrafyacı), 40, 41.
İbn Miskaveyh, 51 n 91, 58 n 101.
İbnü'l-Esîr (İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed, 1160-1234; el-Kâmil fi't-Târih yazarı olan meşhur tarihçi), 40, 64 n 120, 86 n 208 n 209, 95, 96, 125, 129.
İbnü'l-Müheyna, 98, 106.
İbnü'n-Nedim (el-Fihrist yazarı), 42, 43.
İbrahim Han (Karahanlılardan Semerkand hanı), 124.
İdikut sülâlesi (Uygurlarda), 156. İdikut şehri, 75. İdikut ülkesi (Uygur ülkesi), 128.
İdil nehri (Etil, İtil=Volga), 20, 49, 54, 85, 92, 96, 140. İdil havzası, 48, 49, 51, 53, 81. İdil nehri boyları, 49.

İdil Bulgarları (bk. ayrıca Bulgarlar), 53, 54, 58.
İdrisî (1100-1166, meşhur coğrafyacı), 94.
İki-Emek (bk. ayrıca Kimek), 93.
İki Üğüz (İki nehir) şehri, 78.
İlak vilâyeti, 68.
İl Alargu, 162.
İl-Alargavî (bk. Kudbeddin Habeş-Amîd), 162.
İlçi Melikşah (Fergana hâkimi), 158, 159.
İlek kıyıları, 138.
İl Hoca (bk. Emil Hoca), 174.
İli nehri, 31, 61, 76, 77, 78, 105, 108, 137, 138, 151, 155, 158, 161, 164. İli nehri havzası, 60, 77, 105.
İmam Korkut, bk. Korkut (Dede, Ata), 88 n 216.
İmranî (XII. yüzyıl yazarı), 117.
İnç-kent, 81.
İngiliz hükümeti, 131. İngilizler, 42, 200. İngiltere, 167.
İran, 2, 8, 10, 31, 32, 33, 34, 43, 46, 61, 62, 68,70, 74, 82, 83, 85, 86, 90, 91, 93, 106, 112, 115, 116, 118, 119, 124, 134, 136, 137, 142, 143, 145, 146, 152, 157, 161, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 177, 186, 187, 188, 190, 196, 197, 200. İran âlemi, 111. İran alfabesi, 10. İran dâstanî tesiri (Karahanlılara), 70. İran devlet teşkilâtı (Samanoğullarında), 67. İran eyaleti, 196. İran giyimi, 62. İran hâkimiyeti (Orta-Asya'da), 68. İran hudutları, 1. İran ilmi, 193. İran İranlıları, 34. İran kavimleri, 46. İran kaynakları, 173. İran kültürü, 96, 190. İran lehçeleri, 68. İranlılar, 11, 31, 33, 34, 62, 67, 71, 75, 86, 106, 107, 115, 175, 187, 193, 194, 195, 199. İranlı Soğdlar, 39. İranlı unsur, 46. İran medeniyeti, 32, 81, 109, 116, 180, 192, 196, 200. İran millî destanı, 109. İran Soğd tüccarları, 19. İran şairleri, 184. İran şehir medeniyeti, 195. İran tarihçileri, 86, 196. İran tarihi, 2. İran teşkilatı, 87. İran-Turan mücadelesi, 70. İran-Türk dilleri, 75. İran yazarları, 157.
İran Moğolları, 146, 152, 171.
İran Selçukluları, 110.
İsan Buka (Han, Kebek'in büyük kardeşi), 169, 174, 182.
İsficab (bk. Sayram), 65, 66, 67, 118, 129, 173.
İskender (Makedonyalı), 10, 33, 65, 77, 125, 186, 192.
İskender (Sultan, Timur'un torunlarından), 175.
İskender anonimi (İskender yazması), 175, 176, 182.
İskoçya, 167.
İslâm âlemi, 35, 36, 40, 56, 57, 63, 90, 114, 122. İslâm âlimleri, 53, 67, 107. İslâm coğrafya âlimleri, 26. İslâm dini (bk. ayrıca İslâmiyet), 57, 64, 69, 83, 107, 123, 142, 203. İslâm dinî propagandası, 47. İslâm din ve medeniyeti, 85. İslâm dünyası, 47, 119. İslâm edebiyatı, 64, 122. İslâm eserleri, 43. İslâm fetihleri, 38, 46. İslâm hukuku, 194. İslâm ilimleri, 56, 110. İslâmiyet, 34, 38, 39, 52, 53, 55, 56, 57, 58, 59, 62, 63, 64, 67, 69, 72, 81, 87, 89, 90, 91, 96, 108, 109, 128, 130, 144, 145, 164, 171, 172, 194, 203, 204. İslâmiyet dairesi, 24. İslâmiyetin yayılması (Türkler arasında), 76. İslâm kavimleri, 35. İslâm kaynakları, 3, 8, 26, 34, 51, 52, 100, 105, 125. İslâmlar (bk. ayrıca Müslümanlar), 44, 78, 127. İslâm medeniyeti, 8, 51 , 53, 63, 85, 86, 104, 108, 146, 170, 187. İslâm memleketleri, 55. İslâm ülkesi vilâyetleri, 61. İslâm propagandası, 57, 107, (Hazarlarda, 52, Moğolistan'da, 57, Habeşlilerde, 58). İslâm tarihçileri, 64. İslâm tasavvufu, 117. İslâm ticareti, 107. İslâm tüccarları, 107. İslâm ülkeleri, 73. İslâm yayılışı, 46, 57. İslâm yazarları, 23.
İsmail (Safevî, Şah), 196, 197.
İsmailî kervanları, 135. İsmailîler, 135. İsmailî tüccarları, 135.
İspanya, 46, 181.
İstahrî (X. yüzyıl Arap coğrafyacısı, Ebu İshak İbrahim b. Muhammed el-Farisî; Mesalikü'l-Memalik yazarı), 116.
İstanbul, 121, 141, 146, 175, 193. İstanbul kütüphaneleri, 120. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 83.

İsveç dili, 49.
İtil şehri, 48, 50, 51, 52, 53.

-J-

Japonlar, 16.
Japonya, 114.

-K-

Kâbul Han (Şah), 178, 189.
Kâçulî (Karaçar'ın atası), 178.
Kadır Han Yusuf b. Buğra Han Harun (Karahanlı hükümdarı, ölm. 1032), 71, 72.
Kafkasya, 48, 49, 50, 53, 75, 90, 91, 95, 137, 159.
Kahire, 145, 147.
Kaj Donner (ayrıca bk. Donner, Fin âlimi), 26.
Kalaçlar (Halaçlar), 82.
Kalavun (el-Melik'ül-Mansur, Memlük Sultanı), 146.
Kalmak (bk. Kalmık), 146.
Kalmuk devleti, 203. Kalmık dili, 179. Kalmık illeri, 180. Kalmık kavmi, 203. Kalmık (Kalmak)lar, 93 n 228. Sart Kalmıkı, 180, 203.
Kama nehri, 55, 92.
Kamasinler, 26.
Kamlançu, 78.
Kan-Çou (Kancov) şehri, 37. Kan-Çou bölgesi, 80. Kan-Çou Uygurları, 37.
Kanglı, (bir Kıpçak büyüğünün adı), 93. Kanglı kavmi, 93. Kanglılar, 94, 95. Kanglı Türkleri, 108.
el-Kanunü'l-Mes'udî (bk. Canon Masudicus), 80 n 191
Karaçar Han (Barulas'tan, Timur'un selefi), 178.
Karaçay lehçesi, 149.
Karadeniz, 49.
Karagas kavmi, 26.
Kara Göl, 124.
Karahanlılar, 60, 63, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 80, 82, 86, 87, 88, 89, 91, 97, 99, 101, 104, 110, 111, 112-113. Karahanlılar devleti, 87. Karahanlılar devri, 68. Karahanlılar hâkimiyeti, 91. Karahanlılar memleketi, 75, 110. Karahanlılar sikkeleri, 80. Karahanlılar sülâlesi, 59, 60, 61,62, 64, 72, 77. Karahanlılar ülkesi, 91.
Karahoço (Karahoca) şehri (bk. Koço), 75, 152, 169.
Kara Hülâgü (Çağatay Han'ın torunu, Han, 1242-1247), 153.
Karaimler, 52. Karaim mezhebi, 52.
Kara-Kırgızlar, 25, 128, 202.
Karakıtay devleti,101, 104, 125.
Karakıtay Gurhanları, 123, 127, 129. Karakıtay giysisi, 130. Karakıtaylar, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 108, 109, 114, 123, 124, 125, 129, 137, 139, 160, 163. Karakıtay devri, 105. Karakıtay memleketi, 127, 129. Karakıtay ülkesi, 137.
Karakorum, 36, 151, 172
Karakum, 138.
Kara Kuyas, 151.
Karaşar, 19.
Kara-Tatarlar, 126.
Karluk başbuğları, 104. Karluk emirleri, 73. Karluk hâkimiyeti (Yedisu ve Doğu Türkistan'da), 41. Karluk hanlığı (Kayalık'ta),108. Karluk kabilesi,62. Karluklar, 24, 27, 30, 40, 42, 59, 60, 61, 62, 71, 82, 83, 104, 106, 108, 109, 126, 129. Karluk soyu, 178. Karluk sülâlesi,158-159. Karluk uruğu (Özbek uruğlarından Bedehşan'da), 82. Karluk ülkesi, 34, 61.
Karşı şehri (Nahşeb şehrinin sonraki adı), 170, 173.
Kaşgar, 38, 60, 61, 62, 64, 67, 71, 73, 92, 100, 103, 109, 110, 111, 112, 122, 130, 134, 152, 154, 156, 163, 169, 180, 181. Kaşgar bölgesi, 110, 112. Kaşgar devri (Türk Edebiyatında), 114. Kaşgar dili, 114. Kaşgar eyaleti,163. Kaşgar halkı, 181. Kaşgar hanlığı, 101. Kaşgar ülkesi, 111. Kaşgar ülkesi (Aşağı-Sin), 80.
Kaşgarlı Mahmud (XI. yüzyıl büyük Türk âlimi, Divânü Lügati't-Türk yazarı), 29, 44, 45, 54 n 96, 59, 60, 61, 62, 65, 66,

67, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 87, 88, 93, 95, 96, 97, 102, 108, 109, 112, 113, 114, 116, 117, 120, 125, 140, 151, 162, 170, 180, 199.

Kaşka Derya, 170, 173, 178, 182. Kaşka Derya havzası, 30. Kaşka Derya vâdisi, 170.

Katolik misyonerleri, 172.

Katun Sini şehri, 80, 96.

Katvan sahrası, 101.

Kavçin ulusu, 181.

Kay kavmi, 88.

Kayalık şehri, 105, 108, 126, 134, 137, 152, 155, 159, 159.

Kayas (bk. Kuyas), 151.

Kayasî (bk. Kuyas), 151.

Kaydu Han (Moğol Hanı), 155, 156, 157, 158, 160, 164, 168, 184. Kaydu ülkesi, 156.

Kayı boyu, 87, 88.

Kayıh uruğu (bk. Kayı), 87, 88.

Kazagan Han (Çağatay Hanı, 1346-1358), 173, 174, 181, 183-184.

Kazak ayaklanmaları, 201. Kazak bozkırları, 96, 200. Kazak hanları, 203. Kazaklar, 93, 168, 179, 196, 197, 201, 202, 203.

Kazakistan, 93, 94.

Kazan Han (Yasavur'un oğlu, Çağatay hanı, 1345-1346), 173, 174.

Kazan (şehri), 140. Kazan hanlığı, 148.

Kebek Han (Tuva'nın oğlu, Çağatay hanı, 1318-1326), 168, 169, 170, 171, 173, 182. Kebek tümeni, 182.

Kefe, 144.

Kelimatî (960 yıllarında Karahanlı sarayında bulunan bir fakih), 64.

Kem (bk. Yenisey) nehri, 126.

Kemaleddin Harizmî-i Suğnakî (Türk azizlerinden), 158.

Kencek dili, 112. Kencek (Kençek)ler, 67, 180.

Kerek kalesi, 146.

Kerç, 144.

Kereyitler, 106, 107.

Kermine, 164.

Kınık uruğu, 87.

Kıpçak akınları, 95. Kıpçak boyu, 202. Kıpçak dili, 149. Kıpçak hanları, 95. Kıpçak hanlığı, 148. Kıpçak hanlıkları, 95. Kıpçak illeri, 143. Kıpçak kabilesi, 80. Kıpçak kavmi, 92, 93. Kıpçaklar, 61, 93, 94, 95, 126, 130, 133, 135, 143, 144, 145. (Hristiyan Kıpçaklar, 144). Kıpçak memleketi, 94. Kıpçak ovaları, 137. Kıpçak soyu, 178. Kıpçak uruğu, 93. Kıpçak ülkesi, 116, 127. Kıpçak Türkçesi, 140.

Kırgız kavmi, 203. Kırgızlar, 8, 24, 25, 26, 27, 34, 35, 36, 37, 42, 43, 61, 65, 79, 94, 99, 101, 126, 128, 155, 180, 202, 203. Kırgızların dili, 76. Kırgız millî destanı, 203. Kırgız ülkesi, 35.

Kırım, 52, 139, 141, 143, 144, 145, 148, 149. Kırımlılar, 148.

Kırım Karaimleri, 52.

Kısâs-ı Enbiya (1310'da yazılan Peygamberler Tarihi), 122.

Kıtay kavmi, 16. Kıtaylar, 16, 17, 79, 99, 100, 101.

Kıyatlar, 112.

Kien-Kun (Kırgız adının en eski Çin kaynaklarındaki yazılışı), 25.

Ki-li-ki-si (Çin kaynaklarında Kırgız anlamındaki "Hakas"ın ilk ve doğru şekli), 25.

Kilisli Rıfat, 72.

Kimek kavmi, 92, 93. Kimekler (Kimaklar), 48.

Kinik (bk. Kınık), 87.

Kin sülâlesi (bk. Altun sülâlesi), 104.

Kitabü'l-Ensab (Sem'anî'nin eseri), 64 n 119.

Kiyef, 51, 84.

Kobuk nehri, 150, 169,

Koçkarbaşı (Qçnkârbaşı) şehri, 65.

Koçkar nehri, 65.

Koço (Kocu, Koçu, şimdiki Karahoço veya Karahoca), 38, 75.

Kokovcov (Rus âlimlerinden), 105.

Konçi (Cuci oğlu Orda'nın haleflerinden), 157.

Konstantin Porphyrogenetos (Bizans imparatoru), 84.

Konya, 91.

Korkut (Dede Korkut, Korkut Ata), 88. Korkut Efsanesi, 88.

Kott veya Assinler (bk. Assin veya Kottlar, Yenisey Ostyaklarının bir adı), 27.
Köçküncü (Özbek hanı), 177.
Köğmen (Sayan sıradağları), 34.
Köhne Ürgenç (ayrıca bk. Ürgenç ve Gürgenç), 51, 120.
Kubilây Han (Moğol imparatoru, Tuluy'un oğlu, 1260-1294), 154, 155, 156, 166, 168. Kubilây tarihi, 155. Kubilây ülkesi, 156.
Kuca şehri, 23, 73, 109.
Kuçar (Kuchar), 73 n 157.
Kuenlûn, 198.
Kûhistaniler, 181.
Kulca mıntıkası, 151. Kulca bölgesi, 130.
Kuli, 157.
Kumak (Kumuk?), 77.
Kuman-Kıpçak sözlüğü, 144.
Kumanlar (bk. Kıpçaklar ve Polovetsler), 12, 24, 94, 103.
Kun kavmi, 94.
Kuseyr Amra sarayı, 46.
Kuşçu padişah (bk. Uluğ Bey), 193.
Kutadgu Bilik, 110, 111, 112, 113, 114, 141, 170.
Kudbeddin Habeş-Amîd, 162, 164.
Kuteybe b. Müslim, 30.
Kutluğ Türkân, 179.
Kuyas (Kayas, Kayasî) şehri, 61, 151.
Kuyluk (Orda torunlarından), 157.
Kuzbalık, 162.
Kuzey Afrika ülkeleri, 69.
Kuzey-Çin, 79, 80, 99, 100.
Kuzey-Kafkasya, 149.
Kuz Ordu (Kuz Uluş, bk. Balasagun), 66, 162.
Kuz Uluş (Kuz Ordu, Balasagun), 66, 162.
Küçlük (Naymanlar başkanı), 129, 130, 133, 156, 163, 164.
Küçük Asya, 177. Küçük Asya memleketi, 109. Küçük Asya Türkleri, 183.
Kül Tekin (ölm. 732. İkinci Göktürk (Kutluk devletinin kurucusu olan İl-Teriş Kağan'ın oğlu), 4, 73,
Kümi-Talas şehri, 78.
Kütübî (Mısırlı tarihçi, Uyunü't-Tevârih yazarı), 146, 147.

-L-

Lane-Poole, S., 157.
Le Coq, A. V., 74 n 170.
Leh hâkimiyeti, 6.
Lehistan, 137.
Leningrad, 17, 89, 175. Leningrad Akademisi, 21.
Liao silâlesi (Kıtaylar sülâlesi), 99, 100, 102. Liao sülâlesi tarihi, 100.
Lob-Nor, 11, 73. Lob-Nor havalisi, 109.
Londra, 175, 176.
Lütfî (şair), 189, 190.

-M-

Macar dili, 22.
Macaristan, 137. Mahmud (Gazneli, Sultan), 70, 71, 72, 73, 86, 99.
Mahdum Kulu (Türkmen şairi), 199. Mahdum Kulu divânı, 121 n 319.
Mahmud (Kaşgarlı, bk. Kaşgarlı Mahmud), 76, 80, 81.
Mahmud Bay (son Gurhan'ın veziri), 104.
Mahmud Harizmî (bk. Mahmud Yalavaç), 119.
Mahmud Yalavaç (Mahmud Harizmî), 119, 151, 152, 161.
Makdisî (meşhur Arap coğrafyacısı), 35, 36, 61 n 112, 65, 66, 68.
Makedonya, 186.
Makedonyalı İskender (bk. İskender), 10, 65.
Makrizî (XV. yüzyıl Memlük tarihçisi), 41 n 71.
Manas hikâyeleri, 203.
Mançu imparatorları, 205. Mançular, 39.
Mançurya, 31, 100.
Mangışlak yarımadası, 93.
Mangıtlar (bk. ayrıca Nogaylar), 148. Mangıt sülâlesi, 201.
Mani dini (bk. ayrıca Maniheizm), 38, 43, 44. Mani eserleri, 112. Maniheistler (Maniler), 11, 38 n 67, 42, 43, 44. Maniheizm, 11. Maniheizme ait Türk metinleri, 11. Mani metinleri, 11, 74. Mani mezhebi, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45,

57, 60, 74, 75. Mani misyonerleri, 44. Mani orucu (becek), 74. Mani temsilcileri, 56. Mani topluluğu (Semerkand'da), 42. Mani toplulukları, 47. Mani yazarları, 11. Mani yazısı, 11.
Mansur Ata (Arslan Baba'nın oğlu), 118.
Maralbaşı şehri (bk. ayrıca Barçuk), 71.
Marco Polo (meşhur İtalyan seyyahı, XIII. yüzyıl), 109, 156, 157, 161.
Marignolli (misyoner), 174.
Marquart, J., 18, 19, 25, 28, 42, 51, 88, 93, 94, 95, 103, 104.
Masin, 80.
Mâverâünnehr, 46, 47, 48, 58, 60, 67, 68, 69, 103, 133, 134, 136, 142, 151, 152, 153, 154, 159, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 181, 191, 192, 196, 197. Mâverâünnehr emîrleri, 47. Mâverâünnehr fethi, 64.
Mazenderan halkı, 134.
Mecdeddin (Çağatay Han'ın Müslüman doktoru), 164.
Mecdeddin Abdu'l-Gafir (Tarih-i Nişabur'a ek yazan), 110.
Mecdeddin Muhammed Paizî (şair), 133.
Melikşah (Büyük Selçuklu sultanı, 1072-1092), 60, 91.
Melioransky (Rus orientalisti), 72, 73.
Memlükler devri, 191.
Me'mun (Abbasî halifesi, 786-833), 51.
Me'mun b. Muhammed (emîr, Gürgenç hâkimi), 51.
Mengü Han (Moğol hanı, 1254-1259), 142, 153, 154, 156, 159, 160.
Mengü Timur (Altın-Orda hanı, 1267-1280), 143, 158.
Meraga, 166.
Merkit isyancıları, 127. Merkit kalıntıları, 137. Merkitler, 127, 128, 130, 133.
Merv, 31, 86, 118.
Mervezî (Şerefü'z-Zaman Tahir, 1220'lerde yazdığı Tabayiü'l-Hayavan'ı meşhurdur), 73.
Mes'ud (Gazneli, Sultan), 86.
Mes'ud (emîr), 194.
Mes'ud Bey (Mahmud Yalavaç'ın oğlu), 119, 152, 153, 154, 155.
Mes'udî (X. yüzyıl meşhur Arap tarih ve coğrafyacısı), 41, 42, 43, 50.
Meşhed fethi (Anuşa tarafından), 200. Meşhed kütüphanesi, 53.
Mezopotamya, 90.
Mısır, 40, 90, 112, 121, 143, 145, 146, 147, 157, 191. Mısır elçileri (Altın-Orda'da), 146. Mısır hükümeti, 146. Mısır sultanları, 146.
Miftahü'l Ulûm (Yusuf Sekkâkî'nin eseri), 164.
Mikkola (Finlandiyalı âlim), 18.
Millî Çin Hristiyanlığı, 58. Millî Çin sülâlesi (Sun sülâlesi), 80.
Millî Hristiyan dini (Habeşlilerde), 58.
Millî Soğdca (Soğd millî alfabesi), 11.
Minusinsk (eyâleti), 25, 26.
Miranşah (Timurlu), 190, 192.
Moğol askerleri, 130, 132. Moğol aşiretleri, 178. Moğolca, 165. Moğol devamlı ordusu, 136. Moğol devleti (son devirlerdeki), 3. Moğol devleti, 6, 83. Moğol devleti tarihi, 123. Moğol devletleri, 179. Moğol devri (devresi), 2, 15, 26, 37, 55, 87, 119, 120, 121, 124, 126, 139, 142, 170, 201. Moğol devri yazarları, 98. Moğol dili, 17, 21, 72, 125, 144, 171, 179. Moğol dilinin eski âbideleri, 20. Moğol dili tarihi, 20. Moğol fetihleri, 123, 136. Moğol geleneği, 196. Moğol giyimi, 70. Moğol hâkimiyeti, 140, 141, 161. Moğol hanları, 1, 89, 140, 160, 169, 204. Moğol hükümdarları, 196. Moğol hükümeti (hükümetleri, Ön-Asya'da), 154, 161, 166, 168, 171, 183. Moğol hükümetleri birliği, 166. Moğol imparatorları, 131. Moğol imparatorluğu, 97, 109, 112, 139, 160, 166, 170, 175, 194. Moğol istilâsı, 55, 91, 98, 119, 123, 135. Moğol kabile başkanları, 127. Moğol kabileleri, 100, 126, 127, 178. Moğol kavimleri, 79, 105. Moğol kavmi, 25. Moğol kaynakları, 127, 135. Moğol kuvvetleri, 130. Moğollar, 7, 8, 14, 18, 20, 26, 27, 28, 33, 36, 37, 39, 42, 54, 74, 79, 99, 102, 103, 105, 106, 108, 112, 113, 115, 119, 120, 121, 123, 125, 126, 127, 128, 130, 131,

133, 134, 135, 136, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 146, 149, 150, 151, 155, 156, 157, 160, 161, 163, 164, 170, 174, 177, 179, 180, 183, 187, 188, 190, 191, 203, 204. Moğol devri, 2, 74, 105, 112, 140, 144, 149, 157, 164, 186, 202. Moğol nesli, 7, 17. Moğol orduları, 169. Moğol Orta-Asya'sı, 140. Moğol örfî hukuku, 171. Moğol rivayetleri, 127. Moğol seferleri, 136. Moğol sülâlesi, 88. Moğol unsuru (Altın-Orda'da), 142. Moğol yasası, 164.

Moğolistan, 1, 8, 17, 28, 30, 34, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 79, 83, 88, 999, 100, 102, 106, 107, 110, 114, 125, 126, 130, 131, 136, 137, 140, 142, 146, 150, 151, 154, 155, 160, 165, 167, 170, 179, 180, 183, 191. Moğolistan imparatorluğu, 152

Mongol (bk. Moğollar), 179.

Moskova, 148. Moskova çarları, 148.

Muhabbetnâme (Harizmî'nin), 190.

Muhammed b. Kays (Celâleddin Harizmşah adına eser yazan biri, 120.

Muhammed (Harizmşah), 119, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 156, 163.

Muhammed Haydar (XVI. yüzyıl tarihçilerinden, Tarih-i Reşidî yazarı), 162, 174, 176, 179-180, 181, 204.

Muhammed Pulad, 174.

Muhammed Saçaklızâde, 164.

Muhammed Yesevî (A. Yesevî'nin torunu, Seyyid), 147.

Muinüddin Natanzî, 143 n 355, 148 n 363.

Muizzü'l-Ensab, 138.

Mukanna, 81.

Muktedî (Abbasî halifesi el-Muktedî Biemrillah, 1056-1094), 76.

Muktedir (Abbasî halifesi el-Muktedir billah Ebu'l-Fazl Cafer b. Ahmed, 895-932), 53.

Munk şehri, 173.

Munmış Tegin (Hotan sultanı), 158.

Murad II (Osmanlı padişahı), 177.

Murad (Şah), 194.

Murgab, 201. Murgab kıyıları, 156.

Murom, 54.

Musevîlik, 52.

Mutezîle mezhebi, 119.

Mutezîlelik, 119.

Mübarekşah (Çağatay hanı), 164.

Mübarekşah (Ergene Hatun'un oğlu), 154.

Mücmelü't-Tevârih (Anonim), 88 n 215.

Mülhakat (Mülhakatu's-Surah, Cemal Karşî'nin), 162.

Müslüman âleminin medenî üstünlüğü, 145. Müslüman âlimleri, 34. Müslüman coğrafya eserleri, 35. Müslüman devletler, 52. Müslüman din kitapları, 74. Müslüman dünyası, 87, 161. Müslüman edebiyatı, 111. Müslüman emîrleri, 42. Müslüman İranlılar, 75, 106. Müslüman-İranlılar âlemi, 67. Müslüman kaynakları, 25, 35, 36, 50, 53, 95, 99, 102. Müslüman kolonileri (Sirderya'da), 48. Müslüman kolonileri (Türkler arasında), 107. Müslümanlar, 35, 39, 42, 47, 52, 57, 58, 62, 69, 72, 74, 75, 79, 83, 95, 99, 102, 104, 106, 109, 123, 124, 130, 145, 146, 163, 164, 165. Müslümanlık hukuku, 196. Müslüman medeniyeti, 48, 53, 86, 92, 95. Müslüman metinleri, 39. Müslüman misyonerleri, 44. Müslüman tarihçileri, 100. Müslüman ticaret sahası, 35. Müslüman tüccarları, 34, 127, 132, 134. Müslüman Türkler, 36, 72. Müslüman-Türk edebiyatı, 114, 121. Müslüman-Türk şiir ve edebiyatı, 112. Müslüman ülkeleri, 91. Müslüman yazarları, 142.

Müşrik Kumanlar (bk. ayrıca Kumanlar), 135.

-N-

Nadir Şah (Afşar, İran hükümdarı, 1736-1747), 187.

Nahşeb şehri (bk. ayrıca Karşı), 170.

Narin nehri, 60.

Narşahî (Ebu Bekr Muhammed b. Cafer, ?-959, Tarih-i Buhara yazarı), 47 n 84.

Nâsır (Abbasî halifesi en-Nâsır lidini'llah 1180-1225), 123, 131.

Nâsıru'd-Dîn Berke Han (bk. Sait Han Muhammed), 146.

Nasr bin Ahmed (Samanoğulları hükümdarı, 906-943), 116.
Nayman askerleri, 130. Nayman kabilesi, 129. Naymanlar, 100, 105, 126, 127, 128, 133, 182.
Necib Âsım, 177 n 452.
Nesa, 133.
Nesturîler, 100, 159. Nesturî mezhebi, 85.
Neşrî (Osmanlı tarihçisi), 62 n 113.
Nijni Novgorod, 55.
Nişapur, 86.
Nizameddin İsrafil Togan Tegin bin Muhammed Çakır Tonga Han (Karahanlılardan), 77.
Nizameddin Şamî (Timurlu tarihçisi), 175, 176, 177.
Nizamü'l-Mülk (Selçuklu vezîri), 62, 90.
Nogay (şehzâde), 143.
Nogay kavmi, 148. Nogaylar, 93 n 228, 148. Nogay menkıbeleri, 195.
Norman kavmi (Ruslar), 49. Normanlar, 50.
Novgorod, 49.
Nöldeke (Alman orientalisti), 118.

-O-

Ob nehri, 27, 78 n 186.
Obri (Obriler), bk. Avarlar), 18.
Oğuz başbuğları, 86. Oğuzca, 76. Oğuz devleti (Göktürk devleti), 29, 83. Oğuz hanları tarihi, 110. Oğuz kabile adları, 87. Oğuz kabilesi, 88. Oğuz kavmi, 24, 84. Oğuzlar (bk ayrıca Guzlar), 6, 24, 27, 40, 59, 60, 61, 62, 63, 77, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 93, 94, 97, 98, 140. Oğuzlar memleketi, 95. Oğuz lehçesi, 77. Oğuz nesli, 24. Oğuz şehirleri, 116. Oğuz Türkleri, 30. Oğuz Türkleri devleti, (Göktürk), 11. Oğuz uruğu, 87. Oğuz uruğları, 84. Oğuz vatanı, 90.
Oğuz Han, 145, 177, 183.
Oğuznâme, 177.
Olcaytu (İlhanlı hükümdarı, 1304-1316), 166.
Omar (veya Umar= Ob) nehri, 78 n 186.
Ongutlar, 105.
On-Ok'lar, 30.
Onuncu yüzyıl Coğrafyacıları, 93.
Ora, 138.
Orda (Han, Cuci Han'ın büyük oğlu), 138, 143, 150, 157. Orda halefleri, 150, 156, 157. Orda oğulları, 143. Orda oğulları ülkesi, 143.
Ordukent (Kaşgar), 60.
Ordu şehri (Yerli Türkmen hâkiminin başşehri), 66.
Orhon Âbideleri (Âbideler), 2, 3, 5, 8, 9, 12, 15, 16, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 34, 37, 66, 71, 73, 75, 79, 80, 92, 97, 102, 114, 122, 125. Orhon balbalları, 12. Orhonca, 39. Orhon harfleri, 39. Orhon kitabeleri, 7, 8, 16, 34. Orhon yazısı, 39. Orhon yazıları, 2, 6, 8, 10, 13, 15, 16, 17, 19, 21, 23, 24, 27, 28, 32, 34, 36, 41, 79, 105.
Orhon bölgesi, 38.
Orhon nehri, 36, 125.
Orhon Türkleri, 8, 24.
Orman kavimleri (Tatarlar), 126.
Orman-Uranhayu (Uryankgat bişe) kabilesi, 126.
Orta-Afrika, 56.
Orta-Asya, 1, 6, 11, 12, 16, 17, 19, 20, 22, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 56, 60, 68, 75, 80, 91, 92, 100, 103, 108, 109, 115, 117, 119, 130, 139, 142, 147, 148, 149, 152, 155, 156, 157, 158, 161, 166, 168, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 190, 194, 196, 198, 199, 203. Orta-Asya bozkırları, 36. Orta-Asya dervişleri, 192. Orta-Asya edebî dilleri, 23. Orta-Asya efsanevî eserleri, 58. Orta-Asya eyâletleri, 150. Orta-Asya göçebe kavimleri, 19. Orta-Asya göçebelik gelenekleri, 134. Orta-Asya han sülâlesi (Moğolların), 157. Orta-Asya İranlıları, 33, 34. Orta-Asya İran lehçeleri, 34. Orta-Asya kavimleri, 15. Orta-Asya Moğol devletleri, 179. Orta-Asya Moğol hanları, 1, 169. Orta-Asya Moğolları, 166. Orta-Asya Müslüman ahalisi, 129. Orta-Asya Müslüman vilâyetleri, 130. Orta-Asya şehirleri, 162. Orta-Asya tüccarları, 166. Orta-Asya Türk kavimleri, 198. Orta-Asya Türk lehçeleri, 19. Orta-

Asya Türkleri, 89, 92, 98, 122, 144, 185, 199, 205.
Orta-Sin (Hıtay), 80.
Orta-Volga dili, 21.
Orta-Zaman Türkleri, 199.
Ortodoks mezhebi, 85. Ortodoks piskoposluğu (Saray'da), 145.
Osman Han (Karahanlılardan Semerkand hanı), 124.
Osmanlı devleti, 2, 24. Osmanlılar, 88, 199. Osmanlılar devri, 88. Osmanlı sülâlesi, 87. Osmanlı Türkleri, 98, 148.
Ostyaklar, 27.
Otrar (bk. ayrıca Farab), 116, 131, 135, 142, 154, 158, 169, 170, 173. Otrar olayı, 133.
Otuz Tatar (bk. ayrıca Tatarlar), 27.
Oyratlar, 125, 126.
Oxford, 72.

-Ö-

Ögedey (Moğol İmparatoru, Cengiz Han'ın oğlu: 1229-1241), 150, 151, 152, 153, 155, 156, 161, 163, 174. Ögedey hanedanı, 168, 173. Ögedey sülâlesi, 168. Ögedey ulusu, 153, 155.
Ömer Hurremabadî, 133.
el-Ömerî (XIV. yüzyıl Coğrafyacısı, Mesalikü'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar yazarı), 169, 171.
Ön-Asya , 89, 135, 136, 139, 154, 191, 204, 205. Ön Asya Türkleri, 89.
Ötüken dağları, 79.
Özbek boyları, 199, 201. Özbek hanları, 185, 195, 196. Özbek hanlığı, 1, 197. Özbek kavmi, 147, 196. Özbekler, 1, 82, 147, 148, 176, 177, 187, 191, 194, 195, 197, 198, 199, 201, 202, 204. Özbekler kitlesi, 196. Özbek sülâleleri (Semerkand ve Buhara'da), 197.
Özbek ulusu, 148. Özbek ulusları, 147. Özbek uruğları, 82. Özbek ülkesi, 138.
Özbek Han (Sultan Muhammed Özbek Han, Altın-Orda hükümdarı; 1312-1341), 121, 137, 141, 144, 147. Özbek Han kavmi, 147.
Özbekistan, 180, 201.
Özkent, 68, 69, 78, 92, 157, 159.

-P-

Patzinak (bk. Peçenek), 84. Peçenek hareketi, 84. Peçenekler, 20, 84, 85, 88, 94.
Pekin, 119, 131, 152.
Pelliot, Paul (ölm. 1945. Fransız Sinolog ve Mongolisti), 7 n 12, 7, 11, 17, 18, 19, 22, 25, 43 n 76, 105, 165.
Pençul (Ven-su) şehri, 61.
Petrograd İlimler Akademisi, 175.
Peygamber (Hz. Muhammed), 70.
Philipp IV. (Fransa kralı), 166, 167.
Plano Carpini, 137, 138, 166.
Polovetsler (bk. ayrıca Kıpçaklar ve Kumanlar), 12, 24, 94, 135.
Poppe, Nicholas (Amerikalı Altaist), 21.
Putperestlik, 46, 129.

-Q-

Qçnkârbaşı (bk. Koçkarbaşı), 65.

-R-

Radloff, Wilhelm (1837-1918, Alman asıllı Rus Türkologu), 3, 5, 6, 13, 14, 15, 16, 21, 24, 26, 44, 65, 122, 128, 139, 147, 148.
Ravendî (XII. yüzyıl sonu ve XIII. yüzyıl başları Selçuklu tarihçisi, Râhatü's-Sûdur yazarı), 177.
Reşidüddin (İlhanlılar devrinde Türk-Moğol tarihine dair meşhur Camiü't-Tevarih'i yazmış olan tabib, devlet adamı ve vezir, 1248-1318), 26, 82, 84, 87, 106, 125, 126, 138, 139, 145, 150, 152, 156, 157, 164, 165, 177, 178, 186, 190.
Rıfat Efendi (Kilisli Rıfat), 72.
Rubruquis, 12, 78, 105, 108, 140, 141, 142, 145, 153, 159, 160.
Rum lehçesi (Konya civarının), 91.
Rus Akademisi haberleri, 21. Rus Akademisi yayınları, 3. Rus alfabesi, 55. Rus bey-

leri, 135, 139, 160. Rus beylikleri, 137. Rus derebeyleri, 84. Rus devleti, 49, 50. Rus eserleri, 202. Rus hâkimiyeti, 194, 198, 203. Rus hükümeti, 203. Rus idaresi, 46, 50. Rus ihtilâli, 25. Rus ilmî eserleri, 59. Rus imparatorları, 192. Rus istilâsı (Hazar ülkesinde), 54. Rus kaynakları, 18, 51. Rus knezleri, 49. Ruslar, 24, 27, 49, 50, 51, 53, 54, 55, 79, 84, 85, 89, 94, 95, 99, 135, 137, 148, 198, 200, 201, 203, 205. Rus ve Batı-Avrupa kavimleri, 1. Rus vekâyinâmeleri (vekâyinâmesi), 24, 49, 53-54, 84, 85, 95, 135, 142.

Rusya, 12, 13, 25, 50, 51, 55, 57, 140, 144, 148, 198, 203, 205. Rusya derebeylikleri, 95.

Rükneddin Ahmed Balasagunî (Şemseddin Eyyub Balasagunî oğlu), 162.

Rüstem (efsanevî İran kahramanı), 71.

-S-

Sabit ibn Sinan, 58 n 101, 62.

Sablığ Kuyas, 151.

Sadrlar (bk. ayrıca Âl-i Burhanlar), 124.

Said Han, 180.

Said Han Muhammed (Nâsıru'd-Din Berke Han), 146.

Saksın şehri, 140.

Saksın (Bulgar şehri), 140.

Salı Saray (Saray köyü), 173.

Sem'anî (ölm. 1166. XII. yüzyıl yazarlarından olup Kitabu'l-Ensab'ı meşhurdur), 65 n 119, 117, 118.

Samanlılar (bk ayrıca Samanoğulları), 77, 107, 116. Samanlılar memleketi, 118. Samanoğulları, 32, 46, 47, 48, 53, 54, 64, 67, 68, 69, 86, 87, 116. Samanoğulları devleti, 42, 58, 59, 86, 89, 119. Samanoğulları devri (Samanlılar devri), 43, 70, 71, 110. Samanoğulları hâkimiyeti, 46. Samanoğulları memleketi, 42. Samanoğulları müstemlekeleri, 86. Samanoğulları sülâlesi, 42, 70. Samanoğulları ülkesi, 82.

Sâmî dil ilimleri, 20. Sâmî kavimler, 39. Sâmîler, 43, 44.

Samoyed arazisi, 26. Samoyed kavimleri, 26. Samoyedler, 26, 27.

Sancar (Selçuklu sultanı, 1117-1157), 92, 100, 101, 104, 125.

Saratov, 54, 140.

Saray (muhtelif şehirler), 140, 141, 142, 144, 145, 147. Saray Batu, 140. Saray Berke (Berke sarayı), 141. Yeni Saray, 141, 148.

Saraycık (Küçük Saray), 148.

Saraycık (Yayık ağzında), 113.

Saray köyü (Salı Sarayı), 173.

Saray köyü (Tirmiz yakınında), 141.

Sarazinler (bk. İslâmlar), 140.

Sarban (Kaydu'nun oğlu), 156.

Sarısu, 138, 150.

Sart Kalmık, 203.

Sartlar, 33, 180, 199, 202.

Sasanî devleti, 32. Sasanî-İran devleti, 32. Sasanî İranı, 32, 46. Sasaniler, 32, 68. Sasaniler devri, 32. Sasanî sülâlesi, 68.

Satılmış (Mahmud Yalavaç'ın torunu), 119.

Satılmış Melikşah, 158.

Satuk Buğra Han (Abdü'l-Kerim), 58, 59, 62, 64, 67.

Savran, 116.

Sayan sıradağları (Köğmen), 34.

Sayram (bk ayrıca İsficab), 67, 117, 129, 173, 183, 191, 203. Sayram gölü, 151.

Sekiz Müren (Yenisey kaynakları), 125.

Sekkâkî (şair), 189.

Selçuk (Selçuk Sübaşı, Selçukluların atası), 83, 86, 91, 92. Selçuk devleti, 24, 115. Selçuk imparatorluğu, 91. Selçuklular, 87, 92, 116, 136, 199. Selçuklular devleti, 86, 87. Selçuklu sultanları (Selçuk sultanları), 60, 91, 92, 115, 125. Selçuklu Türk fatihleri, 86-87. Selçuk sülâlesi, 83. Selçuk Türkleri, 98. Selçuk'un torunları, 83, 85, 86, 89, 90, 91. Selçuk'un torunlarının devleti, 97.

Selçük, 83.

Selenga nehri, 127, 137.

Selevkoslar sülâlesi, 33.

Selitrennyj köyü, 141.

Selman Savecî (İranlı şair), 190.

Semerkand, 9, 30, 33, 42, 66, 67, 68, 69, 71, 101, 110, 111, 124, 129, 151, 152, 154, 162, 163, 168, 170, 173, 182, 183, 184, 185, 186, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197, 201, 202. Semerkand garnizonu, 134. Semerkand kuşatması (Moğolların), 135.
Semiz-Kent (bk. Semerkand), 69.
Sevinç (Mahmud Yalvaç'ın torunu), 119.
Seydi Ahmed bin Miranşah (Timurlu sülâlesi mensubu, Türk şairi), 190.
Seyfeddin Baharzî, 107 n 271, 145.
Seyfeddin Barlas, 189.
Seyhun (bk. Sirderya), 83.
Seyyid Ata (Seyyid Ahmed-i Yesevî, bk. Ahmed-i Yesevî), 147.
Seyyid İbn Abdülhamid (Özbek Hanı'nın hocası), 147.
Shiratori, Kurakichi (Japonyalı Doğu Tarihi profesörü), 16, 19.
Sıgun Samur şehri, 80.
Sibirya, 25, 198, 205. Sibirya hanlığı, 148. Sibirya tüccarları, 198. Sibirya ülkesi, 198.
Sien-pice-Çince lügat, 22.
Sien-piler, 17. Sien-pilerin dili, 22. Sien-pi lügatu, 17.
Sin (Çin), 79, 80.
Sin (Kuzey-Çin), 80.
Sirderya (Seyhun nehri), 30, 40, 48, 63, 83, 86, 114, 129, 130, 137, 138, 143, 156, 182, 201, 202. Sirdeya boyları, 88, 91, 115, 121, 137. Sirderya eyaletleri, 191. Sirderya havzası, 31, 83, 88, 94, 116, 117, 118, 121.
Skobelev, 200 n 476.
Soğd (Suğdak), 9, 28, 31, 32, 39, 66, 116. Soğdak (bk. Soğdlular), 66, 106. Soğdça, 38, 39. Soğd dili, 9, 33, 105. Soğd eserleri, 9. Soğd harfleri, 9. Soğd kolonileri, 11, 33. Soğd kolonisi (Lob-Nor'da), 11. Soğdlular, 28, 38, 39, 48, 66, 106, 116. Soğdluların kolonizasyonları, 48. Soğd millî alfabesi, 11. Soğd millî yazısı, 11. Soğd misyonerleri, 11, 38. Soğd ticaret şehirleri, 11. Soğd tüccarları, 11. Soğd ülkesi, 32, 38. Soğd ve Batı tüccarları, 19. Soğd vilâyeti, 31. Soğd yazısı, 39.
Soğdiyana, 30.
Suçaov, 198.
Sudak (bk. Soğdlular), 143.
Suğdak (bk. Soğd), 28.
Suğnak (Sunak Kurgan), 95, 116, 137.
Sulmi, 75.
Sultan Ahmed Celâyir (bk. Ahmed Celâyir), 188.
Sultan Veled (Celâleddin-i Rumî'nin oğlu), 91.
Sunak Kurgan (Suğnak harabeleri), 95, 116.
Sunda adaları, 57.
Sun sülâlesi (bk. Millî Çin sülâlesi), 80.
Suriye, 90, 135, 146, 157, 180.
Suvar oymağı, 55. Suvar şehri, 55, 140.
Suyab (Su-ye) şehri, 65.
Suyurhuktani (Tuluy'un hanımı, imparatoriçe), 155.
Süleyman (Kanunî Sultan), 83.
Süleyman Bakırganî (Hâkim Ata), 118.
Sünnîler, 90.
Süryanî Alfabesi, 11. Süryanî dili, 88, 105, 165. Süryanîler, 106. Süryanî yazıları, 11
Svyatoslav (Rus knezi), 49, 50, 51, 53, 84.

Ş

Şaberan vilâyeti, 95.
Şafiîler, 90.
Şah (Kaydu'nun oğlu), 168.
Şah Âbad (Anuşa'nın açtığı kanal), 200.
Şah Melik (Cend hâkimi), 183.
Şah Murad (bk. Murad Şah, Buhara'da), 194.
Şahnâme (Firdevsi'nin), 70.
Şahruh (Timur'un oğlu ve Timurlular hükümdarı), 186, 188, 190, 192.
Şam, 146, 181.
Şaman dini (bk. ayrıca Şamanizm), 44. Şamanî inançlar, 55. Şaman inançları, 12. Şamanist kavimler, 12. Şamanist kuvvetler, 126. Şamanizm, 126. Şamanlar, 39, 126. Şamanlık, 12, 39. Şaman Türkler, 10.

Şamsi geçidi, 65.
Şaş vilâyeti (bk. ayrıca Çaç ve Taşkent), 69.
Şa-to hânedanı, 37 n 65. Şa-tolar, 37. (bozkırlılar), Şa-to Türkleri, 37, 41.
Şavgar şehri, 116, 117.
Şehinşahnâme (Paizî'nin eseri), 133.
Şehr-i Sebz, 182, 184, 185, 187.
Şehristanî, 120.
Şemseddin Eyyub Balasagunî, 162.
Şerefeddin Yezdî (Timurlu tarihçisi, Zafernâme yazarı), 175, 177, 181.
Şerefü'z-Zaman el-Mervezî (bk. Mervezî), 73.
Şeyban (bk. Şiban), 138.
Şeybanî Han (Özbek hanı, bk. Şibanî), 138.
Şeyh Baba (Kemaleddin Harizmî-i Suğnakî), 158.
Şeyh Ebu Muhammed Hasan b. Hüseyin el-Andakî (Ahmed Yesevî'nin selefi), 118.
Şeyh Muhsin Fanî, 121 n 319.
Şeyh Seyyid Ata (Ahmed), 147.
Şiban Han (Şeyban Han, Cuci'nin küçük oğlu), 138, 143, 150.
Şibanî Han (Şeybanî Han, Özbek hanı, 1500-1510), 195, 196, 197.
Şiîler, 69, 90. Şiîlik, 35. Şiî mezhebi, 87.
Şu Kalesi, 65.

-T-

Taaşşuknâme (Şahruh için Seydi Ahmed'in yazdığı eser), 190.
Tabayi'ü'l- Hayavân (Mervezî'nin eseri), 73.
Taberî (Ebu Cafer Muhammed b. Cerîr, IX.-X. yüzyıl tarihçisi, Tarihü'l-Ümem ve'l-Mülûk veya Tarih-i Taberî olarak bilinen eserin yazarı), 40.
Tabgaç (Âbidelerde = Çin), 80.
Tacik dili, 34. Tacik (Tecik, Tajik, Tezik,Tejik)'ler, 134, 172, 180, 183, 184, 188, 190, 193, 195, 201, 202, 204.
Talas (nehri), 32, 65, 142, 153, 169. Talas boyu, 155. Talas boyları, 168.
Talas şehri, (bk. ayrıca Taraz), 47, 48, 125.
Talki geçidi, 151.
Talmut, 52.
Tamim bin Bahr el-Mutavvaî (Arap coğrafyacısı), 41.
Tang sülâlesi, 25. Tang sülâlesi tarihi, 12, 25.
Tangutlar, 37, 80, 96, 156.
Taraz (Talas) şehri, 47, 61, 65, 66.
Tarduşlar, 24.
Tarım havzası, 109. Tarım nehri , 73.
Târih-i Âl-i Selçuk (II. Murad adına, Yazıcızâde'nin), 177.
Tarih-i Cihangüşa (Cüveynî'nin), 101 n 256, 109.
Tarih-i Hânî, 176.
Tarih-i Nişabur, 110.
Tarih-i Reşidî, 174.
Tarih-i Ulus-u Erbaa, 177.
Tarmaşirin (Tuva oğlu, Çağatay Hanı, 1326-1334), 170, 171, 172, 173.
Taşkent (eski Binket, bk. ayrıca Çaç, Şaş), 31, 68, 69, 103, 129, 147, 163, 168, 175, 183, 203.
Tatabılar, 16.
Tatar bozkırları, 79. Tatar Cumhuriyeti,148. Tatar kavmî, 148. Tatar kavmî medeniyeti, 142. Tatarlar, 27, 28, 79, 125, 126, 133, 135, 140, 143, 148, 159, 160. Tatarlar (Volga Türkleri), 19. Tatar menkıbeleri, 195.
Tavgaç (veya Masin=Yukarı Sin, Yukarı Çin), 80.
Terek, 161. Terek boyu, 138.
Terin Göl (bk. Balkaş gölü), 77.
Terken (bk. Taşkent), 69.
Tezkire-i Buğra Han kitapları, 59.
Thomsen, Vilhelm (1842-1922, Danimarkalı âlim; 1893'te Orhon yazılarını çözmüş, 1896'da yazıtları neşretmiştir), 3, 4, 5, 8, 10, 17, 23, 27, 28, 30.
Tibet, 43.
Tibet kavimleri, 37. Tibetliler, 37, 42, 43. Tibet yazısı, 205.
Timur (Emîr, Aksak Timur, Emîr Timur Gürgân, 1369-1405), 118, 165, 170, 174, 175, 176, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 198, 201, 202, 204. Timur hânedanı, 187. Timur imparatorluğu, 175. Timurlular, 177, 191, 192, 195, 197, 199, 204. Timurlular devri, 121,

177, 190. Timurlular devleti, 194, 195. Timurlular ülkesi, 190, 193. Timur saltanatı tarihleri, 175. Timur sülâlesi, 188, 190. Timur ve torunlarının tarihi, 1.
Timur (Kubilây Han'ın torunu ve halefi), 166, 168.
Timur Kutluğ Han (Altın-Orda hükümdarı, 1395-1400), 122.
Tini Bek Han (Altın-Orda hükümdarı, 1291-1312), 121.
Tirmiz, 141, 170, 173.
Tohar dili, 23. Toharlar, 23. Toharistan, 23, 30, 33, 47.
Tohta Han (Toktaga, Altın-Orda hükümdarı, 1291-1312), 143.
Tohtamış (bk. Toktamış Han), 144.
Toktaga (bk. Tohta Han), 143.
Toktamış Han (Altın-Orda hükümdarı, 1376-1395), 122, 144, 187.
Tokuz Gur (Tokuz-Uygur, Dokuz Uygur), 40.
Tokuz-Guzz (Tuguzguzz, Dokuz-Oğuz)'lar, 40, 41, 42, 44, 45. Tokuz-Guzz arazisi, 42. Tokuz-Guzz Türkleri, 41.
Tokuz-Oğuzlar (bk. ayrıca Dokuz-Oğuzlar, Tokuz-Guzlar ve Türk Oğuzlar), 6, 24.
Tokuz-Uygur (bk. ayrıca Tokuz-Gur), 40.
Tolun (Ahmed b. Tolun'un babası), 41. Tolunoğulları sülâlesi, 40.
Tomaschek, J. B., 65 n 131.
Tonyukuk (ölm. 720, Göktürk veziri), 9, 10. Tonyukuk kitabesi, 29 n 56.
Torklar (bk. Uzlar), 85.
Tölesler, 24.
Tuba (Samoyedlerin Türkçe adı), 26.
Tuguzguz (lar) (bk. Tokuz-Guzz),
Tuğluk Timur (Çağatay Hanı, 1360-1369), 174.
Tuğrul Bey (Büyük Selçuklu imparatorluğunun kurucusu), 89.
Tuhsi kabilesi, 77. Tuhsiler, 60, 151.
Tukyular (bk. Göktürkler), 24. Tukyu (Göktürk) Türkleri, 7, 10.
Tuluy (Cengiz Han'ın küçük oğlu, İmparator), 136, 151, 153, 165. Tuluy hânedanı, 153. Tuluy Ulusu, 155.
Tumanski Yazması, 59, 60, 61, 65, 76, 125.
Tuna, 143.
Tuna Bulgar ili, 50. Tuna Bulgarları, 18, 51, 54. Tuna Bulgar ülkesi, 51.
Tunguz dili, 16. Tunguzlar, 17, 26, 100.
Turakina (Ögedey Han'ın zevcesi, nâib, hâkime, 1241-1246), 156.
Turan, 70, 196. Turan an'ananeleri, 70. Turan-İran mücadelesi, 70. Turanlılar, 71.
Turfan, 73, 75, 105. Turfan Hristiyanları, 105. Turfan bölgesi, 105.
Turkoiler (Bizans kaynaklarında "Türkler"), 2.
Turuhan eyâleti, 27.
Tuva (Barak'ın oğlu, Çağatay hükümdarı, 1282-1306), 155, 158, 160, 162, 166, 169, 174, 184.
Türgeş (Batı-Oğuz) hakanlığı, 92.
Türk âbideleri, 28. Türk alfabesi, 9. Türk askerî deyimleri, 191. Türk askerî milliyetçiliği, 195. Türk askerî teşkilâtı, 191. Türk askerleri (bk. ayrıca Çağataylar), 193. Türk aşiretleri, 178. Türk balbalları (VIII. yüzyıl), 12. Türk bozkırları, 11, 36, 47, 76. Türk-Budist edebiyatı, 24. Türkçe, 76. Türkçe Budist yazıları, 11. Türkçe kitabeler, 9. Türk-Çuvaş dili, 54. Türk-Çuvaş halkı, 54. Türk devleti (VI. yüzyıl), 2. Türk devleti (VI.-VIII. yüzyıl), 2, 6, 7, 11, 14, 30. Türk devletleri, 2, 84. Türk dili, 10, 22, 34, 44, 46, 72, 76, 82, 91, 105, 110, 111, 112, 120, 122, 125, 142, 144, 165, 193, 196. Türk dinî edebiyatı (eski), 20. Türk edebiyatı, 114, 121, 189. Türk giyimi, 62. Türk göçebeleri, 195. Türk Hakanlığı (VI.-VIII. yüzyıl), 84. Türk hakimesi (Buhara'nın), 46. Türk hâkimiyeti (Mâverâünnehr'de), 67. Türk halk inancı (ölü ruhunun kuş veya böcek şekline girdiğine dair), 13. Türk-Harizm medeniyeti, 121. Türk hassa askerleri (Abbasîler ve diğer Müslüman hükümdarları hizmetinde), 36. Türk hükümdarları, 72. Türk illeri, 33. Türk ilmî eserleri, 88. Türk imparatorluğu (VI. yüzyıl bk. ayrıca Türk hakanlığı), 86. Türk imparatorlukları, 199. Türk-

İran dilleri, 75. Türk kabileleri, 6, 22, 36. Türk kavimleri, 9, 16, 20, 34, 39, 46, 52, 56, 59, 60, 63, 70, 71, 76, 79, 87, 148, 177. Türk kavimleri tarihi, 1. Türk kavmi, 39, 45, 128, 196. Türk lehçeleri, 20, 21. Türkler, 1, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 26, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 36, 37, 39, 40, 41, 42, 44, 45, 46, 48, 56, 57, 58, 62, 64, 65, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 88, 89, 91, 92, 96, 97, 98, 103, 104, 106, 107, 108, 109, 111, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 123, 124, 126, 127, 134, 135, 141, 144, 149, 158, 170, 173, 179, 180, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 194, 195, 198, 199, 202, 203, 204, 205. Türklerde cesetleri yakma âdeti, 13. Türklerde mezarlara balbal dikme âdeti, 12. Türklerde ölü gömme âdetleri, 14. Türklerde ölü gömme ve cenaze törenleri, 13-14. Türklerde ölü yakma âdeti, 13. Türk medenî hayatı, 98. Türk memleketi, 40. Türk memleketleri, 22. Türk milleti, 160. Türk millî fikri, 195. Türk millî gayeleri, 196. Türk millî gelenekleri, 81, 191. Türk millî ülküleri, 186. Türk milliyetçiliği, 192. Türk milliyeti, 92. Türk-Moğol askerî gelenekleri, 192. Türk-Moğol gelenekleri, 191. Türk-Moğol lehçeleri, 20, 21. Türk-Moğol ulusları, 188. Türk-Müslüman devleti (Mâverâünnehr'de), 58. Türk-Oğuzlar (bk. ayrıca Tokuz-Oğuzlar), 6, 27, 30, 36, 37, 48. Türk Orta-Asya tüccarları, 166. Türk soyundan sülâleler, 46. Türk sülâleleri, 36. Türk şairleri, 190. Türk şiiri, 96. Türk tarihi, 1. Türk tasavvufu, 118. Türk ulusları, 199. Türk-Uygurlar, 75. Türk-Uygur tili (dili), 24. Türk ülkeleri, 199. Türk ülkesi, 6. Türk ve Çuvaş lehçeleri, 21. Türk ve Moğol halk rivayetleri, 13. Türk yazısı (bk. Peygu yazısı), 71. Türk yazmaları, 89.

Türk (Tukyu) devleti, 21. Türk (Tukyu Göktürk) devleti, 19.

Türkeş devleti, 30. Türkeş kabilesi, 30. Türkeş kavmi, 23. Türkeşler (bk Türgeşler), 24.

Türkistan, 1, 31, 33, 34, 46, 49, 70, 71, 72, 85, 102, 104, 110, 117, 118, 122, 130, 133, 136, 137, 147, 148, 150, 153, 154, 161, 164, 165, 167, 169, 170, 172, 177, 178, 179, 186, 188, 195, 196, 198, 199, 204, 205. Türkistan göçebeleri, 147. Türkistan İranlıları, 34. Türkistan medeniyeti, 122.

Türkistan şehri (bk. ayrıca Yesi, Özbeklerin başkenti), 116, 117, 154, 195, 203.

Türkiyat Mecmuası, 110.

Türkiye, 113, 145. Türkiye devleti, 84.

Türkleşmiş Moğol kabileleri, 178.

Türkmen ayaklanmaları, 201. Türkmence, 76. Türkmenistan, 201. Türkmenler, 61, 62, 75, 84, 86, 87, 88, 96 n 228, 158, 159, 160, 199, 200. Türkmen yurdu (Mangışlak), 93.

-U-

Ubeydullah Han (Buhara hanı, Şibanî'nin yeğeni), 196, 197.

Ufa, 54.

Uluğ Bey (Şahruh'un oğlu, Timurlular hükümdarı; 1447-1449), 175, 176, 189, 190, 191, 192, 193, 195, 198, 202. Uluğ Bey Gürgân, 192. Uluğ Bey rasathânesi, 193.

Umar (veya Omar) nehri (bk. Obi), 78 n 186.

Ural-Altay kavimleri, 27. Ural-Altaylılar, 26.

Ural dağları, 138.

Urtubu (Duğlatların atası), 178.

Urumçi, 73 n 157.

Urung Kuyas, 151.

Uryankgat kabilesi (bk. Orman-Uranhaytı kabilesi), 126.

Usmi Tarim (bk. Tarım nehri), 73.

Usruşana (Cizak ile Hocend şehirleri arasındaki arazi), 40.

Utbî (Gazneliler hakkında Tarih-i Yeminî yazarı), 70 n 149, 99.

Uygur alfabesi, 39, 89, 105, 112. Uygur bahşileri, 176. Uygur beyliği (Beşbalık'ta), 37. Uygur bölgesi, 154. Uygur Budistleri, 105. Uygurca yazı, 39. Uygur devleti, 28, 29, 36, 43. Uygur devleti

(Moğolistan'daki), 42. Uygur dili, 122, 176. Uygur eyâleti, 151. Uygur hanları (hanı), 97. Uygur hakanının baş karargâhı, 36. Uygur harfleri, 89, 143, 144, 170, 176. Uygur Hristiyanları, 105. Uygur İdikutu, 128. Uygur karargâhı, 36. Uygurlar, 24, 27, 30, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 60, 74, 75, 77, 79, 80, 92, 97, 99, 100, 101, 103, 105, 109, 113, 122, 127, 156, 159, 176, 178, 205. Uygur eyâleti, 156. Uygurlar ülkesi, 75. Uygur memleketi, 45, 73, 75, 100. Uygur metinleri, 75, 105. Uygur sikkeleri, 89. Uygur şehirleri, 75. Uygur Türkleri, 37. Uygur ülkeleri, 92. Uygur ülkesi, 102. Uygur yazısı, 39, 106, 143, 144, 205. Uygur yazıları, 37.

Uyguristan, 152.

Uyunü't-Tevarih (Kütübî'nin eseri), 146.

Uz (lar veya Uzdoiler, bk. Oğuzlar), 24, 85.

Uzak-Doğu, 94, 95, 99, 123. Uzak-Doğu medeniyeti, 3, 8, 114. Uzak-Doğu ticaret yolu, 120.

-Ü-

Üç Turfan, 61.

Ükek, 140.

Ürgenç (bk Gürgenç veya Köhne Ürgenç), 120, 129, 137, 187, 191, 200.

-V-

Vassaf (Tarih-i Vassaf yazarı İranlı tarihçi), 156 n 382, 168 n 430, 169.

Vatikan arşivi, 166.

Velikij ustjuk, 54.

Ven-Su (Pençul) şehri, 61.

Vizigotlar, 46.

Vladimircov (Rus Mongolisti), 14.

Volga (nehri, bk. İdil), 20, 21, 55, 140, 141, 145. Volga boyları, 194. Volga boyu, 148. Volga havzası, 20, 21, 137, 139, 203.

Volga Bulgarları (bk. ayrıca Bulgarlar), 144. Volga Bulgarları ülkesi, 137, 140.

Volga Türkleri, 19.

-W-

Wittek, P., 46 n 80.

Wüstenfeld, 85 n 204.

-Y-

Yabaku kabilesi, 78. Yabaku kavmi, 79, 99. Yabakular, 79, 101. Yabaku nehri, 78.

Yafinç nehri, 78.

Yağma kabilesi (kavmi), 60, 77. Yağmalar, 60, 61, 62. Yağmaların dili, 76.

Yahudi dini, 52. Yahudi havrası (mâbedi), 52. Yahudiler, 52, 75, 90. Yahudilik, 52. Yahudi mezhebi, 47. Yahudi mezhepleri, 52. Yahudi toplulukları, 47.

Yakutça, 21 Yakut dili, 20. Yakutlar, 20, 26. Yakut lehçesi, 20.

Yakut-u Hamavî (1168-1229); (Mu'cemü'l-Büldan yazarı), 35, 41, 53, 56, 117, 129, 133.

Yamar nehri (bk. ayrıca Ob ve Umar), 78.

Yangıbalık, 75.

Yangıkend (Yeni Kent), 48.

Yarkent, 156.

Yasavur (Tuva oğlu, Çağatay şehzadesi), 173, 182. Yasavurîler, 182.

Yasi (bk. Yesi), 117.

Yasmıl (bk. Basmıl), 79.

Yayık nehri (ayrıca bk. Dayık), 21, 84, 113, 138, 140, 148.

Yayık Kazakları ordusu, 148.

Yazgır (bk. Yazır), 88.

Yazır (Yazgır boyu), 87.

Yedisu, 60, 62, 105, 106, 178. Yedisu bölgesi, 41, 76, 105, 108, 126. Yedisu eyâleti, 137, 159, 202. Yedisu Hristiyanları, 105.

Ye-liu-çu Ts'ai, 139.

Yeni Saray (bk. Saray), 141.

Yenisey (nehri), 27, 34, 79, 101, 125, 128, 155. Yenisey âbideleri, 13. Yenisey balbalları, 13. Yenisey havzası, 25, 99. Yenisey-Orhon yazıları, 8. Yenisey Ostyakları (bk.

Kott ve Assin), 27. Yenisey yazıları, 8, 10.

Yesi şehri (bk. Yasi, Türkistan), 117.

Yirmidört Oğuz urufu, 82.

Yohannes (Avrupalılarca doğudaki efsanevî papaz), 101.

Yuan sülâlesi (Çin'deki Cengizoğulları sülâlesi), 102.

Yukarı-Amuderya, 18.

Yukarı-Sin (Tavgaç, Masin), 80.

Yukarı-Yenisey, 8. Yukarı-Yenisey âbideleri, 8. Yukarı-Yenisey havzası, 25. Yukarı-Yenisey Türkleri, 203.

Yunan âlemi, 114. Yunan ilimleri, 89. Yunan kaynakları, 36. Yunanlılar, 22, 84.

Yunus Han (Moğol hanı), 183.

Yusuf Has Hacib, (Kutadgu Bilig yazarı), 111, 113.

Yusuf Hemedanî (İranlı mutasavvıf), 118.

Yusuf Sekkâkî (bk. Sekkâkî), 164.

Yusuf ile Züleyha hikâyesi, 121. Yusuf ile Züleyha, 121.

-Z-

Zafernâme (Nizâmeddin Şamî'nin), 175.

Zafernâme (Şerefeddin Ali Yezdî), 175.

Zanbi geçidi (Balasagun ile Koçgarbaşı arasında), 65.

Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Geselschaft (Alman Doğu Dergisi), 4.

Zekeriya Kazvinî, 85 n 204.

Zemahşerî, 120.

Zencir Saray, 173.

Zengi Ata, 147.

Zerdüşt dini, 11, 43. Zerdüştler, 33. Zerdüştlük, 10, 32, 41. Zerdüşt mezhebi, 32, 41, 47.

Zerefşan (nehir), 124. Zerefşan havzası, 30, 31, 67. Zerefşan vadisi (Buhara ile Semerkand arasında), 9, 202.

Zeyn'ül-Ahbar (Gerdizî'nin eseri), 71 n 154.

Zuan-Zuan (Zu-Zenler, Cucenler; bk. Avarlar), 17, 19.

Zübdetü't-Tevârîh (Hafız-ı Ebrû'nun eseri), 176.

MADDELER DİZİNİ

-A-

Acem, 199.
Ak keçe, 196.
Al (Al tamga'nın kısaltılmışı), 171.
Alaca (mülemma), 144.
Alacı (katil anlamında, Moğol Ahmed Han'ın ünvanı), 179.
Al Tamga (kırmızı mühür), 171.
Asyodlisi (bk. Osedlyi), 183.
Ata, 118. Ata (Altın-Orda'da mürşid anlamında), 144.
Atasagun (tabib), 66.
Ayakkabılar (Bulgar'da yapılan), 55.
Ay-almasında, 4.
Aymak, 181. Aymak (göçebeler anlamında), 181.
Ay Tengri, 16.

-B-

Bahadırlar, 195.
Balışî, 176.
Balbal (Türklerde), 12, 13.
Balık (Âbidelerde şehir anlamında), 28, 29.
Balta, 163.
Baş Noyon, 165.
Becek (Hristiyan ve Mani orucu), 74.
Beg, 16, 19, 165, 173.
Bel (Yenisey yazılarında Tengri ile birlikte kullanılan bir kelime), 10.
Berçeker Boqaraqulus (Orhon Âbidelerinde Soğd adı ile birlikte kullanılan deyim), 28.
Bi, 19.
Bilge, 16.
Bin, 168.
Bitimek, 22.
Böri mi? Tilki mi?, 97.
Börü (Furi=Kurt), 94.
Burhanlar (Türkçe'de Buda heykelleri), 44, 74.
Büyük ev (bk. Uluğ ev=Orda), 151.

-C-

Cengşi lâkabı, 74.
Cete (bk. Çuta), 163, 179.
Chuastianift (Mani dinine ait Türkçe eserlerin en önemli yâdigârı olan tövbe duasının adı), 44.
Cizye, 90, 194.
Culte (kült; gök ve yer ibadetleri), 10.

-Ç-

Çağatay (Müslüman askerleri anlamında), 179, 204.
Çatak, 183.
Çek, 107.
Çıvı (cin askerleri), 97.
Çiftçi aristokrasisi, 68.
Çizmeler (Bulgar'da yapılan), 55.
Çonsan Tayfu (Ünvan), 163.
Çumak (küçük tüccarlar), 75.
Çumak (Uygurlarca bütün Müslümanların adı), 75.
Çuta (Cete-Çete), 163.

-D-

Dericilik sanatı (Bulgarlarda), 55.
Dervişlik, 194.
Dinar, 142, 170.
Dirhem, 142, 170.
Dochia (Bizans kaynaklarında Türklerin Yoğ âdetinin adlandırılışı), 21.
Dokuz Tuğlu Han (ünvan), 97.

-E-

Ehli sünnet, 89.
Ehlü'l-Meder (yerleşikler), 29.
Ehlü'l-Veber (göçebeler), 29.
Eltebir (Göktürkler çağında Uygur başkanlarının ünvanı), 27. Eltebirlik Budun (Orhon Âbidelerine göre başkanı Eltebir olan kavim), 27.
Etil (İtil, İdil; Çuvaş dilinde nehir anlamında), 19.

-F-

Ferişte (Türkçe'de melek), 44.
Fu-ma (Çince damad), 102.

-G-

Gur kelimesi (ünvanlarda), 102.
Gurhan (Karakıtay imparatorlarının lâkabı), 102.
Gürgân (güvey), 192.
Güvey (gürgân), 192.

-H-

Hâcib, 114. Hâciblik, 111.
Han (ünvan), 157.
Hanbâzî (bk. Han oyunculuğu), 201.
Han oyunculuğu (Han bâzî), 201.
Harizmşah (ünvan), 115.
Hatt-ı Peygevî (bk. ayrıca Peygu yazısı), 71.
Hatun (lâkab), 96, 114.
Haydut (Çute, Cete), 179.
Hazar aristokrasisi, 52.
Hoşun (Koşun), 191.

-İ-

İbranî kelimesi (Kur'an'da), 180.
İdikut (Uygur hükümdarı lâkabı), 37, 75, 128.
İdiq Qut (İdikut, Basmıl hükümdarının Âbidelerdeki lâkabı), 36.
İl, 181.
İlek, 111.
İlek Han (Karahanlılarda hükümdar ünvanlarından), 59.
İlm-i Kelâm, 89.
İncil, 52. İncil metni, 144.
İncu, 152.
İskender (Sultan Sancar'ın ünvanı), 125.
İskender-i Sânî (Muhammed Harizmşah'ın lâkabı), 133.

-K-

Kağanlık Budun (Âbidelerde başkanı kağan olan kavim), 27.
Kağan, 49.
Kam (Türkçe'de Şaman anlamında), 10.
Kamdu (boyu dört zira, eni bir karış olan Uygur kumaş parası), 97.
Karaçu, 166.
Karahan (Buğra Han'ın lâkabı), 59.
Karaunas, 179.
Karavul, 138.
Karşı (saray anlamında), 170.
Kaside (Koşuk), 96.
Kaşgarlık, 204.
Katil (bk. Alacı), 179.
Katun (Hatun), 28.
Kavçin (hassa alayı), 181. Kavçin (Ordu), 181.
Kavl (söz=Arapça ilâhiler), 144.
Kazan (Ahmed-i Yesevî türbesindeki büyük kazan), 189.
Kebekî (Kebek'in sikkeleri), 170.
Kelâm ilmi, 193.
Kemhâ ticareti, 198.
Kervansaraylar, 197.
Keyhüsrev (lâkab), 109.
Keykubat (lâkab), 109.
Kılıç Arslan Han Hakan (lâkab), 124.
Kılıç Tamgaç Han (lâkab), 124.
Koncuy (lâkab), 114.
Koşuk (şiir çeşidi), 96.
Koşunluna ve alnındaki elmas aya, 4.
Koşun (Hoşun), 191.
Kulan (yabanî eşek), 128.

Kur'an-ı Kerîm (Kur'an), 80, 144, 146, 180, Kur'an-ı Kerîm tefsiri, 147.
Kurultay, 153, 171.
Kuşçu (lâkab), 192, 193.
Kutluğ bolsun, 170.
Küçük Hatun (Altın-Orda Han sarayında), 144.
Kül (lâkab), 73, 102.
Kül Bilge (lâkab), 74.
Kül Bilge Han (Uygur hanının lâkabı), 73.
Kül İrkin (Karluk büyüklerinin lâkabı), 73-74.
Kür (ünvan), 74, 102.
Kür Er, 74.
Kür Tekin,74.

-M-

Mecusî Türk hanları, 73.
Medenî dinler, 10.
Medine lehçesi, 46.
Medreseler, 47, 110.
Mekke lehçesi, 46.
Melik (ünvan), 87, 157.
Mes'udiye medresesi (Buhara'da M. Yalavaç oğlu Mes'ud Bey adına), 152.
Morim (Moğolcada yılkı=at), 18.
Murçil, 182.
Mühürdar, 171.
Mülemma (Farsça ve Türkçe ilâhiler), 144.
Müren (Moğolcada nehir), 125-126.

-N-

Nişancı, 171.
Nom (kutsal kitaplar), 44, 74.
Noyon, 165, 173.

-O-

Oniki Hayvan Takvimi (Oniki Yıllık Takvim), 8, 18, 22, 23, 73, 76.
Orda, 143, 145.
Orda (Ögedey'in karargâhı), 161.
Ortak, 108.
Ortak (Moğolllarca tüccar anlamında) 134.
Osedlyi (Asyodlisi), 183.
Oturak, 183.
Oymak (Aymak), 181.
Oyrat (ünvan), 203.

-Ö-

Özbek-Kazaklar (Çüte anlamında), 196.

-P-

Papa, 167.
Parsîk, (Fars anlamında), 28.
Payza, 103.
Pehlevi yazmaları, 43.
Peygu yazısı (bk. ayrıca Hatt-ı Peygevî), 71.
Piliaska v Pirisiadki, 89.
Po-si (Çincede parsik anlamında), 28,
Putlar (statü-heykel), 46.

-R-

Rafızîlik, 89.
Rastî rıstî (adalet kuvvettir, Timur'un düsturu), 193.
Rus kopeikası, 170.

-S-

Sak (bk. çek), 107.
Salcuk (Salcık, Selçuk'un okunuş tarzları), 83.
Sâmî kelimeleri, 44.
Saqlab (slave), 54 n 95.
Sarazince, 165.
Sart, 33, 106, 199.
Sartağul (Sartavul), 106.
Sartak, 106.
Sartaktay, 106, 107.
Sartavul, 106.
Sedentaire, 183.
Selâtin-i İslâm, 89, 90, 91.
Selçûk (Selçuk adının okunuşu), 83.
Sesshaft, 183.
Seyyidler, 144.

Sikkeler (Altın-Orda'da Saray'da kesilen), 141, 144.
Si sihi, 160 n 401.
Sokolniçi (Şahinci), 192-193.
Subaşı, 83.
Sûfiler, 56.
Sultan, 87, 157.
Sultan-ı İslâm (Sultan-ı İslâmlık), 87, 92, 116, 123, 125, 130.
Sultanların sultanı (Sultanü's Selâtin, son Semerkand hanlarının ünvanı), 124.
Sultanü's-Selâtin, 110, 124.
Summerkent, 140.
Sur (duvar, set) inşası (göçebelere karşı medenî bölgeleri korumak için), 31, 47.

-Ş-

Şad (ünvan), 7.
Şah (ünvan), 87, 200.
Şahinci (sokolniçi), 192-193.
Şaman (Kam), 10.
Şehinşah (ünvan), 86, 87.
Şeyhülislâmlar (Semerkand'da ırsî şeyhülislâmlar), 193.
Şunkar boldu (şahin oldu, Batı Türklerinin "öldü" anlamında kullandıkları kelime), 13.

-T-

Tabgaç (Tavgaç, Âbidelerde Çin anlamında), 80.
Tacik, 31.
Tafgaç Han (Karahanlı lâkablarından), 80.
Tajik (Tacik, Tecik, Tezik, Tezik, İranlılarca Arapların adı), 31.
Tamgacı, 171.
Tarhan, 194.
Tarhanlık (vergiden muafiyet), 194.
Tarhanlık fermanları, 194.
Taşnine (Kamennaya boba), 13.
Tat, 75, 199.
Tavgaç (Tabgaç, Tafgaç), 80.
Tayangu, 114.
Tecik, (Tacik, Tajik, Tejik, Tezik), 31, 106.
Tengri (Yenisey kitabelerinde "Semâ" ve "ulûhi semâ" anlamında), 10.
Terâkime, 159.
Tevrat (Tura), 180.
Tilla (vergi birimi altın para), 103.
Tımar usulleri, 104.
Tımar ve zeamet usulü, 201.
Toy, 171.
Toyin, 74.
Törü, 180.
Tsağan (beyaz), 18.
Tuğ, 97.
Tuğra, 97, 98.
Tuğrağ, 97.
Tuküe (Çin kaynaklarında Tukyu-Türk anlamında), 2.
Tura (bk. Tevrat), 180.
Tura (Törü), 180.
Turan (Türkistan, Türkler ülkesi), 70, 196.
Turfanlık, 204.
Tuyuk (Koşuk), 96.
Tüfek, 200 n 476.
Tümen, 181.
Tümen (köylü sınıfı), 181.
Türk-Çağataylar, (Türk askerleri), 187.
Türk Gök'ü, 10.
Türkim Budunum, 23.
Türk mukaddes yer suları, 10. Türk yer suyu, 10.
Türü, 23.

-U-

Ulatu (mendil), 114.
Uluğ (muhtelif sıfatlar), 110, 124.
Uluğ ev (Büyük ev=Orda), 151, 154.
Uluğ Noyon, 165.
Ulu Hatun (Altın-Orda han sarayında), 144.
Ulus, 28, 147, 181.
Ulus emîrleri, 173.
Uluş (köy veya şehir anlamında), 66.
Umay, 10, 97.
Uyrat (unvan), 203.

-Ü-

Üç ufak halka (Timur'un arması), 195.
Üge Manu, 170, 192.

-V-

Vang (ünvan), 204.
Vasallık, 92. Vasallık (tâbi beylik) usulleri (Karakıtay ve Moğollarda), 124.

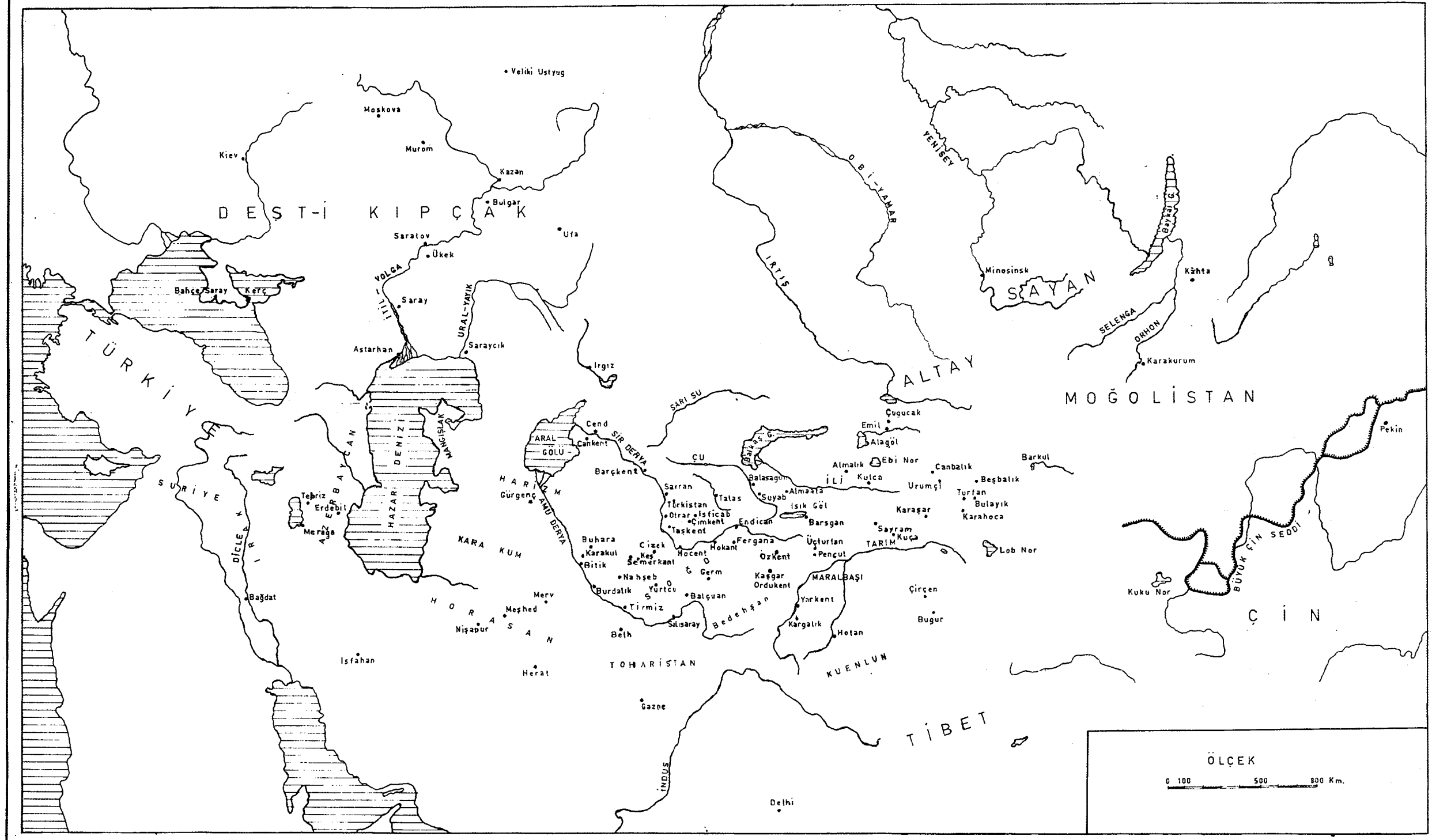
-Y-

Yabgu (Peygu), 71.
Yarıkında yalmasında (Yarığında ayalmasında), 4.
Yarlığ, 122.
Yarlık, 97, 98.
Yasa (Cengiz Han kanunu), 171, 191.
Yeke Noyon (büyük noyon), 165.
Yer su (Yer sub)'lar, 10.
Yılkı (at), 18.
Yoğ merasimi, 21, 97.
Yurt, 168.

-Z-

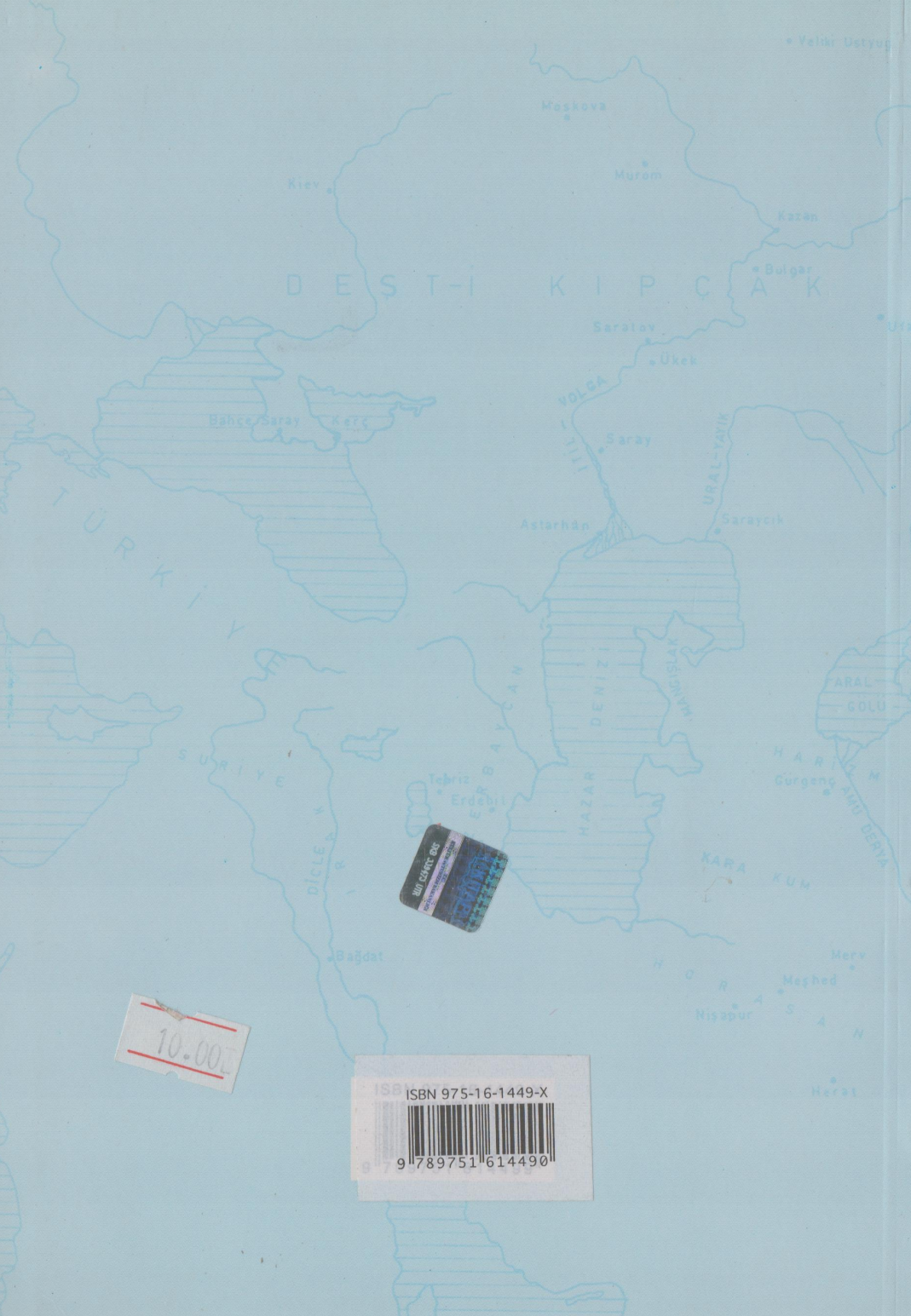
Zeyç cetvelleri, 193.

MÂVERÂÜNNEHR ve TÜRKİSTAN

W. BARTHOLD'UN HISTOIRE DES TURCS D'ASIE CENTRALE İSİMLİ KİTABINDAKİ HARİTALARDAN FAYDALANILMIŞTIR.

YAPAN: MESUT ELİBÜYÜK

10.00

ISBN 975-16-1449-X
9 789751 614490